

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
STUDIA TERRITORIALIA X – 2007

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

STUDIA TERRITORIALIA

X – 2007

RUSKO A JEHO SOUSEDÉ

SBORNÍK PRACÍ KATEDRY RUSKÝCH
A VÝCHODOEVROPSKÝCH STUDIÍ
INSTITUTU MEZINÁRODNÍCH STUDIÍ
FAKULTY SOCIÁLNÍCH VĚD
UNIVERZITY KARLOVY
K SEDMASEDMDEŚÁTINÁM
PROFESORA PhDr. MICHALA REIMANA, DrSc.

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2008

Editor: doc. PhDr. Luboš Švec, CSc.

Recenzovali: prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc.
doc. PhDr. Miloš Calda

© Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, Praha 2008

ISSN 1213-4449

Obsah

Editorial	
LUBOŠ ŠVEC	7
Integrační politika Finska od druhé světové války do konce 80. let 20. století	
MICHAL ČÁSTEK	11
Finská a československá cesta: geografické determinanty a specifika historického vývoje	
LUBOŠ ŠVEC	37
Státní zřízení Polské lidové republiky	
MICHAL KUBÁT	67
Politické parametry moderní polské historiografie	
JIŘÍ VYKOUKAL	105
První boje občanské války v Rusku a Rudá armáda v roce 1918	
BOHUSLAV LITERA	123
Zahraniční kapitál v ekonomice Ruska – dějiny a současnost	
DENIS KOVINSKI	153
Formování ruského federalismu (1990–1994)	
JAN MARIAN	193
Závislá nezávislost ve Střední Asii: Proč Střední Asie potřebuje být závislá na vnějších silách?	
SLAVOMÍR HORÁK	245

Turkmenistán: analýza vnitropolitického vývoje po roce 1991 JAN ŠÍR	273
Konflikt v Náhorním Karabachu EMIL SOULEIMANOV	299
Michal Reiman – výběrová bibliografie prací	321

Editorial

Tento sborník vychází k 77. narozeninám profesora Michala Reimana. Sborníky vycházejí zpravidla ke kulatým životním výročím. Dvě sedmičky však bývají v numerologii považovány za šťastné číslo, a to vedlo spolupracovníky a studenty profesora Michala Reimana k rozhodnutí využít tuto příznivou konstelaci vydáním sborníku na jeho počest. Profesor Reiman je neodmyslitelně svou vědeckou a pedagogickou činností spjat s existencí katedry ruských a východoevropských studií, na níž od jejího založení v roce 1996 přednáší ruské a sovětské politické dějiny. Za více než desetiletí vychoval generace studentů a pod jeho odborným vedením vznikla řada hodnotných magisterských diplomových prací i doktorských disertací, jejichž autoři přispěli k poznání ruských moderních dějin a současného postsovětského prostoru. Ti nejlepší z nich se etablovali jako uznávaní odborníci nejen v české vědě, ale získali svými pracemi ohlas i na mezinárodním poli.

Autory deseti příspěvků jsou pracovníci katedry ruských a východoevropských studií, kteří sestavili sborník historických a politologických studií, věnovaných moderním dějinám a současnosti Ruska, jeho sousedů a postsovětského prostoru. Studie, publikované ve sborníku, vznikaly jako dílčí výstupy výzkumného záměru FSV UK nebo individuálních výzkumných grantů. Sborník vznikal v širším časovém úseku a od doby napsání do vydání mohlo dojít u některé aktuální problematiky k menším změnám. Poděkování editora patří všem, kteří přispěli ke zrodu sborníku, především pak samotným autorům za jejich ochotu i trpělivost.

Teritoriálně-tematicky je sborník rozdělen do dvou hlavních částí. První blok je věnován ruským západním sousedům, moderním dějinám středovýchodní Evropy. Dva příspěvky se zabývají finskou problematikou, dva polskými dějinami po druhé světové válce. Druhý velký blok je věnován

euroasijskému (sovětskému a postsovětskému) prostoru, a to jak dějinám a historickým kořenům současných problémů, tak otázkám posledního vnitřního politického vývoje a utváření vzájemných vztahů po rozpadu Sovětského svazu.

Sborník zahajuje studie Michala Částka, věnovaná integraci Finska do západních struktur. Autor analyzuje podmínky, za nichž probíhal tzv. finský paradox – integrace do západních hospodářských struktur byla tím úspěšnější, čím na druhé straně finská politika dokázala udržovat těsné politické vztahy se Sověty. Finskému vývoji je věnována i druhá studie Luboše Švece, který se zabývá konstrukcí finského a československého vývojového modelu po druhé světové válce. Analyzuje geografické a historické determinanty a věnuje pozornost tomu, jakým způsobem byl vytvářen sebeobraz finského modelu finskými politiky, jimž k vymezení jako odstrašující protipól sloužil československý model. Článek se zamýšlí nad příčinami a podmínkami, proč právě vzdálené Československo se objevilo jako politický argument ve finské politické diskusi.

Následující dva příspěvky se zabývají ústavními a historicko-ideovými aspekty polského vývoje po druhé světové válce. Politologická studie Michala Kubáta klade otázku autentičnosti, vztahu institucionálního zřízení a reality Polské lidové republiky v letech 1944–1989. Analyzuje jednotlivé ústavy a jejich novelizace se zaměřením na způsob definice a rozdělení státní moci a vrcholných státních institucí. Na základě rozboru ústavního rámce a fungování centrálních orgánů státní moci vymezuje šest typologických fází komunistického režimu. Příspěvek Jiřího Vykoukala se zabývá vztahem současnosti a minulosti v polské moderní historiografii a zkoumá, jakým způsobem generovala ve 20. století interpretační archetyp utvořený v podstatě již za krize a zániku první polské republiky, jenž v minulosti hledal odpověď na současné politické problémy i budoucí strategii.

Druhý blok příspěvků uvozuje studie Bohuslava Litory o formování Rudé armády v roce 1918. Autor charakterizuje podmínky, za nichž se během občanské války vytvářely řídicí mechanismy Rudé armády, formoval její velitelský kádr, její struktura, a věnuje pozornost sporům o uplatnění vojenských specialistů z řad bývalých carských důstojníků mezi L. Trockým a J. Stalinem.

Denis Kovinski v průřezové studii podává obšírnou informaci o uplatnění zahraničního kapitálu v Rusku od druhé poloviny 19. století do přelomu 20. a 21. století. Zabývá se podílem zahraničního kapitálu na modernizaci ekonomiky carského Ruska, licenčním systémem dvacátých let

s jehož pomocí se sovětská vláda snažila oživit rozvrácené hospodářství a poté uvolněním sovětského státního direktismu za perestrojky a rolí zahraničního kapitálu v postsovětském Rusku. Charakterizuje měnící se investiční klima a srovnává způsob uplatnění, cílová odvětví hospodářství a význam investic pro rozvoj ruské ekonomiky.

Formováním ruského federalismu a vztahy centra a subjektů federace v první polovině devadesátých let se zabývá příspěvek Jana Mariana. Autor analyzuje situaci v Ruské federaci po rozpadu SSSR, přičemž vedle kodifikace vztahů federální smlouvou v březnu 1992 a později ústavou RF věnuje pozornost způsobu regulace smluvních vztahů s některými republikami, jejichž regionální elity usilovaly o co největší míru autonomie (Tatarstán), a následující bilateralizaci vztahů centra a regionů s přihlédnutím k etnickým a hospodářským aspektům. Autor upozorňuje na protichůdnost řady principů ústavy.

Dva příspěvky jsou věnovány středoasijskému prostoru. Studie Slavomíra Horáka se zabývá vztahy politické, hospodářské a kulturní závislosti periferie na centru. Sleduje, jakým způsobem se vyvíjely vztahy mezi Ruskem a středoasijskými státy, a porovnává proměny závislosti Střední Asie na Rusku v minulosti se současnými formami závislosti regionu, jak se začaly utvářet po rozpadu Sovětského svazu.

Jan Šír analyzuje vnitropolitický vývoj Turkmenistánu po rozpadu Sovětského svazu do poloviny první dekády 20. století. Koncentruje se na rozbor podmínek vzniku a fungování, vnitřních i zahraničních vazeb autoritativního režimu prezidenta Saparmurata Turkmenbaših, institucionálního zakotvení, ideologie režimu a vypjatého osobního kultu prezidenta.

Závěrečná studie Emila Souleimanova se koncentruje na pozadí a dynamiku arménsko-ázerbájdžánského konfliktu o Náhorní Karabach, které vnímá jako eskalaci zápasu dvou nacionalismů, které se zformovaly na začátku 20. století, kdy také dochází k prvním etnickým střetům. Věnuje pozornost tomu, jakým způsobem se konstitovala nacionalistická paradigma, plnící účelovou legitimizační funkci včetně nesmiřitelného obrazu „odvěkého“ historického nepřítel. Sleduje dynamiku konfliktu v závěrečné fázi SSSR, kulminujícího po rozpadu státu v podmínkách ideologického a mocenského vakua otevřenou válkou v letech 1992–1994. V závěrečné části se zabývá variantami mírového řešení konfliktu a perspektivami stabilizace regionu a rolí mezinárodních činitelů.

Luboš Švec

INTEGRAČNÍ POLITIKA FINSKA OD DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY DO KONCE 80. LET 20. STOLETÍ

MICHAL ČÁSTEK

1. Vývoj hospodářské integrace Finska do západní Evropy v letech 1945–1960: od protekcionismu k pragmatické liberalizaci

Ekonomika Finska byla po druhé světové válce výrazně vyčerpána. Významný podíl na tom měly dvě války vedené proti Sovětskému svazu v oblasti Karélie a následné vytlačování německých vojsk z finského Laponska v průběhu podzimu a zimy 1944–45. Smlouva o příměří k teritoriálním ústupkům Finska zakotveným v moskevské mírové smlouvě z března 1940 (předání Karelské šíje, oblasti Salla, severozápadní části Rybářského poloostrova) doplnila odstoupení oblasti Petsama Sovětskému svazu. Odstoupení finských území Sovětskému svazu na základě smlouvy o příměří představovalo pro finskou ekonomiku další výrazné břemeno. Od podzimu 1944 emigrovalo z území¹ odstoupených Sovětskému svazu smlouvou o příměří přibližně 400 tisíc Finů (10 % tehdejší celkové finské populace) do Finska a dali tak přednost ztrátě svých domovů před životem pod sovětskou nadvládou. Příchod takovéto masy obyvatel do finských měst znamenal pro finskou poválečnou ekonomiku další zátěž. Karelská šíje byla bohatou zásobárnou dřeva pro finský průmysl a její anektování Sovětským svazem proto představovalo pro finské hospodářství výraznou materiální

¹ Finové emigrovali zejména z oblasti Karelské šíje.

ztrátu. Odstoupením Karelské šíje Finsko ztratilo i průmyslové centrum Vyborg (Viipuri), který byl důležitým finským přístavem ve Finském zálivu. Odstoupením Karelské šíje byl také zpřetržen strategicky významný kanál *Saimaa*² spojující velká jezera ve středním Finsku s Finským zálivem. V neposlední řadě smlouva o příměří zavazovala Finsko odvádět Sovětskému svazu v letech 1945–1952 válečné reparace.

Zahraněčně-obchodní vztahy Finska se Západem a Východem

Vyčerpaná finská ekonomika a splácení válečných reparací Sovětskému svazu vedlo finské politické představitelé k zavedení ochrannářského režimu zahraničněobchodní politiky Finska. Finsko požádalo o členství v Organizaci spojených národů (OSN) v roce 1947, finská žádost byla však díky sovětskému vetování v Radě bezpečnosti až do poloviny 50. let smetena ze stolu. Finsku bylo umožněno připojit se k hospodářským organizacím zaštitěných OSN – v roce 1948 se stalo členem Mezinárodního měnového fondu a Mezinárodní banky pro obnovu a rozvoj a o rok později se zapojilo do činnosti zvláštních výborů Hospodářské komise OSN pro Evropu. V roce 1950 se Finsko stalo smluvní stranou Všeobecné dohody o clech a obchodu (General Agreement on Tariffs and Trade – GATT). Finská vláda chtěla tímto krokem finským podnikům zajistit výhodné postavení jejich exportní produkce na zahraničních trzích. Ochrannářská politika Finska vyšla najevo v průběhu jednání druhého kola GATTu v Annecy v roce 1949. Cílem finské delegace na tomto jednání bylo získat od ostatních zemí status zvýhodněného člena a možnost ponechat si poměrně vysoká dovozní cla. Tomuto požadavku ostatní smluvní strany nevyhověly a Finsko nakonec muselo provést podobnou redukci celního zatížení jako ostatní severské země³.

V červenci 1947 byla finská vláda Sověty donucena odmítnout účast na Marshallově plánu i přes původně velmi pozitivní reakci na americký program hospodářské pomoci. Studenoválečné reálie a sousedství se Sovětským svazem nepřipouštěly finskou participaci na americkém projektu eko-

² Kanál Saimaa byl vybudován v roce 1856 a spojuje největší finský jezerní systém s Finským zálivem a umožnil tak prodej dřeva z finského vnitrozemí na světových trzích.

³ V *Eduskuntē* odmítali komunističtí poslanci schválit dohodu z Annecy s odůvodněním, že na jejím základě bude diskriminován obchod se SSSR, ostatní parlamentní strany se s ideologicky motivovaným tvrzením finských komunistů však neztotožňovaly.

nomické podpory. Finsko tak do druhé poloviny 50. let zůstalo mimo proces obchodní liberalizace realizovaný v rámci Organizace pro evropskou ekonomickou spolupráci (OEEC – předchůdce OECD), tak i mimo systém mnohostranného clearingů, který se realizoval v rámci Evropské platební unie od roku 1950.

Finsko v poválečném období vyváželo do západních zemí hlavně nezpracované či polozpracované dřevařské a papírenské produkty. Finské podniky měly eminentní zájem na rozvoji obchodních a hospodářských vztahů se Západem a i přes úzké sovětsko-finské politické vztahy si povětšinou udržovaly svoji západní zahraničněobchodní orientaci. V letech 1948–1958 dovezlo Finsko ze zemí OEEC⁴ v průměru 54 % celkových importů, 57 % finského exportu bylo do těchto zemí západní Evropy vyvezeno. Ve finských dovozech ze západní Evropy byly nejvíce zastoupeny suroviny, paliva, investiční a spotřební zboží. Finské dovozy podléhaly výrazné regulaci, která měla zpočátku zajistit dostatečný přísun surovin nezbytných pro produkci určenou ke splácení válečných reparací, po ukončení reparačních dodávek protekcionistická obchodní politika zajišťovala ochranu domácího průmyslu a rovnováhu platební bilance Finska. U dovozu americké produkce se finská vláda Moskvě zavázala, že tyto výrobky nebude do východní Evropy reexportovat.

Celní ochrana finských dovozů byla selektivní, nízkým případně žádným clem byly zatíženy dovozy surovin, nejvíce chráněné sektory průmyslu byly například zpracování potravin, oděvní a textilní průmysl. Finský poválečný protekcionismus byl však srovnatelný s obchodními praktikami ostatních evropských průmyslových zemí, výrazně však převyšoval úroveň liberálních tarifů některých severovýchodních zemí (zejména Dánska a Švédska). Na jednáních GATTu se Finsko a jeho lobbyistické skupiny snažily spíše jednat v zájmu ochrany vlastního průmyslu, než-li podporovat přístup svých vývozců na zahraniční trhy. Do poloviny 50. let tak finská ekonomika přes vysoký podíl zahraničního obchodu se Západem nebyla do jeho hospodářských struktur organizačně integrována.

V roce 1955 Finsko uzavřelo s některými zeměmi OEEC platební dohody, které mu umožnily část svých příjmů z vývozců využít k nákupu v jiné

⁴ Belgie, Dánsko, Francie, Irsko, Island, Itálie, Lucembursko, Nizozemsko, Norsko, Portugalsko, Rakousko, Řecko, Švédsko, Švýcarsko, Turecko, Velká Británie, Spolková republika Německo.

smluvní zemi. Finsko se tak stalo partnerskou zemí OEEC a účastnilo se měnové arbitráže dohodnuté v rámci Evropské platební unie roku 1953. Po devalvaci finské marky v září 1957 byly pro většinu zboží dováženého ze zemí OEEC odbourány kvóty. V prosinci 1958 přešly západoevropské měny na režim směnitelnosti za americký dolar, který záhy zavedla i Finská národní banka – *Suomen Pankki*. Finsko ve druhé polovině 50. let překonalo institucionální mezeru, která mu bránila více se integrovat do západoevropských hospodářských struktur. Helsinky však i nadále udržovaly poměrně protekcionistický obchodní režim Finska. Pro své úzké vztahy se SSSR muselo Finsko zůstat i nadále mimo OEEC, vyjednalo si se Sovětským svazem pouze určitý druh asociace.

V roce 1952 Finsko splatilo Sovětskému svazu válečné reparace⁵. Vzhledem k tomu, že reparace byly tvořeny z téměř tří čtvrtin loděmi, strojírenským zařízením, dráty a kabely, paradoxně tím přispěly k efektivní restrukturalizaci a diversifikaci finského hospodářství, které bylo do té doby značně jednostranně orientováno na dřevařský, dřevozpracující a papírenský průmysl. Obě smluvní strany měly po splacení reparací eminentní zájem na pokračování ve vzájemném obchodě. Finské podniky chtěly do Sovětského svazu vyvážet metalurgické a strojírenské výrobky a dovážet zejména různé druhy paliv, hnojiva a potraviny. Sovětsko-finský obchod se již paralelně se splácením reparací odvíjel na základě uzavřené obchodní smlouvy v prosinci 1947, která zavedla vzájemné vyrovnávání na základě clearingového systému a na základě které si Finsko a Sovětský svaz navzájem garantovaly status nejvyšších výhod⁶. V červnu 1950 byla podepsána mezi Finskem a Sovětským svazem první pětiletá dohoda o výměně zboží a plateb, která zajistila kontinuitu v sovětsko-finském obchodování. Pětiletá dohoda vycházela z praxe sovětského zahraničního obchodu, který byl vždy plánován na pětileté období a zajistila tak finským výrobcům v loďařském a strojírenském průmyslu jisté odbytiště.

Vzájemný obchod byl realizován na základě bilaterálního clearingového systému a měnovou jednotkou zúčtování obchodu byl stanoven clearingový rubl. Vzájemný obchod se zaznamenával na clearingových účtech u Finské národní banky v Helsinkách a u sovětské Banky pro zahraniční obchod, vždy po pěti letech docházelo k vyrovnání účtů mezi

⁵ Válečné reparace dosahovaly v letech 1945–48 4–5 % tehdejšího hrubého domácího produktu Finska, každým rokem se snižovaly a v roce 1952 činily již jen 1 % HDP.

⁶ Most favoured nation status.

bankami⁷. Systém bilaterálních obchodních vztahů chránil hospodářské zájmy obou stran a sloužil k rozvoji vzájemného obchodování⁸.

Obchod Finska se Sovětským svazem se v průběhu období studené války podílel přibližně 16 % na celkovém finském zahraničním obchodu, předválečný podíl SSSR na finském obchodu dosahoval pouze 1–2 %. Značný nárůst vzájemného obchodu mezi Finskem a Sovětským svazem byl zapříčiněn zintenzivněním poválečných bilaterálních vztahů mezi Finskem a Sovětským svazem (obě strany měly zájem na dobrých sousedských vztazích) a splácením válečných reparací, na základě kterých se vybudovaly úzké ekonomické bilaterální vztahy. Zahraniční obchod Finska se Sovětským svazem se odvíjel na smluvním základě a chránil tak finské producenty před zahraniční – západní konkurencí. Clearingový obchod také šetřil měnové zásoby obou zemí, neboť nevyžadoval provádění plateb za navzájem obchodované zboží. Obchodování na základě clearingového systému realizovalo Finsko se Sovětským svazem až do začátku 90. let 20. století.

Členství Finska v Severské radě – poválečný vstup do západní Evropy

Poválečné pokusy o severskou spolupráci se opíraly o zkušenosti ze vzájemné kooperace v 30. letech 20. století. V září 1945 podepsalo všech pět severských zemí konvenci o postupné realizaci společného severského trhu práce. Moskva a finští komunisté vyvinuli na finskou vládu tlak, aby se nadále neúčastnila budoucích jednání se severskými zeměmi. V severském trhu práce Moskva viděla kořeny pro vybudování vojenské aliance. Finská vláda se dalších jednání už neúčastnila. Ani finské odbory nepodpořovaly projekt severského trhu práce. Panovala totiž obava, že silnější ekonomiky Švédska a Dánska by mohly přetáhnout část kvalifikované pracovní síly z Finska, protože jim mohly nabídnout příznivější pracovní podmínky.⁹

⁷ V roce 1958 byly stanoveny podmínky pro příhraniční obchod mezi Finskem a SSSR. Nebyla zde uzavřena separátní dohoda, do každé pětileté dohody byl vložen protokol týkající se obchodu mezi Finskem a hraničními regiony Sovětského svazu. Příhraniční obchod probíhal na barterové bázi mezi finskými firmami a Sovětskou obchodní organizací Lenfintorg, platby byly uskutečňovány prostřednictvím zvláštního podúčtu v rámci clearingového systému.

⁸ Podrobněji viz Rantanen P., *The Development of the System of Bilateral Agreements between Finland and the Soviet Union*. In: Möttölä K. a kol., *Finnish-Soviet Economic Relations*. London 1983, s. 43–52.

⁹ Konvence byla nakonec podepsána mezi Švédskem a Dánskem roku 1946. Norsko se odmítlo v roce 1946 účastnit na severském trhu práce z domácích – protekcionistických důvodů,

Pracovní síly byly v období poválečné ekonomické obnovy zapotřebí hlavně doma ve Finsku.

V únoru 1948 byl na zasedání ministrů zahraničí severských zemí v Oslo, kterého se však neúčastnil finský delegát, založen Společný skandinávský výbor pro hospodářskou spolupráci. Hlavním úkolem výboru bylo prozkoumat možnosti zrušení celních poplatků při obchodování mezi skandinávskými zeměmi a zavedení společného celního tarifu skandinávských zemí pro dovozy ze třetích zemí. Cílem činnosti Společného skandinávského výboru byla příprava projektu severské celní unie. Finsko opět z důvodu udržení dobrých sousedských vztahů se Sovětským svazem odmítlo svoji další účast na severských jednáních.¹⁰

V dubnu 1949 byla založena Severoatlantická aliance a ze severského regionu se jejími členy staly Dánsko, Norsko a Island. Založení NATO přineslo rozdělení severu Evropy na vojensky angažované členy aliance a na politicky neutrální země. Švédsko bylo však přes proklamovanou neutralitu sovětskou stranou považováno za spojence imperialistického Západu, neboť se účastnilo Marshallova plánu a bylo členem Rady Evropy. Moskva proto považovala spolupráci Finska s jakoukoliv severskou zemí za nepřipustnou. Antiseverská propaganda se objevovala i v sovětských médiích „*Historie finské nezávislosti podává celou řadu příkladů, jak idea Severu byla použita v agresivní politice proti Sovětskému svazu*“¹¹, zveřejnil deník *Pravda* na začátku roku 1951.

V roce 1952 založily Dánsko, Norsko, Švédsko a Island Severskou radu.¹² Finsko se nemohlo stát zakládajícím členem kvůli svým vztahům se Sovětským svazem a první tři zasedání v letech 1953–55 sledovalo vývoj severské spolupráce z pozice neformálního pozorovatele. V roce 1952 byly zavedeny společné severské pasy a od roku 1954 se začal vytvářet volný trh pracovních sil mezi severskými státy, kterého se Finsko již plně

neboť mělo po válce značně vyčerpanou ekonomiku a potřebovalo si udržet pracovní sílu doma pro obnovu země. Blíže: Paavonen T., *Neutrality, Protectionism and the International Community. Finnish Foreign Economic Policy in the Period of Reconstruction of the International Economy, 1945–1950. Scandinavian Economic History Review & Economy and History*. roč. 37, č. 1, 1989, s. 34.

¹⁰ Společný výbor však po přezkoumání možností vytvoření celní unie vydal v prosinci 1949 zprávu, která možnost vybudování celní unie zamítla.

¹¹ Allison R., *Finland's Relations with the Soviet Union 1944–1984*. Oxford 1985, s. 31.

¹² Myšlenka vytvoření skandinávské rady se objevila již na podzim 1938, kdy ji přednesl ministr zahraničí Dánska P. Munch, v průběhu krátkého předválečného období však nedosáhla významnějších výsledků.

účastnilo. V říjnu 1955 schválila *Eduskunta* (finský parlament) oficiální členství Finska v Severské radě.

Severská rada byla pouze parlamentním konzultativním orgánem, který koordinoval spolupráci severských států. Její význam spočíval především v harmonizaci sociálních politik členských zemí s cílem vytvořit podmínky pro realizaci volného pohybu pracovních sil na severu Evropy. V roce 1956 zde bylo přijato pravidlo, na základě kterého sociální zabezpečení, které užíval občan ve své mateřské zemi, mohli používat i občané ostatních severských států žijících v této zemi.

Vstupem do Severské rady v roce 1955 podniklo Finsko první krok ke svému užšímu zapojení do severské hospodářské spolupráce. Sovětský svaz se stavěl k činnosti Severské rady odmítavě, neboť zde převažovali členové západní vojenské aliance – NATO. Ti měli podle sovětské propagandy v úmyslu pod svým vedením sjednotit severní Evropu proti Sovětskému svazu.

Od roku 1956 začaly skandinávské země zpracovávat projekt společného trhu a v červenci 1959 finská vláda oznámila na ministerské schůzce Severské rady v Kungälv svoji připravenost přikročit k vytvoření severského společného trhu. Ostatní severské země se však k finskému prohlášení nepřipojily a v té době již vyjednávaly s Velkou Británií vytvoření západoevropské zóny volného obchodu pro průmyslovou produkci.

Finský premiér V. J. Sukselainen na schůzce severských politických představitelů v Kungälv připustil možnost zapojení Finska do integračního uskupení překračujícího hranice skandinávské oblasti. *„Z důležitých ekonomických důvodů a z důvodů finské zahraničněobchodní politiky je povinností finské vlády co nejdůkladněji prostudovat plán týkající se vytvoření zóny volného obchodu a její hospodářské konsekvence. V této fázi jsem však již připraven prohlásit, že pokud plán nebude obsahovat politické závazky a nadnárodní orgány, Finsko nemá na tomto projektu menší zájem než ostatní severské země.“*¹³ Vyjádření finského premiéra vyjadřuje pragmatický charakter finské integrační politiky a předznamenalo další kroky a úsilí finské diplomacie v následujících letech. Finsko mělo zájem na prohloubení hospodářských a obchodních vztahů se západní Evropou, toto partnerství však nemohlo být spojeno s politickými závazky.

¹³ *Ulkopoliittisia lausuntoja ja asiakirjoja 1959*. Helsinki 1960, s. 51.

2. FINEFTA – pragmatický krok Finska na Západ

V březnu 1957 podepsalo šest západoevropských států – Spolková republika Německo, Francie, Itálie, Belgie, Nizozemsko a Lucembursko – Římské smlouvy zakládající Evropské hospodářské společenství (EHS) a Evropské společenství atomové energie. Navázaly tak na projekt Evropského společenství uhlí a oceli z roku 1951 a rozšířily původně sektorovou spolupráci do dalších oblastí hospodářské činnosti. Finsko se však k této skupině zemí s ambiciózním projektem nemohlo připojit, sovětsko-finská smlouva z roku 1948 totiž výslovně zakazovala členství v organizaci po boku západního Německa, která byla navíc vybudována na nadnárodním principu.

V průběhu roku 1959 začalo sedm členských zemí¹⁴ Organizace pro evropskou ekonomickou spolupráci jednat o vytvoření zóny volného obchodu pro průmyslové produkty. V čele těchto zemí stála Velká Británie, která nebyla ochotna vstoupit do Evropského hospodářského společenství a vzdát se tím své suverenity v sektorech zahraničního obchodu a zemědělství, a to ve prospěch nadnárodního úřadu. Finsko vidělo v projektu zóny volného obchodu významnou hospodářskou příležitost, neboť na trhy potenciálních členů vyváželo třetinu svého exportu. Nejdůležitějším obchodním partnerem Finska byla na konci 50. let Velká Británie, v roce 1958 absorbovala 22,1 % finského exportu.

Finská vláda si uvědomovala, že pokud chtěla udržet konkurenční postavení svých vývozců na západoevropských trzích, zejména v oblastech dřevozpracovatelské a papírenské produkce, musela zajistit stejné obchodní podmínky jako měli hlavní rivalové Finska v tomto hospodářském sektoru – Švédsko a Norsko. „*Finsko nesmí zůstat mimo jakékoliv preferenční obchodní uspořádání, ve kterém se bude účastnit Norsko nebo Švédsko společně s jakýmkoliv obchodním partnerem.*“¹⁵

Sovětská propaganda odsoudila finské integrační úmysly ihned v jejich počátcích, v létě 1959. „*Členstvím v ESVO by se Finsko dostalo pod vlivu mocností, kterým jde tímto jenom o posílení své politické a hospodářské pozice. Zkušenosti ukázaly, že sovětsko-finské hospodářské vztahy se úspěšně rozvíjejí ke prospěchu obou států a že by nebylo užitečné tyto vztahy ukončit*“¹⁶, uvedla sovětská

¹⁴ V anglickojazyčné literatuře označované jako „Outer Seven“.

¹⁵ Törnudd K., Finland and Economic Integration in Europe. Cooperation and Conflict. *Nordic Studies in International Politics*, 4, 1969, s. 64.

¹⁶ *Keating's Contemporary Archives 1959–1960*. Bristol 1961, s. 17620.

Pravda v červenci 1959. Sovětská vláda navíc neoprávněně argumentovala proti účasti Finska v zóně volného obchodu tím, že je to proti pravidlům Všeobecné dohody o clech a obchodu.¹⁷

Finská vláda si byla vědoma irelevantnosti sovětských argumentů, jejím hlavním zájmem bylo však udržet se Sovětským svazem nadále dobré vztahy. Případné zapojení Finska do zóny volného obchodu nemělo diskriminovat sovětsko-finský obchod, především neměla být v žádném případě narušena důvěra ve finskou politiku neutrality. Finské úmysly úžeji spolupracovat s vytvářenou západoevropskou zónou volného obchodu tak podkryly politickou citlivost finsko-západní spolupráce.

Konkurenční projekt zóny volného obchodu se naplnil v podpisu Stockholmské konvence o vytvoření Evropského sdružení volného obchodu¹⁸ (ESVO, Sdružení) v lednu 1960 a vstoupil v platnost 3. května 1960 po ratifikacích v národních parlamentech členských zemí. Signatáři konvence se staly Velká Británie, Rakousko, Švédsko, Norsko, Dánsko, Švýcarsko a Portugalsko. Stockholmská konvence zavazovala členské státy k odstranění cel a kvantitativních omezení ve vzájemném obchodu do konce roku 1970¹⁹.

V listopadu 1959 předložila finská vláda *Eduskuntě* zprávu, ve které navrhovala, aby Finsko usilovalo o přidružení k vytvářenému Sdružení na základě zvláštních ujednání, která by nebyla v rozporu s finskými závazky vůči třetím zemím (SSSR). Na jaře 1960 finská vláda oficiálně vyjádřila svůj zájem účastnit se v tomto Sdružení a začala vyjednávat o podmínkách svého přidružení k ESVO. Moskva se od počátku otevřeně vyjadřovala proti finskému připojení ke Sdružení a varovala finskou vládu před narušením sovětsko-finských obchodních vztahů. V létě 1960 se prezident Kekkonen osobně Chruščovovi zaručil, že Finská republika bude i nadále udržovat dosavadní politické a hospodářské vztahy se SSSR. Na podzim 1960 proběhla sovětsko-finská jednání o možnostech zapojení Finska do ESVO, která vyústila 24. listopadu 1960 v podpis Dohody o snížení cel v sovětsko-finském obchodě.

¹⁷ GATT však povoloval vytvoření zóny volného obchodu a celní unie pod podmínkou, že tato seskupení povedou k usnadnění obchodu mezi jejich zakládajícími členy a současně nezapříčiní zvýšení překážek obchodu vůči nečlenským zemím těchto uskupení, které jsou signatáři GATTu.

¹⁸ Convention Establishing European Free Trade Association – EFTA.

¹⁹ Na zasedání Rady ESVO v Lisabonu v roce 1963 byl harmonogram pozměněn, cla byla odbourána do konce roku 1966.

Finští průmyslníci a obchodníci měli eminentní zájem na zapojení Finska do ESVO, neboť by tím získali volný přístup na sedm západoevropských trhů, kam finské hospodářství exportovalo asi třetinu své produkce. Finská vláda na základě jednání se Sovětským svazem a se státy ESVO formulovala své podmínky spolupráce se státy ESVO:²⁰

- Finsko získá všechny výhody, které zakladatelská smlouva poskytuje plnoprávným členům;
- Finsku bude povoleno snižovat cla u citlivých položek pomalejším tempem a bude moci nadále obchodovat se Sovětským svazem na bilaterální bázi za stejných podmínek jako doposud;
- finskému zemědělství bude poskytnuta zvláštní ochrana.

Sovětský svaz, uspokojen osobními zárukami prezidenta Kekkonena a odbouráním celních bariér v obchodě s Finskem, souhlasil s asociací Finska k ESVO. Po podpisu celní dohody se Sovětským svazem si Finsko rychle vyjednalo podmínky asociace k ESVO a v březnu 1961 uzavřelo Dohodu o přidružení k ESVO (tzv. dohoda FINEFTA), na základě které se stalo od července 1961 asociovaným státem ESVO se stejnými pravomocemi a povinnostmi jako měli plnoprávní členové. Cla začalo Finsko odbourávat od 1. července 1961 a od ledna 1970 měla být veškerá cla a kvantitativní omezení v obchodě Finska se státy ESVO odbourána²¹. V sovětsko-finské celní dohodě z listopadu 1960 byl stanoven naprosto stejný harmonogram odbourávání překážek ve vzájemném obchodu jako v rámci FINEFTA²². Článek 2 sovětsko-finské Dohody stanovil princip stejného zacházení s dovozy do Finska ze Sovětského svazu a z ostatních zemí. „*Finsko nesmí vyžadovat žádná cla na produkci dováženou ze SSSR než ta, která jsou uplatňována u dovozů produkce z ostatních zemí.*“

Pro finské hospodářství to znamenalo další krok k postupnému odbourávání obchodního protekcionismu a k významnému otevření svých trhů západní konkurenci. Finským exportům papírenských výrobků se otevřel lukrativní trh Velké Británie a finští producenti tím požívali stejného postavení jako nejdůležitější konkurenti ze Skandinávie. Zapojení Finska do ESVO

²⁰ *Ulkopoliittisia lausuntoja ja asiakirjoja*, Ministry of Foreign Affairs 1961, Helsinki 1962, s. 89.

²¹ Po lisabonském zasedání ESVO byl harmonogram odbourávání urychlen, Finsko mělo odbourat veškerá cla a kvantitativní restrikce do 1. 1. 1968.

²² Harmonogram odbourávání překážek byl v sovětsko-finském obchodě upraven 13. prosince 1963 a odpovídal urychlenému procesu v rámci dohody FINEFTA.

mělo výrazný vliv na geografickou reorientaci jeho zahraničního obchodu v průběhu 60. let.

Tabulka 1: Vývoj finského zahraničního obchodu se skupinami zemí a zeměmi v letech 1960–1970 (údaje v %)

Obchodní partneri	EHS		ESVO		Velká Británie		Východní blok		Sovětský svaz	
	Vývoz	Dovoz	Vývoz	Dovoz	Vývoz	Dovoz	Vývoz	Dovoz	Vývoz	Dovoz
1960	28,0	34,0	33,7	30,1	24,5	15,9	19,5	20,7	14,2	14,7
1965	28,0	30,9	33,2	34,5	20,7	15,3	20,9	18,9	15,9	14,4
1970	23,3*	27,8*	44,4*	39,1*	17,7	15,7	15,8	16,2	11,9	12,5

* Vlastní propoččet

ESVO – Dánsko, Norsko, Portugalsko, Rakousko, Švédsko, Švýcarsko, Velká Británie, od r. 1970 Island

Východní blok – Bulharsko, Československo, Maďarsko, Německá demokratická republika, Polsko, Rumunsko, Sovětský svaz.

Pramen: Korhonen, K., Urho Kekkonen: A statesman for Peace, Helsinki 1975, s. 184; Statistical Yearbook of Finland 1961. Central Statistical Office of Finland, Helsinki 1961, s. 128; Statistical Yearbook of Finland 1966. Central Statistical Office of Finland, Helsinki 1967, s. 124. Statistical Yearbook of Finland 1971. Central Statistical Office of Finland, Helsinki 1971, s. 130.

Teritoriální struktura finského obchodu ukazuje na opodstatněnost zájmu obchodních kruhů na přistoupení k sedmičce zemí ESVO budujících zónu volného obchodu. Na finském zahraničním obchodu se v průběhu 60. let přibližně ze dvou třetin podílel obchod západoevropských zemí, podíl východního bloku včetně Sovětského svazu činil maximálně jednu pětinu obchodu. Pro finské rozhodnutí připojit se k západní zóně volného obchodu mluvil také fakt, že členy ESVO byly od počátku tři severské země – Švédsko, Norsko a Dánsko – Island se připojil v roce 1970. Růst podílu obchodu Finska se zeměmi ESVO byl zapříčiněn dynamickým růstem obchodu Finska se severskými státy, zejména se Švédskem. Na

druhé straně se odbourávání celních překážek promítlo i do poklesu podílu obchodu s tradičně největším obchodním partnerem Finska – Velkou Británií. I přes paralelní odbourávání překážek v sovětsko-finském obchodu se v průběhu 60. let snižoval podíl Sovětského svazu a potažmo celého východního bloku na finském zahraničním obchodu.

Finsko mělo v rámci přidružení ke Sdružení stejná práva a závazky jako plnoprávní členové, vzhledem ke svým unikátním vztahům se Sovětským svazem se však plnoprávným členem stát nemohlo. Faktický rozdíl mezi finským statutem přidruženého člena ESVO a plnoprávným členstvím v podstatě neexistoval. FINEFTA přinesla novou dimenzi do zahraničněobchodních vztahů Finska. Na jejím základě se Finsko zapojilo do západoevropské integrace a získalo volný přístup na průmyslové trhy zemí ESVO. Od zapojení Finska do ESVO na začátku 60. let se integrační politika Finska vyznačovala pragmatismem a přístupem „*wait and see*“. Finská vláda v oblasti svého zapojení do západoevropské integrace upřednostňovala zachování stavu a z vlastní vůle bez jakéhokoliv vnějšího podnětu nikdy neusilovala o užší vztahy se západní Evropou (*politika statu quo*).

ESVO nemělo žádné politické aspirace, jednalo se o mezivládní sdružení založené za účelem odbourávání obchodních překážek. FINEFTA se stala postupně součástí sovětské propagandy v zahraničí, Moskva tak mohla demonstrovat svůj tolerantní přístup k politice svých sousedních států. Finsku se asociací k ESVO podařilo od sebe oddělit zahraničněhospodářské vztahy od vztahů politických a také sladit svoji hospodářsko-obchodní integraci do západní Evropy s politikou neutrality. Od druhé poloviny 60. let začali finští politici představitelé přicházet s myšlenkou, že hospodářská integrace a politika neutrality se navzájem nevylučují. Finský diplomat Risto Hyvärinen hodnotil postavení neutrálních zemí v roce 1967 těmito slovy: „*Může se zdát obtížné představit si situaci, ve které by neutrální státy byly donuceny neúčastnit se vývoje mezinárodně-hospodářských vztahů, což by zapříčinilo snížení jejich životního standardu, a následně by mohlo i vést k upuštění od jejich politiky neutrality.*“²³

Finsko začalo vidět v účasti neutrálních zemí v ESVO možnost rozvoje celoevropské ekonomické spolupráce. Neutrální členové ESVO tak

²³ *Ulkopoliittisia lausuntoja ja asiakirjoja* (ULA), Ministry of Foreign Affairs 1967, Helsinki 1968, s. 133.

mohli posloužit jako most mezi Východem a Západem a přispět k ekonomickému sjednocování evropského kontinentu. „*Domníváme se, že účast neutrálních zemí v různých stadiích integračního procesu, aniž by to znamenalo ztrátu jejich neutrality, přispívá ke vzájemnému sblížení mezi všemi evropskými zeměmi,*“²⁴ uvedl na ministerském zasedání zemí ESVO finský ministr zahraničí Ahti Karjalainen. Vyjádření A. Karjalainena je zcela v souladu s koncepcí finské zahraniční politiky druhé poloviny 60. let, kdy se Finsko pokoušelo využít svého geografického postavení a historických zkušeností a hrát na mezinárodněpolitické scéně úlohu mostu (*bridge-building*) mezi Východem a Západem.²⁵

3. Vstup Velké Británie a Dánska do EHS – nový impuls pro integrační politiku Finska

Od roku 1964 mělo Finsko oficiální zastoupení u Evropských společenství v Bruselu. Na začátku 60. let Velká Británie, Dánsko a Norsko podaly žádost o vstup do EHS, Rakousko, Švédsko a Švýcarsko požádaly o vyjednání přidruženého členství k EHS. Finsko však v průběhu 60. let nemohlo pomýšlet na užší koordinaci vztahů s EHS, které bylo Sovětským svazem považováno za západní organizaci zahrnující nepřátelské západní Německo a jehož činnost byla navíc v rozporu se zájmy Moskvy. Finská vláda tak přes úsilí vlád ostatních neutrálních zemí ESVO o navázání užších vztahů s EHS nadále udržovala svůj kurz politiky „*wait and see*“ a Finsko jako jediné z členských zemí ESVO neusilovalo o rozvoj vztahů se Společenstvím²⁶.

Nordek – další pokus o severskou ekonomickou spolupráci

Finsko se roku 1968 začlenilo do Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (OECD), jejímž cílem byl rozvoj hospodářské spolupráce mezi členskými zeměmi a liberalizace mezinárodního obchodu. Principy členství v organizaci Finsko přijalo již při vyjednávání své asociace k ESVO.

²⁴ ULA 1967, s. 147.

²⁵ Blíže: Hakovirta H., *East-West Conflict and European neutrality*. Oxford 1988, s. 213–217.

²⁶ Na začátku 60. let si Velká Británie, Dánsko, Norsko podaly žádost o vstup do EHS, Švédsko, Švýcarsko a Rakousko požádaly o přidružené členství, Portugalsko zažádalo o úpravu vztahů s EHS.

Ve svém prohlášení předneseném v červnu 1968 na zasedání Rady OECD finská vláda zdůraznila svoji neomezenou suverenitu v zahraničněobchodních vztazích. Finské prohlášení mělo uklidnit případné obavy Moskvy z vybočení z dosavadního finského směru. „*Finská vláda dále podotýká, že pravidla a cíle OECD neomezují finské možnosti rozvíjet své obchodní vztahy s nečlenskými zeměmi organizace.*“²⁷

V roce 1968 přišlo Dánsko s myšlenkou vybudování Severské hospodářské spolupráce (Nordic Economic Cooperation), tzv. *Nordeku*. Kreml dánský návrh *Nordeku* kritizoval, neboť jej nepovažoval za nezávislý projekt severských zemí, nýbrž za přechodnou fázi k plnému členství v EHS. Ve Finsku byl *Nordek* považován za vhodný projekt dalšího rozvoje severské hospodářské spolupráce. Finští představitelé chápali *Nordek* i jako instituci, prostřednictvím které by severské země mohly zaujímat k vývoji západoevropské integrace společný postoj a získaly by jejím prostřednictvím větší vliv. Na haagské konferenci Evropských společenství (ES) konané v prosinci 1969 byly Velká Británie, Dánsko, Norsko a Irsko přizvány k jednáním o vstupu do Společenství²⁸. Tento krok ES stál ovšem za dalším nezdarem užší hospodářské spolupráce nordických zemí, tentokráte ve formě *Nordeku*.

Postoj severských zemí k plánovanému projektu se postupně začal rozcházet. Švédská reprezentace chápala *Nordek* jako možný odrazový můstek pro navázání intenzivnějších vztahů s ES, Dánsko a Norsko po přizvání k jednání o vstupu do ES odsunuly *Nordek* na vedlejší kolej svých zájmů a začaly se soustředit na plné členství ve Společenství a Finsko vidělo v *Nordeku* možnost intenzivnější spolupráce nordických zemí a lepší koordinaci svých postojů vůči integrační politice ES. Tento severský „rozkol“ byl hlavním důvodem pro nezdar dalšího severského projektu. Finsko se ocitlo na začátku roku 1970 pod tlakem Moskvy, která vnímala projekt *Nordeku* jako most k členství Finska v ES. Pozvánka Norska a Dánska do ES vedení Kremlu v této argumentaci jenom utvrzovala. V březnu 1970 se finský kabinet v čele s premiérem Maunem Koivistem rozhodl pod vlivem vývoje událostí a pod tlakem Kremlu nepodepsat dohodu o vytvoření *Nordeku*. Toto rozhodnutí premiéra M. Koivista vyvolalo kritické ohlasy jak v ostat-

²⁷ ULA 1968, s. 105.

²⁸ Po resignaci francouzského prezidenta Ch. de Gaullea na jaře 1969, který v průběhu 60. let opakovaně odmítal souhlasit s rozšířením Evropských společenství o Velkou Británii a další západoevropské státy, již nic nestálo v cestě vstupu těchto zemí do ES.

ních severovýchodních zemích tak i doma, zejména mezi obchodními a průmyslovými kruhy.

Finský ministr zahraničí Ahti Karjalainen vysvětlil finský přístup k *Nordeku* na ministerském zasedání ESVO v květnu 1970. „*Vzhledem k tomu, že postoj členských zemí EHS se v průběhu loňského podzimu postupně změnil, významně to ovlivnilo vlastní hodnotu Nordeku.*“²⁹ Další projekt severoskandinávské hospodářské spolupráce, stejně jako tomu bylo deset let předtím, nebyl zejména v důsledku vnějšího vývoje realizován.

Bilaterální dohody o volném obchodu mezi Finskem a ES

Vstup Velké Británie, Dánska a Norska do ES by znamenal vzhledem k existující celní unii Společenství vytvoření nových bariér v obchodních vztazích mezi Finskem a původními členy ESVO. To by negativně postihlo přibližně pětinu finského exportu. Bylo proto v životním zájmu Finska zapojit se do jednání o uzavření dohod o volném obchodu mezi státy ESVO a ES a udržet tak s novými členskými zeměmi ES v obchodních otázkách *status quo*³⁰. Finská integrační politika tak byla na začátku 70. let stejně jako deset let předtím postavena do situace, na kterou bylo zapotřebí rychle zareagovat.

Ministr zahraničí A. Karjalainen se ve svém projevu vyjádřil k integrační politice Finska na zmíněném ministerském zasedání ESVO v květnu 1970. „*Náš základní přístup k ES je založen na naší neutralitě a na našich hospodářských zájmech... Hledáme uspořádání vztahů, které budou mít čistě obchodní povahu a jasně definované cíle. Za prvé, velmi vysoký podíl tržeb ESVO a ES na našem zahraničním obchodě způsobuje, že je pro nás životně důležité udržet si konkurenceschopnou pozici na rozšířeném trhu ES. Za druhé, hledáme komplexní řešení, které by zajistilo růst našich exportů ve všech oblastech. Za třetí, chceme si zachovat všechny výhody ESVO. Znovuzavedení obchodních bariér či vytvoření nových nemůže být v ničím zájmu.*“³¹ Vyjádření šéfa finské diplomacie tak potvrdilo pokračující pragmatickou politiku Finska k západoevropské integraci. Finská hospodářská spolupráce se západní Evropou se i nadále vyznačovala „minimalistickým“ pří-

²⁹ ULA 1970, s. 109.

³⁰ Proti užší kooperaci s Evropským hospodářským společenstvím však na začátku 70. let byly ve Finsku všechny vládní strany jak kvůli účasti západního Německa ve Společenství, tak kvůli obavám ze sovětské reakce.

³¹ ULA 1970, s. 109.

stupem – rozvíjet vztahy až v momentě, kdy to bylo z vnějších příčin hospodářsky žádoucí.

Na konci června 1970 začala jednání mezi delegací ES a zástupci Velké Británie, Irsko, Dánska a Norska o jejich vstupu do Evropských společenství. V listopadu 1971 Rada ministrů ES pověřila Komisi, aby zahájila jednání s členskými státy ESVO (včetně Finska) o uzavření bilaterálních dohod o volném obchodu. Při příležitosti zahájení jednání mezi Finskem a EHS o vybudování volného trhu ministr zahraničí Pentti Uusivirta ve svém projevu představil finské podmínky, které měly být při jednáních o vytvoření zóny volného obchodu mezi Finskem a ES dodrženy. *„Naším klíčovým zájmem je udržet si konkurenční postavení v Evropě... Finsko jako neutrální země nehledá členství, ale má v úmyslu vést se Společenstvím pouze jednání o hospodářských otázkách. Finsko si chce uchovat rozhodovací pravomoc v souladu se svojí neutralitou... Zvláštní význam pro nás představuje zachování severského volného obchodu a udržení tradičního bezcelního obchodu se Sovětským svazem.“*³²

Finská politika vůči západoevropským integračním seskupením se na začátku 70. let opírala o čtyři základní principy:

- zajistit podmínky pro konkurenční postavení finských firem na vývozních trzích (zejména na trzích VB a severských zemí),
- zachování politiky neutrality Finska (v kontextu sovětsko-finské smlouvy z roku 1948 a jeho geopolitického postavení),
- zůstat vně nadnárodních rozhodovacích mechanismů ES (zachování suverenity, možnost rozhodovat o svém vývoji),
- ponechat si bilaterální ujednání o bezcelním obchodu se Sovětským svazem.

Dohody o volném obchodu mezi Finskem na straně jedné, EHS a ESVO na straně druhé byly uzavřeny v červenci 1972 (stejně jako ostatní země ESVO krom Norska), jejich ratifikace finským parlamentem však byla pozdržena díky sovětsko-finským jednáním a ratifikacím dohod mezi Finskem a zeměmi Rady vzájemné hospodářské pomoci v květnu 1973.

Bilaterální dohoda Finska s EHS byla ratifikována *Eduskuntou* v listopadu 1973 a vstoupila v platnost v lednu 1974³³. Dohoda měla všechny pod-

³² ULA 1971, s. 207–211.

³³ Druhá dohoda mezi Finskem a Evropským společenstvím uhlí a oceli vstoupila v platnost až v lednu 1975.

statné náležitosti jako dohody ostatních zemí ESVO s EHS až na dvě výjimky. Finská smlouva neobsahovala článek 32 smlouvy, tzv. „vývojovou doložku“ (*Evolutionary clause*). Ta obsahovala možnost rozvíjení spolupráce mezi členským státem ESVO a EHS i v dalších oblastech jako například kultura, doprava, věda a výzkum, které nebyly explicitně uvedeny v bilaterální dohodě. Finská vláda dala tímto krokem jasně najevo, že bude se státy ES spolupracovat pouze na obchodní bázi a není dohodami vázána k rozvoji spolupráce v dalších oblastech. Finsko mělo také jako jediný smluvní stát ESVO pouze tříměsíční výpovědní lhůtu, ostatní země ESVO ji měly dohodnutou na jeden rok³⁴. Helsinky chtěly prostřednictvím kratší výpovědní lhůty dát Moskvě najevo, že v případě negativního vlivu dohod s ES na bilaterální sovětsko-finský obchod Finsko může dohody rychle vypovědět. Na summitu států ESVO konaném v dubnu 1977 ve Vídni se finský premiér Martti Miettunen vyjádřil k finskému postavení. „*Začleněním vývojové doložky do svých smluv s ES vyjádřily ostatní státy ESVO svoji touhu rozvíjet dále své vztahy s ES. Finsko toto neučinilo. Je však připraveno diskutovat o těchto otázkách s ostatními státy ESVO.*“³⁵ V rámci dohod byla odstraněna cla v obchodu Finska s Evropskými společenstvími u průmyslových výrobků od července 1977 a u citlivé papírenské produkce až od ledna 1984³⁶.

Finsko tak i nadále pokračovalo ve své pragmatické integrační politice založené na pouze nutně potřebných hospodářských vazbách se západní Evropou, které mu zajišťovaly stejné postavení jakému se těšily ostatní severské země. Profesor Esko Antola označil ve své studii³⁷ integrační přístup Finska v období od roku 1960 do začátku 80. let za „strategii defenzivní adaptace“. Finsko na základě této strategie usilovalo o to, udržet si dosavadní stupeň integrace – asociace k ESVO a bilaterální dohody s ES. Finsko nepotřebovalo podnikat žádné další kroky k vytváření nových inte-

³⁴ Stejně tomu bylo i u FINEFTA dohody a u Stockholmské konvence.

³⁵ Antola E., *Finnish Perspectives on EC-EFTA Relations*. Maastricht 1990, s. 93.

³⁶ Finská delegace usilovala o zamezení realizace původního návrhu ES, ve kterém Společenství zamýšlelo zavést při odbourávání překážek u dovozů papírenského průmyslu delší přechodné období. Návrh ES byl založen na zkušenosti s negativním vývojem na trhu papírenského průmyslu v zemích ES na začátku 70. let. Finská delegace na druhé straně argumentovala, že papírenská produkce tvoří 50 % finského vývozu a že zavedením zvláštního – pomalejšího režimu odbourávání bude oslabeno konkurenceschopné postavení finských firem na trhu ES a tím pádem poškozeno finské hospodářství.

³⁷ Antola E., *The Finnish Integration Strategy. Adaptation with Restriction*. In: Möttölä, K., Patomäki, H.: *Facing the Change in Europe. EFTA Countries' Integration Strategies*, Helsinki 1989, s. 59.

gračních závazků a vždy „bránilo“ status quo svého integračního zapojení, neboť mu z hlediska hospodářských zájmů a politických závazků zcela vyhovoval. Pokud došlo ke změně vnějšího integračního prostředí a hospodářsko-obchodní postavení finských obchodních a průmyslových subjektů by mohlo být v důsledku této změny oproti svým ostatním konkurentům znevýhodněno, Finsko se vždy pokoušelo cestou nejmenších zahraničně-politických závazků stát se součástí nově budovaných struktur.

Aby Finsko dopředu zabránilo diplomatickému tlaku Kremlu a vytvořilo si příznivé podmínky pro bilaterální jednání, obnovilo již v roce 1970 sovětsko-finskou smlouvu z roku 1948 a roku 1971 podepsalo se Sovětským svazem Dohodu o hospodářské, technické a vědecké spolupráci. Tentýž rok začala finská vláda vyjednávat se státy RVHP o prohloubení vzájemné spolupráce. Během sovětsko-finských jednání v průběhu podzimu 1972 byla Moskva několikrát finskými představiteli ujištěna, že z bilaterálních dohod s ES nevyplývají pro Finsko žádné politické závazky a že neobsahují článek o rozvoji dalších vztahů s EHS. Sovětská produkce se měla i nadále na finském trhu těšit principu nejvyšších výhod, zavedenému bilaterální dohodou v roce 1947. V dubnu 1975 byla v tomto duchu doplněna existující sovětsko-finská Celní dohoda z roku 1960 o nový článek. „*Ústupky, které Finsko učinilo ve vztahu k zemím EHS, budou tímto ihned zaručeny také Sovětskému svazu, a to v míře přesahující dosud vyjednaná ustanovení Celní dohody podepsané 24. listopadu 1960.*“

V průběhu vyjednávání dohod o volném obchodu mezi Finskem a ES se sovětské politiky povětšinou zdržovali kritických připomínek a varovných signálů na adresu finské diplomacie. Sovětský deník *Pravda* otiskl v listopadu 1971 článek, který varoval před užší spoluprací Finska s Evropskými společenstvími. „*Jakákoliv forma spolupráce s uzavřenou skupinou EHS, která je ve své podstatě páteří NATO, by mohla znamenat obroženi současného mírového kursu zahraniční politiky Finska.*“³⁸ V prosinci 1971 vydala Moskva prohlášení, že finské pravicové strany usilují o oslabení finsko-sovětských vztahů s pomocí západních politických skupin. Zmíněný článek a sovětské prohlášení představovaly však svým obsahem spíše ojedinělé ohlasy z Moskvy na finskou integrační politiku na začátku 70. let.

³⁸ Allison R., c.d., s. 123.

4. Lucemburská deklarace – počátek aktivní integrační politiky Finska

V průběhu druhé poloviny 70. let byly na základě bilaterálních dohod postupně odbourávány smluvené překážky v obchodu mezi státy ESVO a ES. Hospodářská recese, která postihla západ Evropy v 70. letech, připravila půdu pro zavádění neviditelných obchodních překážek (certifikáty, hygienické normy, bezpečnostní standardy výrobků, používání různých forem státní pomoci) v těchto zemích, které nebyly v přímém rozporu se smluvními ustanoveními obchodních dohod, byly však proti duchu společného trhu ES, resp. zóny volného obchodu mezi ES a státy ESVO. Společný trh se tak v důsledku protekcionismu roztržil a přestal tak přinášet kýžený integrační efekt. Konkurenceschopnost průmyslu západoevropských zemí na počátku 80. let již pokulhávala za japonskou a americkou produkci. Země ESVO se aktivně snažily rozšířit spolupráci s ES i do dalších oblastí na základě vývojové doložky, členské státy ES však tyto snahy ESVO povětšinou odmítaly.

K 1. 1. 1984 byl liberalizován obchod mezi ES a státy ESVO i u nejcitlivější papírenské produkce. Západoevropské státy tak začaly promýšlet další kroky v užší spolupráci. V dubnu 1984 se v Lucemburku sešli ministři zástupci zemí ESVO, ES a představitelé Komise a schválili „Lucemburskou deklaraci“. Lucemburská deklarace přinesla významný posun do vztahů mezi ES a státy ESVO, neboť země již nejednaly na bilaterální bázi, ale začaly jednat na bázi multilaterální (ESVO-ES). Lucemburská deklarace obsahovala soubor opatření, která měla být realizována v jednotlivých zemích a jejichž cílem bylo další odbourávání překážek ve vzájemném obchodování s cílem vytvoření mezi ES a ESVO Evropského hospodářského prostoru (European Economic Space). Státy měly na základě Lucemburské deklarace harmonizovat standardy svých výrobků, odstranit technické překážky obchodu, zjednodušit pohyb zboží přes hranice, regulovat státní subvence a liberalizovat vzájemný přístup ke státním zakázkám. Ve druhé polovině 80. let se nad rámec Lucemburské deklarace rozvíjela spolupráce v oblastech vzdělávání (účast zemí ESVO na programu ERASMUS), vědy a výzkumu (společné projekty EUREKA, ESPIRIT, ...)³⁹.

³⁹ ERASMUS – European Community Action Scheme for the Mobility of University Students, Akční program, Společenství na podporu mobility vysokoškolských studentů, EUREKA – European Research Coordinating Agency, Evropská agentura pro koordinaci výzkumu,

Rok 1985 přinesl zásadní zlom pro budoucí spolupráci mezi ES a ESVO. Komise ES totiž představila Bílou knihu o dokončení vnitřního trhu Unie do konce roku 1992⁴⁰. Bílá kniha obsahovala téměř tři sta legislativních opatření, která měly jednotlivé členské státy převzít do svých národních legislativ tak, aby mohl být od začátku roku 1993 plně realizován volný pohyb zboží, služeb, kapitálu a osob. Vybudování vnitřního trhu v ES však pro státy ESVO znamenalo hrozbu spočívající v nestejných podmínkách při prodeji jejich výrobků a výrobků vyprodukovaných v ES na trzích Evropských společenství.

Země ESVO měly zásadní zájem na volném přístupu na trh ES, neboť vyvážely více než polovinu své produkce na trh Společenství. Ve druhé polovině 80. let se začal postupně liberalizovat mezinárodní pohyb kapitálu. V souvislosti s vytvářením vnitřního trhu v rámci ES začaly společnosti ze zemí ESVO (zejména Švédsko a Švýcarsko) zakládat hromadně své pobočky v zemích ES. Těmito kroky si chtěly udržet svoji výrobu uvnitř vznikajícího vnitřního trhu a tím si zajistit pro své podnikatele stejné podmínky, jaké měly firmy ze zemí ES.

V roce 1986 se Finsko stalo plnoprávným členem ESVO. Od poloviny 80. let Helsinky aktivně podporovaly prohlubování spolupráce v rámci ESVO a Finsko se stalo jeho aktivním členem. Od roku 1985 se aktivně účastnilo na projektu EUREKA. Ve druhé polovině 80. let Finsko začalo uplatňovat integrační strategii, ve které kladlo důraz na to, aby členské státy Sdružení jednaly ve shodě ve vztahu k ES. Intenzivnější spolupráce zemí ESVO by tak zlepšila jejich negociační pozice vůči ES. Finská integrační politika se na konci 80. let opírala o intenzivní spolupráci v rámci ESVO, zejména s neutrálními státy, a jeho integrační politika byla označována za „politiku kooperativní integrace“.

Zejména však neutrální země ESVO přistupovaly na konci 80. let velmi rozdílně k vývoji v ES. V Rakousku, Švýcarsku a částečně i ve Švédsku se ve druhé polovině 80. let jako reakce na projekt vnitřního trhu ES rozvířily diskuse o možnostech jejich členství v ES, popřípadě o jiných možnostech zapojení do vnitřního trhu.⁴¹ Evropská společenství však jako druhá strana neměla v této době přílišný zájem prohlubovat svoji spolupráci s ESVO.

ESPIRIT – European Strategic Programme for Research and Development in Information Technology, Evropský strategický program pro výzkum a vývoj informačních technologií.

⁴⁰ *Completing the Internal Market: White Paper from the Commission to the European Council*, European Commission. Brussels 1985.

⁴¹ V Rakousku bylo již v průběhu roku 1988 z reakcí politických stran, průmyslových a obchodních kruhů zřejmé, že Rakousko se nespokojí s pouhým přístupem na vnitřní trh

ES se chtěla především soustředit na prohlubování hospodářské integrace mezi členskými státy⁴².

5. Vývoj hospodářství a zahraničního obchodu Finska v 70. a 80. letech

Dohody o volném obchodu, uzavřené s Evropskými společenstvími v roce 1973, představovaly další krok finského hospodářství na západ Evropy. Západoevropské trhy se podílely přibližně 65 % na finském obchodu a bezcolní obchod s těmito zeměmi významně podpořil finský průmysl a jeho konkurenceschopnost. 70. léta byla však poznamenána celosvětovou ropnou krizí s následným výrazným růstem cen ropných produktů. Finsko bylo energeticky závislé na sovětských dovozech (na začátku 80. let Finsko dováželo ze SSSR téměř 80 % všech energetických dovozů). Díky růstu cen energetických surovin v první polovině 70. let a na začátku let 80. došlo k nárůstu podílu obchodu Finska se Sovětským svazem. Značná závislost Finska na sovětských energetických zdrojích byla některými západními pozorovateli považována za možný zdroj ztráty finské hospodářské nezávislosti. Nebyl však zaznamenán případ, kdy by sovětská strana svého postavení exkluzivního dodavatele ropné produkce do Finska přímo zneužila.

V létě 1970 byla podruhé prodloužena sovětsko-finská smlouva o vzájemné spolupráci z roku 1948, jejíž platnost měla vypršet až v roce 1975. V průběhu bruselských schůzek v roce 1971 Finové také vyjednávali uzavření dohody se zeměmi Rady vzájemné hospodářské pomoci. V červnu 1973 *Eduskunta* ratifikovala dohody s devíti státy Rady vzájemné hospodářské pomoci o vytvoření společné komise, jejímž úkolem bylo řízení hospodářské, vědecké a technické spolupráce mezi Finskem a státy RVHP. Všechny tyto dohody však v praxi nevedly k intenzivnější spolupráci a staly se pouze formální protiváhou dohod Finska s ES.

EU a že bude usilovat o plné členství v ES. V červenci 1989 si Rakousko podalo žádost o členství v ES.

⁴² To potvrdily i principy rozvoje ES, které ve svém projevu v květnu 1987 v Interlakenu nastínil evropský komisař Willy de Clerq: „*priorita ES by se měla soustředit na interní integraci ES, Společenství by si mělo zachovat autonomní rozhodovací mechanismy a v neposlední řadě měla existovat spravedlivá rovnováha mezi výhodami a závazky*“ (spolupráce ES s ESVO pozn. autora). Podrobněji Pedersen T., *European Union and the EFTA Countries. Enlargement and Integration*. Pinter. London 1996, s. 35.

Finsko současně uzavřelo v roce 1971 Dohodu o hospodářské, technologické a průmyslové spolupráci se Sovětským svazem a zavázalo se k dalším rozsáhlým finsko-sovětským projektům. V průběhu 70. let byla zejména v příhraničních regionech vybudována řada sovětsko-finských průmyslových komplexů. Spolupráce přinášela ovoce oběma stranám, Finové zde uplatnili svá moderní zařízení a bylo zde zaměstnáno mnoho finských odborníků, sovětská strana získala přístup k moderním průmyslovým technologiím a kvalifikované pracovní síle. Mezi nejznámější společné projekty se zařadily dvě jaderné elektrárny u *Loviisa* na jihu Finska (sovětská strana dodávala suroviny, finská strana provedla výstavbu elektráren), lesnicko-průmyslový komplex u *Pääjärvi* na sovětském území, či rozsáhlý těžební komplex s nově vybudovaným městem *Kostamus* v Karélii na jih od *Pääjärvi*. Rekonstruovaný kanál *Saimaa* (v letech 1963–69) spojující Velkou jezerní plošinu a Finský záliv přes sovětské území v oblasti Karelské šíše a společný ropovod představovaly zkvalitnění hospodářské infrastruktury mezi Finskem a Sovětským svazem.

V průběhu 70. a 80. let finská ekonomika významně profitovala z obchodu se Sovětským svazem. Finský průmysl se i v průběhu energetické krize těšil stálému dostatku zdrojů surovin a energií ze Sovětského svazu, jejichž ceny byly díky způsobu jejich výpočtu na nižší úrovni než ceny světové. Výhody pro Finsko vyplývající z jeho obchodování se Sovětským svazem potvrdila i zpráva OECD z roku 1981: „...na základě bilaterálních obchodních podmínek mohly vývozy Finska do Sovětského svazu rychle expandovat, za účelem pokrytí rostoucích cen dovozů energií, ...“⁴³ Ropná krize v letech 1973–74 vyvolala dynamický růst cen ropných produktů a díky bilaterálnímu clearingovému systému přispěla i ke zvýšení vývozu Finska do východního bloku, zejména do SSSR. V první polovině 80. let tak finský obchod s východním blokem včetně SSSR dosahoval téměř čtvrtiny finského obchodu, se Sovětským svazem se z toho vyměňovala přibližně polovina zahraničního obchodu. Ve druhé polovině 80. let se však celosvětově ceny ropné produkce začaly snižovat, podíl finského obchodu se sovětským blokem tak začal postupně klesat. Na druhou stranu vzrostl podíl zahraniční výměny Finska s Evropskými společenstvími. Vývoj zahraničního obchodu Finska s hlavními skupinami zemí zachycuje tabulka č. 2.

⁴³ Singleton F., *The Economy of Finland in the Twentieth Century*. Bradford 1988, s. 84.

Tabulka 2: Vývoj finského zahraničního obchodu se skupinami zemí a zeměmi v letech 1973–1990 (údaje v %)

Obchodní partneri	EHS		ESVO		Východní blok		Sovětský svaz	
	Vývoz	Dovoz	Vývoz	Dovoz	Vývoz	Dovoz	Vývoz	Dovoz
1973	46,3	40,7	22,8	25,6	14,5	16,4	11,7	12,4
1975	35,6	36,9	25,8	22,7	23,6	21,1	20,2	16,8
1980	38,6	33,4	23,5	17,6	19,9	24,4	17,6	21,0
1985	35,9	37,0	20,0	17,9	23,4	24,0	21,5	21,0
1990	46,9	46,3	20,3	19,6	14,4	12,2	12,7	9,9

ESVO – Norsko, Rakousko, Švédsko, Švýcarsko, Island, do r. 1985 Portugalsko
 Východní blok – Bulharsko, Československo, Maďarsko, Německá demokratická republika, Polsko, Rumunsko, Sovětský svaz.

EHS – Německo, Francie, Itálie, Belgie, Nizozemsko, Lucembursko, Dánsko, Velká Británie, Irsko, od r. 1981 Řecko, od r. 1986 Španělsko, Portugalsko.

Pramen: Korhonen, K., Urho Kekkonen: A statesman for Peace. The Otava Publishing Co., Helsinki 1975, s. 184; Statistical Yearbook of Finland 1974. Central Statistical Office of Finland, Helsinki 1974, s. 132–133; Statistical Yearbook of Finland 1977. Central Statistical Office of Finland, Helsinki 1977, s. 134; Ulkomaankauppa 1979, část 2. Valtion painatuskeskus Helsinki 1980, s. 53, 61; Ulkomaankauppa 1984, část 3. Valtion painatuskeskus Helsinki 1985, s. 2, 5; Ulkomaankauppa 1989, část 3. Valtion painatuskeskus Helsinki 1990, s. 2, 5; Ulkomaankauppa 1994, část 3. Valtion painatuskeskus Oy, Helsinki 1995, s. 2, 5.

Finské ekonomice se podařilo poměrně úspěšně proplout celosvětovou hospodářskou recesí. Značný podíl na tom měly zejména vysoká míra investování ve finském soukromém sektoru, růst exportních trhů (v období energetických krizí zejména do Sovětského svazu) a stabilita obchodních vztahů se Sovětským svazem založená na bilaterálních dohodách.

* * *

Finská poválečná integrační politika se vyznačovala pragmatickým přístupem. Zachování finské bezpečnosti a suverenity bylo vzhledem k historickým zkušenostem a geostrategické poloze Finska úzce spojováno s dobrými a přátelskými vztahy s Moskvou. Finská vláda se snažila vstřícnou politikou vůči Sovětskému svazu dosáhnout ústupků i v oblasti svobodného zahraničního obchodu se Západem. Politika vyvažování finského integračního úsilí na straně vztahů se Sovětským svazem bývá označována termínem finský paradox. Paradoxem se nazývá proto, že Finsko dosáhlo tím užších integračních vztahů se Západem, čím přátelštější vztahy mělo se svým východním sousedem. Finská politická reprezentace vždy nejdříve vyjednala další prohloubení sovětsko-finských vztahů ve formě nově uzavřených dohod o spolupráci či budování společných hospodářských projektů, a poté mohly Helsinky pomýšlet na užší hospodářské vztahy se Západem.

Pro finskou integrační politiku byla v průběhu studené války příznačná její adaptabilita: Finsko nikdy samo neiniciovalo kroky vedoucí k intenzivnější zahraničněobchodní spolupráci Západu, ale vždy pouze reagovalo na integrační návrhy z ostatních zemí – adaptovalo se na nově vzniklé podmínky. Finský postoj k západoevropské integraci byl vždy primárně podřízen zachování dobrých sousedských vztahů se Sovětským svazem.

Finští podnikatelé a průmyslníci si během studené války uvědomovali geopolitické realie Finska, a proto nevytvářeli větší tlak na vládu, aby za každou cenu usilovala o hlubší hospodářskou spolupráci se západními státy. Na druhé straně si vláda byla vědoma toho, že neúčastí v mezivládních integračních projektech ohrožuje konkurenceschopnost a životaschopnost finského průmyslu. Finská vláda se však pouštěla do navazování užších hospodářsko-obchodních vztahů se Západem až po ujištění, že svojí participací v integračním projektu neohrozí své dobré a přátelské vztahy se Sovětským svazem

Summary

Limits on the Finnish integration policy during the Cold War

The paper focuses on the post-war integration policy of Finland and analyzes the Finnish motivations and incentives for its participation in Western European integration. The study shows that economic factors were the key attraction for the Western European integration process, while political factors limited the scope of the Finnish integration policy during the Cold War. According to the Treaty of the Friendship, Cooperation and Mutual Assistance signed by Finland and the Soviet Union in 1948, Finland became a part of the Soviet security system and Finland was to keep outside of any alliance which was hostile to the Soviet Union. The geo-strategic position of Finland thereby restricted Finnish participation in Western European integration during the Cold War, given that the EC was seen by Moscow as an economic arm of the western military alliance. Finland was permitted by the Kremlin to arrange contacts with Western economic organizations only in the mid-1950's and the creation of the European Free Trade Association in 1960 was an economic challenge for Finnish exports as Great Britain and Sweden were members. Due to its unique relations with the Soviet Union, Finland formally acquired associate-member status at the EFTA but with the economic advantages of full membership. Western Europe has always been vital for the Finnish economy, especially for its export sector of wood and paper. It was very important not to let Sweden have a competitive advantage in Western Europe by more far-reaching participation in integration. Finnish integration policy was very cautious due to its post-war relations with the Soviet Union and has been designated as a "wait-and-see" policy. Finland always followed Sweden into similar agreements within EFTA or with the EC but delayed and restricted its participation for political reasons during the 1960's and the 1970's. Since the mid-1980's, Finnish integration policy changed and became more active, as Finland became a full member of the EFTA and the Soviet Union's policy started to change.

FINSKÁ A ČESKOSLOVENSKÁ CESTA: GEOGRAFICKÉ DETERMINANTY A SPECIFIKA HISTORICKÉHO VÝVOJE¹

LUBOŠ ŠVEC

*Nemůžeme nic udělat s geografíí,
stejně jako vy ji nemůžete změnit.*

J. V. Stalin k finským diplomatům
během moskevských rozhovorů na podzim 1939

Finsko na okraji střední, severní či východní Evropy?

Tomáš Garrigue Masaryk definoval Střední Evropu jako pás malých národů od Finska na severu k balkánskému Řecku, tedy jako rozsáhlý prostor mezi Německem a Ruskem.² Toto pojetí naprosto odlišných menších a ještě menších různých národů a zemí spojoval v nejširší rovině jen onen široce vymezený meziprostor ohraničený velmocemi. Finové na severovýchodě definovali hierarchii ohrožení a z ní vyplývající hledání vybalancování velmocenského tlaku zcela opačně než Češi nebo Slovinci. Dnešní čtenář se může pozastavit nad přiřazením Finska do střední, resp. východní Evropy. Geopolitická kategorie regionů není charakterizována jako nadčasová konstrukce, nýbrž je souhrnem určitých typických charakteristik a pří-

¹ Studie je jedním z výstupů výzkumného záměru IMS FSV UK MŠM 0021620841.

² Masaryk T. G., *Nová Evropa (Stanovisko slovanské)*, 4. vyd., Brno 1994, s. 98.

slušnost k nim bývá determinována konkrétní historickou situací, konstelací politických, hospodářských a kulturních sil a vyvíjí se v závislosti na ní. Názorně to dokumentuje diskuse nad definicí střední, resp. středovýchodní – východní Evropy a zařazením k ní. Ani dnes tak samozřejmá finská příslušnost k severským zemím, Skandinávii, nebyla jednoznačná a cesta z carského velkoknížectví do Skandinávie, mezi severské státy, byla protkána osudovými zvraty, které Finsko vzdalovaly do východní Evropy. Po první světové válce, kdy Finové vůbec poprvé v dějinách utvořili samostatný stát, bylo více chápáno jako baltická země, resp. stát, který se oddělil od Ruska – „okrajina“ Ruska.³

Samozřejmostí nebyl pro Finy ani pocit evropské příslušnosti. Otázka příslušnosti Ugrofinů k evropské civilizaci obsahovala zřetelný rasový podtext. V ostrých polemikách během národně emancipačního zápasu jim byl některými švédskými učenici předhazován údajný „asiatský“ původ a mongolské kořeny. Stereotypy mongolských kořenů a příbuznosti se houževnatě udržovaly v pracích některých evropských autorů do 20. století.⁴

Spojujícím faktorem států a státek Masarykovy Střední Evropy byl vlastně jen onen meziprostor a problém vztahů k velmocem, které aspirovaly na dominanci v regionu celém nebo alespoň jeho částech. Ohroženy aspiracemi východní velmoci, hledaly malé státy na ruském pomezí oporu u jejích mocenských rivalů, zatímco pro státy na západě regionu bylo prioritou vybalancování sousedství s německou velmocí. Kritická situace nastala s erozí poválečného systému, ústupem západních mocenských garantů vyjádřeném předválečnou politikou appeasementu a přenecháním regionu německé nebo sovětské politice. Bezpečnostní priority vztahů k velmocem určovaly do značné míry i vztahy k sousedním i vzdálenějším zemím. K vysvětlování vlastní politiky a její obraně sloužily i analogie v rámci regionu. Příkladem takovéto analogie užívané při apologetice vlastní politiky je argumentace československou cestou ve finské politice během druhé světové války a v poválečném období. Československý vývoj sloužil finské politické reprezentaci pro zdůvodnění odlišnosti Finska od států sovětské sféry

³ V baltickém kontextu chápala Finsko i československá diplomacie na začátku dvacátých let. Viz *Sborník zabraniční politiky* 1, 1920, s. 40–41; *Sborník zabraniční politiky* 2, 1921, s. 295. Baltické státy spojovaly problémy bývalého západního pohraničí carské říše i otázka, jak řešit současné vztahy k Rusku. K utváření vztahů baltických států Hovi K., *Interessensphären im Baltikum*, Helsinki 1984.

⁴ Kemiläinen A., *Finns in the Shadow of the „Aryans“. Race Theories and Racism*. Helsinki 1998.

vlivu ve východní Evropě. Finská politika za druhé světové války byla uváděna jako protipól k československému modelu, který byl považován za odstrašující příklad. Následující článek se zamýšlí nad příčinami a podmínkami, proč právě vzdálené Československo se objevilo jako politický argument ve finské politické diskusi.

Finsko v carské monarchii

Finský vývoj během 19. a 20. století obsahuje řadu paradoxů, spočívajících v prolínání prvků modernizace a existence v rámci carského státu. Považujeme proto za nutné alespoň stručně českému čtenáři osvětlit kontury vývoje Finska, obecné rysy i jeho specifika. Održení Finska od švédského státu a připojení k Rusku roku 1809 bylo logickým důsledkem přeložení hlavního města ruské říše Petrem Velikým na sever. Přístup k novému hlavnímu městu Sankt Petěrburgu musel být zabezpečen po obou stranách Finského zálivu. Od vybudování hlavního města v ústí Něvy bylo jen otázkou času, kdy expandující nová evropská velmoc sáhne po Finsku. Finsko se stalo bojištěm, kde se střetávaly švédské a ruské armády a úloha švédského, často chabě bráněného předpolí znepokojovala finské stavy natolik, že na konci 18. století začala část šlechty uvažovat, jakým způsobem ubránit identitu země (což v dobových reáliích znamenalo majetky, společenské postavení a luteránské náboženství) a jak najít modus vivendi s východní mocností, která od Severní války nezadržitelně postupovala s cílem dosáhnout přírodních strategických hranic, což znamenalo plnou kontrolu nad Finským zálivem až dosažení Botnického zálivu. Často bývá citován výrok osvícenského vědce, profesora turkuské univerzity Henrika Gabriela Porthana básníku Fransi Mikaelu Franzénovi: „Musíme se modlit k Bohu, aby se Rusku povedlo umístit své hlavní město do Cařihradu. Pak by mohlo zapadlé Finsko v klidu nechat pod nadvládou švédské koruny. Ale když se nacházíme tak blízko jeho hlavního města, obávám se, že se Finsko dříve nebo později dostane pod ruskou nadvládu. Já doufám, že toto neštěstí nebudu muset zažít, ale vy jej asi spatříte, vy jste mladý.“⁵ Skutečně, Porthan zemřel roku 1804 – pět let před naplněním svých obav.

Více než stoletá existence autonomního finského velkoknížectví v rámci carské říše posunula Finsko značně na východ. Přitom však odr-

⁵ Cit. dle českého překladu Jutikkala E., Pirinen K., *Dějiny Finska*. Praha 2001, s. 158.

žení od Švédska a způsob spojení s carskou říší proběhly pro finské stavy uspokojivým způsobem, neboť Finsko na rozdíl od předchozí švédské nadvlády obdrželo zvláštní postavení. Finsko bylo obsazeno během války proti švédskému království, kterou vedl car Alexandr I. jako Napoleonův spojencem roku 1808. Nestalo se řadovou ruskou gubernií, ale získalo poprvé v dějinách autonomii, která byla podstatným způsobem rozšířena během šedesátých let 19. století Alexandrem II. Finsku nevládl panovník z titulu ruského cara, nýbrž finského velkoknížete. Ještě v roce 1809 Alexandr I. vytvořil guberniální radu, přejmenovanou roku 1816 na Imperiální finský senát, jenž spravoval zemi. Finské záležitosti nebyly až do unifikace před první světovou válkou podřízeny ruské vládě, ale spadaly přímo pod panovníka. Zprostředkujícím článkem mezi Finskem a panovníkem byl Výbor pro finské záležitosti zřízený roku 1809, později přejmenovaný na Státní sekretariát pro finské záležitosti, jenž měl hájit finské zájmy u panovníka. Ve finské literatuře najdeme značně nadnesené připodobnění de facto k ministerstvu zahraničních věcí. Šlo však jen o mezičlánek mezi panovníkem a Finskem, panovníkovu kancelář, jejíž provoz obstarávali kvalifikovaní finští úředníci; jinak o utváření vztahů finského velkoknížectví rozhodoval panovník. Až do období před první světovou válkou byla místa v senátu, jehož hospodářské kolegium suplovalo vládu, i státním sekretariátu obsazována výlučně finskou byrokracií. Panovníka zastupoval generální gubernátor, který byl také oficiálně v čele senátu. Generální gubernátor měl na starost obranu a vnitřní bezpečnost země. Míra angažovanosti gubernátora do finských poměrů mohla měnit křehké hranice autonomie. Časté propojení funkce generálního gubernátora s dalšími povinnostmi v Sankt Petěrburgu však znemožňovalo plnou koncentraci na správu Finska. Finský stavovský sněm se sešel pouze na jaře 1809, aby schválil nové státoprávní uspořádání a odpřísáhl loajalitu novému suverénu. Alexandr I. ani jeho nástupce sněm, který měl být dalším důležitým atributem státnosti, nesvolávali.

Požadavky finského národního hnutí, které vykryštovalo na jazykově etnickém základu během čtyřicátých let 19. století, odrážely změněnou realitu. Finští aktivisté usilovali o zrovnoprávnění finštiny, jazyka většiny obyvatel země, s dosud vládnoucím švédským jazykem elity – aristokracie, městských středních vrstev a inteligence. Požadavky finského národního hnutí mohly být na začátku šedesátých let splněny jen díky loajalitě, jakou finští představitelé prokázali carskému režimu. Roku 1863 Alexandr II. souhlasil se zrovnoprávněním finštiny, svoláním sněmu a podstatným rozšíře-

ním autonomie, protože finský nacionalismus představoval oporu proti liberalismu svekomanů, prošvédsky orientovaných liberálů, kteří snili o návratu Finska „do Evropy“, do Skandinávie, zpět k švédskému státu. Rozšíření autonomie země bylo odměnou za loajalitu, jakou Finové prokázali během prvních padesáti let existence v rámci carské říše. Autonomie, zaručená finským stavům na sněmu po odtržení země roku 1809 Alexandrem I., plně v tomto období závisela na osobě panovníka, který jako finský velkokníže, nikoli car, stál v čele země. Vztah vycházel ze švédského zemského zřízení 1772 a 1789, jimiž král Gustav III. vyjádřil nadřazený vztah absolutistické panovnické moci k stavovské reprezentaci. Protože stavovský sněm do roku 1863 ruští panovníci nesvolávali, byla nejvýraznějším projevem svébytnosti vedle celní hranice, zachování předchozích práv, luteránství jako státního náboženství a úřední švédštiny především autonomie švédskojazyčné byrokracie s výjimkou zahraniční politiky a vojenské ostrahy, nad níž bděl carem jmenovaný ruský generální gubernátor, zcela mimo dosah ruských říšských orgánů. Stabilita, resp. konzervativní nehybnost finské společnosti a loajalita k panovníkovi zaručovaly udržení autonomie. Finský vývoj kontrastoval s vývojem Kongresovky, kde Vídeňským kongresem zaručená značná autonomie byla po obou polských povstáních carskými úřady zcela zlikvidována. Jak v roce 1809, tak 1863 carská politika nesledovala jen řešení vztahu k Finsku, ale byla adresována navenek evropským státům a veřejnosti, u nichž měla eliminovat odsudky expanzivity, barbarství a demonstrovat toleranci národních specifik a místních zákonů a zvyklostí. Mezinárodní ohledy tak významně ovlivnily řešení vztahu k Finsku.⁶ Je však třeba zmínit i váhu vnitřního faktoru. Carská politika potřebovala roku 1809 rychle normalizovat situaci ve Finsku, překonat odpor vůči okupaci. Vzдорovaly nikoli vyšší vrstvy, ale rolnictvo, které v některých oblastech přešlo roku 1808 k partyzánské válce. Rolníci, na něž padala tíže zásobování okupační armády, se obávali ztráty svobody a nastolení ruského poddanského modelu.⁷ Rovněž panovníkův souhlas s reformami v šedesátých letech 19. století, iniciovanými představitelem finského

⁶ Paasivirta J., *Finland and Europe: International Crises in the Period of Autonomy 1808–1914*, London 1981.

⁷ K způsobu připojení pobaltských provincií, polsko-litevského státu, Finska a ruské politiky k nim Thaden E., *Russia's Western Borderlands, 1710–1870*, Princeton 1984; finská autonomie v kontextu carské říše *Nacionalnyje okrajny Rossijskoj imperii: stanovlenije i razvitije sistemy upravlenija* (otst. red. S. G. Aradžanov i V. V. Trepavlov). Moskva 1998.

národního hnutí Johanem W. Snellmanem, měl za cíl podpořit loajální finské hnutí proti švédským liberálům, usilujícím o odtržení od Ruska.

Finsko se od šedesátých let 19. století svou rozsáhlou autonomií, vyjádřenou i zavedením vlastní měny nezávisle na rublu, stávalo státem ve státě, jen volně osobou panovníka a zahraniční politikou svázaném s Ruskem. K důležitým atributům autonomie přibyl sněm. Svolával ho stále panovník, ale postupně se ustálil princip pravidelného svolávání, periodicity a od osmdesátých let panovník při jmenování senátorů přihlížel k politické konstelaci v zemi. Finsko sloužilo jako vzor ruským liberálům a revolucionářům, pro slavjanofily a konzervativce naopak bylo odstrašujícím příkladem přílišné benevolentnosti panovníka. První opatření k omezení finské autonomie podnikl již Alexandr III., ale až Mikuláš II. zásadně změnil tento stav svými centralizačními a rusifikačními opatřeními na přelomu 19. a 20. století. Redukce autonomie nebyla ani tak otázkou funkčnosti a vnitřní soudržnosti říše a její modernizační adaptace; více byla podmíněna vnějšími faktory. Centralizační aktivity carských úřadů v západních okrajích říše odpovídaly na mocenský nástup Německa a posilování jeho vojenského a námořního potenciálu na Baltu.⁸ Výsledkem oklešťování finské autonomie však byl jen odklon finské veřejnosti od Ruska. Carské unifikace měly za následek utlumení boje mezi švédskými a finskými nacionalisty a koncentraci na obranu proti společnému nepříteli. Finská společnost prodělala opačný vývoj než ve střední Evropě – ohrožení zvnějšku dokázalo utlumit ostří nacionálního konfliktu kulminujícího během osmdesátých let 19. století mezi bývalým švédskojazyčným dominantním etnikem a Finy, kteří vybudovali vlastní moderní kulturu a školství a prosadili se v administrativě země.⁹ Ve Finsku neexistovala ruská menšina, o níž by se mohly úřady říše opřít. Využívaly služeb loajální šlechty a byrokracie, která se mohla uplatnit jak při správě země, tak v mnohem lákavější kariéře v carské armádě, loďstvu, diplomacii a vyšší administrativě. Ruští poddaní nemohli získat úřady s výjimkou generálního gubernátora až do finální fáze centralizace a rusifikace před první světovou válkou. Stará elita a dynamicky nastupující finské národní hnutí, které dosáhlo roku 1863 uzá-

⁸ Thaden E., Administrative Russification in Finland, 1881–1914, in: Thaden E. (ed.), *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*, Princeton 1981, s. 76–100; Lundin L., Finland, tamtéž, s. 357–457.

⁹ Kemiläinen A., Nationalism in Nineteenth Century Finland, *Studia Historica* 33, 1989, s. 93–127.

konění jazykového zrovnoprávnění (k úplnému vyrovnání bylo stanoveno dvacetileté přechodné období, takže v praxi o zrovnoprávnění lze hovořit až od poloviny osmdesátých let), musely najít kompromis, aby se mohly ubránit společnému ohrožení po nástupu Mikuláše II. V nerovném zápase proti rusifikaci a centralizaci na přelomu století se finští aktivisté snažili upozornit na finskou otázku evropskou veřejnost. Svým apelem k západním politikům a veřejnosti se finská otázka stávala po polské dalším neutragickým bodem carské centralizační politiky. Rusifikace byla přerušena výbuchem ruské revoluce roku 1905, kdy finská politická scéna dokázala u panovníka prosadit zavedení všeobecného rovného přímého hlasovacího práva jak pro muže, tak ženy – vůbec prvního v Evropě. Zavedením všeobecného přímého rovného hlasovacího práva vznikla kuriozní situace – byl zde zaveden nejdemokratičtější volební systém v Evropě a to v rámci carské říše, kde car vládl samoděržavným způsobem! Navíc neúspěšnější politickou stranou od prvních voleb 1907 se stala sociální demokracie, která zaujala stále přední místo na finské politické scéně jako protiváha občanských stran.¹⁰ Nutno však vzít v úvahu, že Mikuláš II. jmenoval členy senátu bez ohledu na volební výsledky. Na přelomu první a druhé dekády byla centralizace obnovena a kulminovala roku 1912 zrovnoprávněním finských a ruských občanů, takže ruští úředníci mohli být jmenováni do finských úřadů, čímž byl zničen jeden ze zásadních elementů finské autonomie. Nutnost protiváhy vyústilo do hledání „nepřítele nepřítele“ – navázání kontaktů s japonskou rozvědkou během rusko-japonské války 1904/1905 a za první světové války formování mysliveckých praporů z řad uprchlých studentů finských v Německu a prezentace finské otázky německou stranou k ospravedlnění boje proti carskému „žaláři národů“ a oslabení válečného protivníka.¹¹

Pád carismu únorovou revolucí v Rusku umožnil obnovení autonomie. Sám Alexandr F. Kerenskij patřil před válkou k obhájčům finské autonomie, v létě 1917 však rozpor v otázce nejvyšší moci po rezignaci cara vedl k vyostření vztahů mezi sněmem a Prozatímní vládou, která sněm rozpustila a na začátek podzimu vypsala nové volby. Rozpory mezi Helsinkami a Prozatímní vládou ohledně rozsahu autonomie, doprovázené polarizací

¹⁰ Burbank J., Proportional Representation in a Parliamentary System: The Glue of Finnish Social Democracy. *Journal of Finnish Studies* 2, April 1998, 1, s. 31–51.

¹¹ Zetterberg S., *Liga der Fremvölker Russlands 1916–1918*. Helsinki 1918; Paasivirta J., *Finland and Europe: The Early Years of Independence 1917–1939*. Helsinki 1988, s. 28–34.

finské společnosti, přerušila bolševická revoluce v Rusku, která přinesla delegitimizaci bývalého mocenského centra a vyhlášení finské nezávislosti. Sovětská vláda uznala sice nezávislost Finska již 31. 12. 1917, počítala však s brzkým prosazením krajní levice. Zásah německého expedičního sboru gen. Rüdiger von der Goltze umožnil vítězství bílých v krvavé občanské válce v dubnu 1918 a finský stát se dostal do závislosti na Německu, jíž ukončila až německá porážka v listopadu 1918. Po německé porážce padla konzervativní varianta vývoje kalkulující s utvořením monarchie v čele s německým panovníkem a finská politika, aby dosáhla mezinárodního uznání, se musela přeorientovat na Dohodu.¹²

Úloha švédského faktoru

Švédské obyvatelstvo na pevnině se vzhledem ke své sociální skladbě zapojilo do občanské války převážně na straně bílých. Švédská oficiální politika přes některé projevy sympatií veřejnosti zůstala během konfliktů nadále neutrální a nepodnikla žádný vážný pokus o znovuzískání Finska. S jedinou výjimkou – zájmu o připojení Alandských ostrovů, které tvořily strategický klíč na přístupu ke střednímu Švédsku. Na ostrovech žilo kompaktní švédské obyvatelstvo. Neúspěch švédského pokusu o připojení Alandských ostrovů a jeho vyřešení po válce Společností národů ve prospěch Finska pod podmínkou rozsáhlé autonomie, měl za následek jen krátkodobé ochlazení vztahů. Švédské obyvatelstvo na pevnině se přitom k pokusu alandských Švédů o spojení se Švédskem stavělo spíše odmítavě, protože tím by klesl počet švédskojazyčné populace ve státě. Švédsko nikdy v moderních dějinách nepředstavovalo ohrožení, naopak působilo jako zprostředkovatel, umožňující spojení s Evropou. Bývalý hegemon se striktně držel neutrální politiky, již nezměnil ani ve finských kritických okamžicích během druhé světové války. Oficiální švédská politika neutrality však nevyučovala rozsáhlou mnohostrannou pomoc včetně vyslání dobrovolníků. Švédská pozitivní úloha působila na postoj finské veřejnosti ke švédské minoritě v zemi.

¹² Paasivirta J., *The Victors in World War I and Finland: Finland's Relations with the British, French and United States Governments in 1918–1919*. Helsinki 1965; Sundbäck E., „A Convenient Buffer between Scandinavia and Russia“: Great Britain, Scandinavia and the Birth of Finland after the First World War. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 42, 1994, s. 354–375.

Švédská minorita se plně integrovala do moderního finského státu. Její hladkou integraci umožnila koncepce státního národa. Státní národ se skládal ze dvou větví švédsky a finsky hovořících občanů. Dvojazyčnost a další opatření ve prospěch jedenáctiprocentní švédské minority proto byly předpokladem pro to, aby švédská elita, která si uchovávala stále silný podíl na politické, hospodářské moci, ve školství a vědě, se nezměnila v irredentu, hledající spojení se sousedním Švédskem. Na tomto faktu nic nezměnily ani útoky nacionalistických finských organizací na menšinová práva Švédů ve školství na začátku třicátých let.¹³

Vážnější důsledky pro stabilitu společnosti než nacionální rozpory měla ostrakizace levice po občanské válce. Zrození finského státu provázal ostrý sociální konflikt, který na začátku roku 1918 přerostl do občanské války. Rudé gardy, které ovládly industrializované jižní a jihovýchodní oblasti, podporovali Sověti, oddíly bílých se opíraly o Pohjamaa (Ostrobothnie) na pobřeží Botnického zálivu a méně rozvinuté oblasti středního a severního Finska. K vítězství bílých přispělo vyslání německého expedičního sboru, který se vylodil na jižním pobřeží u Hanko a po rychlém pochodu dobyl hlavní město Helsinky. Po krvavém vítězství bílých se mělo Finsko stát konstituční monarchií v čele s německým panovníkem; zahraničněpoliticky a hospodářsky bylo připoutáno k Německu až do jeho porážky na podzim 1918. Finská politická elita musela najít cestu k vítěznému hegemonu a podmínky Dohody pro uznání *de iure*, požadující odklon od Německa, umožnily provedení svobodných voleb a návrat k demokratickému systému. Finská společnost však zůstala hluboce až do druhé poloviny třicátých let ovlivněna důsledky občanské války. Sociální demokracie sice opět obnovila své pozice mezi voliči, když zvítězila v prvních volbách na jaře 1919, ale ostatní strany k ní přistupovaly stále nedůvěřivě. Do roku 1937 byla převážně v opozici s výjimkou krátkého období prosince 1926 – prosince 1927, kdy sestavila menšinovou vládu, která kupodivu vydržela na tehdejší parlamentní poměry poměrně dlouhou dobu; předpokladem jejího fungování byla ovšem rezignace na prosazování socialistického programu.¹⁴

¹³ *Life in the Two Languages – the Finnish Experience*. Espoo 1997.

¹⁴ Z hlavních syntéz finských dějin připomínám již citovaný nejpřekládanější přehled finských dějin Eino Jutikkaly a Kauko Pirinena, vycházející od začátku šedesátých let a doplňovaný dodnes v řadě vydání, byť tato tradicionalistická koncepce je již dlouho překonaná (v českém překladu E. Jutikkala – K. Pirinen, *Dějiny Finska*, Praha 2001). Vyvážený, nové poznatky bádání a diskusí devadesátých let reflektující přehled finských politických moderních dějin podává syntéza Jussila O., Hetilä S., Nevakivi J., *From Grand Duchy to a Modern State*, 2. vyd., London 1999, s. 150–151.

Na konci třicátých let Finsko vyřešilo i politický antagonismus společnosti, který byl důsledkem občanské války. Vstupem nejsilnější politické strany do vládní koalice s agrárníky a pokrokaři se sociální demokracie stala v dlouhodobém horizontu vládní stranou, plně přejímající odpovědnost za osudy země. Vnitropolitické stabilizaci odpovídala zahraniční politika země – sblížení se severskými státy a společná proklamace neutrality. Zdálo se, že Finsko se definitivně přesunulo z postavení labilního středoevropského, resp. pobaltského státu do Skandinávie s rýsujícími se parametry severské konsensuální společnosti a zahraniční neutrální politiky.¹⁵

Mnichov a jeho ohlas

České a finské dějiny mají jen velmi málo společných průsečíků, materiál ke komparaci poskytl historikům formování národního hnutí během 19. století.¹⁶ Také Mnichov jako celoevropský historický mezník pronikl do finských dějin. V poválečných dějinách pozornost vzbudil rok 1948, kdy došlo ke klíčovému zlomu v československých i finských dějinách. Zatímco v Československu byl únorovým převratem nastolen komunistický totalitní režim, Finsko si zachovalo parlamentní demokracii a nestalo se integrální součástí sovětského bloku.

Zcela rozdílná geografická poloha a z ní vyplývající politické, ekonomické a sociálně kulturní podmínky ovlivnily zcela odlišné rozhodování politické elity v klíčových událostech. Obě země se zdály být vnějškově v podobné situaci, ale obecný problém vztahu k sousedním velmocím řešily opačným způsobem, tak jak to odpovídalo regionálním specifikům. Pro vývoj československého státu byly osudným determinantem zahraniční politiky vztahy s Německem, určujícím hledání cesty, jak vyvážit potenciál sousední velmoci. Ačkoliv československý stát německá diplomacie uznala rychle a bez větších problémů, přece však toto uznání by nebylo možné bez porážky Centrálních mocností v první světové válce, která znamenala i konec plánů na vytvoření Mitteleuropy pod německou hegemonií. Vznik finského samostatného státu byl umožněn bolševickou revolucí, která při-

¹⁵ *Scandinavia during the Second World War* (ed. H. S. Nissen), Minneapolis 1983, s. 48–51.

¹⁶ M. Hroch typologicky vymezil české a finské národní hnutí jako integrovaný typ viz Hroch M., *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, Praha 1968; týž, *Evropská národní hnutí v 19. století*, Praha 1986; týž, *V národním zájmu*, Praha 1996.

nesla delegitimizaci starého mocenského centra. Uznáním finské nezávislosti bolševická vláda demonstrovala, že princip národního sebeurčení až do odtržení není jen deklamativním heslem. I zde uznání směřovalo nejen k finské veřejnosti, ale evropské veřejnosti. Sovětská vláda uznala Finsko de iure již 31. 12. 1917, ale na finském teritoriu zůstaly nadále ruské zradikalizované posádky, které předávaly zbraně Rudým gardám. Někteří vojáci se zapojili do bojů jako instruktoři, efektivnější pomoc však ruští bolševici vzhledem k občanské válce v Rusku nedokázali poskytnout. Mnohem důležitější byl německý zásah ve prospěch bílých. Mírová smlouva v Tartu 14. 10. 1920 uzavřela poválečný konflikt, vztahy však zůstaly chladné a podezřívavé z obou stran. V meziválečném období finská diplomacie hledala způsob, jak vyvážit vztahy s mocným východním sousedem, který byl považován za hlavní vnější ohrožení mladého finského státu. Sovětská diplomacie pokládala Finsko za možné nástupiště protisovětských sil ať západních velmocí ve dvacátých letech nebo v druhé polovině třicátých let za jeden z článků nepřátelského řetězu vedle Německa, Polska a Japonska. Osamostatnění Finska a pobaltských republik rozhodlo zároveň o osudu ruského hlavního města. Bolševická vláda přesunem hlavního města do Moskvy zmenšila jeho zranitelnost, přesto město revoluce na Něvě bylo příliš významným centrem, než aby se sovětská politika mohla zbavit chmur z blízkosti státu, s nímž vztahy nebyly právě přátelské. Vztahy mezi oběma státy nevyjasnila ani smlouva o neútočení, kterou Sověti (podobně jako s dalšími sousedy) podepsali s Finskem roku 1932 a roku 1934 prodloužili na dalších deset let. Od jara 1938 do podzimu 1939 sovětská vláda iniciovala tři kola tajných jednání s finskou vládou, jejichž cílem bylo posílit sovětskou bezpečnost a vyloučit útok přes finské území. Během posledních dvou kol rozhovorů Sověti vystupňovali své požadavky k přímým teritoriálním nárokům, aby co nejvíce posunuli hranici od Leningradu.

Naprosto odlišný byl i vývoj obou mladých států v meziválečném období. Československá vláda poměrně rychle získala kontrolu nad německými separatistickými oblastmi a do roku 1921 se podařilo i sociální situaci zvládnout a stabilizovat – sice v delším časovém úseku, ale bez větších obětí. Naopak národnostní napětí od poloviny třicátých let vzrůstalo. Národnostní nespokojenost prohloubená sociálními dopady světové hospodářské krize byla živnou půdou pro plánovité využití německé menšiny nacistickou politikou k rozbití republiky.

Pro Československo, umístěné v západní části pásu malých národů a zemí pásu střední Evropy, představovalo po nástupu nacistů k moci nej-

vážnější ohrožení Německo: reakcí na ohrožení byl systém vystavěný na spojenectví s Francií (již z roku 1924) a posléze roku 1934 zapojení do jednání o kolektivní bezpečnosti a nakonec spojenectví se Sověty roku 1935. Finská diplomacie, která byla pozvána k jednáním o východní pakt, však účast hned na začátku odmítla. Východní pakt posiloval váhu SSSR, který byl pro finskou politiku chápán jako nejméně ohrožení. Kurzem k neutralitě finská politika se připojila k severským státům a společně s nimi vyjadřovala distanci od vytvářejících se nepřátelských bloků v Evropě.

Po zklamání z nedělnosti Společnosti národů Finsko společně se severními státy nastoupilo na konci třicátých let cestu k neutralitě, jež měla být řešením v hrozícím konfliktu mezi Německem a sovětsko-francouzsko-československým blokem. Zapojení SSSR do válečného konfliktu bylo vnímáno jako rizikový faktor, rozšiřující bojiště na Balt.

Finská veřejnost sledovala mnichovskou krizi, ačkoli Československo bylo pro ně vzdálenou zemí, jejíž situace se nezdála dotýkat přímo evropského severu. Postoj k československo-německé krizi se odvíjel podle politického spektra. Reakce finského tisku na vyhocení vztahů s Německem a mnichovskou krizi byla různá a závisela zpravidla na poloze uvnitř politického spektra. Tisk fašistické IKL aplaudoval Hitlerovi, švédské listy zpravidla posuzovaly události prizmatem situace menšiny a část tisku občanských stran upozorňovala na nevyřešení národnostní situace československými vládami. Pročeskoslovenský postoj zaujal agrární a sociálně demokratický tisk. Představitel sociální demokracie Väinö Tanner, jenž byl v kontaktu s československým družstevním hnutím, v polemice o obligatornosti čl. 16 zavazujícím členské státy Společnosti národů přijít na pomoc napadenému členovi, prohlásil, že „my ve Finsku jsme měli za to, že ochrana, jíž článek 16 skýtá malým státům, je důležitější než okolnost, že nás tento článek může zatahnout do konfliktů, s nimiž bychom jinak neměli co činit“.¹⁷

Sympatie části veřejnosti ve Finsku vyvolával fakt, že z nových východoevropských států zůstala jen v něm a Československu zachována parlamentní demokracie. Vývoj v obou státech byl zcela odlišný. Ve Finsku byly během druhé poloviny třicátých let překonány předchozí autoritativní tendence, nacionalistické excesy a do značné míry setřena polarizace veřejnosti po občanské válce a roku 1937 vstupem sociální demokracie do vlády

¹⁷ Archiv ministerstva zahraničních věcí (dále AMZV), Politické zprávy (PZ), ZB 4, 19. 2. 1938.

vznikla široká koalice demokratických sil; v Československu naopak eskalovalo nacionální napětí a znacizovaná Sudetoněmecká strana K. Henleina se stala přímým nástrojem k rozbití státu přesně podle pokynů říšského kancléře. Stupňování Hitlerových požadavků vyvolalo kritiku i u dosud finského neutrálního tisku. Faktorem, který nejvýrazněji určoval postoj ke krizi, nebyl vztah – oběť – agresor, ani fakt parlamentní demokracie, ale bezpečnostní hledisko. Vzrůst sovětských vojenských a námořních aktivit ve Finském zálivu během krize vyvolal znepokojení finské vlády, která posílila pobřežní jednotky a zahájila jednání se Švédskem o znovuopevnění Alandských ostrovů. Vyústění československo-německého konfliktu do evropské války mohlo přenést válečné operace ze střední Evropy na Balt a evropský sever a otevřít zde druhé, byť sekundární bojiště. Mnichovskou dohodu proto přijala většina finské veřejnosti stejně jako v dalších severských zemích s ulehčením. Chamberlainovský triumfální návrat do Londýna znamenal zažehnutí evropského konfliktu se zapojením Sovětů. Mír na úkor Československa se zdál být správným řešením krize a mnichovská dohoda čtyř velmocí bez sovětské účasti znamenala vytlačení sovětského vlivu. Válka Německa s československými spojenci by ohrozila bezpečnost Finska, které by bylo vystaveno více sovětskému tlaku na Baltu. Jak poznamenal později finský přední diplomat Max Jakobson, pro finskou pravici Mnichov neznamenal jen ulehčení, nýbrž triumf. Oficiální list koaliční strany Uusi Suomi napsal 1. 10. 1938, že „nejdůležitějším výsledkem Mnichova není vyřešení sudetské otázky, nýbrž britsko-německé usmíření, které mířilo k vyloučení bolševiků z evropských záležitostí“.¹⁸

Na této reakci veřejnosti neměnil nic ani osobní postoj ministra zahraničních věcí Rudolfa Holstiho. Holsti byl přesvědčeným demokratem, jenž se netajil svým odsudkem Hitlera a jeho politiky. Pro ostré výroky proti Hitlerovi si německá diplomacie vynutila na Helsinkách jeho rezignaci. Nový ministr Eljas Erkkö se stejně jako Holsti orientoval na Británii, ale vůči Německu nezaújímal osobně tak kritický postoj. Uspokojení ze zažehnutí válečného ohniska, které sdílela většina evropské veřejnosti a politiků, bylo krátkodobé a další vývoj ukázal, že Mnichov byl jedním z prvních článků postupu ke světové válce.

¹⁸ Jakobson M., *The Diplomacy of the Winter War*, Cambridge 1961, s. 46–48.

Prožitek *Zimní války* jako integrující prvek finské moderní identity

Negativní zkušenost Mnichova jako kulminace francouzsko-britské politiky appeasementu do značné míry determinovala sovětskou politiku a ovlivnila zásadní změnu kurzu sovětské politiky v následujícím roce. Sovětská historiografie a po ní ruská považuje Mnichov za zásadní předpoklad pro obrat sovětské zahraniční politiky k paktu Molotov-Ribbentrop a Mnichov interpretuje jako západní období paktu.¹⁹ Paktem Molotov-Ribbentrop se Sovětský svaz vrátil do mocenského rozhodování evropských záležitostí. A sovětská politika nepřestávala Finsko považovat za možné nástupiště nepřátelského útoku proti SSSR. Kontakty s německými představiteli a vzájemné návštěvy toto podezření zesilovaly. Finská vláda sovětské iniciativy o vojenské pomoci Finsku v případě jeho vojenského ohrožení, datující se od dubna 1938, vytrvale odmítala s poukazem na neutralitu. V dalších kolech jednání během jara a října a listopadu 1939 sovětská diplomacie přišla s dalšími požadavky rozsáhlých teritoriálních změn a umístění vojenské posádky vedle ostrova Seurasaari přímo na finském teritoriu na poloostrově Hanko.²⁰

Sovětské vedení, vědomo si převahy, izolace Finska a svých úspěchů v pobaltských státech, které přinutilo k souhlasu s vybudováním sovětských vojenských základen na jejich teritoriu, po třech kolech jednání, kdy finská strana odmítala sovětský nátlak na posun hranice od bezprostřední blízkosti Leningradu, odmítlo pokračovat v rozhovorech a rozhodlo o vojenské akci proti Finsku. Podcenění finské odhodlanosti k obraně nebylo způsobeno jen vědomím naprosté vojenské převahy, Stalina utvrzovaly zprávy finských komunistů o tom, že finské dělnictvo podpoří postup Rudé armády. Reminiscence na občanskou válku se ukázaly být nepodložené. Pravděpodobně podobně jako obětování Československa vedlo ke garanci Polsku, sovětský nátlak na pobaltské státy a podpis smluv o umístění vojenských posádek ovlivnily i finské chování. Na rozdíl od politiky k pobaltským státům však sovětští představitelé kladli těžiště na teritoriální ústupky k posí-

¹⁹ Baryšnikov V. N., *Ot prochladnogo mira k Zimnej vojne*, Sankt-Peterburg 1997; Ržeševskij O., Letnije peregovory 1939 goda i sudba Finlandii, in: *Zimnaja vojna 1939–1940, Političeskaja istorija*. Moskva 1998, s. 93–112.

²⁰ Manninen O., Baryšnikov N. I., Peregovory oseňju 1939 goda; V kanun Zimnej vojny, tamtéž, s. 113–130 a s. 131–141.

lení obrany Leningradu. Iniciativy, které sovětská diplomacie vyvíjela od jara 1938, však narážely na zásadní odpor finské vlády poukazující na jejich neslučitelnost s finskou neutralitou. Začátek světové války ukázal iluzivnost finské neutrality; nezáleželo na změnách politiky finského subjektu jako na respektování neutrality východní velmocí. Zimní válka vrhla Finsko ze severské neutrality do východní Evropy. Sovětský útok se nestal signálem pro dělnické povstání, ale naopak sjednotil finskou společnost proti agresorovi. Zjevná agrese a barbarské bombardování finských měst byly šokem i pro řadu finských komunistů.²¹

Finové tehdy získali sympatie světové veřejnosti, Sověti nesmírně ztratili na prestiži vojenské i mezinárodněpolitické. Sovětský svaz byl na zasedání Společnosti národů v Ženevě přímo vyloučen ze Společnosti národů. Pro německý generální štáb a nacistické vedení Zimní válka posloužila jako důkaz strategické neschopnosti Rudé armády, jako potvrzení sloganu o „kolosu na hliněných nohou“. Ale pro Sověty byl finský debakl ponaučením, krvavou, ale vojensky cennou lekcí. Závěry ze Zimní války přispěly k podcenění Rudé armády nejen německým velením.²² Jak nebezpečná byla tato paušalizace a podceňování, se mohli přesvědčit i samotní finští vojáci, když po německém přepadení Sovětského svazu jako německý spojenec zahájili znovudobývání Karélie, ztracené po Zimní válce mírovou smlouvou z 13. 3. 1940.

Finská zahraniční politika se při hledání protiváhy vzrůstajícímu sovětskému tlaku opřela o Německo. Spojenectví s Německem bylo do značné míry determinováno sovětským útokem, Zimní válkou. Během Zimní války se ještě Německo chovalo jako loajální sovětský partner, respektující tajnou doložku paktu Molotov-Ribbentrop, která přičkla Finsko do sovětské mocenské sféry. Když finská vláda hledala protiváhu, která by vybalancovala sovětskou hrozbu po Zimní válce, obrátila se nejdříve na severské státy. Blízké Švédsko, na něž finská diplomacie apelovala nejdříve, však trvalo na tradiční neutralitě a odmítalo bezpečnostní rizika, ačkoliv finští představitelé zabíhali až k úvahám o vytvoření unie. Aby posílili bezpečnost země,

²¹ Např. i přední dlouholetý funkcionář Kominterny a tajemník KSFi Arvo Tuominen přestal plnit rozkazy z Moskvy, odmítl loutkovou Kuusinenovu vládu, ostře zkritizoval sovětskou politiku a rozešel se s komunistickým hnutím. *Komintern i Finlandija 1919–1943* (pod red. N. S. Lebeděvoj, K. Rentoly, T. Saarely), Moskva 2003, Dok. No. 122, s. 307–312. O’Sullivan D., Die Sowjetisierung Osteuropas 1939–1941. In: *Forum für osteuropäische Idee- und Zeitschichte* 2, 1998, Heft 2, s. 109–160.

²² *Zimnaja vojna...*, s. 376.

navázali jednání o vytvoření finsko-norsko-švédské obranné aliance, což ale sovětská diplomacie interpretovala jako porušení podmínek mírové smlouvy. Jednání se severskými státy skončila neúspěchem.

Německý postoj se změnil na konci léta 1940. Prvé sondáže přešly rychle ke sblížení a vojenské spolupráci. Ještě během návštěvy sovětského komisaře zahraničních věcí V. Molotova v Berlíně v listopadu 1940 německá diplomacie ujišťovala Sověty, že s Finskem ji pojí pouze obchodní zájmy a že respektuje sovětskou sféru vlivu. Molotov, znepokojený německým zájmem, varoval Berlín, že Sovětský svaz ještě nepovažuje finskou otázku za vyřešenou.²³

Německé velení uvítalo Finsko jako cenného spojence v připravovaném tažení na východ. Ještě předtím začalo využívat finské železnice pro přepravu vojáků na daleký norský sever a projevovalo zájem o exploataci niklových dolů v Petsamo. Pokračovací válku finská historiografie chápe jako logický důsledek Zimní války. Demokratický finský stát tak vstoupil do války v červnu 1941 po boku nacistického Německa. Na rozdíl od německých satelitů ve střední Evropě a na Balkáně si Finsko udrželo pozici respektovaného, poměrně volně spolupracujícího spojence. Parlamentní systém zůstal zachován, fakticky však politiku určovala skupina politiků kolem maršála K. Mannerheima, prezidenta R. Rytihho a premiéra. Parlament nebyl o řadě jednání vůbec informován.

Vývojem druhé světové války a mezním prožitkem Zimní války hodnocení československého postoje v mnichovské krizi nabralo mezi finskými politiky jiného významového odstínu. Změnu přesvědčivě dokládá i výrok nestora finské politiky diplomacie Juho Kusti Paasikiviho.²⁴ Rýsují-

²³ *Komintern i Finlandija...*, s. 34.

²⁴ V době, kdy pronášel tento výrok, byl Juho Kusti Paasikivi (1870–1956) respektovaným politikem a diplomatem. Na finské politické scéně působil od roku 1907, kdy byl zvolen do sněmu za starofiny. Po vzniku republiky zastupoval Národní koaliční stranu, která reprezentovala finskou konzervativní pravici. V květnu 1918 se na půl roku stal předsedou proněmecké vlády nedávno zrozeného finského státu. Po krachu německé orientace přešel do diplomacie. Vyjednal mírovou smlouvu se Sověty, uzavřenou roku 1920 v Tartu. Během podzímních jednání před Zimní válkou radil k teritoriálním ústupům sovětské straně. S jeho jménem je spojena linie politiky, založená na respektování určitých legitimních bezpečnostních požadavků sousední velmoci za podmínky udržení určitého volného operačního prostoru finské politiky a její vnitřní nezávislosti. V březnu 1946 byl zvolen prezidentem, jímž zůstal do roku 1956. Sovětská strana hovořila o linii prosovětské přátelské politiky Paasikivi–Kekkonen, v západním politickém slovníku se ustálil pojmově negativní výraz finlandizace.

cí se německá porážka byla i pro finské politiky impulsem k hledání východiska, jakým ukončit válku a najít cestu ke Spojencům. Paasikivi během jednání o ukončení války proti Spojencům v rozhovoru se zpravodajem časopisů Time a Life (a rovněž Office for Strategic Services) Johnem Scottem po svém návratu z moskevských jednání v dubnu 1944 v působivém emotivním projevu zdůraznil: „Budeme střílet za každým kamenem a stromem, budeme pokračovat ve střílení padesát let. Nejsme Češi. Nejsme Holanďané. Budeme bojovat zuby nehty za každou skálou a na ledě každého jezera. Já nebudu bojovat dlouho. Jsem starý, ale jiní budou.“²⁵ Podle Scotta opakoval jen to, co již řekl sovětskému ministru zahraničních věcí Vjačeslavu Molotovovi na jednáních v Moskvě. Scott považoval Paasikiviho vystoupení za jedno z nejpůsobivějších ve svém životě.

Paasikivi použil český příklad jako protipól finského odhodlání bránit svou zem. Jako zkušený politik a diplomat si byl bezesporu vědom, jaké okolnosti vedly k Mnichovu a za jakých podmínek československá vláda kapitulovala. Paasikiviho výrok, nasměrovaný pro americké politiky, nebyl nabubělou siláckou řečí. Paasikivi chtěl bezesporu poslat zřetelný vzkaz, ale jeho pevné vyjádření se opíralo o nedávnou zkoušku ohněm. Sám Paasikivi byl stoupcem jednání se Sověty a žádným militantním politikem. Vědomí pevného odhodlání bojovat vycházelo z prožitku Zimní války, v níž početně několikanásobně slabší a technicky hůře vyzbrojená finská armáda dokázala po tři měsíce se zarputilostí čelit sovětské agresi. Přitom při zahájení sovětského útoku nebylo sebevědomí finských vojáků vůbec vysoké. Byli si vědomi převahy nepřítele a skepse k možnostem obrany panovala i v nejvyšším velení. Postoj vlády ke zbrojení vyjádřil předseda vlády A. K. Cajander na manévrech v předvečer války v srpnu 1939. Na řadu záložáků nezbyla ani uniforma a premiér je utěšil těmito slovy: „Jsme hrdí na to, že nemáme množství zbraní a pušek, rezavějících ve zbrojnicích nebo spoustu uniforem tlících v skladech. Ve Finsku máme ale vysokou životní úroveň a vzdělávací systém, na nějž můžeme být oprávněně hrdí.“²⁶ Důraz na mírové hodnoty vyspělé společnosti sice prozrazoval, že Finsko

²⁵ Joint Intelligence Staff, Finnish Situation, J:l:24/M, 8 February 1944, CCS 387, Finland, (2–22–44), NA; memorandum by Cumming, 26 February 1944, Foreign Relations of the United States, 1944 3:565:6; cit. dle Berry M., *The Ideology and Politics of Midwifery in American-Finnish Relations, 1943–45*. In: *Charting an Independent Course: Finland's Place in the Cold War and in U. S. Foreign Policy* (ed. by T. Michael Ruddy), Claremont 1998, s. 57–90.

²⁶ Tillotson H. M., *Finland at Peace and War*. Wilby Hall 1993, s. 94.

se plně zařadilo mezi severské země, ale nehodil se do své tristní doby. Nemohl zastřít to, že v předvečer druhé světové války byla finská armáda nedostatečně vyzbrojena a vystrojena. Prezident Finské republiky a později premiér a prezident státu Risto Ryti předsedovi Rady obrany státu Gustavu Mannerheimovi oponoval: „Na co utrácet tolik peněz na zbrojení, když nebude žádná válka?“²⁷ Po vypuknutí války někteří vojáci, povolání ze zálohy, neměli stále uniformy; chybějící výzbroj nahrazovali invencí a iniciativou. Využitím terénu a klimatických podmínek, kdy rychlý nástup třesnutých mrazů a sněhu zkomplikoval jízdu sovětských tanků a provoz další techniky, dokázali zastavit načas agresora. Drtivá převaha sovětské armády přinutila nakonec finskou vládu uzavřít mír, ale porážka nevyústila v defetismus.

Vědomí, že i malá země může po určitou dobu úspěšně vzdorovat silnějšímu nepříteli, propagandisticky rozvíjené, nesmírně posílilo moderní finskou identitu, stalo se její integrální součástí a zdrojem hrdosti.²⁸ Finsko, z německých spojenců jediný úspěšný spojenec ve srovnání s maďarskými a rumunskými debakly na sovětském bojišti, vzbuzovalo respekt v Berlíně i mezi Spojenci, kteří jej nekladli na roveň hitlerovským satelitům. Také na sovětské straně tvrdošijnost finské obrany vzbuzovala respekt. Vědomí problematičnosti okupace rozlehlé lesnaté, řídké osídlené země a partyzánského odporu bezesporu ovlivnilo finální Stalinovo rozhodování o podmínkách příměří.²⁹ Na druhé straně by tento faktor těžko mohl mít vliv jen sám o sobě a sovětská strana brala do úvahy americký názor a širší důsledky okupace na situaci ve Skandinávii.³⁰

²⁷ Tamtéž, s. 95.

²⁸ Popularizační výklad se stylizací finských vojáků Engleová E. – Paananen L., *Zimní válka*, Jota 1996.

²⁹ Jednání o mír a komparace s československým vývojem obsaženy v rozsáhlé a podrobné práci finského historika Heikki Larmoly. Viz Larmola H., „*The Czechoslovak Path*“: *A Communist Route to Power Monopoly in 1943–1948 within the Framework of „Mitteleuropa“*, *Great Power Setting, and the Soviet Sphere of Interests*, Helsinki 2003, s. 107–122; v češtině zkráceně Larmola H., *Československo a Finsko v poválečné sovětské sféře vlivu*, *Soudobé dějiny* 1, 1994, s. 484–492.

³⁰ Heikkilä H., *Finland's Road from War to Peace, 1944–1947*. In: *Finns and Hungarians between East and West: European Nationalism and Nations in Crisis during the 19th and 20th Centuries*. Helsinki 1989, s. 161–177; Vehviläinen O., *The Finnish-Soviet Armistice Talks 1944*, tamtéž, s. 179–187.

Poválečné roky nejistoty

Finsko si udrželo za války parlamentní demokracii, i přes její válečná omezení, a jeho politika se snažila udržovat odstup (anebo alespoň budit zdání odstupu) od Berlína. Nedosáhlo plné separace finsko-sovětského konfliktu, protože mu britská vláda na naléhání Sovětů 6. 12. 1941 vyhlásila válku. Finsko však nikdy nevstoupilo do války s USA a americkou diplomatickou kartu se snažilo využít i při hledání způsobu, jak s co nejmenšími ztrátami odejít z války. Separátní jednání o mír, jejichž cílem bylo zabránit definitivní válečné porážce a sovětské okupaci, skončila sice přijetím tvrdých sovětských podmínek, ale Finsko jako jediný německý spojenc nebylo podle podmínek příměří z 19. 9. 1944 přímo okupováno. Finsko v září 1944 vystoupilo z války, muselo přijmout tvrdé mírové podmínky, nebylo však přinuceno k bezpodmínečné kapitulaci. Přes tvrdé podmínky, nad jejichž dodržováním bděla do ratifikace mírové smlouvy v roce 1947 spojenecká komise v čele s A. Ždanovem, nebylo vojensky obsazeno. Podle podmínek příměří a mírové smlouvy z 10. 2. 1947 muselo uznat sovětský zábor Karélie, Petsama a několika malých ostrovů ve Finském zálivu, platit reparace ve zboží ve výši 300 milionů USD, potrestat vůdčí politiky, odpovědné za finskou účast ve válce, zakázat fašistické a nacionalistické organizace, poskytnout sovětské armádě základnu v Porkalle nedaleko Helsinek. Změna sovětského požadavku ukazuje na změněné bezpečnostní sovětské priority. Dříve požadované základny v Hanko nebylo třeba, sovětská bezpečnostní zóna se posunula hluboko do střední Evropy. Po získání Královce (Kaliningradu) a dislokace sovětské armády v Polsku a východním Německu nebylo již třeba kontrolovat přístup do Finského zálivu. Volba na Porkallu padla kvůli její poloze. Bylo z ní možné během chvilky dorazit s tanky do Helsinek.

Svou činnost obnovila komunistická strana, která byla až dosud v ilegality. Do voleb na jaře 1945 nešla sama, ale vytvořila blok s levicovými sociálními demokraty Demokratický svaz finského lidu, v němž zaujala dominantní postavení. Demokratický svaz finského lidu lze charakterizovat jako užší variantu levé, lidové fronty. V prvních poválečných volbách Demokratický svaz finského lidu získal značnou podporu, ale nestal se dominantní silou v parlamentu. Podpora voličů byla reakcí na prohranou válku, společnost pocítovala nutnost sociálních a dalších demokratických reforem, které nemohly zaručit dosavadní politické strany. V parlamentu se DSFL po volbách stal nejsilnějším politickým uskupením, ale pro

vytvoření vlády bylo zapotřebí získat druhé dvě nejsilnější politické strany, sociální demokracii a agrární stranu. Přes nátlakové akce na očistu veřejného života od válkou zkompromitovaných politiků a obsazení důležitého postu ministra vnitra finští komunisté nepřevzali politickou iniciativu. Z vládních složek infiltrovali tajnou policii Valpo, ale armáda zůstala zcela mimo jejich vliv. Po dlouhých letech v ilegalitě si nedokázali osvojit metody legálního politického boje. Jejich stávkové iniciativy naopak musela sovětská strana brzdit, protože ohrožovaly splácení reparací. Pro osud země bylo klíčové, že premiér a od března 1946 prezident Paasikivi dokázal Sověty přesvědčit, že jejich požadavky na zachování prosovětské přátelské politiky a respektování bezpečnostních zájmů sovětské velmoci splní při zachování dosavadního politického systému a svébytnosti. Finští komunisté nedisponovali masovou základnou a podporou jako českoslovenští, neměli vládní zkušenosti a nemohli se opřít o sovětskou prestiž osvoboditele země ani jako českoslovenští komunisté. Stalin je používal v úloze nátlakového instrumentu, proto jejich nadšení a plány změny systému brzdil. Sovětské vedení dokázalo bez skrupulí prosadit komunisty i v zemích, kde měli ještě menší podporu mezi obyvatelstvem (Maďarsko, Rumunsko). Kdyby Stalin měl po válce opravdu skutečný zájem na prosazení komunistů k moci a plné kontrole země, bezesporu by tak učinil. Finští komunisté jezdili pro rady do Moskvy, ale místo povzbuzení k radikálnějším krokům zpravidla nalézali doporučení ke střízlivému postupu. Chyběly jim i charismatické osobnosti, ministr vnitra Yrjö Leino naděje radikálních komunistů zklamal. Otto Kuusinen, zkompromitovaný sestavením loutkové vlády v Terijoki podle sovětských pokynů během Zimní války, se ze sovětského dlouholetého exilu nevrátil. Pro Helsinky byl absolutně nepřijatelný a Sověti na jeho návrat příliš nenaléhali. Po Zimní válce Kuusinen, dlouholetý tajemník Výkonného výboru Kominterny, se stal předsedou prezidia nejvyššího sovětu Karelofinské sovětské socialistické republiky, od roku 1941 i členem ÚV KSSS.

Protihráčem komunistů byl sám prezident J. Paasikivi, který Sověty přesvědčil o tom, že stávající systém parlamentní demokracie v čele s ním bude nejlepší zárukou zajištění sovětských bezpečnostních požadavků a také reparací. Sovětské představitelé pochopili, že Finsko může dodávat reparace, pouze když zůstane součástí kapitalistického světa. Také američtí představitelé pochopili, že Finsko může zůstat uvnitř západní hospodářské komunity, pouze když vyhoví sovětským reparačním požadavkům

a v protikladu k Československu tomu uzpůsobili svou politiku spíše pasivní podpory Finska.³¹

Zlomový rok 1948 ve finských dějinách: československá a finská cesta

Bezprostředně po válce Finsko bylo adeptem sovětizace a patřilo do skupiny bývalých německých spojenců jako Maďarsko, Rumunsko a Bulharsko.³² Na rozdíl od nich však nebylo vojensky obsazeno. Finsko muselo vedle teritoriálních ztrát vyloučit z politického života extrémní pravicí, potrestat politiky zodpovědné za válku, platit reparace a legitimizovat činnost komunistické strany. Ocitlo se znovu v sovětském orbitu a do uzavření míru 10. 2. 1947 dění přímo ovlivňovala spojenecká komise v čele s A. Ždanovem. Finská vláda podobně jako československá musela rezignovat na zapojení do Marshallova plánu. Navzdory tomu, že v koaliční vládě komunistů, sociální demokracie a agrárníků měla silné pozice komunistická strana a její satelitní organizace typu lidové fronty Demokratický svaz finského lidu v čele s premiérem Mauno Pekkalous, se finská situace podstatně lišila od situace jiných německých spojenců. Finsko bylo součástí sovětské bezpečnostní zóny, ale Sověti k němu nastolili specifickou strategii, kontrastující se sovětizací východní a střední Evropy. Proč – je zásadní otázkou, kladenou historiky a politology. Shodují se na hlavním geografickém předpokladu – Sovětský svaz sledoval k Finsku ohraničené bezpečnostní cíle, zatímco střední a východní Evropa, na přímém směru k Německu vyžadovala jiný stupeň penetrace a kontroly. Diskutabilní je úloha a rozložení vnitřních politických sil a mezinárodní faktory.³³

Československé a finské dějiny se bez ohledu na předchozí zcela rozdílný vývoj dostaly do souvislosti v únoru 1948. Na začátku roku 1948 byly Československo a Finsko charakterizovány jako poslední státy oblasti sovětského vlivu, v nichž přežívala parlamentní demokracie. Na evropském

³¹ Berry M. R., c. d., s. 444–445.

³² Vykoukal J., Litera B., Tejchman M., *Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*, Praha 2000, s. 101–102.

³³ Srv. Saarikoski V., *Between East and West: Finland and Hungary during the Cold War*. In: *Hungary and Finland in the 20th Century*, Helsinki 2002, s. 115–134. Büttner R., *Sowjetisierung oder Selbständigkeit? Die sowjetische Finnlandpolitik 1943–1948*. Hamburg 2001.

severu sledovali československý vývoj s napětím, protože signalizoval další postup sovětské politiky v nastupujícím bipolárním světě. Bipolární rozdělení omezovalo operativní prostor menších států a ve střední Evropě zcela likvidovalo konstrukci mostů mezi východem a západem.³⁴ Utahování otěží se projevilo rozdílným způsobem – Československo bylo jako poslední stát ve střední Evropě sovětizováno, zatímco Finsko uniklo nastolením specifických vztahů se Sověty přímé sovětizaci.

V reakci na rozvíjející se studenou válku sovětské vedení zamýšlelo přimět finskou stranu k podpisu smlouvy o přátelství a vojenské pomoci podobné smlouvám s ostatními satelity. Moskva po ratifikaci mírové smlouvy v září 1947 Nejvyšším sovětem a následujícím odchodu Spojenecké kontrolní komise ztratila výhodu přímého nátlaku a musela zvolit způsob, jak Finsko udržet uvnitř svého mocenského orbitu. Smlouva měla zabránit odklonu Finska na Západ, návrh ministra zahraničních věcí V. Molotova v listopadu 1947 však ve Finsku narazil na odpor. K překonání odporu byli aktivizováni finští komunisté. Prosincové komunální volby však ukázaly procentuální pokles jejich podpory mezi voličstvem a komunisté se snažili dalšími aktivitami posílit své pozice pro parlamentní volby v polovině následujícího roku. Strana nebyla jednotná. Sověti byli nespokojeni s činností ministra vnitra Y. Leina a ani nekomunističtí ministři a poslanci DSFL nepostupovali přesně podle sovětských představ. V polovině února 1948 nový sovětský vyslanec generál Grigorij Savoněnko, jenž předtím působil ve funkci místopředsedy kontrolní komise, navrhl ministru zahraničních věcí Carlu Enckellovi, aby Finové přišli veřejně s iniciativou na vyřešení finsko-sovětské bezpečnosti. Bratr premiéra ministr spravedlnosti Eino Pekkala hrozil demisí, k níž se hodlali připojit i další ministři DSFL. Vládní krize byla zažehnána na pokyn sovětského vyslance. Váhající Finy vyzval ke konkretizaci i osobně Stalin, když se 22. 2. 1948 obrátil dopisem na prezidenta Paasikiviho k uzavření spojenecké smlouvy po vzoru Maďarska a Rumunska. Stalinova výzva k zahájení rozhovorů o smlouvě vyvolala ve Finsku paniku. Sovětský návrh jednání nebylo možné odmítnout. Evropská pozornost byla soustředěna na právě probíhající vládní krizi v Československu. Sovětský krok se zdál být potvrzením, že Moskva se rozhodla k podobnému kroku i ve Finsku. Předsedkyně parlamentní

³⁴ Molin K., *Winning the Peace: Vision and Disappointment in Nordic Security*. In: *Scandinavia during...*, s. 324.

frakce komunistů Hertta Kuusinenová v ohlasu na komunistické převzetí moci v Československu navíc vystoupila 24. 3. s prohlášením, že československá cesta je pro finské komunisty vzorem. Její výrok, otištěný v listu KSF Vapaa Sana 24. 3. s podtitulkem „Československá cesta je naší cestou“, bývá interpretován jako přímá výzva k puči. Kuusinenová poukazovala marně na to, že mínila pokojné převzetí moci parlamentní cestou, nikoli násilnou cestou. Její slova měla opačný efekt, přispěla naopak ke vzrůstu napětí. Zapůsobila na odstrašení většiny veřejnosti a poskytla argumentační municí sociální demokracii a občanským stranám.

Prezident Paasikivi rozhodnutí, jakým způsobem reagovat na Stalino-
vu výzvu, přijal až po konzultacích s politickými stranami. Paasikivi rozhodl o obsazení delegace jednak představiteli politických stran, jednak experty. Delegaci vedl předseda vlády M. Pekkala. Čelné místo zaujal mladý ambiciózní agrárník Urho Kekkonen, právník a hospodářský expert Švédské lidové strany J. O. Söderhjelm, vojenské kruhy reprezentoval gen. Erik Heinrichs. Z komunistů Paasikivi prosadil ministra Y. Leina místo jeho radikálnější manželky Hertty Kuusinenové, kterou navrhovali komunisté. Instrukce delegaci vycházely z uznání sovětských bezpečnostních priorit a nutnosti vojenské spolupráce v případě války, ale odmítaly automatický spojenecký mechanismus, uplatňovaný mezi Sověty a jejich východoevropskými satelity. Sovětská strana bezesporu musela být informována o finských intencích. Stalin k překvapení finské delegace rezignoval na původní návrh a akceptoval finské propozice. Považoval bezpečnostní mechanismus pro případ útoku proti SSSR přes finské území za přijatelný, ostatně vycházel z předválečného sovětského návrhu Borise Jarceva z jara 1938, který tehdy finská vláda odmítla. Stalin si byl vědom kontraproduktivnosti těsného připoutání Finska, bral v úvahu protireakce ve Skandinávii, ale také podrážděnost, jakou vyvolal na Západě komunistický převrat v Československu. Akceptování finského návrhu za základ smlouvy mělo demonstrovat neagresivnost sovětské politiky. Sovětům postačilo eliminovat možné nástupišťe útoku ze strany Německa a jeho spojenců. Finsko bylo zařazeno do sovětské bezpečnostní zóny, ale s omezeným sovětským vlivem, neboť smlouva neznamenala přímé podřízení jako tomu bylo u sovětských satelitů ve střední Evropě a na Balkáně.³⁵

³⁵ Korobochkin M., Soviet Policy Toward Finland and Norway, 1947–1949. *Scandinavian Journal of History* 20, 1995, s. 185–208.

Stalin v jednáních při podpisu smlouvy přijal s úsměvem Kekkonenův žert, že akceptoval finský diktát, vlastně Paasikiviho diktát. Saturaci sovětských limitovaných bezpečnostních potřeb na severu smlouva vyhovovala, byť se mezi sovětskými činiteli občas objevovaly stesky na nevyužitou šanci přímé okupace po válce. Finsko-sovětská smlouva přispěla k vytvoření rovnováhy ve Skandinávii. Finsko bylo vázáno smlouvou o přátelství k SSSR v případě válečného konfliktu, Švédsko zůstalo neutrální a Norsko s Dánskem se zapojily do NATO. Znepřátelené velmoci se poučily, že aktivita jedné strany vyvolá protireakci druhé velmoci. Tento poměr sil skýtal manévrovací prostor pro severské státy, aby v následujících letech svým vkladem k oslabení mezinárodního napětí dosáhly udržení evropského severu jako bezjaderné nekonfrontační zóny.³⁶

Před ratifikací smlouvy vládlo ve Finsku silné napětí. Obavy z komunistického převratu, šířené občanskými stranami a pravicí, posloužily k tomu, aby prezident posílil loajální bezpečnostní složky a využil situace k preventivnímu zablokování komunistů. Své přívržence mobilizovali i komunisté. Ratifikace však proběhla klidně. *Finis Finlandiae* nenastal a prezident Paasikivi s vědomím plné kontroly nad situací mohl varovně připomenout Pekkalovi a Leinovi ještě jednou své oblíbené přirovnání: „Nejsme Češi!“³⁷ Paasikivi pozorně studoval metody a komunistické převzetí moci v Československu, poučil se i z váhavosti prezidenta E. Beneše a nepřipravenosti demokratických sil čelit ofenzivnímu komunistickému postupu. 4. června Paasikivi srovnal příčiny úspěchu československých komunistů a neúspěchu finských v rozhovoru švédským novinám. Klíčové rozdíly viděl ve čtyřech hlavních bodech: bezpečnostní závislosti Československa na SSSR vzhledem k německému sousedství, odlišnosti postavení komunistů v Československu, slovanskému charakteru Čechů, jemuž přičítal (podobně jako Mannerheim) neochotu bojovat v roce 1938. Posledním bodem byla odlišnost sociální demokracie. Finskou sociální demokracii označil za důvěryhodnou stranu, která by se nevzdala tak jako československá. Finský historik H. Larmola později ve své rozsáhlé práci o sovětizaci Československa v kontextu středoevropských dějin Paasikiviho názory o údajné slovanské neochotě bojovat oprávněně odmítl jako neopodstatnělé, neopírající se o dostatek

³⁶ Hanhimäki J. M., *Scandinavia and the United States*. New York 1997, s. 26n.; Molin K., *Winning the Peace*. In: *Scandinavia during...*, s. 365n.

³⁷ Hanhimäki J. M., *Containing Coexistence: America, Russia, and the „Finnish Solution“*. Kent 1997, s. 43; záznam v Paasikiviho deníku z 20. 4. 1948.

informací. Přesto však tento stereotyp bez ohledu na historickou neoprávněnost působil a formoval negativní obraz československého vývoje, který tak působil v kontrastu s finskou cestou.

Tajemník KSF Ville Pessi si sice v kritických dnech před ratifikací hořce stěžoval A. Ždanovovi v Moskvě, že pravice v čele s prezidentem připravuje puč a žádal o sovětský zákrok, jeho nářky však nejenže sovětské vedení nepřijalo, nýbrž mu potvrdily vážavost a neschopnost finských komunistů v domácím politickém boji.³⁸ Finští komunisté museli odtroubit ústup, navíc ministr vnitra Y. Leino musel odstoupit poté, co mu 20. 5. 1948 parlament vyjádřil nedůvěru.

V červencových volbách komunistická strana a DSFL utrpěly porážku, Ztratily tři procenta hlasů, ale daleko více míst v parlamentu vzhledem k volebnímu systému. Ukázalo se, že heslo československé cesty působilo na voliče skutečně odstrašujícím efektem. Přitom Československo, objevující se i v pozdější argumentaci jako vzorový model pro finské komunisty, mělo demonstrovat, že budování socialismu není vyhrazeno jen zaostalým zemím východní Evropy, ale že socialismus je vhodný i pro ekonomicky vyspělé země. Jestliže v prozápadní propagandě se prosadil negativní obraz Československa, sovětská propaganda rozvíjela s určitými úspěchy právě tento pozivní obraz vyspělé prosperující země. V sovětské propagandě získaly Československo a Finsko odlišné úlohy. Zatímco Československo se stalo příkladem prospěšnosti socialismu i pro rozvinuté země, Finsko plnilo úlohu výkladní skříně sovětské tolerance a oboustranně prospěšného sousedství.

Komunisté odmítli přizpůsobit své požadavky na obsazení míst ve vládě volební porážce a dostali se na osmnáct let do opozice. Jednou ze zásad, jež prezident Paasikivi zanechal nástupcům, bylo nepřipustit posílení komunistického vlivu a v případě účasti ve vládní koalici jim nikdy neposkytnout klíčové rezorty předsedy vlády, ministra vnitra, obrany, zahraničních věcí a zahraničního obchodu.³⁹

Pilířem, zaručujícím plnění smlouvy a stabilitu finsko-sovětských vztahů, se stal prezident a vláda. Finští komunisté byli ponecháni v úloze politické pojistky, ale samostatná aktivita radikálnějších elementů mezi komunisty, snících o československé cestě, by vyvolala destabilizaci, kterou

³⁸ Jussila O., Hentilä S., Nevakivi J., c. d., s. 249.

³⁹ Tamtéž, s. 252.

Moskva nepotřebovala. Samostatnost finští komunisté neprojevili až do roku 1968. Garantem nadstandardních vztahů se pro Sověty stal prezident Paasikivi – konzervativní politik a po něm roku 1956 agrárník Urho Kekkonen. Komunisté se nestali pro Stalina hlavním partnerem, ale plnili omezenou úlohu nátlakového sovětského instrumentu. Komunisté vedle několika levicových sociálních demokratů nenašli spojence. Významnou úlohu sehrála finská sociální demokracie, která zůstala v postavení hlavního levicového rivala komunistů. Sověti akceptovali konzervativce Paasikiviho, později agrárníka Kekkonena, ale až do druhé poloviny šedesátých let se ostře stavěli proti finské sociální demokracii. V tom je třeba vidět i další rozdíl oproti československé situaci, kdy se komunistům podařilo úspěšně rozložit váhající a vnitřně nejednotnou sociální demokracii.

Strašák československé cesty byl nekomunistickými stranami úspěšně užíván i v následujících volbách. Před prezidentskými volbami na konci roku 1949 finská sociální demokracie vystupovala se sloganem „s námi zabráníte československé cestě ve Finsku“.⁴⁰ V obecních volbách roku 1953 bylo Československo charakterizováno jako koncentrační tábor a voliči osloveni řečnickou otázkou: „Máme jít cestou Finska nebo Československa?“⁴¹ Ještě v říjnu 1954 mohl československý diplomat Langr ve zprávě o postoji Finska k zemím sovětského bloku konstatovat, že „...zejména o Československu se uplatňují s obzvláštní oblibou všechny klepy a pomluvy. Tento postoj sociálních demokratů a měšťáků je dán ve skutečnosti obavou ze vzorného příkladu Československa, které zde existuje jako živý důkaz lživosti teorií sociálních demokratů i měšťáků, že socialismus je možno vybudovat pouze v zemi zaostalé a málo průmyslově vyvinuté. A ČSR, o níž zde každý ví, že již předtím náležela k deseti průmyslově nejsilnějším zemím světa, a že její lid je vysoce kulturní a vzdělaný, buduje – navzdory všem těmto teoriím socialismus a s úspěchem. Proto ta zavilá nenávisť. Na příklad právě v těchto dnech, po ustavení nové vlády Kekkonenovy, byla Helsingin Sanomat, největším a nejrozšířenějším měšťáckým deníkem Finska zveřejněna karikatura Kekkonena a některých ministrů, jakož i ozbrojených dělníků s nápisem „Ať žije Kekkoslovakia“. Příklad Československa je zlou můrou na prsou zdejší reakce.“⁴²

⁴⁰ AMZV, PZ – Helsinky, periodická zpráva za 4. čtvrtletí, 31. 12. 1949.

⁴¹ Tamtéž, periodická zpráva 7, 17. 10. 1953.

⁴² Tamtéž, mimořádná politická zpráva 22, 29. 10. 1954.

Negativní obraz československé cesty nezůstal omezen na Finsko. Jak ukazuje ve své práci francouzská historička J. Faure, přešla k němu i americká propaganda pro vysvětlení úspěchu komunistů, porážky demokratických stran a akceptování systému obyvatelstvem. Prvotní prezentace masarykovského demokratického Československa jako sovětské oběti byla v druhé polovině padesátých let vystřídána simplifikujícím obrazem poslušného satelitu s hledáním příčin ve švejkovství a zakořeněné pasivitě národa, ochotného se podříditi jakémukoli útlaku navzdory hlubokému vnitřnímu odporu vůči němu.⁴³

Historik H. Larmola připomněl další rozdíl – vzrůstající ekonomickou závislost Československa i dalších středo- a východoevropských států na Sovětském svazu po válce.⁴⁴ I tento faktor má své příčiny související se začátkem studené války. Ještě v roce 1947 byl sovětský podíl v československém exportu a importu na 6., resp. 5. místě (5,1 a 6,2 %) a v teritoriální struktuře československého zahraničního obchodu dominoval obchod se západními zeměmi. Podíl Spojených států například činil 4,4 % v československém exportu, což představovalo sedmé místo hned za Sověty. Spojené státy byly s podílem 10,2 % druhým největším dovozcem do Československa hned po Velké Británii.⁴⁵ Zmenšování amerického i vůbec západního podílu na československé zboží výměně nebylo jenom výrazem sovětského tlaku, ale také důsledkem klesajícího politického a hospodářského zájmu USA, které akceptovaly československé zapojení do sovětského bloku a vyvodily důsledky právě v minimalizaci obchodních styků. Finsko zůstalo oproti tomu ekonomickou součástí Západu a později se zapojilo do hospodářských integračních aktivit. Určení strategické hranice pro podíl SSSR a jeho satelitů na finském zahraničním obchodu na nejvýše čtvrtinu (ve skutečnosti podíl byl ještě menší) a posilování západních hospodářských vazeb a včetně zapojení do hospodářských organizací se stalo jedním z prostředků k uvolňování sovětského zahraničněpolitického vlivu.

* * *

⁴³ Podrobněji ke stereotypu Československa v americké propagandě studené války Faure J., *Americký přítel: Československo ve bře americké diplomacie 1943–1968*, Praha 2006, s. 244–247.

⁴⁴ Larmola H., c. d., s. 422.

⁴⁵ Faure J., c. d., s. 75.

Finský vývoj je vděčným tématem studia manévrovacích možností v geopoliticky determinovaném prostředí. Bývá prezentován jako maximální využití šancí uskutečňováním realistické politiky s vymezením jasné čáry ústupnosti, zatímco československý vývoj bývá prezentován jako jejich promarnění. Je však možné při tak zásadní odlišnosti geografického postavení činit takové závěry? Kdyby Moskva měla skutečný důsledný zájem na sovětizaci Finska, nerezignovala by, ale využila by domácích komunistů i navzdory jejich slabosti, jak to ukazují příklady Maďarska nebo Rumunska. Místo toho Stalin použil stejně jako ruští vládcí před ním tradiční vzorec jednání k demonstraci mírových úmyslů evropské veřejnosti, jako výkladní skříň neagresivity, možnosti dobrého sousedského soužití s Ruskem. Začátkem května 1948 sovětský ministr zahraničních věcí V. Molotov vysloveně řekl: „Tato smlouva je přesvědčivým příkladem nedostatku agresivity v sovětské zahraniční politice.“ Naopak uchopení moci komunisty v Československu sloužilo jako demonstrativní příklad likvidace demokracie a prototyp sovětského přístupu ve východní Evropě a bylo impulsem pro americkou politiku k zesílení vojenské angažovanosti. Finský historik J. Hanhimäki však upozorňuje, že právě americká politika vůči Československu, rezignace na aktivnější politiku včetně zavedení obchodních restrikcí a akceptování růstu pozic komunistů napomohly rychlejšímu postupu sovětizace. Je zřejmé, že relativně umírněný sovětský postup ve Finsku americkou diplomacií překvapil. Během krize opatrný Paasikivi v tajných sondážích odmítl, aby americká diplomacie otevřeně zasáhla. Nemohla efektivně pomoci a integrace finské otázky do propagandistického boje studené války by finské postavení jen zhoršila. Americká diplomacie teprve opatrně formulovala principy politiky k Finsku a po finsko-sovětské smlouvě o přátelství, respektující finskou samostatnost, posléze umístila Finsko v ideologickém schématu jako demokratickou zemi a otevřela možnost americké tiché ekonomické podpory Finsku a pozdější ekonomické integraci na Západ.⁴⁶

Finsko udrželo svou samostatnost, ale za cenu rámcového podřízení zahraniční politiky sovětským požadavkům.⁴⁷ Pejorativní nádech finlandi-

⁴⁶ Hanhimäki J., „We are not Czechs“: Finland and the „Spring Crisis“ of 1948. In: *Charting ...*, s. 91–128; obdobně kapitola v Hanhimäkiho knize *Containing Coexistence...*, s. 23–54.

⁴⁷ Singleton F., The Myth of Finlandisation, *International Affairs*, Vol. 57, 1981, No. 2, p. 275; též Allison R., *Finland's Relations with the Soviet Union*, Macmillan 1985, s. 5, 17.

zace finští představitelé odmítali jako neopodstatnělý. Rozvíjeli idealizovaný propagandistický obraz země, která uhájila svou nezávislost, a odmítali připustit vztahy závislosti na sovětské zahraniční politice. Rozpad SSSR, časový odstup, otevření archivů pro bádání umožnily nejen finským historikům devadesátých let kritičtější přístup a vyvolaly diskusi nad charakterem finlandizace.⁴⁸ Nové poznatky k fungování struktury finsko-sovětských vztahů a složitého přediva zákulisních vztahů s východem i západem nabízejí příležitost doložit, že Sověti vedle zahraniční politiky zasahovali mnohem více také do vnitřní politiky než se všeobecně připouštělo, a že sovětský faktor a monopolizace jednání se Sověty byly některými politiky (což platí především o prezidentu Urho Kekkonenovi) zneužívány pro vybudování osobních politických pozic v domácí politice a eliminaci rivalů.⁴⁹

Summary

The Finnish and Czechoslovak Ways: Geographical Determinants of Historical Development

This paper discusses interpretation of Czechoslovak and Finnish development after the Second World War in Finnish political discussion. A negative image of Czechs in the eyes of Finns had appeared in connection with the Munich agreement and German occupation as well as during the war. This image was used after the war by some Finnish politicians, such as Juho Kusta Paasikivi, as an excuse for Finnish policy. The Czechoslovak way became an attractive slogan for Finnish Communists in 1948 because it demonstrated the possibility of a non-violent seizure power by parliamentary

⁴⁸ Majander M., Post-Cold War Historiography in Finland, in: *The Cold War and the Nordic Countries: Historiography at a Crossroads* (ed. by T. B. Olesen), University Press of Southern Denmark 2004, s. 43–82; Browning Ch., *Coming Home or Moving Home?: Westernising: Narratives in Finnish Foreign Policy and the Re-interpretation of Past Identities*. Helsinki 1999.

⁴⁹ Srv. např. Salminen E., *The Silenced Media: The Propaganda War between Russia and the West in Northern Europe*. Macmillan Press 1999; týž, The Struggle Over Freedom of Speech in the North, *Scandinavian Journal of History* 23, 1998, č. 3–4, s. 239–251; Mijander M., Paradoxes of Finlandization. *Northern Dimensions* 1999, s. 85–94; Väiryne R., A New Interpretation of the Kekkonen Era, *Yearbook of the Finnish Foreign Policy* 2003, s. 111–118; Matson R., Finlandization: A Retrospective. In: *Charting an Independent Course*, s. 197–213; Browning Ch., *Coming Home or Moving Home?: Westernising: Narratives in Finnish Foreign Policy and the Re-interpretation of Past Identities*, Helsinki 1999, s. 5–18.

means and the victory of socialism in a developed industrial country. For other political parties, the Czechoslovak way was seen as a warning and served as a discouraging example. While failing to take into account the very different Czechoslovak situation, the negative image of Czechs as a submissive nation that adjusted to every occupation was contrasted with the Finnish will to resist every occupation.

STÁTNÍ ZŘÍZENÍ POLSKÉ LIDOVÉ REPUBLIKY

MICHAL KUBÁT

Předkládaný text je stručným načrtnutím institucionálního vývoje Polska v letech 1944–1989.¹ V titulu se vyskytující pojem *státní zřízení*² je zvolen úmyslně. Důvodem je skutečnost, že pozornost je v textu převážně z prostorových důvodů věnována vesměs pouze centrálním orgánům státní moci (domácím a také emigračním; mezi ně počítáme i vládnoucí stranu, která splývala se státem, jak je v komunistických politických systémech obvyklé). Nejde proto o celistvou analýzu *politického systému* země, protože ta by nutně vyžadovala širší tematický záběr zahrnující další aspekty dobové polské politiky jako například problematika lidských a občanských

¹ Tento text je upravenou verzí kapitoly 4 nazvané *Polská lidová republika, která je součástí mé práce: Kubát M., Vývoj a proměny státního zřízení Polska ve 20. století. Institucionálně politická studie. Praha 2006, s. 90–132. Historické reálie, ze kterých studie vychází, jsou čerpány především z těchto prací: Buchler P. *Polska droga do wolności 1939–1995*. Warszawa 1999; Czubiński A. *Polska i Polacy po II Wojnie Światowej (1945–1989)*. Poznań 1998; Eisler J., *Zarys dziejów politycznych Polski 1944–1989*. Warszawa 1992; Karpiński J. *Wykres gorączki. Polska pod rządami komunistycznymi*. Lublin 2001; Paczkowski A., *Pół wieku dziejów Polski 1939–1989*. Warszawa 1998; Roszkowski W., *Historia Polski 1914–1991*. Warszawa 1992. Základní informace o státním zřízení pocházejí hlavně z: Ajnenkiel A. *Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1997*. Warszawa 2001; Jarosz Z., Zawadzki S., *Prawo konstytucyjne*. Warszawa 1980; Kallas M., *Historia ustroju Polski X–XXw*. Warszawa 2003; Kallas M., Lityński, A., *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*. Warszawa 2000; Maciejewski T., *Historia ustroju i prawa sądowego Polski*. Warszawa 1999; Skrzydło W., *Prawo konstytucyjne w latach 1944–1989*. In: Skrzydło W. (ed.), *Polskie prawo konstytucyjne*. Lublin 1999; Wawrzyniak J., *Zarys historii instytucji ustrojowych i konstytucyjnych w Polsce*. Warszawa 1996.*

² Text je převážně politologické povahy. V právu a státovědě má tento termín ovšem jiný význam, a to zejména z hlediska územní organizace státu, tj. federace – unitární stát.

práv a svobod a povinností, justice, státní kontrola, regionální veřejná, resp. státní správa, církve, resp. katolická církev, členské strany „národní fronty“, politické chování, socioekonomické otázky a v neposlední řadě protisystémová opozice a dal.³

Období existence tzv. Polské lidové republiky je zajímavější z hlediska politického vývoje než proměn státního zřízení. Institucionální základy „lidového“ Polska – tedy především ústavní systém – se měnily jen málo. To samozřejmě neznamená, že by k žádným důležitým změnám polského státního zřízení nedocházelo, stávalo se tak však spíše výjimečně. Za účelem zachycení vývoje státního zřízení proto postačí jeho rozdělení do dvou hlavních etap. První etapa je ohraničena léty 1944–1952 a zahrnuje tedy události předcházející přijetí ústavy v roce 1952 se zastavením se v roce 1947, kdy byla schválena malá ústava. Druhá etapa začíná v roce 1952 a končí až v roce 1989. Obsahuje dlouhé období evoluce státního zřízení „lidového“ Polska včetně dramatického zlomu v letech 1980–1983 a pozdějšího postupného rozkladu zřízení v 80. letech 20. století, které vyvrcholilo v roce 1989 jeho kvalitativními změnami vedoucími k překonání nedemokratického politického systému.⁴

Oproti tomu z hlediska historického zkoumání politických dějin a politologické analýzy proměn nedemokratického politického režimu je periodizace období let 1944–1989 velmi komplikovaná. Polskými dějinami druhé poloviny 20. století se v relativně pravidelných intervalech převalují vlny dramatických událostí, tzv. krizových jevů. Někteří polští historikové považují tyto krizové momenty („polské měsíce“) za natolik důležité, že jimi celé období periodizují, resp. jsou pro ně východiskem jejich bádání.⁵ Politika a politický režim se vyznačovaly bouřlivostí a extrémními výkyvy – od totalitních tendencí k značně „měkkému“ autoritarismu, od relativního klidu po násilné střety obyvatelstva se státní mocí, od relativní ekonomické prosperity po dramatickou bídu, od bohatého politického a kulturního dění po „mrtvolné ticho“. Tyto skutečnosti jsou pro nás důležité, byť by se vzhledem k tematickému zaměření této studie na první pohled zdálo, že nikoliv. Pro načrtnutí nezkráceného obrazu státního zřízení totiž nevysta-

³ Některé tyto věci jsou rozebírány v mé práci Kubát M., c. d., s. 119–130.

⁴ Kallas M., c. d., s. 388.

⁵ Eisler, J., c. d., s. 133–158; Wrona J., Komuniści wobec prób odbudowy demokracji w Polsce po 1944 roku. In: Godlewski, T., Jurkiewicz, W. (eds.). *Demokracja i społeczeństwo. Studia z myśli politycznej i zmian ustrojowych w Polsce*. Warszawa 2003, s. 23.

číme s četbou ústav a dalších právních norem, ale musíme se zabývat také reálně fungující politikou. Právě pro období existence „lidového“ Polska je tento přístup nanejvýš důležitý, což se však týká všech nedemokratických politických systémů. Ostatně již onen kontrast mezi neměnností institucí a institutů na jedné straně a bouřlivým politickým vývojem na straně druhé je dostatečnou náповědou. Celý text proto provází snaha autora věnovat pozornost rozdílu mezi tím „co je psáno“ a tím „co je dáno“, tj. mezi formou a obsahem. Z těchto důvodů je do studie zařazena kromě odstavců věnovaných ústavě také kapitola zabývající se proměnami nedemokratického politického systému jako celku, tj. jeho definicí a klasifikací.

1. Vznik a formování PRL

1.1 „Lublinské“ Polsko

Utvoření komunistických struktur tzv. podzemního státu existujícího během druhé světové války znamenalo vznik dvojvládní – na jedné straně stála legitimní státní moc na emigraci, na straně druhé nelegitimní zvnějšku nastolená moc komunistická. Domácí komunistické struktury (hlavně Zemská národní rada /KRN/) byly „kryty“ strukturami moskevskými. Již v únoru 1943 totiž v Moskvě vznikl Organizační výbor Svazu polských vlastenců (ZPP) a obě organizace, tedy KRN a ZPP, začaly směřovat k porozumění vedoucímu k rozdělení moci v poválečném Polsku. Jednání začala v březnu 1944 a již v květnu t. r. ZPP uznal KRN jako vedoucí centrum odboje. Komunistické struktury, jak domácí, tak i moskevské, od samého počátku zpochybňovaly legitimitu emigračních státních orgánů. Ty sice měly podporu západních koaličních velmocí, ale neměly podporu Stalina, který pochopitelně upřednostňoval komunisty.⁶ Důležitým mezníkem bylo vytlačení Němců z polského území Rudou armádou. V okamžiku, kdy Rudá armáda překročila hraniční řeku Bug, tedy 20. července 1944, vznikl v Moskvě za účasti sovětského ministra zahraničí Molotova Polský výbor národního osvobození (PKWN). Ten byl pak formálně jmenován delegací KRN 21. července. Opět se tak stalo v Moskvě, a to navzdory polské komunistické historiografii, která po několik desetiletí tvrdila, že

⁶ Podrobněji k otázce mezinárodněpolitických souvislostí nástupu komunistů k moci v Polsku srov. Výkoulal J., *Polsko – základní rysy sovětizace (1944–1948)*. In: *Sovětizace východní Evropy. Země střední a jihovýchodní Evropy v letech 1944–1948*. Praha 1995, s. 79 an.

PKWN byl založen v Polsku.⁷ Sovětská vláda uznala PKWN jako legitimní polskou vládu, jejíž působnost se rozšiřovala adekvátně v souladu s postupem Rudé armády v hloub Polska. PKWN vyhlásil v dobytém Lublinu 22. července 1944 Manifest PKWN, který vstoupil do dějin jako tzv. Červencový manifest.⁸

Manifest byl klíčovým dokumentem rodícího se „nového“ Polska. Polské badatele dlouho zaměštnávala otázka určení povahy manifestu. Dnes se shodují na stanovisku, že to byla politická deklarace, nikoliv právní norma, a to jak z hlediska obsahu, tak i formy.⁹ Manifest nebyl zákonem ani jakousi kvaziústavou, byl to proklamační akt nastupující moci, který propagandistickou a dezinformační formou (vytvářel totiž klamný dojem, že „nové“ Polsko je pokračovatelkou Druhé republiky)¹⁰ vyjadřoval její politickou vůli. Manifest ve velmi obecných frázích určil budoucí politické směřování země vstříc „lidové demokracii“. Upřel londýnské emigrační vládě a jejím domácím strukturám (tedy nekomunistickým strukturám podzemního státu) právo vystupovat jménem polského národa. Obvinil je, že jsou „samozvanou a nelegální mocí“, která se opírá o „nelegální fašistickou ústavu z dubna 1935“. Nejen to, tato vláda podle Manifestu „brzdila boj s hitlerovským okupantem a svou dobrodružnou politikou hnala Polsko vstříc nové katastrofě“.¹¹

Ústavním základem nového uspořádání se formálně stala Březnová ústava z roku 1921, ve skutečnosti však platila jen některá její ustanovení, protože hlavní roli hrály dekrety obou zmíněných institucí. Výsledkem byl nedemokratický charakter nového politického systému (práva a svobody byly explicitně upřeny „nepřátelům demokracie“) a nastupující teror, který

⁷ Kallas M., c. d., s. 396.

⁸ *Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 22 lipca 1944 r.* (Dziennik ustaw RP, Nr 1 z 15 sierpnia 1944 r., załącznik). Červencový manifest byl sepsán v Moskvě za bezprostřední účasti Stalina. Byl publikován v polském a ruském jazyce a poprvé veřejně prezentován 22. července dopoledne na vlnách moskevského rozhlasu ZPP. Dokument nese datum 22. 7. 1944 a místo vydání Chełm Lubelski. Rudá armáda skutečně v tentýž den do tohoto města vstoupila. Eisler J., c. d., s. 12.

⁹ Skrzydło W., c. d., s. 47; Kallas M., c. d., s. 397–398. Za právní normu považovali Červencový manifest polští autoři působící před rokem 1989, srov. mj. Jarosz Z., Zawadzki S., *Prawo konstytucyjne*. Warszawa 1980, s. 32.

¹⁰ Roszkowski W., c. d., s. 133.

¹¹ Cit. *Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia...* Andrzej Ajnenkiel poukazuje na skutečnost, že manifest v úvodním provolání tvrdí, že polská vojska se ocitla ve vlasti po překročení řeky Bug. PKWN tak podle něj akceptoval budoucí východní hranici Polska na Bugu a symbolicky se tak vzdal východních území předválečné Druhé republiky. Ajnenkiel A., c. d., s. 257.

obsáhl všechny odpůrce komunistů, tedy včetně představitelů civilních i vojenských nekomunistických struktur podzemního státu.¹²

Nevolená KRN se stala prozatímním parlamentem (byla naplňována metodou delegování) a PKWN prozatímní vládou.¹³ Úlohu hlavy státu plnil od září 1944 předseda (později prezident) KRN. Manifest dále zavedl polským systémovým tradicím zcela cizí sovětský model národních rad. Konstrukce těchto struktur a způsob jejich fungování byl založen na principu jednotnosti státní moci. PKWN jako prozatímní vláda byl totiž chápán jako de facto pouhý výbor KRN, která disponovala veškerou mocí. Později, od prosince 1944, začalo působit prezídium KRN, které sice formálně podléhalo KRN, ve skutečnosti však vládlo téměř neomezeně. Z hlediska politického se KRN skládala z uskupení „demokraticko-independistických“, tedy především levicových. Z politického života byly vyloučeny všechny předválečné pravicové politické strany. Hlavní politickou silou byla samozřejmě komunistická Polská dělnická strana (PPR).

1.2 Referendum 1946 a parlamentní volby 1947

Polsko se stalo jedním z hlavních témat Jaltské konference vítězných velmocí. Rozhodující vliv na běh událostí v Polsku získal Stalin, ani on si však z mezinárodně-politických důvodů nemohl dovolit zcela ignorovat polskou státní moc v emigraci. Mezi domácími a emigračními orgány, kde mezitím došlo k politickému rozkolu (dělicí linií byl právě postoj k situaci v zemi), proto probíhala v letech 1944–1945 jednání, která vyústila v dohodu na jejímž základě vznikla tzv. Prozatímní vláda národní jednoty (TRJN). Ta byla ustavena 28. června 1945. Byla to vláda koaliční a skládala

¹² V této souvislosti je třeba zmínit kruté dekrety PKWN: dekret o vojenském trestním kodexu z 23. září a dekret o ochraně státu z 30. října 1944, které se staly právním nástrojem boj s „reakcí“. Podle druhého zmíněného dekretu hrozil trest smrti mj. za vlastnictví rozhlasového přijímače. V červnu 1946 byla většina ustanovení těchto dekretů subsumována do tzv. malého trestního kodexu, čímž získala trvalý charakter. Inspirací zde byl „slavný“ článek 58 trestního zákoníku Ruské socialistické federativní sovětské republiky. Ciesielski, S., Transformacja ustroju politycznego Polski w latach 1944–1948. In: Bruski J., Maur E., Pułaski M., Svátek F. (eds.), *Procesy transformacyjne w Polsce i Czechosłowacji w latach 1944 (1945)–1948*. Wrocław-Opole 2000, s. 21. Signifikantní byl dekret z 5. července 1946 o zřízení cenzurního úřadu – Hlavní úřad pro kontrolu tisku, publikací a vystoupení. Karpiński J., c. d., s. 28–29.

¹³ Dne 31. prosince 1944 byla PKWN zákonem přeměněna v Prozatímní vládu. Srov. *Ustawa z dnia 31 grudnia 1944 r. o powołaniu Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej (Dziennik Ustaw RP, Nr. 19 z 31 grudnia 1944 r., poz. 99)*.

se ze zástupců jak domácích, tak i části emigračních politických stran.¹⁴ Po vzniku TRJN došlo k likvidaci (často násilné, což se týkalo zejména Zemské armády /AK/) většiny na Londýn napojených struktur podzemního státu a tím dospělo ke svému konci zmíněné období dvojvládí v Polsku. Nová vláda byla mezinárodně uznána (cizí státy současně přestaly uznávat londýnskou emigrační vládu) a Polsko se tak definitivně dostalo pod kontrolu Sovětského svazu a emigrační struktury přestaly mít na vývoj v Polsku vliv.

Jaltská konference zavázala TRJN k vypsání parlamentních voleb. Nebyl stanoven konkrétní termín, volby se měly konat „co nejdříve“. Politická scéna v Polsku se stabilizovala, a to tak, že vznikly dva politické tábory. Jeden tábor reprezentovala Polská dělnická strana (PPR) a její spojenci. Druhý tábor představovala Polská lidová strana (PSL), která se jako jediná politická síla těšila důvěře a podpoře většiny veřejnosti. V této situaci nebylo v zájmu PPR uskutečnit brzké parlamentní volby, protože strana si realisticky uměla „spočítat“, že by v nich drtivě prohrála právě s PSL. To by přineslo naprostou delegitimizaci jejích mocenských kroků. Pro PPR existovala dvě východiska ze vzniklé situace: 1. volby maximálně oddálit (nebo snad vůbec nekonat) a 2. najít jiný legitimizační nástroj pro svá snažení. Zvítězila druhá varianta. Spojenec PPR – Polská socialistická strana (PPS) – 5. dubna 1945 oficiálně navrhl¹⁵, aby bylo vypsáno referendum „s cílem umožnit Národu, aby se přímo vyjádřil ve věci zásad budoucí Ústavy a ve věci významných sociálně-ekonomických a politických reform“¹⁶. Předmětem referenda byly tři otázky: 1. Jsi pro zrušení Senátu?; 2. Chceš, aby příští Ústava potvrdila ekonomický systém zavedený zemědělskou reformou a znárodnění základních odvětví státní ekonomiky se

¹⁴ Skládala se z 21 členů, z nichž 17 patřilo komunistické Polské dělnické straně (PPR) a jejím spojencům. 4 místa připadla politikům nezávislým na komunistech včetně z emigrace se navrátilšího Stanisława Mikołajczyka, který byl vůdcem nezávislé Polské lidové strany (PSL). Mikołajczyk se stal vicepremiérem a ministrem zemědělství.

¹⁵ Jako první přišel s nápadem uspořádat referendum Stanisław Mikołajczyk, a to s odkazem na francouzské ústavní referendum z roku 1945. Dne 22. února 1946 se požadavek konání referenda o ústavních změnách objevil v dopise Hlavního výkonného výboru PSL. Později ale tento požadavek „zmizel“ (neobjevil se v žádných dokumentech PSL) a „objevil“ se až během jednání vedení PPS 13. března 1946. Dne 21. března se o něm jednalo na zasedání politbyra Ústředního výboru PPR, který jej akceptoval. Srov. Paczkowski A., Referendum z 30 czerwca 1946 r. Próba wstępnego bilansu. In: Staszewski M., Waniek D. (eds.), *Referendum w Polsce współczesnej*. Warszawa 1995, s. 70–71.

¹⁶ Cit. *Ustawa z dnia 27 kwietnia 1946 r. o głosowaniu ludowym* (Dziennik Ustaw RP, Nr 15 z 10 maja 1946 r., poz. 104).

zachováním možnosti soukromého podnikání?; 3. Chceš potvrzení západních hranic polského státu na Baltu, Odře a Lužické Nise?¹⁷

Hlasování se uskutečnilo po bouřlivé propagandistické kampani, která se vyznačovala represemi namířenými proti nekomunistickým organizacím včetně vražd funkcionářů PSL (spáchaných 30. června 1946). Oficiální výsledky byly zveřejněny až po 10 dnech, tj. 11. července. Podle těchto oficiálních výsledků voliči hlasovali „3x ano“, a to drtivou většinou (68 %, 77,1 % a 91,4 %). Zatímco až do roku 1989 polští „oficiální“ historikové uváděli právě tento výsledek, dnes se všichni badatelé shodují na dávno známé skutečnosti, že tyto výsledky neodpovídají realitě – byly totiž zfalšovány.¹⁸ Ačkoliv není znám rozsah jejich „falešnosti“, na základě různých údajů a dokumentů se odhaduje, že „3x ano“ hlasovalo ne více jak 27 % voličů a „3x ne“ ne méně než 33 % voličů. Oficiální údaje se od odhadovaných skutečných liší podle jednotlivých otázek (od první po třetí) o 41 %, 33 % a 24 %. Proti komunistům se tedy postavilo okolo 3/4 voličů, a to při účasti 85 %.¹⁹

Z hlediska našeho tématu – vývoj a proměny státního zřízení země – se jako klíčová jeví otázka významu referenda. Referendum nebylo obligatorní a nejvyšší státní orgány nebyly jeho výsledkem vázány.²⁰ Jeho meritorní význam byl mizivý, protože občané se v něm vyslovovali k otázkám, které již byly většinou skutečností, resp. bylo o nich dříve rozhodnuto či byly dávno uskutečňovány (západní hranice, zemědělská reforma, znárodnování průmyslu).²¹ Pouze první otázka – zrušení Senátu – mohla mít snad nějaký význam, lze ovšem úspěšně pochybovat, že by se komunisté názo-

¹⁷ Otázky byly vymyšleny tak, aby přitáhly levicově smýšlející občany, kterých mělo být podle levicových stran nejvíce, a tím by zvítězila koncepce PPR a PPS.

¹⁸ Jednu z hlavních záslužných rolí při „demaskování“ pravé povahy referenda sehrál polský historik Andrzej Paczkowski – kromě citované práce ještě Paczkowski A., *Referendum z 30 czerwca 1946 r. Przebieg i wyniki. Dokumenty do dziejów PRL, zeszyt 4*. Warszawa 1993; Paczkowski A., *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*. Warszawa 1999. Dodnes někteří bývalí „straničtí“ historikové jako například A. Czubiński falšování výsledků referenda bagatelizují, resp. vzhledem k nemožnosti popření této skutečnosti (a současně nemožnosti zjištění jejího rozsahu) alespoň říkají, že výsledky byly pouze poněkud „opraveny“. Czubiński A., c. d., s. 160–161.

¹⁹ Paczkowski A., c. d., s. 74–75; Paczkowski A., c. d., s. 27. V Krakově byly výsledky referenda vyhlášeny hned na druhý den a byly následující: na první otázku odpovědělo „ne“ 84 % voličů, druhou otázku odmítlo 59 % voličů a v třetím případě padlo 30 % negativních odpovědí. Tyto výsledky jsou známy, protože v Krakově byl proces sčítání hlasů pod kontrolou PSL a ne PPR. Karpiński J., c. d., s. 32.

²⁰ Kallas M., c. d., s. 412.

²¹ Czubiński A., c. d., s. 161.

rem občanů řídili ať by referendum dopadlo jakkoliv (tak jako tak považovali Senát za symbol buržoazního zřízení meziválečného Polska).²² Referendum bylo vlastně meritorně úplně zbytečné. Jeho jedinou funkcí bylo oddálit volby a zamezit tak jisté porážce komunistů v nich a také získat dostatek času pro konsolidaci komunistického bezpečnostního aparátu za účelem účinné kontroly plánovaných voleb.²³

Parlamentní volby však nebylo možné odkládat do nekonečna. V září 1946 KRN definovala těleso, které mělo být zvoleno: navrhla a schválila v rozporu s polskými systémovými tradicemi (a v souladu se zfalšovanými výsledky referenda) pouze jednokomorový Ústavodárný Sejm, který měl mít 444 členů volených v přímých a všeobecných volbách pomocí proporčního volebního systému, který navazoval na volební systém z roku 1922. Byly zachovány dvojřadé volební obvody, několikamandátové regionální a jeden celostátní (72 mandátů; aby se strana účastnila přerozdělování těchto mandátů, musela jich stejně jako v roce 1922 získat v 1. skrutiniu, tedy v procesu přerozdělování mandátů v regionálních volebních obvodech, alespoň 6). Pro přepočítání hlasů na mandáty byla použita d'Hondtova metoda volebního dělitele. Neexistovala volební klausule. Důležitou změnou oproti roku 1922 prošla všeobecnost volebního práva. Klíčové přitom bylo její omezení enigmatickým ustanovením, že aktivní ani pasivní volební právo nepřisluší mj. osobám, které v průběhu okupace bránily ať již doma nebo v emigraci ozbrojenému boji s okupanty. Pasivní volební právo bylo až na výjimky rovněž upřeno polským občanům pobývajícím v době vypsání voleb v zahraničí.²⁴ Tato podmínka měla zabránit návratu do domácí politiky emigračním „londýnským“ politikům a také eliminovat domácí nekomunistické odbojáře.

Levicové strany v čele s PPR založily volební koalici nazvanou Volební blok demokratických stran a odborových svazů (zkráceně Demokratický blok), který ve všech volebních obvodech sestavil jednotné kandidátní listiny. Opoziční PSL se voleb účastnila samostatně. V předvolební kampani byla vystavena nejen negativistickým a agresivním propagandistickým útokům, ale také musela čelit teroru ze strany bezpečnostních složek ovlád-

²² Dobrowolski M., *Zasada dwuizbowości parlamentu w polskim prawie konstytucyjnym*. Warszawa 2003, s. 135.

²³ Roszkowski W., c. d., s. 163.

²⁴ Działocha K., *Organa ustawodawcze w latach 1944–1952*. In: Bardach J. (ed.), *Dzieje Sejmu Polskiego*. Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1997, s. 248.

nutých komunisty ve formě zabíjení a zatýkání jejich příznivců, funkcionářů a poslaneckých kandidátů.²⁵ Samotné hlasování proběhlo až 19. ledna 1947. Konalo se v atmosféře strachu a pod dohledem ozbrojených složek, které obsadily volební místnosti. Podle oficiálních výsledků zvítězil Demokratický blok v čele s PPR, a to s 80,1 % hlasů (88,7 % křesel). Opoziční PSL dostala podle oficiálních výsledků pouhých 10,3 % hlasů. Polští historici se dnes podobně jako v případě referenda z roku 1946 shodují, že tyto volební výsledky neodpovídají skutečnosti. Byly rovněž zfalšovány. Podle částečných údajů z volebních obvodů, ve kterých se podařilo uchovat komunisty nedotčené volební schránky, padlo na PSL okolo 70 % až 80 % hlasů.²⁶

Parlamentní volby 1947 znamenaly definitivní porážku demokratické opozice v čele s PSL a Polsko se neodvratně stalo „lidovou demokracií“, přičemž tento proces byl završen slučovacími sjezdy PPR a PPS v prosinci 1948, kdy komunisté socialisty pohltili a přejmenovali se na PZPR (Polská sjednocená dělnická strana). Z pohledu autora sledujícího vývoj státního zřízení měly však tyto volby jiný klíčový význam: daly vzniknout nové instituci – Ústavodárnému sejmům – jež, jak již napovídá její název, sehrála důležitou roli v procesu dalšího budování ústavního systému Polska.

1.3 Ústavodárný Sejm a malá ústava 1947

První zasedání Ústavodárného Sejmu se konalo 4. února 1947. Jeho role byla velmi zvláštní, protože tento Sejm působil až do roku 1952, tedy dávno poté, co splnil svůj hlavní úkol – schválil ústavu, byť jen prozatímní. Kombinoval tedy dvě funkce: byl ústavodárcem a současně „obyčejným“ parlamentem.²⁷

Otázka schválení ústavy byla značně komplikovaná. Žádná z politických stran totiž neměla v této věci jasno. Stávající situace však byla jen stěží udržitelná, protože existovala jakási ústavní schizofrenie, kdy platila ustanovení demokratické Březnové ústavy z roku 1921 a současně evidentně protidemokratické právní normy vydávané KRN a PKWN (později pro-

²⁵ Ve vězení se ocitly desítky tisíc přívrženců PSL, z toho 149 lidoveckých kandidátů na poslance. Zavražděno bylo 118 funkcionářů PSL, z toho 2 poslanečtí kandidáti a 98 kandidátů PSL bylo jednoduše vyškrtáno z kandidátek. Roszkowski W, c. d., s. 167.

²⁶ Osękowski C., *Wybory do Sejmu z dnia 19 stycznia 1947 roku w Polsce*. Poznań 2000, s. 86–159. Skutečnost zfalšování výsledků voleb později potvrdil i premiér první komunisty ovládané vlády socialista Edward Osóbka-Morawski. Czubiński A., c. d., s. 175.

²⁷ Kallas M., c. d., s. 415.

zatímní vlády).²⁸ Zájem komunistů pak bylo vytvořit takový mocenský mechanismus, který by vyhovoval jejich totalitním aspiracím.

Ústavodárný Sejm tuto složitou ústavní a politickou situaci vyřešil osvědčenou metodou – přijetím malé ústavy, která měla platit do schválení ústavy řádné (podobně jako v roce 1919). Ještě před tím ale přijal 4. února 1947 jinou důležitou právní normu – ústavní zákon o volbě prezidenta. Tento krok, předcházející přijetí samotné malé ústavy, byl nutný, protože původní prezident, kterým byl ex officio předseda KRN, přestal vzhledem k ukončení činnosti KRN ustavením nového parlamentu existovat. Přijatý ústavní zákon je tedy klíčový, protože měl dva důsledky. Za prvé zavedl (či spíše obnovil) instituci prezidenta²⁹ (ústava ještě nebyla schválena) a za druhé určil způsob jeho volby.³⁰

Druhým, „méně důležitým“, krokem Ústavodárného Sejmu předcházejícím schválení malé ústavy bylo odvolání vlády (TRJN). Namísto ní vznikla nová vláda – formálně koaliční – skládající se z členů stran náležících do komunisty ovládnutého Demokratického bloku.³¹ Teprve po volbě prezidenta a vytvoření nové vlády se Ústavodárný Sejm pustil do přípravy ústavy. Za tímto účelem byl utvořen speciální parlamentní výbor. „Zvítězil“ společný návrh ústavy PPR a PPS, který byl schválen dne 19. února 1947 jako Ústavní zákon o systému a působnosti nejvyšších orgánů Polské republiky. Jeho doplněním pak byla Deklarace Ústavodárného Sejmu z 22. února 1947 ve věci realizace občanských práv a svobod.³²

²⁸ Jako příklad lze uvést změnu v povaze mandátu. KRN sice byla formálně založena na principech daných Březnovou ústavou 1921, ale její poslanci již nedisponovali volným mandátem obvyklým v demokratických politických systémech, nýbrž mandátem imperativním, charakteristickým pro autoritativní nebo totalitní politické systémy. Tento imperativní mandát byl přenesen i do nově ustaveného Ústavodárného Sejmu.

²⁹ Dovoláváno se tradice Druhé republiky, ve skutečnosti se však za obnovou instituce prezidenta skrývala propagandistická snaha o získání důvěry společnosti. Słomka T., *Prezydent Rzeczypospolitej po 1989 roku. Ujęcie porównawcze*. Warszawa 2005, s. 48–49.

³⁰ Ustawa Konstytucyjna z dnia 4 lutego 1947 r. o wyborze Prezydenta Rzeczypospolitej (*Dziennik Ustaw RP*, Nr 9 z 4 lutego 1947, poz. 43). Prezydent byl volen na sedmileté funkční období v nepřímých volbách, a to Ústavodárným Sejmem (absolutní většinou za přítomnosti alespoň 2/3 všech poslanců). Volba se konala ve stejný den kdy byl schválen výše uvedený ústavní zákon – 4. února – a prezidentem byl 358 hlasy poslanců zvolen šéf komunistů, „malý polský Stalin“, Bolesław Bierut.

³¹ Stalo se tak 8. února 1947 a tato vláda působila až do 20. listopadu 1952.

³² Ustawa Konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej (*Dziennik Ustaw RP*, Nr 18 z 20 lutego 1947 r., poz. 447), Deklaracja Sejmu Ustawodawczego z dnia 22 lutego 1947 r. w przedmiocie realizacji praw i wolności obywatelskich (*Sprawozdanie Stenograficzne z 8 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego*, łam 45).

Celý proces vybudování ústavního základu země, přestože jen prozatímního, trval pouhých 18 dní – od 4. února, kdy se konalo první zasedání Ústavodárného Sejmu, do 22. února, kdy byla schválena deklarace o občanských právech a svobodách. Je to vzhledem k tehdejší politické realitě signifikantní jev. V Polsku existoval nedemokratický politický systém ovládnutý PPR, který eliminoval diskusi a politickou soutěž a tedy „zjednodušoval“ a „urychloval“ rozhodovací mechanismy.

Ústavní zákon z 19. února 1947 je typickou malou ústavou, tzn. je v ní explicitně zmíněna její prozatímnost (čl. 1) a omezuje se pouze na vylíčení nejvyšších státních orgánů a vztahů mezi nimi. Oproti malé ústavě z roku 1919 se vyznačuje jistými specifiky, které jsou důsledkem kvalitativní proměny politického systému z demokratického na nedemokratický. Malá ústava z roku 1947 formálně obsahuje princip dělby moci a definuje politický režim jako parlamentní a ne prezidentský či poloprezidentský. V každém případě formálně je ústavou demokratickou, resp. směle by mohla být uplatněna v demokratickém politickém systému (mj. ponechala v platnosti mnoho článků z demokratické Březnové ústavy 1921). Je třeba ale důrazně upozornit na skutečnost, že se jednalo o pouhou formalitu, která se neprojevovala v praxi. Nelze proto tvrdit, že Polsko bylo v letech 1947–1952 (do přijetí nové ústavy) demokratickým politickým systémem a parlamentním režimem, byť by nás k takovému soudu svádělo studium malé ústavy. Pouhá četba ústavy, jakýsi právní metodologický purismus, zbytnělý přístup právníkům na úkor politologického a sociologického, tj. bez přihlížení ke skutečné povaze politického systému (demokratický vs. nedemokratický) a jejího uplatňování v praxi, by vedla k mylným závěrům neodpovídajícím skutečnosti.³³

V čem ona ústavní fikce spočívala? Neexistovaly některé nutné předpoklady pro existenci a fungování skutečného parlamentního režimu. Především reálně nefungoval multipartismus. Absence politické soutěže mezi politickými stranami reprezentujícími alternativní politické proudy znemožnila naplnění základních charakteristických rysů demokracie a parlamentarismu (naplňování principu dělby moci, uplatňování zásady politické odpovědnosti vlády vůči parlamentu, princip kontrasignace rozhodnutí prezidenta vládou). Zpočátku snad existovala jakási snaha malou ústavu uplatňovat, ale ta brzy pominula. Polský badatel Wiesław Skrzydło v této

³³ Kubát M., *Postkomunismus a demokracie. Politika ve středovýchodní Evropě*. Praha 2003, s. 49.

souvislosti hovoří o dvou střetávajících se koncepcích: 1. tradiční navazující na demokratické dědictví Břežnové ústavy z roku 1921 a 2. nové, pro niž byl vzorem sovětský ústavní model. Ovšem velmi brzy převážila v souvislosti s postupujícím upevňováním moci komunistů a likvidace zbytků opozice koncepce druhá, která pak ve svých důsledcích vedla až ke „stalin-ské“ ústavě z roku 1952.³⁴

Zmíněná ústavní fikce se čím dál víc prohlubovala. Podle malé ústavy z roku 1947 měl hrát hlavní roli jednokomorový Sejm. Sejm byl malou ústavou jako jediný definován jako představitel národa. Všechny ostatní ústavní instituce byli pouhými státními orgány. Jedině Sejm disponoval legitimitou pocházející od všeobecných voleb. Všechny výkonné instituce byly na Sejmu formálně závislé a podléhaly jeho kontrole a Sejm nemohl být žádným výkonným orgánem, tedy ani prezidentem, rozpuštěn. Postavení Sejmu však postupně sláblo ve prospěch vlády, protože ta vydávala dekrety s mocí zákona (toto malá ústava umožňovala) a Sejm, který byl ovládnut stejnou politickou stranou jako vláda, takový stav toleroval.³⁵ Zákonodárná funkce Sejmu tak zůstala jen na papíře. Ze stejného politického důvodu pak rovněž vláda ve skutečnosti nepodléhala žádné kontrole ze strany parlamentu i když mu byla formálně politicky odpovědná. Nejen to, došlo k přesunu centra mocenského rozhodování z vlády na mimoústavní úroveň – do vedení komunistické Polské dělnické strany. Nejsilnější postavou celého ústavního systému se stal prezident (Bolesław Bierut), protože ten do svých rukou soustředil několik klíčových funkcí z nichž nejdůležitější byla funkce šéfa strany, která svému disponentovi přinášela skutečně reálnou moc. Navíc byl předsedou Státní rady³⁶ a v důležitých věcech

³⁴ Skrzydło W, c. d., s. 51–52.

³⁵ V podstatě musel, protože tyto dekrety nemohl potvrzovat (to dělala Státní rada), ovšem Sejm tím, že rezignoval na zákonodárnou činnost, dal vládě prostor k ovládnutí zákonodárného procesu svými dekrety s mocí zákona.

³⁶ Státní rada byla součástí výkonné moci. Skládala se z prezidenta (byl jejím předsedou), předsedy a místopředsedů Sejmu, předsedy Nejvyššího kontrolního úřadu a dalších osob jmenovaných Sejmem. Její nejdůležitější ústavní kompetencí byla kontrola národních rad. Měla dále pravomoc zákonodárné iniciativy, potvrzovala dekrety s mocí zákona vydávané vládou, vyslovovala souhlas s některými zákony včetně (především) zákona o státním rozpočtu, atd. Státní rada nebyla v polských dějinách zcela novou institucí, protože se s ní můžeme setkat v případě ústavního systému Varšavského knížectví (po roce 1815). V tomto případě ovšem polská Státní rada nápadně připomíná státní rady jako kolektivní hlavy států známé z většiny zemí sovětského bloku (srov. Zdobinský S. /ed./, *Státní zřízení evropských socialistických zemí*. Praha 1973), byť ji takto malá ústava 1947 nedefinuje, a její vznik je jednoznačně důsledkem „opisování“ sovětského modelu a ne inspirací ústavou Varšavského knížectví.

předsedal Kabinetní radě, která nebyla ničím jiným než vládou pod předsednictvím prezidenta, a později od roku 1950 prakticky předsedal prezídiu vlády (viz další odstavec).³⁷

Jako další příklad dokumentující ústavní fiktivnost státního zřízení po roce 1947 lze uvést právě v předchozí větě zmíněnou existenci a činnost prezídia vlády. To vzniklo na základě nepublikovaného usnesení vlády ze dne 31. května 1950. Prezídium se skládalo z premiéra, vicepremiérů a prezidiálního státního tajemníka. Tento orgán v praxi převzal kompetence celé vlády a samostatně rozhodoval za celou vládu. Prezídiu vlády v praxi často předsedal prezident republiky a současně šéf strany B. Bierut. Existence prezídia vlády jednoznačně znamenala porušení ústavních článků malé ústavy 1947.³⁸

2. Státní zřízení v letech 1952–1988

Rok 1952 je z našeho pohledu zlomový, protože odstartoval novou éru ve vývoji státního zřízení Polska. Země přijala novou ústavu, tentokrát již nikoliv malou nýbrž „řádovou“, a stanovila tak základ pro své státní uspořádání až do samotného konce existence své „lidové“ historické etapy. Období po roce 1952 až do konce 80. let 20. století je z hlediska našeho tématu do jisté míry paradoxní. Je charakteristické velkou ústavně-institucionální stálostí a současně extrémní politickou nestabilitou. Ona stálost se projevovala neměnností ústavního základu státu. Ústava z roku 1952 totiž jako celek vydržela až do konce „lidového“ Polska a stát tak nenásledoval většinu ostatních zemí východního bloku, které v čele se Sovětským svazem v 60. a 70. letech přijímaly nové ústavy. Polsko se, spolu s Maďarskem, spokojilo s novelizacemi svých starých ústav.³⁹ Polská novela ústavy z roku 1976, která zapadá do tohoto schématu, byla jednou z mála fundamentálních ústavních změn (plus ústavní změny z let 1982 a 1987). Ostatní

³⁷ Čistě formálně byla funkce prezidenta koncipována podobně jako v parlamentním režimu, zde konkrétně v souladu s předpisy Březnové ústavy 1921. Jejich porušením však byl v hlavním textu uvedený souběh funkce prezidenta s dalšími státními a politickými funkcemi, což Březnová ústava v čl. 53 zakazovala (stejně tak malá ústava 1947). Kallas M., Lityński A., c. d., s. 88. Je to další důkaz tvrzení, že mnoho ustanovení Březnové ústavy 1921 bylo obnoveno jen formálně, vesměs z propagandistických příčin. Słomka T., c. d., s. 50.

³⁸ Jarosz Z., Zawadzki S., c. d., s. 63; Kallas M., c. d., s. 425.

³⁹ Kubát M., c. d., s. 33. Maďarsko novelizovalo ústavu z roku 1949.

změny ústavy (více k tomu viz kap. 2.2) byly nikoliv nedůležité, ale ne zásadní, tj. neznamenaly nějaký kvalitativní posun státního zřízení země.

2.1 Ústava 1952 a systém nejvyšších státních orgánů

Malá ústava z roku 1947 byla přijata vědomě jako prozatímní ústavní akt. Od počátku se počítalo se skutečností, že bude nutné připravit a přijmout zcela novou ústavu. Souviselo to také s politickým vývojem země. Jestliže malá ústava z roku 1947 byla z vnitropolitických a mezinárodně-politických důvodů ještě jistým kompromisem mezi polskou demokratickou tradicí ústavnosti a totalitními ambicemi komunistů a byla proto alespoň formálně založena na demokratických systémových principech, nová ústava již měla být (a také byla) čistě výrazem nedemokratického politického systému ovládnutého PZPR a vnějším protektorem Sovětským svazem.⁴⁰

Nové skutečnosti odpovídal také proces přípravy a přijetí nové ústavy, který byl velmi zajímavý a příznačný. Až do roku 1951 probíhaly přípravy návrhů nové ústavy na mimoparlamentní úrovni. Sekretariát Ústředního výboru PZPR jmenoval v červnu 1949 dvě neveřejné stranické ústavní komise – tzv. komisi „A“ (pracovní) a Komisi „B“ (ideologickou). Obě komise spolu úzce spolupracovaly a výsledkem jejich snažení byl přísně tajný návrh ústavy, který byl postoupen stranickému politbyru v listopadu roku 1950. Politbyro ÚV PZPR návrh pozměnilo, vytisklo v polském a ruském jazyce a poslalo k posouzení do Moskvy. Až v roce 1985 se polská veřejnost dozvěděla, že Stalin osobně vnesl na jaře 1951 do předloženého textu okolo 50 změn, částečně meritorní, částečně stylistické povahy.⁴¹

Další kroky již probíhaly veřejně. Dne 26. května 1951 Sejm schválil ústavní zákon o způsobu přípravy a schválení ústavy na jehož základě vznikl speciální státní orgán – Ústavní komise v čele s prezidentem republiky.⁴² Komise měla 103 členů a skládala se jak z poslanců (61), tak i osob působících mimo Sejm (43). Komise oficiálně vznikla za účelem přípravy návrhu ústavy a postoupení jej „celonárodní diskusi“. Na základě této diskuse

⁴⁰ Symbolicky vytvořila nový stát tím, že změnila jeho název z Polská republika na Polská lidová republika a upravila státní symboliku (státní znak).

⁴¹ Polský prezident B. Bierut pak také osobně tyto změny přeložil do polštiny a vnesl do polského textu návrhu ústavy. Oba dokumenty s rukopisnými poznámkami diktátorů se zachovaly. Kallas M., c. d., s. 446.

⁴² Ustawa Konstytucyjna z dnia 26 maja 1951 r. o trybie przygotowania i uchwalenia Konstytucji Polski Ludowej. (*Dziennik Ustaw RP*, Nr 33 z 18 czerwca 1951 r., poz. 255).

měla sepsat definitivní návrh a předat jej Sejmu ke schválení. Získala tedy pravomoc ústavodárné iniciativy. Návrh ústavy byl zveřejněn v denním tisku. „Celonárodní diskuse“ trvala do 5. dubna 1951. Podle oficiálních údajů se jí zúčastnilo 11 mil. lidí, kteří předložili téměř 2,9 tisíce pozměňovacích návrhů. Komise samozřejmě zohlednila pouze ty návrhy, které považovala za správné, přičemž nebyla zveřejněna kritéria tohoto výběru.⁴³ Komise po vypracování definitivního návrhu ústavy oficiálně obsahujícího požadavky občanů prohlásila, že s návrhem ústavy souhlasí většina společnosti a postoupila jej Ústavodárnému Sejmu. Návrh ústavy byl projednáván na 107. schůzi Sejmu ve dnech 18.–22. července 1952. Rozprava se přitom nesla ve znamení nikoliv diskuse, nýbrž v proklamativním apologetickém a patectickém duchu. Dne 22. července t.r. pak byla Ústava v parlamentu jednomyslně schválena.⁴⁴

Červencová Ústava 1952 radikálně přetrhala všechny polské ústavní tradice sahající až k Ústavě 3. května 1791. Byla typickým dítětem své doby a zřetelně kopírovala stalinskou ústavu Sovětského svazu z roku 1936. Vycházela z marxisticko-leninské teorie státu a práva. Nejprve definovala politický a sociálně-ekonomický systém, pak teprve soustavu ústavních institucí a nakonec občanská práva a svobody (skládala se z úvodu, 10 kapitol a 91 článků). Byla silně ideologická. Mezi její hlavní systémové principy patřily: princip vlády lidu ve smyslu nikoliv plnoprávných občanů, ale „pracujícího lidu měst a venkova“; princip dělnicko-rolnické jednoty, ve kterém ale sehrávala vedoucí roli dělnická třída; princip vedoucí úlohy komunistické strany (zatím pouze náznakově; ke konstitucionalizaci PZPR došlo až později; srov. kap. 2.2.)⁴⁵; princip zastupitelského systému, který ovšem v praxi nebyl dodržován nebo byl deformován; princip spolupráce orgánů státní moci s lidem (s lidovými masami); princip socialistické (tříd- ní) zákonnosti.⁴⁶

⁴³ Své požadavky předložil 11. února 1952 také polský episkopát, jeho návrhy ovšem zohledněny nebyly. Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*. Kraków 2003. s. 73–74.

⁴⁴ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. (*Dziennik Ustaw PRL*, Nr 33 z 23 lipca 1952 r., poz. 232). Kallas M., s. 443–448; Wawrzyniak J., c. d., s. 103–111.

⁴⁵ Komunisté prozatím nechtěli příliš „provokovat“ a takový ústavní zápis vlastně ani nepotřebovali. Vedoucí role strany byla skrytě vyjádřena prostřednictvím vedoucí úlohy dělnické třídy (polská komunistická strana se jmenovala „dělnická“). Wawrzyniak J., c. d., s. 46, 50.

⁴⁶ Skrzydło W., c. d., s. 57–59.

Červencová ústava z roku 1952, pomineme-li její ideologický a protidemokratický charakter, trpěla řadou dalších „drobnějších“ nedostatků. Byla napsána příliš enigmatickým jazykem a existovalo proto mnoho různých možností její interpretace. Nejednou vznikal naprostý chaos, protože nebylo vůbec zřejmé jak ústavu vyložit a aplikovat (v některých otázkách si dokonce v pozdějším období protiřečila /od 70. let/⁴⁷). Ústava neregulovala dostatečně systém vztahů mezi nejvyššími státními orgány (Sejm – Státní rada – vláda – národní rady) a neurčovala jasně hierarchii právních aktů (zákony – dekrety s mocí zákona). Ústava byla jako celek více politickým manifestem než dokumentem, podle kterého by se mohl řídit ústavní systém.⁴⁸ Vzhledem k obecné nedemokratické povaze politického systému to však bylo vlastně jedno. Rozhodující nebyla ústava a instituce a instituty, které vytvářela, ale komunistická strana a její vedení. Zde se totiž nacházelo mocenské centrum ve státě, které reálně rozhodovalo. Polský badatel Jan Wawrzyniak v této souvislosti příznačně a správně tvrdí, že „Ústava Polské lidové republiky vlastně nikdy nehrála roli nejdůležitějšího právního dokumentu“.⁴⁹

Z hlediska fungování ústavního systému byl klíčový princip jednotnosti státní moci uplatněný namísto principu dělby moci, který je nedílnou součástí ústav demokratických zemí. Ústava dělila ústavní instituce do pěti skupin (zpočátku čtyř, pátá – posledně jmenovaná – přibyla v roce 1957). První skupinu tvořily orgány státní moci. Sem patřily: Sejm, Státní rada plnící úlohu kolegiální hlavy státu (prezidenta ústava neznala) a národní rady. Druhá skupina ústavních institucí se skládala z nevolených výkonných orgánů: vlády (v polské ústavní terminologii rady ministrů) a místních orgánů státní administrativy. Třetí skupinu tvořily soudy a čtvrtou prokuratura. Poslední pátou skupinu reprezentovaly orgány státní kontroly v čele s Nejvyšším kontrolním úřadem.⁵⁰

⁴⁷ Na jednom místě například tvrdila, že jedním z jejích hlavních principů je princip vlády lidu předpokládající nadřazenost lidem voleného Sejmu (bez ohledu na nedemokratický charakter parlamentních voleb), na jiném místě ovšem přiznávala vedoucí roli komunistické straně.

⁴⁸ Ovšem, opět se nejednalo o jakousi náhodu, ale důsledek tehdejšího právního a politického uvažování. Hlavní vykladač ústavy v 50. a 60. letech 20. století Stefan Rozmaryn tvrdil, že je to praxe, která je „skutečným smyslem ústavy“. Rozmaryn S., *Konstytucja jako ustawa zasadnicza PRL*. Warszawa 1961, s. 265.

⁴⁹ Wawrzyniak J., c. d., s. 55.

⁵⁰ Skrzydło W., c. d., s. 57–59.

Nové určení role nejvyšších státních institucí neodpovídalo polským ústavně-politickým tradicím. Parlament – Sejm – byl navzdory mnohaleté tradici polského bikameralismu jednokomorový a Státní rada byla orgánem zcela novým (srov. kap. 1.3.). Sejm byl nominálně nejvyšším státním orgánem a jediným disponentem veškeré státní moci. Čítal 460 poslanců (imperativní mandát)⁵¹, kteří byli voleni v přímých a všeobecných volbách (aktivní volební právo měli občané starší 18 let, pasivní volební právo občané starší 21 let) formálně pomocí volebního systému absolutní většiny, který byl na rozdíl od většiny jiných socialistických zemí kombinován s vícemandátovými volebními obvody (většinou od 6 do 7 mandátů).⁵² Volby nebyly soutěživé a demokratické, protože bez ohledu na to, že počet kandidátů převyšoval počet volených mandátů (podle volebního zákona z roku 1956 povinně), všichni kandidáti byli navrhováni pouze k tomu oprávněnými stranami a organizacemi patřícími do Fronty národní jednoty (jednalo se o ekvivalent Národní fronty existující v předlistopadovém Československu). Voliči pod psychologickým tlakem masového veřejného hlasování „nechodili za plentu“ (až z 90 %) a hlasovali veřejně bez označování konkrétních jmen na kandidátních listinách, tedy „souhlasili“ se stanoveným pořadím kandidátů.⁵³ Nejen, že tedy vyšší počet kandidátů než mandátů tímto ztrácel praktický význam, ale navíc docházelo také k narušování principu tajnosti voleb.

Kompetence Sejmu lze rozdělit do tří oblastí: ústavodárné, zákonodárné, kreační a kontrolní. Sejm mohl měnit ústavu, přijímat zákony, schvaloval rozpočet a vyhlášoval pětileté sociálně-ekonomické plány. Kreační kompetence spočívaly ve skutečnosti, že Sejm nominálně určoval složení rady státních orgánů, zejména Státní rady a vlády. Rovněž nominální kontrolní funkce byly značně rozsáhlé. Ve skutečnosti ale byly všechny tyto

⁵¹ Poslance mohly odvolat navrhuující strany, po roce 1985 také občané (v počtu min. 10 % voličů žijících v příslušném volebním obvodu). Ve skutečnosti ale byl tento pro nedemokratický politický systém klíčový institut po celou dobu existence Polské lidové republiky mrtvou literou. Kraczkowski R., Sejm w okresie PRL. In: Bardach, J. (ed.), *Dzieje Sejmu Polskiego*. Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1997, s. 281.

⁵² Od roku 1985 bylo do 15 % poslanců voleno v jednom celostátním volebním obvodě. Kandidoval vždy jeden kandidát na jeden mandát. Zbytek poslanců byl volen v regionálních volebních obvodech, přičemž platilo, že se o jeden mandát musí ucházet dva kandidáti. Pietrzak J., *Sejm RP. Tradycja i współczesność*. Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000, s. 43. Celostátní listina měla zajistit zvolení stranickým a vládním funkcionářům působícím na centrální úrovni, tj. nesvázaným s regiony. Kraczkowski J., c. d., s. 280.

⁵³ Tamtéž, s. 273–280.

jeho kompetence do velké míry fiktivní, protože reálně rozhodovala vládnoucí komunistická strana a Sejm jen pasivně přijímal její rozhodnutí. Na druhou stranu se ale Sejm nikdy nestal absolutně bezvýznamný jako parlamenty v některých jiných zemích východního bloku: záviselo to na aktuální politické situaci.⁵⁴

Státní rada byla kolektivní hlavou státu a nahrazovala prezidenta republiky. Kromě tradičních kompetencí přiznávaných hlavám států (převážně z technických důvodů reprezentativní a ceremoniální funkce hlavy státu vykonával předseda Státní rady), měla pravomoc vydávat dekrety s mocí zákona a tím omezovala legislativní činnost Sejmu (formálně tyto dekrety podléhaly schválení Sejmu na jeho nejbližším zasedání).⁵⁵ Vykonávala dozor nad činností národních rad. Navíc od roku 1976 posuzovala ústavnost zákonů. Státní rada byla formálně zcela závislá na Sejmu, byla jím volena (z řad poslanců) na stejné (čtyřleté) funkční období jako Sejm (v praxi však působila až do zvolení nové Státní rady nově zvoleným Sejmem). Skutečnost byla taková, že do funkcí členů Státní rady byli voleni vysocí představitelé legálních politických stran, tedy členských stran Fronty národní jednoty, a dalších oficiálních masových organizací. Předseda Státní rady vždy pocházel z Polské sjednocené dělnické strany (PZPR).

Vláda se skládala nejen z premiéra a ministrů, ale také z šéfů různých státních komisí a výborů, které tvořily ústřední orgány státní správy. Důsledkem byla její početnost.⁵⁶ „Veliká“ vláda symbolicky odrážela stav státní správy jako celku, která se vyznačovala právě početností, komplikovaností a celkovou byrokratizací. Vláda byla institucí plnicí politické, admi-

⁵⁴ Na odlišnost v postavení Sejmu v politickém systému „lidového“ Polska od parlamentů ostatních socialistických zemí poukazuje mnoho autorů – Kallas M., Lityński A., c. d.; Kraczkowski J., c. d.; Pietrzak J., c. d.; Skrzydło W., c. d. Příčinu spatřují v silné historické tradici Sejmu a také nekonsekvenci polského komunismu. Symbolickým vyjádřením toho je mj. ponechání tradičního názvosloví: Sejm, maršálek Sejmu (předseda), konvent seniorů apod. Po roce 1957 byla obnovena řada procedur známých z demokratických politických systémů: poslanecké interpelace, automatická demise vlády po konstituování nově zvoleného Sejmu a s tím související institut vota důvěry vládě, apod. Příznačné byly často živé diskuse vedené na plénu (a také v kuloárech), které sice nemohly zastoupit chybějící politickou pluralitu, ale činily parlamentní jednání „normálnější“ zejména ve srovnání s „komunisticky“ strnulým a čistě ceremoniálním charakterem jednání parlamentů v jiných zemích východního bloku. Kraczkowski J., c. d., s. 272.

⁵⁵ Státní rada měla vydávat dekrety s mocí zákona jen v případech náhlého státního zájmu. Praxe však byla jiná a Státní rada tak zneužívala své postavení. Słomka, c. d., s. 58.

⁵⁶ Například v roce 1953 měla vláda 9 vicepremiérů a 38 ministrů, v roce 1977 8 vicepremiérů a 27 ministrů. Maciejewski T., c. d., s. 381.

nistrativní a ekonomické funkce. Formálně byla jmenována a odvolávána Sejmem, který měl rovněž pravomoc provádět průběžné změny v jejím složení (v praxi se tak nikdy nedělo). V období, kdy Sejm nezasedal, měla tuto pravomoc Státní rada a vláda tak formálně podléhala oběma institucím. Vláda měla široké kompetence, které však nebyly v ústavě precizněji vymezeny. V praxi se ustálil princip, že vláda byla nejdůležitějším a nejmocnějším státním orgánem (ačkoliv podle ústavy jí měl být Sejm), který realizoval vůdčí roli komunistické strany.

2.2 Ústavní změny po roce 1952

Původně schválená Ústava z 22. července 1952 byla v pozdějších letech mnohokrát novelizována, téměř vždy na základě aktuální politické situace určované komunistickou stranou (ta se však důsledně /a úspěšně/ bránila přijetí nové ústavy). Otázkou zůstává jak tyto ústavní změny systematizovat. Polský autor Marian Kallas uvádí celkem 17 jejích novelizací.⁵⁷ Ne všechny tyto novely se ale výrazněji promítaly do vývoje státního zřízení země. Z tohoto meritorního hlediska tedy není nutné zmiňovat všechny.⁵⁸ Druhé kritérium je historicko-politické. Mám za to, oproti názoru některých polských badatelů,⁵⁹ avšak v souladu s názorem mnoha jiných,⁶⁰ že poslední dvě novely uskutečněné v roce 1989 sice formálně patří do období existence Polské lidové republiky, ale jejich realizace měla zcela jiné motivy a uskutečnily se za zcela jiných okolností než všechny předchozí. Byly totiž součástí procesu přechodu k demokracii (kvalitativní změny celého politického systému), protože vyplynuly z jednání u kulatého stolu mezi vládou a opozicí, a proto nepatří do výčtu ústavních novel PRL. V této souvislosti je dále vhodné poznamenat, že níže zmíněné ústavní

⁵⁷ Kallas M., c. d., s. 451–455.

⁵⁸ Jedná se především o ústavní novely především upravující systém státní správy a samosprávy a měnící postavení státní kontroly.

⁵⁹ Kallas M., c. d., s. 455, Maciejewski T., c. d., s. 377.

⁶⁰ Bankowicz M., (2000). Vývoj politického systému v Polsku v letech 1989–1999. *Politologická revue* č. 1, 2000, s. 25–28; Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*. Warszawa 2002, s. 16–19; Godlewski T., *Od PRL do III RP. Zmiany systemu politycznego*. Olsztyn 1998, s. 50–54; Kruk M., Transformacja polskiego porządku konstytucyjnego w latach 1989–1997. In: Sokolewicz W. (ed.), *Zasady podstawowe polskiej konstytucji*. Warszawa 1998, s. 57–59; Lisicka H., Ewolucja reżimu politycznego w Polsce po 1989 r. In: Antoszewski, A. (ed.), *Ewolucja polskiego systemu politycznego po 1989 r. w świetle komparatystycznej teorii polityki*. Wrocław 2002, s. 28; Mojak R., Transformacja ustroju politycznego w latach 1989–1997. In: Skrzydło W. (ed.), *Polskie prawo konstytucyjne*. Lublin 1999, s. 81.

změny uskutečněné v 80. letech (do roku 1989) neznamenal demokratické politické systému, nýbrž jeho jistou liberalizaci. V žádném případě se nejednalo o kvalitativní posun směrem k demokracii.

Nejdůležitější ústavní změna z roku 1976, kterou z důvodu oné důležitosti zmíníme oproti chronologickému postupu jako první, však byla ještě uvedena ve zcela jiné režii. Přinesla ústavní utužení nedemokratického politického systému. Byla iniciována PZPR a uskutečněna Sejmem. Ten utvořil v prosinci 1975 osmadvacetičlenný Mimořádný výbor v čele s předsedou Státní rady H. Jabłońským. Tento výbor byl s prvním návrhem změny ústavy hotov již 23. ledna 1976 (celý proces uskutečnění ústavních změn byl mimořádně rychlý), avšak nebyl vzhledem k značné kritice zveřejněn. Kritika se týkala primárně dvou oblastí: konstitucionalizace vládnoucí komunistické strany a stanovení nových principů zahraniční politiky založených na spojenectví se Sovětským svazem. Předmětem kritiky se také stala značná ideologická povaha navrhovaných nových článků. V rozporu se skutečností však předseda výboru na schůzi Sejmu prohlásil, že se navrhované ústavní změny těší podpoře společnosti. V průběhu rozpravy nebyly vzneseny žádné pozměňovací návrhy a změna ústavy byla jednomyslně⁶¹ schválena 10. února 1976.⁶² Z důvodů značného rozsahu novelizace byla ústava z roku 1952 ve znění této novelizace vyhlášena 16. února 1976 nově jako celek.⁶³

Novela ústavy schválená v roce 1976 byla značně rozsáhlá. Ústava se „rozrostla“ na 106 článků. Především však byla závažná meritorně. Novela přeměnila Polsko z „lidové demokracie“ na „socialistický stát“. Přinesla povinnost polské zahraniční politiky „umocňovat přátelství a spolupráci se Svazem sovětských socialistických republik“. Nový odstavec 2.a.1. v článku 1 říkal, že: „Vůdčí politickou silou společnosti v budování socialismu je Polská sjednocená dělnická strana.“ Ke změnám došlo v článcích definujících sociální a ekonomické politiky státu. Rozšířen byl katalog sociálních a kulturně-osvětových práv občanů. Z hlediska uspořádání nejvyšších státních orgánů a vztahů mezi nimi bylo nejdůležitější změnou posílení pozice

⁶¹ Zdržel se pouze jeden poslanec – Stanisław Stomma z katolického poslaneckého klubu Znak.

⁶² Ustawa z dnia 10 lutego 1976 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (*Dziennik Ustaw PRL*, Nr 5 z 14 lutego 1976 r., poz. 29).

⁶³ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. Jednolity tekst z dnia 16 lutego 1976 r. (*Dziennik Ustaw PRL*, Nr 7 z 21 lutego 1976 r., poz. 36).

vlády a jejího předsedy. Ústavního zakotvení se dočkalo prezídium vlády, které v praxi fungovalo již od roku 1950 (viz kap. 1.3.). Oproti tomu ke změnám nedošlo v oblasti vztahů mezi vládou, Sejmem a Státní radou (pozice a funkce samotného Sejmu se změnily jen minimálně). Změnilo se postavení Nejvyššího kontrolního úřadu, který se stal součástí centrální státní správy (do r. 1980). V rovině soudnictví nedošlo k velkým změnám, zrušena byla právní fikce obsažená v ústavě z roku 1952 spočívající ve formálních volbách soudců.

Z dalších změn uskutečněných v letech 1952–1989 krátce zmíníme pouze ty, které se nějakým způsobem dotýkají státního zřízení na centrální úrovni. V roce 1960 byla zrušena zastupitelská norma (tj. počet poslanců se řídí počtem voličů) a byl tedy ústavně zakotven stálý počet členů Sejmu, a to na 460 (v praxi byl i dříve počet poslanců stejný).⁶⁴ O rok později byl zákonem navýšen počet členů Státní rady z 9 na 11.⁶⁵ Další důležitá novela ústavy byla přijata 26. března 1982. Na jejím základě totiž začaly existovat Ústavní tribunál (fungovat začal až v roce 1986 na základě prováděcího zákona přijatého v roce 1985), který omezeně rozhodoval ve věci ústavnosti zákonů a Státní tribunál, před kterým byli ústavně (ne politicky) odpovědni nejvyšší státní činitelé.⁶⁶ V pořadí třináctá novela ústavy z 20. července 1983 znamenala konstitucionalizaci Vlasteneckého hnutí národní obrody, které nahradilo Frontu národní jednoty.⁶⁷ Další novela, schválená 6. května 1987, zavedla do polského ústavního pořádku prvek přímé demokracie – referendum.⁶⁸ Navíc v roce 1987 zahájil činnost mluvčí občanských práv (ombudsman) volený Sejmem (ten však nebyl ústavním orgánem, byl konstituován na základě zákona).

Ještě jednou je ale nutné v této souvislosti zdůraznit, že ústavní změny uskutečněné do roku 1989 přinesly liberalizaci státního zřízení, nikoliv jeho demokratizaci, protože jeho nedemokratická podstata zůsta-

⁶⁴ Ustawa z dnia 22 grudnia 1960 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (*Dziennik Ustaw PRL*, Nr 57 z 27 grudnia 1960 r., poz. 322).

⁶⁵ Ustawa z dnia 15 maja 1961 r. o zmianie liczby członków Rady Państwa (*Dziennik Ustaw PRL*, Nr 25 z 20 maja 1961 r., poz. 120).

⁶⁶ Ustawa z dnia 26 marca 1982 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (*Dziennik Ustaw PRL*, Nr 11 z 6 kwietnia 1982 r., poz. 83).

⁶⁷ Ustawa z dnia 20 lipca 1983 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (*Dziennik Ustaw PRL*, Nr 39 z 22 lipca 1983 r., poz. 175).

⁶⁸ Ustawa z dnia 6 maja 1987 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (*Dziennik Ustaw PRL*, Nr 14 z 12 maja 1987 r., poz. 82).

la zachována. První demokratizační posun přinesla až novelizace ústavy v dubnu roku 1989. Je ale nesporné, že Polsko předešlo všechny ostatní země východního bloku a bylo v tomto směru výjimečné. Vznik nových institucí, přestože začaly plnohodnotně fungovat až po roce 1989, znamenal velký posun a ulehčil budování demokratického politického systému v 90. letech.⁶⁹

2.3 Válečný stav 1981

Mezi ústavními změnami znamenajícími posílení polského autoritarismu (1976) a těmi, které naopak byly výrazem jeho oslabování (80. léta), proběhla dramatická událost, která patří mezi nejdůležitější momenty moderních polských dějin. Nesmírně komplikované vnitropolitické, mezinárodněpolitické a sociálně-ekonomické okolnosti, jejichž rozbor by znamenal povážlivé vykročení z tematického rámce této práce, vyústily ve vyhlášení tzv. válečného stavu (*stan wojenny*).⁷⁰ Válečný stav byl oficiálně vyhlášen v prvních hodinách dne 13. prosince 1981 Státní radou, která vydala příslušné dekrety s mocí zákona. Reálnou moc převzala v zemi armáda, přesněji řečeno nově vzniklý orgán – Vojenská rada národní spásy (WRON) – v čele s gen. Wojciechem Jaruzelským, který již před tím soustředil ve svých rukou funkce premiéra, ministra obrany a šéfa PZPR. Válečný stav přinesl pozastavení činnosti nebo rozpuštění řady organizací a sdružení, odborových svazů a samospráv, omezení lidských a občanských práv, zostření trestní odpovědnosti občanů, militarizaci země včetně některých odvětví státního hospodářství a internování několika tisíc osob. Válečný stav byl pozastaven 31. prosince 1982, k jeho definitivnímu zrušení pak došlo 22. července 1983.⁷¹

Čtenáře jistě okamžitě zaujme zvláštní název – „válečný stav“ – ačkoliv se nejednalo o žádnou válku v běžném významu toho slova. Příčina

⁶⁹ Garlicki L., c. d., s. 16; Kubát M., c. d., s. 33–34.

⁷⁰ Složitě zkoumání této problematiky z úhlů pohledu mnoha oborů společenských věd zdaleka nebylo ukončeno (stále nebyly zpřístupněny všechny potřebné dokumenty: především sovětské, ale také polské z vojenských archivů. Na téma diskuse o válečném stavu – jeho příčinách, průběhu a konsekvencích – z novější knižní literatury srov. mj. Paczkowski A., *Droga do „mniejszego zła“*. *Strategia i taktyka obozu władzy, lipiec 1980–styczeń 1982*. Warszawa 2002; Majchrzak G., *Obóz władzy w stanie wojennym*. In: *Droga do niepodległości. Solidarność 1980–2005*. Warszawa 2005.

⁷¹ Avšak až do konce roku 1985 zůstávaly v platnosti speciální normy zostřující trestní zákoník v podmínkách „období překonávání sociálně-ekonomické krize“. Godlewski T., *Od PRL do III RP. Zmiany systemu politycznego*. Olsztyn 1998, s. 34–35.

toho nezvyklého názvosloví je jednoduchá. Tehdy platná ústava z roku 1952 (ve znění pozdějších změn) neznala pojem „výjimečný stav“ (stan vyjątkowy; ten byl do ústavy zaveden až v roce 1983), obsahovala pouze možnost vyhlášení „válečného stavu“ („stavu války“; čl. 33, odst. 1, 2).⁷² (Ostatně, název „válečný stav“ je vzhledem k jeho vyhlášení a průběhu „vhodnější“, protože byl záležitostí výhradně vojáků.)

Z hlediska našeho tématu jsou důležité dvě otázky. Za prvé je to problematika ústavnosti válečného stavu, tj. zda-li byl vyhlášen a uskutečněn v souladu s tehdejší ústavou či nikoliv. Za druhé je to otázka, jakým způsobem válečný stav narušil či změnil dobové státní zřízení (politický a ústavní systém).

Odpověď na první otázku je vhodné rozdělit do dvou bodů. 1. Existovala vůbec možnost vyhlášení válečného stavu aniž by došlo k vojenskému napadení státu? 2. Byla příslušná procedura uskutečněna v souladu s ústavou?

Ad 1. Odst. 2 čl. 33 tehdy platné ústavy říkal, že válečný stav lze vyhlásit pokud to vyžaduje nutnost „obran“ nebo zajištění „bezpečnosti“ státu. Vycházíme-li ze znění věty zapsané v ústavním článku, pak by bylo vyhlášení válečného stavu vzhledem k oficiálnímu zdůvodnění tohoto kroku (zamezení anarchizace společnosti, zhroucení ekonomiky země a destabilizace celého politického systému a zamezení údajně hrozící sovětské vojenské invaze /tato otázka nebyla dodnes vyjasněna/ do Polska s cílem „udržet socialismus“) v souladu s ústavou, protože jeho uskutečnitelům šlo o zajištění „bezpečnosti“ země v širokém slova smyslu (vnitřní i vnější).⁷³ Problémem je, že přečteme-li plné znění obou odstavců čl. 33, jasně z nich vyplývá, že ústavodárce předpokládal vyhlášení válečného stavu pouze v případě „uskutečněného vnějšího vojenského napadení Polské lidové republiky nebo vyžadují-li to mezinárodní smlouvy o společné obraně proti agresi“ (čl. 33 odst. 1; odst. 2 navíc hovoří o možnosti vyhlášení částečné nebo úplné mobilizace). Je zřejmé, že ústavnost vyhlášení válečného stavu je snad obhajitelná v případě trvání na čistě jazykové metodě výkladu normy, budeme-li však interpretovat příslušné ústavní články metodami systematickou či (a) teleologickou,⁷⁴ potom nikoliv. Válečný stav se jed-

⁷² Institut „výjimečného stavu“ v polském právním řádu existoval, ale vyhlásit jej bylo možné pouze regionálně, a to v jednotlivých vojvodstvích.

⁷³ Srov. text proklamace: Proklamacja Wojskowej Rady Ocalenia Narodowego z 13 grudnia 1981 r., *Trybuna Ludu*, wydanie nadzwyczajne, 13 grudnia 1981 r.

⁷⁴ Boguszak J., Čapek J., Gerloch A., *Teorie práva*. Praha 2001, s. 149–156.

noznačně dostal do rozporu se smyslem (duchem) ústavy. Při jeho hodnocení z tohoto hlediska je proto vhodné přiklonit se k názorům, které označují vyhlášení válečného stavu jako protiústavní.⁷⁵

Ad 2. Jestliže otázka ústavnosti samotného vyhlášení válečného stavu není zcela absolutně jednoznačně zodpověditelná (záleží na metodě výkladu ústavy), problematika ústavnosti procedury jeho zavedení by neměla vyvolávat žádné pochybnosti. Čl. 33 odst. 1 říká, že rozhodnutí o vyhlášení válečného stavu „vydává Sejm, v případě, kdy nezasedá, Státní rada“. Válečný stav vyhlásila Státní rada formou dekretů s mocí zákona v době, kdy Sejm zasedal. Nebyla proto oprávněná dekrety s mocí zákona vůbec vydávat, tím méně takové, kterými zaváděla válečný stav. Státní rada porušila dva ústavní články současně (31 a 33).⁷⁶ Další okolností problematizující legálnost procedury vyhlášení válečného stavu je skutečnost, že Státní rada, která se sešla na mimořádném zasedání 13. prosince 1981 v jednu hodinu v noci byla postavena před hotovou věc. Znamená to, že členové Státní rady byli viceministrem národní obrany gen. Tuczapským informováni o již probíhající akci, která byla zahájena 12. prosince ve 23:20 hodin obsazením varšavské telefonní a telegrafní centrály armádou. Rozhodla tedy o zahájení akce, která již však dávno probíhala.⁷⁷ Rovněž hlavní řídicí orgán operace – zmíněná WRON – vznikla již 12. prosince. Někteří autoři v této souvislosti proto hovoří o „vojenském státním převratu“⁷⁸ či „právním státním převratu“.⁷⁹

Ať již byl válečný stav skutečně „převratem“ nebo legálním krokem, v závislosti na metodě právního výkladu ústavy⁸⁰, stal se skutečností, která

⁷⁵ Opačný názor, ovšem bez bližšího zdůvodnění, hlásá v současnosti například polský historik Marcell Kosman (2003: 110), a to ve své téměř apologetické biografii gen. Jaruzelského. Sám gen. Jaruzelski se nesčetněkrát vyjadřoval v podobném duchu; u nás na podzim roku 2004 v rozhovoru pro Lidové noviny: „Vyhlásil jsem stanné právo jako premiér. V souladu s ústavou.“ (www.lidovky.cz; staženo 4. 11. 2004)

⁷⁶ Státní rada postoupila ony dekrety Sejmu, který je schválil výjimečně formou zákona (a ne obvyklým usnesením) z 25. ledna 1982 se zpětnou platností od 12. prosince 1981.

⁷⁷ Rozhodující rozkaz k zahájení operace byl podle gen. Jaruzelského (1992: 7) vydán 12. prosince 1981 ve 14 hodin. K otázce časové periodizace „první noci“ a dalších následujících dní bezprostředně po vyhlášení válečného stavu „po minutách“ barvitě píše francouzský novinář Gabriel Mérétyk (Mérétyk G. *Noc Generala*. Warszawa 1989), odborný historiografický text k tématu viz Majchrzak G., c. d. K průběhu válečného stavu v regionech viz Dudek A., *Stan wojenny w Polsce 1981–1983*. Warszawa 2003.

⁷⁸ Kallas M., c. d., s. 440.

⁷⁹ Paczkowski A., c. d., s. 83.

⁸⁰ Jako příklad naprosto odlišného přístupu k této otázce můžeme uvést, pomíneme-li diskuse v tisku a společenskovední literatuře, dva následující názory. Jeden názor vyjádřil Sejm,

měla významný vliv na podobu státního zřízení země (otázka číslo 2). Odpovědnost za vývoj situace v zemi převzala Vojenská rada národní spásy (WRON), která se skládala z 21 členů-důstojníků (15 generálů, 1 admirál, 4 plukovníci a 1 podplukovník). WRON jmenovala z řad důstojníků Polské lidové armády vojenské komisaře, kteří byli odesláni do státní správy, ekonomických institucí včetně výrobních podniků a regionů (na regionální a místní úrovni vznikly Obranné výbory). Tito komisaři se stali nadřizenými civilních představitelů. Formálně však WRON nenahradila ústavní výkonné orgány a nepřevzala výkonné kompetence (žádný z ústavních orgánů nebyl rozpuštěn; sama WRON pak zanikla v okamžiku odvolání válečného stavu, její poslední – 14. – plenární zasedání proběhlo v únoru 1982.⁸¹ Oficiálně byla poradním orgánem vlády (šéf WRON gen. Jaruzelski byl premiérem). Formálně vzato tedy nastalo jakési dvojvládí, kdy koexistovaly civilní a vojenské mocenské instituce. V praxi však měli navrch vojáci.

V období od 14. prosince do března 1982 navíc působila neoficiální instituce – tzv. Direktoriát. Jednalo se o orgán povoláný gen. Jaruzelským, který se skládal z něj, vicepremiérů vlády (avšak pouze těch, kteří byli členy PZPR), ministrů vnitra a obrany a tří tajemníků ústředního výboru PZPR (složení se průběžně měnilo). Jeho úkolem bylo operativně kontrolovat vývoj situace a v případě potřeby okamžitě reagovat. Podle A. Dudka nahradil Direktoriát do velké míry ústřední orgány PZPR a přijímal běžná rozhodnutí včetně personálních.⁸² Podle G. Majchrzaka byl v průběhu válečného stavu hlavní rozhodovací instancí v zemi. Direktoriát sice nebyl tajnou, ale „maximálně neoficiální“ institucí, která se nemohla opřít o žádnou dosud existující instituci či platnou právní normu.⁸³ To se týká rovněž WRON, ale na rozdíl od ní se, jak uvádí pamětník a poslední premiér „lidového“ Polska Mieczysław F. Rakowski, název Direktoriát nikdy neobjevil v žádném písemném dokumentu či zápisu.⁸⁴

který 1. února 1992 schválil usnesení odsuzující válečný stav jako nelegální. Druhý hlas patří také Sejmu (v jiném – levicovém – politickém složení), který 23. října 1996 zastavil řízení před parlamentním Výborem ústavní odpovědnosti, který 4 roky vyšetřoval členy WRON a Státní rady – srov. *O stanie wojennym w Sejmowej Komisji Odpowiedzialności Konstytucyjnej. Sprawozdanie Komisji i wniosek mniejszości wraz z ekspertyzami i opiniami historyków*. Warszawa 1997.

⁸¹ Majchrzak G., c. d., s. 110.

⁸² Dudek A., *Pierwsze lata III Rzeczypospolitej 1989–2001*. Warszawa 2004, s. 47.

⁸³ Majchrzak G., c. d., s. 110.

⁸⁴ Rakowski M. F., *Jak to się stało*. Warszawa 1991, s. 44.

Válečný stav sice formálně nenarušil ústavní systém země a jeho počáteční praktické zakolísání se postupem času vrátilo k „normě“, přesto měl jeden trvalý politicko-ústavní důsledek. Odsunul totiž do pozadí podle ústavy vůdčí Polskou sjednocenou dělnickou stranu. Strana přestala hrát důležitou roli v politickém systému země a její nadřazené postavení se stalo formální. Reálná moc spočívala v rukou nikoliv strany, ale státního a vojenského aparátu a vedení PZPR přestalo být, na rozdíl od například Československa a dalších zemí východního bloku, rozhodovacím centrem v zemi. Tento stav se udržel až do roku 1989.

3. Polská sjednocená dělnická strana

Pro komunistické politické systémy je typické, že vládnoucí strana nahrazuje státní instituce ve smyslu rozhodovacích instancí a její aparát splývá se státním aparátem. Ne jinak tomu bylo i v Polsku. Přestože význam polské komunistické strany postupně klesal (srov. podkapitulu 4), minimálně do 70. let 20. století hrála roli hlavního rozhodovacího centra v zemi.

Polská sjednocená dělnická strana (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza – PZPR) byla značně početnou stranou⁸⁵, založenou jak na teritoriálním, tak i (především) profesionálním (zaměstnaneckém) základě. Znamená to, že sdružovala členy podle místa jejich bydliště a také pracoviště. To byl obecný princip fungování komunistických stran⁸⁶ a PZPR zde nebyla žádnou výjimkou. Strana měla své organizace (buňky) nejen v podnicích a úřadech, ale také mj. v soudnictví, policii a armádě. Platil v ní známý „komunistický“ princip demokratického centralismu, který udržoval vnitrostranickou disciplínu a zajišťoval hierarchický způsob rozhodování.

⁸⁵ Předchůdkyně PZPR – Polská dělnická strana – měla v únoru 1945 225 tis. členů. O rok později to již bylo 556 tis. členů. Na podzim 1948 proběhla ve straně čistka, v důsledku které se počet členů snížil o 10 %. Po sloučení Polské dělnické strany a Polské socialistické strany (vznik PZPR) v prosinci 1948 činil počet členů nové strany okolo 1,5 mil. osob. V letech 1956–1959 počet členů klesal na okolo 1 mil. Další vývoj je následující: 1,8 mil. v roce 1965, 3,1 mil. v roce 1980, 2,8 mil. v roce 1981 a 2,1 mil. v roce 1986 (tento počet se přibližně udržel až do konce strany v roce 1990). Fijałkowska B., Godlewski T., *Polskie dylematy polityczne*. Olsztyn 1996, s. 80, 89, 101, 148.

⁸⁶ Duverger M., *Political Parties. Their Organization and Activity in the Modern State*. New York – London – Sydney 1965, s. 27–36.

Struktura a fungování vedení PZPR byly charakteristické tím, že se značně lišily od pravidel určených stanovami strany, usneseními jejích sjezdů a plenárních zasedání ústředního výboru. Historik Krzysztof Persak v této souvislosti upozorňuje na několik hlavních a příznačných jevů: „1. docházelo ke změnám ve struktuře řídicích instancí *via facti*, 2. některé stranické orgány dočasně přestávaly fungovat nebo byla permanentně svolávána společná zasedání různých orgánů, 3. řada rozhodnutí byla přijímána formou *per rollam* bez formálního zasedání příslušných stranických institucí, 4. změny v personálním složení různých stranických orgánů byly uskutečňovány *via facti*, a to dokonce i bez formálního potvrzení plénum ústředního výboru strany, 5. jednání stranických orgánů se permanentně účastnily osoby, které nebyly jejich členy a 6. řada členů příslušných orgánů se jejich zasedání naopak permanentně neúčastnila.“⁸⁷

Organizační struktura strany se zformovala v letech 1948–1949 a v hrubých obrysech se přinejmenším na centrální úrovni měnila jen málo, resp. od roku 1954 vůbec ne.⁸⁸ Formálně nejvyšší stranickou instancí byl sjezd, který volil ústřední výbor strany. Z hlediska reálného rozhodovacího procesu však bylo klíčové členění ústředního výboru strany. Bezprostředně po vzniku PZPR v prosinci 1948 se její ústřední výbor skládal z politického byra ÚV, sekretariátu ÚV a organizačního byra ÚV. Nejpočetnější, ale také nejproblematictější bylo organizační byro ÚV. Byla to nová instituce (v rámci předchůdkyně PZPR – Polské dělnické strany – fungovala teprve od listopadu 1948), jejíž měnící se složení a kompetence nebyly jasné. Organizační byro ÚV se potýkalo s výpadky činnosti, naposledy se sešlo v březnu 1951 a nakonec bylo na II. sjezdu PZPR v březnu 1954 zrušeno. Období existence organizačního byra ÚV bylo charakteristické překrýváním se jeho kompetencí s politbyrem a sekretariátem ÚV. Formálně se politické byro mělo zabývat obecnějšími politickými otázkami, zatímco organizační byro otázkami stranicko-organizačními. Organizační byro tedy mělo podle původních záměrů přejmout kompetence sekretariátu ÚV. V praxi se však jejich kompetence a také personální složení mísily a nejsou snadno identifikovatelné. Po zrušení organizačního byra v roce 1954 se struktura ústředního výboru strany ustálila ve zjednodušené podobě poli-

⁸⁷ Persak K., *Struktura i skład centralnych instancji decyzyjnych KC PZPR*. In: Paczkowski A. (ed.), *Centrum władzy w Polsce 1948–1970*. Warszawa 2003, s. 20.

⁸⁸ Paczkowski A. *Wstęp*. In: Paczkowski A. (ed.), *Centrum władzy w Polsce 1948–1970*. Warszawa 2003, s. 12.

tické byro ÚV – sekretariát ÚV. Politbyro mělo v praxi mnohem silnější postavení než sekretariát ÚV, reálně však ve svých rukou držel nejvíce moci první tajemník ústředního výboru (a současně samozřejmě člen politbyra), který byl faktickým vládcem celé země. První tajemník přitom většinou neměl žádnou ústavní funkci⁸⁹, držitelé nejdůležitějších ústavních funkcí včetně premiéra a předsedy Státní rady však vždy byli současně členy politbyra.⁹⁰

Součástí centrálních stranických struktur dále byly kontrolní komise, revizní komise a oddělení, která připomínala vládní resorty a v každém případě měla na politiku ministerstev silný vliv. Podobná stranická struktura pak fungovala na vojvodské (krajské) úrovni, zde však docházelo k častějším změnám.⁹¹

4. Státní moc v emigraci

Po vítězství komunistického tábora v Polsku přestaly být londýnské emigrační státní orgány mezinárodně uznávány.⁹² To však neznamená, že by ukončily svoji činnost (rozpuštěna byla zahraniční polská armáda). Polská emigrace však byla politicky rozdělená a zasazená hlubokými politickými konflikty. Nadále existovaly tři státní orgány: prezident, vláda a Národní rada. Kromě toho v emigraci působilo mnoho politických organizací, jejichž podoba se v průběhu času měnila. K prvnímu pokusu o politické sjednocení emigrace došlo v roce 1953, kdy byl dojednán tzv. Akt sjednocení, který ovšem nebyl v praxi realizován. Sjednotit politickou emigraci se podařilo až

⁸⁹ Výjimku tvořili Bolesław Beirut, který byl v letech 1948–1956 prvním tajemníkem strany, současně plnil v letech 1948–1952 funkci prezidenta republiky a v letech 1952–1954 byl předsedou vlády a Wojciech Jaruzelski, který stál v čele strany v letech 1981–1989, současně v čele vlády v letech 1981–1985 a v čele Státní rady v letech 1985–1989. Výkoukal J., Litera B., Tejchman M. *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha 2000, s. 830.

⁹⁰ Srov. Moldawa T., *Ludzie władzy 1944–1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 28 II 1991*. Warszawa 1991, s. 248–260.

⁹¹ Dudek A., Komitet wojewódzki PZPR jako lokalny ośrodek władzy – na przykładzie Krakowa. In: Paczkowski A. (ed.), *Centrum władzy w Polsce 1948–1970*. Warszawa 2003, s. 141 an. Relativně úplné schéma znázorňující organizační strukturu celé PZPR a její provázanost se státním aparátem viz Davies N., *God's Playground. A History of Poland in Two Volumes. Volume II, 1975 to the Present*. New York 1982, s. 610–611.

⁹² Polskou emigrační vládu po skončení války nadále uznávaly: Irsko, Kuba, Libanon, Španělsko a Vatikán.

v roce 1972. Příčiny dlouhotrvající nejednoty byly různé. Jedna z nich úzce souvisela s emigračním státním zřízením. V roce 1947 těžce nemocný polský emigrační prezident Władysław Raczkiewicz nečekaně změnil své rozhodnutí ohledně svého nástupce ve funkci a namísto původně určeného nástupce Tomasze Arciszewského jmenoval svým nástupcem Augusta Zaleského, který se 9. června 1947 skutečně prezidentem stal. To ale vyvolalo protesty a způsobilo v prostředí emigračních politiků rozkol. Prezident Zaleski navíc odmítl respektovat sedmileté funkční období (to uplynulo v roce 1952) a ve své funkci setrvat i nadále, a to až do své smrti v roce 1972. Reakcí na nerespektování prezidentem délky funkčního období bylo založení tzv. Rady tří (gen. W. Anders, T. Arciszewski, E. Raczyński), která měla prozatímně plnit funkci hlavy státu. Vzniklo tak dvojládí, které trvalo až do zmíněného roku 1972. Novým prezidentem se stal Zaleským jmenovaný nástupce Stanisław Ostrowski (byl prezidentem v letech 1972–1979). Ostrowského nástupcem byl jmenován člen Rady tří Edward Raczyński, který později plnil funkci prezidenta v letech 1979–1986. Jeho nástupcem se stal Kazimierz Sabbat. Posledním prezidentem na emigraci byl Ryszard Kaczorowski. Ten spolu s emigračním premiérem E. Szczepanikiem dospěli po zvolení „domácím“ prezidentem Polska Lecha Wałęsy k názoru, že důvody pro existenci emigračních státních orgánů pominuly. R. Kaczorowski přijel do Polska a odevzdal L. Wałęsovi druhorepublikové prezidentské symboly: prezidentskou pečeť, insignia Řádu bílého orla a prezidentskou standartu. Tímto symbolickým aktem přestala emigrační státní moc existovat.⁹³

Státní moc v emigraci se po celou dobu své existence formálně řídila Dubnovou ústavou z roku 1935.⁹⁴ Její aktivity postupně slábly (v souvislosti s vymíráním jejích starých představitelů, nedostatkem finančních prostředků, vnitropolitickými a mezinárodněpolitickými změnami, apod.) až se omezily na pouhé komentování politického dění. Přesto ale státní moc v emigraci reprezentovaná prezidenty a vládami dokázala existovat a působit v nepřerušené linii až do roku 1989. Jejím hlavním deklarovaným cílem bylo navrácení Polsku suverenity, tj. zbavení komunistického područí a závislosti na Sovětském svazu.

⁹³ Górecki D., *Polskie naczelne władze państwowe na uchodźstwie w latach 1939–1990*. Warszawa 2002.

⁹⁴ Z hlediska ústavního byly právním základem existence a působení emigrační státní moci články 24 a 79 ústavy. Alberska M., *Zakończenie działalności polskich władz emigracyjnych*. In: Dąbrowski S., Rogowska B. (eds.), *Z badań nad przemianami politycznymi w Polsce po 1989 roku*. Wrocław 1998, s. 75.

5. Proměny polského autoritarismu v letech 1944–1989⁹⁵

Poválečné Polsko je zajímavým příkladem proměn nedemokratického politického systému v jedné zemi. Zároveň dokladuje, že povšechné (bohužel i v odborné, především dějepisné, literatuře) označování poválečných komunistických států středovýchodní Evropy jako „totalitní“ neodpovídá skutečnosti a je výrazem neznalosti nebo nepochopení teorie a praxe nedemokratických politických režimů. Při zkoumání politického systému Polské lidové republiky je nutné vyvarovat se zjednodušení. Někteří západní autoři jako například J. Linz a A. Stepan správně charakterizují „lidové“ Polsko jako nikoliv totalitní, nýbrž autoritativní režim, ale po celou dobu jeho existence.⁹⁶ To je stejně zjednodušující úsudek jako časté tvrzení, že to byl totalitarismus.⁹⁷ Takový pohled navíc nezohledňuje vnitřní rozmanitost autoritarismu. Podíváme-li se na „lidové“ Polsko podrobněji, můžeme v jeho vývoji v letech 1944–1989 odlišit několik různých (značně se od sebe lišících) typů nedemokratického politického systému.⁹⁸

Polsko se do komunistického područí dostalo vnějším zásahem, protože se v něm v důsledku historického vývoje na rozdíl například od Československa, Bulharska či Jugoslávie nezformovalo domácí komunistické hnutí (v Polsku navíc existoval tradiční silný protiruský postoj společnosti). Zjednodušeně řečeno byl komunismus do Polska zavlečen a instalován

⁹⁵ Tato kapitola je pozměněnou verzí mého autorského podílu na monografii – Balík S., Kubát M., *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Praha 2004, s. 146–150.

⁹⁶ Linz J., Stepan A., *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore and London 1996, s. 255.

⁹⁷ „Totalitní“ povahu polského nedemokratického politického systému v letech 1944–1989 (po celou tuto dobu) odmítá řada polských autorů-politologů, kteří vzhledem ke své oborové příslušnosti znají teorii politiky a vycházejí z ní – srov. mj. Garlicki, J., Noga-Bogomilski, A. *Kultura polityczna w społeczeństwie demokratycznym*. Warszawa 2004; Walicki A., *Polskie zmagania z wolnością*. Kraków 2000; Wiatr J. J., *Europa pokomunistyczna. Przemiany państw i społeczeństwa*. Warszawa 2006.

⁹⁸ Následující klasifikace vychází z práce J. J. Wiatra (Wiatr, J. J., *Polska droga do demokracji*. In: Wiatr J. J. et al., *Demokracja polska 1989–2003*. Warszawa 2003, s. 13–56); není s ní ovšem totožná, protože Wiatr problematiku podle mého názoru příliš zjednodušil. Východiskem pro tuto klasifikaci jsou politologické teorie politiky, resp. teorie totalitních a autoritativních režimů (srov. Balík S., Kubát M., c. d., s. 21–66). Historiografické členění by bylo jiné – srov. mj. zajímavou historiografickou klasifikaci politického systému Polské lidové republiky – Holzer J., *Proměny politického systému v Polsku v letech 1948–1989*. In: Burski J. J., Maur E., Pułaski M., Valenta J. (eds.), *Mezi dvěma transformacemi. Československo a Polsko v letech 1947(1948)–1989. Od transformaci do transformaci. Polska i Czechosłowacja w latach 1947(1948)–1989*. Praha 2001, s. 119–131.

silou, sovětským vojenským a policejním aparátem po vytlačení německých okupantů Rudou armádou. Sovětské vojenské síly musely bojovat s domácím partyzánským hnutím (Zemská armáda) a narážely na odpor struktur tzv. Podzemního státu vzniklého v době německé okupace. Obě se staly cílem sovětských represí. Historické okolnosti a způsob vzniku komunistického režimu v Polsku měly vliv na jeho pozdější komplikovaný a bouřlivý vývoj, a tedy na jeho výše zmíněnou značnou proměnlivost.

První období lze vymezit lety 1944–1947/1948. Je to období přechodné, **pretotalitní**,⁹⁹ vyznačující se nástupem komunismu, který ale ještě neukázal svoji plnou sílu. Polská dělnická strana (PPR) nevládla sama, nýbrž v koalici s dalšími stranami. Existovala legální opozice (do podzimu 1947), vycházela opoziční nebo nezávislá periodika, věda a kultura byly relativně svobodné a nezátížené ideologií, vztahy s katolickou církví byly relativně klidné. V převládající komunistické straně (PPR) se však objevovaly totalitní tendence (přestože její praktická politika totalitní nebyla) a kvůli komplikované poválečné situaci se stát vyznačoval vysokou mírou represe. Ta se postupně zaměřila na osoby vystupující proti formující se komunistické moci.

Druhé období je datováno lety 1947/1948 až 1956. Tuto periodu můžeme s jistou opatrností charakterizovat jako **kvazitotalitní** (ekvivalent Linzova pojmu posttotalitarismus).¹⁰⁰ Totalitní politický systém se v Polsku nestihl rozvinout (perioda je pouze sedmiletá). Státu se především nepodařilo podřídit si katolickou církev.¹⁰¹ Nedošlo také ke kolektivizaci zemědělství, resp. kolektivizace proběhla jen velmi omezeně. Neexistovala pouze jedna vládnoucí strana (PZPR), ale v zemi působily ještě Sjednocená lidová strana (ZSL) a Demokratická strana (SD). Obě tyto strany sice byly na vládnoucí PZPR maximálně závislé (satelitní) a v jejich vedeních se vyskytovali komunisté, přesto ale existovaly. Nicméně některé znaky totalitního politického systému naplněny byly. Zmíněné období patří k silně represivním. Postiženy byly nejen evidentně opoziční skupiny, ale i nevinní lidé či dokonce lidé plně loajální vůči straně a státu včetně vysokých stra-

⁹⁹ Linz, J. J., *Totalitarian and Authoritarian Regimes. With a Major New Introduction*. Boulder, London 2000, s. 240–245.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 245–261. Jako totalitní chápou Polsko do roku 1956 i další polští badatelé – srov. Dudek A., *Ślady PeciReLu. Ludzie, wydarzenia, mechanizmy*. Warszawa 2000, s. 189 a 200; Walicki A., c. d., s. 61.

¹⁰¹ Straně a státu se nikdy nepodařilo rozšířit materialistický světónázor dokonce ani u většiny vlastních členů. Dudek A., Gryz R., c. d., s. 5.

nických a státních funkcionářů (ovšem tyto represe se svou kvantitou a i krutostí nevyrovnaly represím v ostatních „lidových demokraciích“ a nebyly provázeny vykonstruovanými „monstrprocesy“ tak jak je známe např. z Československa 50. let). Věda, kultura, tisk a publicistika a další oblasti lidského působení byly uvrženy do područí komunistické mobilizující ideologie. Evidentní bylo úsilí státu monopolizovat ekonomiku. Polským specifikem byla personální sovětizace. Do čela polské armády byl v roce 1949 dosazen sovětský maršál K. Rokossovskij a všechny vysoké důstojnické posty obsadili generálové Rudé armády. Vliv sovětských poradců v bezpečnostním aparátu byl enormní.

Toto kvazitotalitní období bylo ukončeno prvním krizovým rokem 1956, který přinesl značnou liberalizaci (nikoliv demokratizaci). Změny v roce 1956 byly nejhlubší ze všech států východního bloku. Šéfem strany se stal (do r. 1954 vězněný) W. Gomułka, se kterým byly spojovány obrovské naděje společnosti na destalinizaci. V roce 1957 se konaly parlamentní volby, které sice nebyly demokratické (soutěživé), ale poprvé aspoň mohlo kandidovat více kandidátů než kolik bylo mandátů.

Rok 1956 zahájil další období ve vývoji „lidového“ Polska, a to období, které bychom mohli nazvat **stranickým autoritarismem**. PZPR zůstala vedoucí stranou, ale její vztahy s ostatními stranami Národní fronty (ZSL a SD) se zlepšily, resp. staly se více partnerskými. Od roku 1957 začal v parlamentu působit katolický poslanecký klub Znak. Polsko se stalo zemí s jistou formou limitovaného „pluralismu“ (systém hegemonické strany¹⁰²). Byl zastaven teror a lidé, kteří se neúčastnili nelegální opoziční činnosti, se nemuseli ničeho bát. Političtí vězni přestali být mučeni a nebyli odsuzováni k trestům smrti. (Represivní podoba státu ovšem zůstala zachována, i když v umírněné podobě.) Značně zeslábla ideologická mobilizace společnosti a ustala ideologická indoktrinace v oblastech kultury a vědy. Obměnil se i samotný charakter ideologie, protože v ní prudce zesílily nacionální akcenty (ty se nejvíce projevíly v dalším krizovém roce 1968) a tato ideologie postupně začala spíše připomínat autoritativní mentalitu.

¹⁰² Stranický systém hegemonické strany se vyznačuje existencí většího počtu politických stran mezi nimiž však nedochází k politické soutěži. Jedna strana (hegemonická) vládne, ostatní jsou trpěné (satelitní). Omezeně se sice podílejí na výkonu moci, ale pouze z vůle strany vládnoucí, jejíž nadřazené postavení je neotřesitelné. Nemůže tedy dojít k alternativní moci. Teorii hegemonické strany vytvořil polský politický sociolog J. J. Wiatr – Wiatr, J. J., *The Hegemonic Party System in Poland*. In: Allard E., Rokkan S. (eds.), *Mass Politics: Studies in Political Sociology*. New York–London 1970, s. 312–321.

Stát přestal bojovat proti katolické církvi a vztahy mezi nimi se zlepšily. Změnila se ekonomická politika. Neúspěšné snahy o kolektivizaci zemědělství ustaly, rozšířil se soukromý sektor v obchodu a drobném podnikání.

K závažným změnám došlo během dalšího krizového roku 1970, jehož důsledkem byl pád W. Gomułky a nástup E. Gierka do čela strany. Začalo období, které můžeme označit za **byrokraticko-stranický autoritarismus** (1970–1980). Polský režim se posunul směrem k pragmatismu. Dovolávání se ideologie, nyní už skutečně spíše autoritativní mentality (čím dál méně „komunistické“, zato více „konzumpční“, nadále nacionální, za to nesourodé) se stalo více méně pouze otázkou rituálu.¹⁰³ Velký důraz byl kladen na uspokojování životních potřeb obyvatel. Byly prováděny ekonomické reformy, či spíše pseudoreformy, které sice přinesly zvýšení (dočasné) životní úrovně obyvatelstva, ale za cenu dramatického zadlužení země. Poklesl význam PZPR (přestože Polsko v roce 1976 formálně zavedlo po vzoru Sovětského svazu do své ústavy článek o vedoucí úloze strany), a to ve prospěch státní byrokracie. Politický monopol PZPR se začal drodit. V dalším krizovém roce 1976 (který Gierek a jeho lidé ještě „ustáli“) byl založen Výbor na obranu dělníků (KOR). Znamenalo to, že v Polsku jako v tehdy jediné komunistické zemi na světě existovala sice nelegalizovaná a šikanovaná, ale nelikvidovaná a veřejně působící demokratická protisystémová opozice.

Období stranicko-byrokratického autoritarismu ukončily ekonomický kolaps státu, rozsáhlé stávkové hnutí v roce 1980, sesazení E. Gierka z čela strany a především legalizace Solidarity – nezávislého odborového svazu, který za krátkou dobu soustředil skoro 10 mil. členů. Nastalo krátké přechodné období charakteristické překotným vývojem a nestabilitou. Jedinou fungující institucí se ukázala být armáda a bezpečnostní složky. Role armády v polské politice dramaticky vzrostla. Šéfem strany a předsedou vlády se stal dosavadní ministr obrany generál W. Jaruzelski. Generálové obsadili důležité státní funkce (včetně ministerstva vnitra). Situace vyústila ve vyhlášení válečného stavu 13. prosince 1981. Začala tak pátá fáze ve vývoji „lidového“ Polska – **vojensko-byrokratický autoritarismus**.¹⁰⁴

¹⁰³ Schöpflin G., *Politics in Eastern Europe 1945–1992*. Oxford-Cambridge 1998, s. 159 an.

¹⁰⁴ Toto označení vychází z typologie Jadwigi Staniszkisové, která v souvislosti s tímto obdobím hovoří o „neideologickém vojensko-byrokratickém autoritarismu“. Staniszkis J., *Poland: Self-Limiting Revolution*. Princeton 1986, s. 320. Slovo „neideologický“ je zde zbytečné, protože liniový autoritarismus ideologii z definice postrádá (namísto ní má autoritativní mentalitu).

Stranický charakter státu se stal pouhou fasádou, ve skutečnosti se jednalo o autoritativní vládu „vojensko-civilní junty“ (také se občas používá označení „bonapartismus“) dovolávající se národních a státních zájmů a nekomunistické ideologie.¹⁰⁵ Dočasně drasticky zesílily represe (postupně pak slábly; v září 1986 byla vyhlášena všeobecná amnestie pro politické vězně). Období vojensko-byrokratického autoritarismu bylo krátké, protože většina ustanovení válečného stavu byla odvolána k 31. prosinci 1982 (definitivně byl odvolán v červnu 1983) a režim se postupně dostal do své poslední fáze – **byrokratického autoritarismu** (tentokrát nikoliv byrokraticko-stranického autoritarismu jako po roce 1970, protože mocenské postavení strany již bylo skutečně čistě formální) – či spíše do stavu rozkladu, který vyústil v jednání s protikomunistickou opozicí (od r. 1988) a pád režimu v roce 1989.

Tabulka 1: Etapy ve vývoji polského nedemokratického politického systému v letech 1944–1989

pretotalitarismus	1944–1947/48
kvazitotalitarismus	1947/48–1956
stranický autoritarismus	1956–1970
byrokraticko-stranický autoritarismus	1970–1980
vojensko-byrokratický autoritarismus	1981–1983
byrokratický autoritarismus	1983–1988/89

Pramen: tabulka autora.

Polsko v žádném případě nikdy nebylo totalitním politickým systémem, a to dokonce ani v období přelomu 40. a 50. let 20. století. Budeme-li konfrontovat politickou realitu s politickou teorií, jednoznačně se ukáže, že polský politický systém má skutečně s výjimkou počátečních let své existence nejbližší autoritarismu v klasickém Linzově pojetí, a to v různých obměnách.

¹⁰⁵ Staniszkis J., *Postkomunizmus. Próba opisu*. Gdaňsk 2001, s. 35.

6. Závěr

V polských vědeckých, intelektuálních a dalších kruzích a vlastně v celé společnosti je období „pereelu“, jak Poláci Polské lidové republiky podle její zkratky PRL říkají, předmětem mnoha diskusí a sporů. Polská badatelka Renata Tańczuk v této souvislosti hovoří o „axiologickém sporu o PRL“.¹⁰⁶ Reflexe tohoto období totiž vyvolává řadu závažných otázek. Jak PRL hodnotit? Byla jako celek odsouzeníhodná nebo měla i svou „lepší tvář“? Otázky tohoto typu nejsou jednoznačně zodpověditelné, protože záleží na východiscích tazatelů, resp. jejich osobních historiích. Pro některé přinesl PRL např. sociální vzestup a sociální jistoty, pro jiné pouze persekuce a represe. Ještě jiní vzpomínají na PRL jako na období politické, kulturní, ekonomické aj. stagnace a společenské demoralizace. První budou na PRL pochopitelně pohlížet s pochopením či nostalgii, druzí s nenávistí a třetí s opovržením. Navíc, jak již bylo vícekrát řečeno, „lidové“ Polsko se vyznačovalo značnou proměnlivostí svého politického systému včetně všech jeho ekonomických, sociálních či kulturních faktorů a tato skutečnost činí výše položené otázky ještě komplikovanějšími a více nejednoznačnými. Takto položené otázky jsou však otázkami morálními či snad „filosofickými“ a je nad rámec této práce pokoušet se na ně odpovídat. Z hlediska našeho tématu – státního zřízení Polské lidové republiky – jsou důležitější následující dvě problematiky: 1. zda Polská lidová republika s jejím politickým systémem byla suverénní či nikoliv a 2. do jaké míry byl její politický systém reálný či pouze zdánlivý.

Na první pohled by se zdálo, že první položená otázka nesouvisí s vývojem a proměnami státního zřízení země, ale není tomu tak. Důležité jsou totiž okolnosti vzniku státního zřízení a způsob jeho fungování v praxi, tj. nakolik stát samostatně uskutečňoval svoji politiku. Na základě těchto souvislostí a v této práci výše uváděných skutečností lze jednoznačně říci, že Polská lidová republika nebyla suverénním státem. Země se musela (s různou intenzitou) politicky a ekonomicky podřizovat Sovětskému svazu. Komunistická moc byla zemi vnucena zvnějšku a komunistické systémové principy té doby byly polskému prostředí cizí. Až na výjimky (většinou symbolického rázu) neodpovídaly polským poli-

¹⁰⁶ Tańczuk R., O aksjologicznych podstawach „sporu o PRL“. In: Bednarek S. (ed.), *Nim będzie zapomiana. Szkice o kulturze PRL-u*. Wrocław 1997, s. 49–61.

tickým a kulturním tradicím. S těmito tvrzeními se ostatně shoduje drtivá většina představitelů polské politologie a historie.¹⁰⁷

Druhá otázka, tj. do jaké míry byl politický systém „lidového“ Polska reálný či pouze zdánlivý má podobně jednoznačnou odpověď. V případě všech komunistických režimů (a jiných nedemokracií) se setkáváme s fenoménem „ústavní fikce“,¹⁰⁸ „mrtvé“ ústavy¹⁰⁹ či ústavní „maškarády“.¹¹⁰ Ústava a její instituce se stávají jakousi fasádou, obalem, který nemá obsah. Ústava je v nedemokratických politických systémech vládci buď falšována nebo vládci vytvářejí takovou ústavu, která jim v praxi dovoluje dělat, co chtějí.¹¹¹ Existuje velký rozdíl mezi teorií (normou, hlásanými ideály apod.) a politickou praxí, kdy státní moc teorii nerespektuje a neuplatňuje. Polská lidová republika nevybočovala z tohoto pro nedemokracie obvyklého scénáře. Polští autoři tuto skutečnost vnímají s velkou silou a shodují se, že nejen politický systém, ale veškerá skutečnost byla nereálná, založená na lži.¹¹² Namísto demokracie bez přívlastků zde máme demokracii „lidovou“ se všemi známými konsekvencemi této skutečnosti.

Summary

The System of Government of the Polish People's Republic

The text deals with the topic of the development of the system of government of the Polish People's Republic (1944–1989). Formal system of institutions of „people's“ Poland did not change so much. To take a portrait of its development it is enough to divide it into two main periods. The first

¹⁰⁷ A také polští politici. Jan Filip (Filip J., Ústavní systém Polska. In: Filip J. et al., *Soudobé ústavní systémy*. Brno 2001, s. 132) upozorňuje na ne příliš známé usnesení polského Senátu ze dne 16. dubna 1998 o právní kontinuitě mezi Druhou (1918–1939) a Třetí (po r. 1989) republikou, ve které se tvrdí, že ústava z roku 1952 byla Polsku vnucena a nebyla ústavou suverénního státu. Srov. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 kwietnia 1998 r. o ciągłości prawnej między II a III Rzeczpospolitą Polską, *Monitor Polski*, Nr 12 z 29 kwietnia 1998 r., poz. 200.

¹⁰⁸ Aron R., *Demokracie a totalitarismus*. Praha 1993, s. 135 an.

¹⁰⁹ Sartori G., *Srovnávací ústavní inženýrství. Zkoumání struktur, podnětů a výsledků*. Praha 2001, s. 134.

¹¹⁰ Loewenstein K., *Verfassungslehre*. Tübingen 1969, s. 153–154.

¹¹¹ Sartori G., *Teoria demokracji*. Warszawa 1995, s. 255.

¹¹² Tańczuk R., c. d., s. 54–55.

one takes years 1944–1952 and comprises events previous the adoption of constitution 1952 including so called small constitution of 1947. The second period started in 1952 and ended in 1989. It comprises long time of evolution of the system of government with a dramatic turning point of 1980–1983 and later gradual decomposition of non-democratic system of government in 1980s which culminated in 1989 when whole political system was changed.

Firstly we examine the process of rise and formation of the Polish People's Republic in 1940s. Then we characterize the small constitution adopted in 1947. After that we describe the politics codified by the communist constitution of 1952 and its later amendments. We also analyze the „state of war“ introduced in 1981. We will not forget about the Polish anti-communist government operating in exile. One chapter deals with the structure and functioning of Polish communist party ruling the country. Finally we define and classify the Polish non-democratic political system according to the classical theories of totalitarian and authoritarian systems.

POLITICKÉ PARAMETRY MODERNÍ POLSKÉ HISTORIOGRAFIE¹

JIŘÍ VYKOUKAL

Moderní polská historiografie je typická zvláštním způsobem vytváření vztahu mezi dějinami a současností. Vzájemné prolínání obou těchto časových rovin je někdy tak silné, že přítomnost vypadá, jako kdyby směřovala v čase zpátky a ne dopředu a minulost se jeví jako přítomnost v historickém kostýmu příslušné doby – je to asi normální v národě, o kterém pomluva praví, že jedna jeho polovina o dějinách píše, aby je ta druhá mohla číst. Prolínání historie a přítomnosti však přitom není výsadou pouze 20. století, ale představuje skoro trvalou dispozici moderní historiografie, navíc se neomezuje jen na moderní a soudobé dějiny, ale ovlivňuje vidění starších fází historického procesu a výrazně promlouvá do jejich velkých syntéz, jak to ukazují ty z pera např. A. Naruszewicze, J. Lelewela či M. Bobrzyńskiego.

Toto spojení minulosti a přítomnosti vzniká již v době rozdělení a zániku první polské republiky na konci 18. století, kdy se nadlouho zformuje první velmi výrazné téma polské historiografie, založené na výkladu příčin tohoto historického faktu, a kdy se v rámci tohoto tématu začnou projevat také některé modalities uvažování o dějinách, které trvají hluboko do 20. století, a to:

a) chápání dějin jako hypotézy: zánik státu zanechal neřešenou otázku, zda k němu muselo dojít; protože však takovou otázku v historii nelze

¹ Tato studie vznikla za podpory grantu GA ČR 409/04/2031 p.n. Polská historiografie po roce 1945 (lidé, instituce, koncepce).

zodpovědět zpětně, odpověď na ni se hledá v politice zaštiťující se historickými argumenty, z toho vyplývá

b) chápání historiografie jako synkreze vědecké explikace a morálně-politické sankce: výklad národních dějin směřuje věcnou argumentaci s otázkou politické odpovědnosti, protože z definice viníka vyplývá definice strategie, která mohla úpadku zabránit, což historicky legitimizuje politický proud, který se příslušnou argumentací zaštití, tento proces se zobrazuje optikou

c) tzv. historických antinomií: tato dichotomická schémata (např. národ versus stát, monarchie versus republika, optimismus versus pesimismus, Východ versus Západ, organická práce versus povstání), vznikající na pomezí historiografického a politického diskursu, zvyrazňují svou silnou polaritou hypotetický moment v dějinách a poskytují historicko-politické synkrezi účinný nástroj vlivu.

Pro moderní historiografii byla příznačná silná komplementarita a setrvačnost těchto modalit, vzájemně se střídajících bez zrušení celého schématu podle postavení polské otázky v jednotlivých politických konstelacích, resp. kulturních formacích rozděleného 19. století (osvícenství, romantismus, pozitivismus/realismus a modernismus/neoromantismus) a ovlivňujících i následující období. Historiografie 20. století do značné míry vycházela z této konstrukce posilované dramatickými politickými realitami, jež znemožňovaly její klidnou evoluci a emancipaci od sevržení starým schématem, které sice s rokem 1918 ztratilo na politickém významu, avšak zanechalo po sobě funkční formu.

Období meziválečné nezávislosti si našlo nové téma – lednové povstání, z jehož tradice nová doba odvozovala svou identitu i své hlavní znaky – stalo se jakýmsi mimo historii ležícím bodem, mytologickým počátkem z něhož nová doba odvozovala svou identitu a genezi.² Jestliže se historiografie 19. století snažila, zjednodušeně řečeno, distancovat od roku 1795, pak pro meziválečné období (ale už i pro jeho neoromantická preludia) byla typická orientace na rok 1863, jehož politická a mentální uzurpace měla zdůvodnit nárok na *rząd dusz* v obnovené nezávislosti. Nová stylizace změnila rok 1863 v poslední záblesk romantického ducha vzpourey – po něm přišla doba konformismu a útlaku, z níž vyrůstající generace nepokorných znovu vykřesala jiskru, jež zažehla plamen nezávislosti. V tomto

² Mircea Eliade, *Mýtus o věčném návratu*. Praha 1993, s. 99.

smyslu se na rok 1863 odvolávali snad všichni (literáti, historici, politici a publicisté) bez rozdílu politické orientace, avšak vždy se snahou jeho specifickým výkladem nějakou konkrétní orientaci podpořit³, a bylo stejně tak příznačné, že rok 1863 byl nejfrekventovanějším tématem meziválečné historiografie zabývající se záborovým obdobím.⁴

Národní demokraté spatřovali v povstání a jeho porážce moment, který zničil dosavadní archaickou a neužitečnou dominanci parazitní šlechty a vystavil Poláky tlakům, jež je přinutily adaptovat se na podmínky moderní doby: „Povstání let 1863/64 pohřbilo polskou otázku: ve chvíli jeho porážky zmizela z mezinárodního dění (...) Toto období vnější mrtvolnosti bylo však jedním z nejdůležitějších ve vnitřních dějinách Polska.“⁵ Pro politický blok kolem Piłsudského byl rok 1863 zdrojem genealogie vlastního hnutí, které v atmosféře všeobecné deprese a rezignace drželo ideu nezávislosti při životě a dovedlo ji k úspěšnému konci.⁶ Velmi výstižně to ve své syntéze definoval Władysław Pobóg-Malinowski, velký obdivovatel maršálka: „Rok 1863 je jedním z našich nejhlubších přelomů a převratů (...) Zvítězil nový příkaz: poměruj úmysl možnostmi a ne naopak (...) Dějiny této zpočátku nepočtené a pozvolna sílicí skupinky jsou do značné míry dějinami potýkání se s vnitřní chorobou vlastní společnosti.“⁷

Živná půda, v níž se „diskurs roku 1863“ prosazuje, se přitom vytvářela hlavně během druhé poloviny 19. století, kdy se problém vysvětlení zániku státu stále více propojoval s transformačním konfliktem tradičních a moderních struktur. Jeho projevy vstoupily do rozdělené polské společnosti s nemalou razancí, prověřovaly její adaptační potenciál a ve spojení s politickým faktem povstání formovaly také nový mentální proud v rozděleném Polsku. Lidé, kteří jej vytvářeli, se rekrutovali z drobné šlechty

³ Velmi výstižné je označení „obsese lednovým“ povstáním, která se objevuje zvláště v tvorbě neoromantické generace. Janion M., Żmigrodzka M., *Romantyzm i historia*. Warszawa 1978, s. 561.

⁴ Handelsman M., *Czasy porozbiorowe. Kwartalnik Historyczny*, z. 1–2, 1937, s. 303.

⁵ Dmowski R., *Mysli nowoczesnego Polaka*. Wrocław 1996, s. 117 (jde o vydání původní práce z roku 1902 s doplňky z let 1905–1933).

⁶ Król M., Karpiński W., *Od Mochneckiego do Piłsudskiego. Sylwetki polityczne XIX wieku*. Warszawa 1997, s. 183–194. Instruktivní je v této souvislosti Piłsudského spisek *Jak stałem się socjalistą z roku 1903* i další jeho práce o lednovém povstání, jako *Zarys historii militarnej powstania styczniowego* (1912), *Rok 1863* (1924), *Wpływ Wschodu i Zachodu na Polskę w epoce 1863 roku* (1924).

⁷ Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski, 1864–1945*. Tom pierwszy. Paryž 1953, s. 3.

a jejich mentalita po ruských represích obsahovala notnou dávku protiruské fobie, která: „(...) spolu s přesvědčením o nutnosti obnovení ozbrojeného boje žila jako svatá tradice v šlechtických dvorcích království polského.“⁸ Následkem agrární reformy a ruské snahy depolonizovat *Kresy* vyhnáním polské *gentry* se tato skupina (v počtu 50 000–60 000 lidí) ocitla bez prostředků k obživě, bez možnosti přirozeného uplatnění na pracovním trhu, ale s přirozeným sklonem k buřičství.⁹

Uvnitř této skupiny působil gradující generační faktor. Generace narozená v letech 1836–1845, byla vychována v duchu romantismu, měla přímou zkušenost s lednovým povstáním i jeho porážkou a možnost jejího veřejného působení byla omezená jak v době rozdělení (důsledek represí), tak po první světové válce (stáří) – (B. Limanowski, M. Bobrzyński, T. Korzon, A. Kraushar). Další generace „realistů“, narozená v letech 1846–1855, která povstání vnímala v mládí a dětství, si osvojovala a Polsku zprostředkovávala moderní myšlení, avšak sama zažila obnovený polský stát také již ve svém „penzijním“ věku a jeho tvářnost opět příliš nepoznamenala (A. Świętochowski, W. Smoleński). Generace, která se narodila v letech 1856–1865, měla z doby povstání již jen dětské zážitky, o to citlivěji však vnímala depresivní vývoj po roce 1864, i když samotné povstání se měnilo v mýtus. Tady se začalo konspirovat, tady se slévala vzpoura proti národnostnímu a politickému útlaku s nesouhlasem se sociálními poměry. Teprve v časovém prostoru této generace a generace následující (1866–1875) nacházíme největší soustředění tvůrců a protagonistů nezávislého Polska (S. Żeromski, J. Piłsudski, S. Askenazy).¹⁰

Mezi těmito mladými lidmi se v šovinistické a samoděržavné atmosféře tehdejšího ruského školství v *kongresovce* rozvíjely politicky brizantní „infekce“ socialismu a nacionalismu, oni se stávají generací nepokorných, kteří si stylizovali dějiny národa v souvislosti s dějinami sebe samých, kteří vytvořili legendu svou a své *niepodległości*.¹¹ Schopnost této skupiny vytvořit a v meziválečném Polsku prosazovat svůj vlastní obraz národní minulosti svázaný s rokem 1863 byl dán také tím, že její příslušníci, narození v letech 1860–1900, tvořili až 95 % formální (politické a intelektuální) elity

⁸ Krejčí K., *Piłsudski a Rusko*. Praha 1932, s. 17.

⁹ Beauvois D., *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*. Sejny 1996, s. 247–259.

¹⁰ Hass L., *Inteligencji polskiej dole i niedole. XIX i XX wiek*. Łowicz 1999, s. 104–145.

¹¹ Cywiński B., *Rodowody niepokornych*. Warszawa 1996, s. 23 (první vydání 1971).

meziválečného Polska, z toho 73 % byly ročníky 1860–1890.¹² Významem je tudíž srovnatelná například s generacemi vrcholného a pozdního a osvícenství, které se během 19. století potýkaly s hádankou trojího dělení – dokresluje to fakt, že v období vzniku a formování obou těchto center zaznamenáváme největší populační přírůstky (ročníky v rámci období 1781–1810 a 1861–1890).¹³

Dominantní politické proudy se se svými politicko-historickými koncepcemi vztahovaly k roku 1863 hlavně proto, že tento rok zahrnoval radikální proměny všech tří záborů, které přivedly k životu všechny z nich. Perspektiva roku 1918 symbolicky uzavřela civilizační proměny předchozích dekád velkým politickým a morálním úspěchem, který jako politikum nebyl k zahození. Ještě revoluce roku 1905 byla součástí širšího hnutí a její sociálně-politický náboj ji jakoby vyřazoval z řady klasických povstání. Hnutí, které kulminovalo za první světové války, se však úspěšně zařadilo do povstalecké linie, i když rok 1918 lze považovat spíše za „nepravé“ povstání, které skončilo dobře. Výrazným paradoxem ovšem zůstává, že mimo rámec „rozdělených“ polských dějin pojatých jako rytmus střídání fází přizpůsobení a očištění to byla často právě *kolaborační* politika, v jejímž prostředí vznikaly progresivní modely *možné* politiky, které se přibližovaly západnímu liberálnímu či liberálně konzervativnímu standardu (Aleksander Wielopolski a jeho „romantický“ předchůdce K. Drucki-Lubecki).¹⁴

Další vývoj však ukázal, jakou hodnotu má diskurs roku 1863, když právě inteligence, vychovaná v jeho tradici, vstoupila do prózy meziválečné existence, začala prožívat své praktické deficity, zklamání a neúspěchy, narážet na problém rovných a rovnějších a toho, že ne všichni jsou honoreováni za obětavý boj ve prospěch národní věci.¹⁵ Začaly se také projevat nedostatky a problémy meziválečného uspořádání polské politiky s kulminací státního převratu v roce 1926. Sanační diskurs, jak ideologii bloku vládnoucího po roce 1926 nazval Jan Prokop, si do určité míry přivlastnil *diskurs roku 1863* jako svůj historicistní fundament.¹⁶ Tradice roku 1863

¹² Wapiński R., *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 9.

¹³ Dobrzyńska M., Wallis A., *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Materiały statystyczne*. Wrocław 1971, s. 23.

¹⁴ Król M., *Romantyzm. Piekło i niebo Polaków*. Warszawa 1998, s. 9–26.

¹⁵ K dilematům polské inteligence v první polovině 20. let viz Nałęcz D., *Sen o władzy. Inteligencja wobec niepodległości*. Warszawa 1994.

¹⁶ Prokop J., *Klerk i diabeł. Literatura. Ideologie. Mity*. Kraków 1999, s. 48–64; Kamiński L., *Romantyzm a ideologia. Główne ugrupowania polityczne Drugiej Rzeczypospolitej wobec tradycji manticznej*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980.

prošla dvojí zkouškou ohněm v září 1939, kdy deprese z porážky, kterou sanační režim ve své propagandistické kampani vylučoval, byla o několik let později následována varšavským povstáním, jehož lidská i materiální hekatomba vyvolala situaci, jež spolu s novými vnitropolitickými poměry vedly k proměně tradice ledna 1863.

Význam roku 1863 v meziválečné polské politické i historické reflexi spočíval v dialogu dvou rovin, z nichž první zahrnovala zlomy a dynamiku modernizačních změn poslední třetiny 19. století, druhý pak genezi vrstvy lidí vytvářejících obraz vlastní genealogie, jež se v letech první světové války spojila s procesy, jejichž vyústěním bylo obnovení polské samostatnosti. Tato vrstva, rozdělená již před rokem 1914 na politické strany, skupiny a názorové proudy, získala rokem 1918 možnost svázat své představy a svůj politický potenciál s určitou vizí i praktickou podobou státu. Rok 1863 tak mohl zůstat společným mezníkem, zůstal zachován i jeho fundační charakter, spočívající jak v hustotě změn uvádějících polskou společnost na nové cesty, tak v intenzitě nároku té které politické skupiny na to být tím nejpravějším dědicem povstání. Začne se však lišit jeho obraz, výklad a také praktická aplikace, a to úměrně tomu, jak se reálně rozcházel politiky těchto stran, skupin a proudů – tehdy se dá mluvit o vzniku *diskursu 1863*. Příslušný subjekt uváděl do souladu národní minulost se svou vlastní minulostí tím, že vkládal svou skupinovou genealogii do zlomového modernizačního období, jež bylo tak bohaté na témata, že umožňovala bohatý výběr látky a interpretačního prostoru. Dokud žily generace s tímto fenoménem spojené a z něj čerpající, popřípadě dokud nevznikla další diskontinuita, která závažnost tohoto fenoménu oslabila a převedla produkci genealogického modelu na jiné historické a politické reálie, potud trvá diskurs 1863 – jeho poslední kulminací byla druhá polovina 40. let 20. století, kdy ve jménu specifického revolučního výkladu dědictví roku 1863 komunisté částečně zlikvidovali, částečně ve zdeformované podobě převzali meziválečnou formu tohoto diskursu.

Tradice roku 1863 byla v nových geopolitických i vnitropolitických reáliích tlumočena a přetlumočena jazykem „lidového“ Polska, které *diskurs 1863* zařadilo do velké marxistické teorie a vybralo z něj prvky, které byly zakomponovány do vlastní koncepce historické legitimizace. S poválečným komunismem se tak povaha roku 1863 i historiografického diskursu na něm založeného opět částečně proměnila úměrně charakteru vnitropolitických proměn Polska. O historii se začali ucházet noví mocipáni, ale jak se ukázalo, i oni se museli vyrovnat se situací, kterou zanechalo rozdělení

19. století, ale současně se pokusili jí dát nové nasměrování. Tradice byla formována na základě snahy o vysvětlení příčin úpadku státu a soustředění na stát a politiku jako fundamentální kategorie dějin přetrvávalo i v meziválečném období. Tradiční syntézy byly postaveny na různě exponovaném politickém momentu, zatímco „vnitřní“ dějiny přicházely ke slovu pomaleji. Tato situace se s plnou silou projevila po roce 1918, kdy politický rozměr národních dějin byl naplněn obnovenou státností, avšak zpoždění v dalších oblastech se projevovalo v citelně pocíťované absenci syntetické práce, schopné zahrnout národní dějiny jako celek. Svým způsobem tak historiografie odrážela fakt, že politické sjednocení tří záborů v jednom státním celku nebylo následováno reálným vyrovnáním důsledků ekonomické, kulturní a sociální dezintegrace, tj. vyrovnáním vnitřního dědictví epochy rozdělení.

Na druhé straně marxistická nebo k marxismu inklinující historiografie v Polsku neměla za sebou skoro nic, čím by byla s touto tradicí spojitelná. Obecně levicově orientované dějepisectví bylo příliš úzce spojeno s tradicí PPS a jejího boje za nezávislost a politickými akcenty, než aby se dalo mluvit o nacionálně neutrální *sensu stricto* marxistické reflexi dějin, takže marxismem nebo historickým materialismem ovlivněný výzkum se odehrával buď na úrovni sociologie, nebo v rámci sociálních a hospodářských dějin, popřípadě metodologické reflexe a didaktiky dějepisu. Kritika přepolitizované historie a vyrovnání deficitu mezi nimi a dalšími oblastmi národních dějin se staly arénou, na níž se marxisté po válce pokoušeli prosadit s generální revizí dosavadní historiografie. Jejich postoj vyjadřovalo tvrzení, že pokud si dosud nikdo neuvědomil limity dějepisecké tradice, poválečná doba je prokázala do té míry, že nový rozměr dějin je možné pochopit jen skrze historický materialismus. Revizionismus se zaměřoval na v zásadě dva hlavní okruhy problémů. První souvisel s geopolitikou, tedy s přesunem státního území Polska z východu na západ, druhý se pak týkal míry kontinuity či diskontinuity vnitřního vývoje, tedy otázky, zda poválečný vývoj bude mít podobu reformní evoluce nebo revolučního zlomu.

V prvním směru diskuse většinou podtrhovala význam vítězství tzv. piastovské ideje nad jagellonskou ideou, čili návratu Polska na území, kde vznikla polská státnost, a rezignace na aktivní východní politiku. Marxisté tu příliš nezabíhali do podrobností, které za ně obstarávala medievistika, často vycházející z národně demokratického pojetí dějin, které komunistům do jisté míry konvenovalo. Soustřeďovali se na to, aby historické argu-

menty souzněly s kritikou starých modelů expanze proti Rusku a současně zdůvodňovaly inkorporaci bývalých německých území. Geopolitická změna se spojovala se slovanským programem, který komunistům potvrzoval, měl garantovat jednotu slovanských národů a eliminovat tak případné německé nebezpečí. Z kombinace slovanství a piastovské ideje se odvozovala ostrá kritika meziválečné „reakční koncepce dvou nepřátel“ jako nepřijemného dědictví „panského Polska“, sloužícího protibolševickému sanitárnímu kordonu, takže komunistům slovanství evidentně splývalo s posilováním vazeb na sovětskou zahraniční politiku.

Jistý monopol piastovského programu byl dán nejen zkušeností s Německem za války, ale také faktem, že z historiografie byl pečlivě vyreparován jeho dosavadní konkurent, jagellonský program, a to jak ve smyslu zániku vlastní koncepce a eliminace či odmlčení se jeho stoupenců, tak i ve smyslu odstranění jejích reálných základů. Stanovení nové východní hranice a nastolení sovětské kontroly zbavilo Polsko statutu země, která se do té doby snažila vystupovat jako konkurent Ruska, resp. Sovětského svazu v prostoru východní Evropy – Polsko z pozice mocenského i civilizačně-kulturního rivala Ruska kleslo na úroveň satelitu srovnatelnou snad s Polským královstvím v 19. století, a to ještě zdaleka nebylo jisté, půjde-li o Polské království let 1815–1830, 1830–1864 nebo 1865–1905. Nová východní hranice znamenala nejen ztrátu území, tvořících jakýsi hraniční pás meziválečného *antemurale*, ale v jejím důsledku se zkompletovaly „národní státy“ Litevců, Ukrajinců a Bělorusů v podobě svazových republik sovětského státu. Původní záměr využívat teritoria těchto států pro ofenzivní činnost proti Rusku (meziválečný prométeismus) zanikl a byl nahrazen novou situací, v níž Polsko spolu s ostatními zeměmi středovýchodní Evropy tvořilo pásmo sovětského „vnějšího impéria“ obráceného na západ, tedy jakési *antemurale* naruby. Teritoriální a hraniční posuny spolu s holocaustem a válečnou genocidou způsobily masívní demografické změny, jejichž důsledkem byla radikální proměna vnitřních polských poměrů: stát, který měl před rokem 1939 více než jednu třetinu národnostních menšin a bohaté spektrum náboženských vyznání, se během velmi krátké doby proměnil ve stát etnicky takřka homogenní s jednoznačnou převahou římskokatolické církve.

Stav rychlé a takřka totální dezaktualizace jagellonské ideje, provázené razantním nástupem piastovské ideje, pro níž poválečné období otevřelo prostor dokořán, jako by naplnilo starý sen národních demokratů o etnicky čistém a katolickém Polsku bez menšin a Židů, Polsku spolupracujícím

s Ruskem proti Německu. Problém však spočíval v tom, že od počátku 20. století byla polská politická i historická reflexe postavená na principu vyvažování obou idejí. Situace po roce 1945 však tuto rovnováhu vychýlila ve prospěch piastovského programu, který za dané situace mohl vyplnit celé národní dějiny, avšak jeho postup se zastavil kousek za časovou hranicí grunwaldské bitvy, kterou překračoval již jen v podobě modelu proto-národní geneze, jež brzy narazil na problém vývojového zpoždění.

Novověk však přesto obsahoval slabý, v pozadí působící, ale posléze velice perspektivní prvek, který vytvářel jakýsi společný jmenovatel, k němuž se separátní fáze vztahovaly, a tím bylo vědomí civilizačního skluzu či zaostávání za vyspělým světem. Zdrojem tohoto vědomí se stala série katastrof, kterým bylo Polsko vystaveno od září 1939 přes brutální likvidaci varšavského povstání až po sílící sovětsizační tendenci poválečného období, přičemž pocit úpadku musel být o to silnější, oč více se před válkou sebevědomí národa posilovalo oficiální propagandou. Válka i bezprostředně poválečné období znamenaly, že národ, obrazně řečeno, vyčerpal bez praktického výsledku celý repertoár tradice heroismu, odkázaný tradicí a pěstovaný tou aktuální politikou, která svůj historický fundament a *raison d'être* viděla právě v jagellonské ideji. Její odliv však způsobil, že v interpretačním vakuu v prostoru novověkých dějin vznikl průchod, kterým vstoupil marxismus. Jeho nástup v historiografii *sensu stricto* však neprobíhal formou přímé polemiky s jagellonskou ideou (to ostatně „zařídily“ publicistické polemiky), ale převedením problému do zcela odlišné dimenze sociálních a hospodářských dějin, jejichž nepříznivá bilance představovala pro marxisty hlavní problém v pojetí vztahu minulosti a současnosti; jagellonská idea byla pouze nepříjemnou „nastavbovou“ špičkou komplikované „základny“.

Na časové hranici, která však nebyla dána již jen událostně v rámci politických dějin, ale stykem dvou modelových abstrakcí, se střetla koncepce národa v podobě protonárodní geneze s problémem folwarku jako centrálním problémem marxistické verze národních dějin¹⁷. Krátce po válce se toto setkání snad nejprůhledněji projevilo na vratislavském sjezdu polských historiků v roce 1948 polemikou kolem referátu poznaňského historika Jana Rutkowského o výzkumu rozdělování společenského produktu ve feu-

¹⁷ Wyczański A., *Badania historyczne w Polsce w latach 1937–1986 nad okresem XVI–XVII w. Kwartalnik Historyczny*, n. 1, 1987, s. 90.

dální společnosti do konce 18. století.¹⁸ V rámci sekce, jejímž byl účastníkem, právě Rutkowski vyvolal největší diskusi povětšinou kritickou až odmítající – ze strany mladých marxistů. S masivní kritikou jeho koncepce vystoupili W. Kula a Z. Kormanowa. První vytkl Rutkowskému jako základní omyly přeceňování faktoru rozdělování na úkor výroby, nehistorické pojetí rozdělování, které Rutkowski podle jeho názoru odvozuje z ekonomické struktury kapitalismu a přenáší do feudalismu a konečně nedocení role kapitalizace zisku jako zdroje dynamiky ekonomického rozvoje.¹⁹ Kormanowa byla agresivní, Rutkowského koncepci označila za ignoraci třídního aspektu dějin a eliminaci základních faktorů geneze dělnické třídy včetně jejího zájmu o řešení agrární otázky, což popírá fakt vítězství kapitalismu v Polsku i jeho přerůstání do imperialistické fáze.²⁰ Disputace byla zřetelně poznamenána ideologií a ukazovala, že hledání kořenů současnosti může být zdrojem velkých kontroverzí. Oba kritici Rutkowského odsuzovali především nesoulad jeho historické koncepce s tím, co bylo podle jejich názoru podstatou poválečného vývoje a co tedy musí vyplývat z jiných dějin než jsou ty, které zprostředkovává Rutkowski. Kula na toto téma již v roce 1945 jasně řekl: „(...) prostřednictvím zkoumání sociálních a hospodářských dějin dosáhneme revize naší politické historie, provedeme úplnou revizi naší minulosti.“²¹ Rutkowského koncepcí nemohla být, koneckonců, oběma kritiky ani jinak vnímána a celá polemika dospěla k bodu, v němž se otevřeně projevila povaha argumentace marxistických historiků a jejich sporu s dosavadní historiografickou tradicí.²²

Toto setkání mělo klíčový význam. Národní schéma výkladu symbolizovalo etnický a nábožensky monolitní poválečné Polsko v národně demokratické verzi organického či integrálního národa. Tam, kde toto schéma před válkou střídal komplex jagellonské ideje, vstoupila nyní nová marxistická interpretace, která se soustřeďuje na problém folwarku, pečlivě prohledával dějiny a hledal v nich příčiny deformace polského historického procesu i východiska její nápravy. Kromě vyřazení národa jako možné alter-

¹⁸ Rutkowski J., Zagadnienie podziału dochodu społecznego dp XVIII w. In: *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19–22 września 1948*. T.1. Warszawa 1948, s. 373–386.

¹⁹ Kula W., Wielkość i podział dochodu w ustroju feudalnym. In: *Pamiętnik*, T.1, s. 387–396.

²⁰ Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Sg-1-3, t. 40, s. 108 (Kormanowa Zanna: „Głos w dyskusji“ po referacie prof. Jana Rutkowskiego).

²¹ Kula W., *Uwagi o historii gospodarczej*. *Kuznica*, n. 10, 1945.

²² Topolski J., *O nowy model historii. Jan Rutkowski (1886–1949)*. Warszawa 1986, s. 243–261.

nativní osy polských dějin však marxismus na druhé straně přebíral impuls, který protonárodní geneze (s vyústěním integrálního národa) těmto dějinám udělila, protože mu umožňoval řešit otázku zaostalosti a její nápravy v potenciálně homogenním národnostním prostředí a současně ho zbavoval povinnosti zabývat se menšinami. Prakticky to znamenalo, že ani v historii, ani v současnosti nemuseli marxisté dělit síly pro simultánní uskutečňování komunistické transformace a řešení národnostní otázky, současně se mohli elegantně vyhnout situaci, kdy by se museli zabývat problémem, který z hlediska teoretického i praktického představoval komplikaci.

Komunisté chtěli svou verzi dějin zdůvodnit, že jejich politika je historicky legitimnější a perspektivnější v porovnání s ostatními politickými koncepcemi. Proto měla být provedena reorganizace historie, aby k jejich mocenské realitě byl dotvořen počátek, jenž by minulost spojoval s přítomností v určitých genealogických řetězcích. Ty by pak, vzájemným propletením, vytvořily základní síť nebo kostru národních dějin ve formě jakéhosi sebenaplňujícího se svědectví dokládajícího existenci jejich dějinné mise. Úkolem historiků pak nebylo prověřovat prostřednictvím řemesla, zda tato konstrukce je platná, protože ona vznikala mimo toto řemeslo, byla vůči historii exteritoriální, ale prokazovat, že tato konstrukce je schopná komunikace s empirickými dějinami, čili že existuje jakési *maso*, kterým je možné základní kostru ověsit. Konečný výsledek této „hodiny anatomie“ byl často velmi zvláštní. Marxisté chtěli „stvořit“ takové dějiny, z nichž by vyplynuli oni sami jako dědici projektované historické linie, vrcholící v poválečném režimu, ale tento zvláštní způsob konstruktivismu svou násilností stále více prokazoval, že projekt má jen velmi málo společného s polskými realitami.

Každá z ostatních relevantních politických sil, ať již působících legálně či v konspiraci, měla za sebou významnější tradici než komunisté, kterým nezbývalo, než využívat cizích tradic. Platilo to jak pro potenciální sociálně-revoluční témata, na nichž participovali buď s lidovou (agrární) stranou, nebo se socialisty a v nichž, pro odlišení, současně exponovali radikální a plebejské prvky (Kościuszko a kosiníci, revoluce 1846–1848 a haličská *rabacja*, revoluce 1905 a SDKPiL, socialismus a nezávislost v roce 1918), tak i pro výsostně nacionální téma, jakým byl posun na odersko-niskou hranici, kde si konkurovali pouze s *endeckou* historiografií v interpretaci nové hranice jako vyvrcholení a důkazu jediné racionální geopolitiky v polských dějinách jako celku. V obou případech měli výhodu, že za jejich účasti na cizích tradicích a jejich dotahování k radikálním závěrům stála politická

převaha, takže bylo možné prokazovat pravdu skrze moc, v obou případech byli handicapováni tím, že do repertoáru existujících národních mýtů nebyli schopni dodat svůj autentický přínos, svou teorii počátku nebo určitý archetyp, určitou historiozofii.

S ohledem na vlastní slabost tak komunisté byli nuceni akceptovat starou „hru na dějiny“, aby mohli vystupovat jako historicky legitimní tvůrci a protagonisté autochtonní polské revoluce, kterou uskutečňují průběžně, avšak účastí v této hře, která prokazuje slabost jejich mýtu ve srovnání s ostatními, se stupeň legitimacy snižuje a musí být kompenzován reálnou politikou, což však hrozí nebezpečím „odhalení“ marxistů jako národu cizí skupiny, ovládané a proti národu řízené ruskými bolševiky. Byla to zvláštní situace, jejíž význam dobře ilustroval Gomułkův projev na plénu ústředního výboru Polské dělnické strany v květnu 1945, kde prohlásil, že je pro něj přijatelnější, aby reakce s nimi bojovala jako s polskými komunisty a ne moskevskou agenturou. Ochota být nenáviděn a napadán jako polský komunist a ne jako agent Moskvy svědčila o velmi realistické reflexi skutečné tváře „autochtonní revoluce“ polských komunistů a také o úpěnlivé snaze dostat se z fatální vnitropolitické izolace: chtěli být autochtonními bez Moskvy, avšak bez ní by nebyli vůbec. S jistou nadsázkou se dá říci, že ve chvíli, kdy komunisté přistoupili na tato pravidla hry, začali ji prohrávat.

Když na počátku 50. let 20. století procházela polská historiografie fází stalinizace, která vyvrcholila na nechvalně známé metodologické konferenci v Otwocku (1951/1952), rok 1863, resp. 1864 znovu vyskočil do popředí jako historický mezník, tentokrát ovšem v nové koncepci, která na základě využití „sovětských zkušeností“ aplikovala teorii sociálně-ekonomické formace na národní dějiny. Rokem 1863 skončila éra feudalismu a začínal kapitalismus – období před rokem 1864 bylo feudalismem, konkrétně léta 1796–1864 obdržela poetický název „období národně osvobozenecých válek a třídních bojů polských nevolníků v podmínkách postupujícího kapitalistického řádu“, zatímco pro léta 1864–1944 již platilo označení kapitalismus.²³ Pro marxisty měl tedy rok 1863 smysl jako zlom, který na polskou scénu uvedl sociálně-ekonomickou formaci kapitalismu, buržoazii a dělnictvo i s jejich třídním bojem a dal tak vzniknout takovému prostředí a takovým historickým trendům, z nichž poválečný režim odvozoval svou historickou legitimitu.

²³ Arnold S., Niektóre problemy periodyzacji dziejów Polski. In: *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich. Przemówienia. Referaty. Dyskusje*. Tom I. Warszawa 1953, s. 168–185.

Takto zúžené pojetí *diskursu 1863* trvalo v rámci striktně stalinské interpretace dějin, teprve po „slavném roce šestapadesátém“ nová politická garnitura začíná výrazněji rezonovat s některými dalšími prvky tohoto diskursu, jenž začínal ožívat a současně se doplňovat novými prvky. Zvláště pak její vůdce, Władysław Gomułka, měl trpět: „(...) všemi tradičními polskými komplexy: strachem před silným východním sousedem, obavou z Německa a možnosti dohody obou sousedů (komplex Rapallo) a jejích následků (komplex Varšavského knížectví) a k tomu se přidávalo přesvědčení o vrozeném polském sklonu k anarchii (nazvěme to komplexem *liberum veto*).“²⁴ Ozvěny tradic se tentokrát hledaly ve vzestupech romantických nadějí let 1956–1959 a realistického posouzení situace, které reprezentoval přístup nezávislých katolických poslanců kolem krakovské revue *Znak*. Přířímou paralelu mezi *Znakem*, resp. jeho „neopozitivistickou“ koncepcí formuloval například Adam Michnik ve své dnes již klasické stati o možnostech opozice v polovině 70. let 20. století: „*Stomma* (...) považoval katolicismus za konstantní rys polského veřejného života (...) chtěl zopakovat manévry vůdce a ideologa národně demokratického tábora a, jako Dmowski, když vstoupil do carské Dumy v roce 1906, vstoupil spolu se svými kolegy v lednu 1957 do Sejmu Polské lidové republiky.“²⁵

Poválečný emigrant Adam Bromke zasvětil v 60. letech dilematu „realismu“ a „romantismu“ dodnes inspirativní monografii, v níž označil povstání roku 1863 za jeden z nejvýznamnějších mezníků polských dějin, po kterém přišla silná realistická formace, mizející až v posledních letech před první světovou válkou.²⁶ Od 70. let (nesmíme zapomínat na politickou emigraci, která se znovu stává „strážcem odkazu“) se v podobě diskusí koncepcí stával jednou z dominant rodící se polské opozice, která znovu přezkoumávala možnosti, zanechané dějinami (Cywińskiego *Niepokorni* přišli v roce 1971, Michnikův *Kościół, lewica, dialog* v roce 1977). Část opozičního kánonu vstoupila spolu s jeho představiteli do politiky během 80. let, kdy však již význam roku 1863 byl převrstvován novými

²⁴ Madajczyk C., *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 roku*. Warszawa 1994, s. 37. Občas je připomínána Gomułkova svěbytná historiozofie, založená na přesvědčení o strukturálním a sebevražedném anarchismu Poláků: šlechtické Polsko zničilo šlechta, buržoazní Polsko buržoazie a dělnické Polsko dělnická třída.

²⁵ Michnik A., *Letters from Prison and Other Essays*. Berkeley, Los Angeles–London 1985, s. 136 (jde o Michnikovu stať *Nový evolucionismus z roku 1976*).

²⁶ Bromke A., *Poland's Politics: Idealism vs. Realism*. Cambridge (Mass.) 1967, s. 9 (při té příležitosti cituje výše uvedená slova z pera W. Pobóga-Malinowského).

událostmi, jež z něj činily historický mezník se zmenšujícím se politickým potenciálem.

Jen tak na okraj – zlomový charakter roku 1863 respektují i současné standardní syntézy polských dějin bez ohledu na politické či metodologické zaměření jejich autorů.²⁷ Prolomit tento úzus se v posledních letech pokouší celkem systematicky a tvrdošíjně práce Janusze Tazbira, který jakožto odborník na dobu renesanční a barokní vidí problém „dlouhého století“ z jiné perspektivy. Chápe jej nikoliv jako zlom v tradičním slova smyslu, jak jej pojmají historici moderních dějin, nýbrž jako jeden ze symptomatických důsledků historického zlomu v 17. století a současně i jako součást fatálního seriálu událostí, které pro Polsko vždycky měly katastrofické důsledky: lednové povstání konkrétně zastavilo možnost prosazení první vlny „finlandizace“ v Polsku (Finsko získalo autonomii zhruba v té době, kdy Polsko kvůli porážce lednového povstání ztratilo její zbytky).²⁸

Definitivní proměna politického potenciálu diskursu 1863 přišla zhruba ve druhé polovině 70. let, kdy se zhroutila gierkovská koncepce urychleného růstu a režim sáhl k osvědčené represii, ale to již za situace zcela jiné, než byla ta předchozí. Několik let „šoku z hojnosti“ v první polovině 70. let, spojených s relativní liberalizací vnitřních poměrů umožnilo řadě lidí podívat se za hranice a katastrofální srovnání místních a vnějších poměrů, zesílené přicházejícím hospodářským kolapsem 80. let dezavuovalo režim přinejmenším stejně tak dobře jako jeho chování k vlastním občanům. Vzniká tak prostor, v němž se po jistou dobu vnímá fakt zaostalosti přinejmenším stejně intenzivně jako to, co je vlastní povahou režim – a od režimu se pak pozornost přenáší na zaostalost jako fenomén historický, jako fenomén měřící míru civilizace dosažené polskou společností. To je moment, který popisoval a vysvětloval ve své slavné knize o Polsku a civilizaci Jerzy Jedlicki.²⁹

Je to také moment, který již před pádem komunismu věští velké klíčové téma historické reflexe 90. let a současnosti – téma polské civilizační identity, která v době začleňování do NATO a Evropské unie a existence v nich byla

²⁷ Wandycz P., *Pod zaborami. Ziemia Rzeczypospolitej w latach 1795–1918*. Warszawa 1994, s. 271n. *Polska na przestrzeni wieków*. Warszawa 1995, s. 465n. (Janusz Tazbir), Jerzy Topolski, *Historia Polski*. Warszawa 1995, s. 239n.

²⁸ Tazbir J., *c. d.*, s. 249, stejná argumentace se opakuje i v další syntéze: Samsonowicz H., Tazbir J., *Tysiącletnie dzieje*. Wrocław 2000, s. 247–248. S tímto pojetím operuje např. práce *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*. Ed. Edward C. Thaden. Princeton 1981, s. 25–32. Thaden E. C., *Russia's, Western Borderlands, 1710–1870*. Princeton 1984, s. 144n.

²⁹ Jedlicki J., *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują*. Warszawa 1988, 2. vydání, Warszawa 2002.

a bude prověřována způsobem jiným a specificky obtížnějším než v dobách předchozích. Tím, že komunismus zmizel, zmizel do jisté míry i jeden dobrý důvod výmluvy, proč tu je nějaká míra zaostalosti. Současně stále výrazněji vynikala potřeba vsadit problém zaostalosti do nového historického kontextu, v němž by bylo možné, bez vedlejších mocenských vlivů, posoudit, jednak co to vlastně znamená, být zaostalý, jednak to, zda problém zaostalosti je problémem jinakosti nebo problémem prostého dohnatelného zpoždění.

Jakoby v zrcadlovém obraze se začíná opakovat historie prvních let po druhé světové válce – potlačený a zakázaný nebo přísně kontrolovaný zájem o svět na východ od polských hranic (a kdysi součást starého Polska) se kompenzuje ve fenoménu tzv. východního obratu, jenž absorbuje nemalou část historiografické kapacity, předchází zájem o „pokrokové“ třídy je vystřídán renesancí zájmu o šlechtický fenomén a jeho roli v dějinách, který byl podobně jako v případě Jedlického zájmu o civilizaci anticipován řadou prací z pera A. Zajączkowského³⁰ a J. Tazbira³¹. Jestliže k momentu východnímu lze uvést, že z hlediska minulosti i přítomnosti má své pochopitelné a praktické důvody, pak u momentu druhého bych se rád pozastavil trochu víc. Čím je způsoben (není-li tu ideologický a politický nátlak toho typu, který tu působil předchozí půlstoletí) zájem o šlechtický moment? Podle mého tím, že historiografie se dnes obloukem vrací k prvním otázkám, jež stanuly před generacemi politiků, literátů a historiků druhé poloviny 18. století, kteří si plně začali připouštět a uvědomovat rozdíl mezi Polskem a okolním, především západním světem, avšak z tohoto poznání vyvozovali odlišné závěry. Část z nich reagovala na toto poznání odmítavě, část se pokoušela integrovat některé prvky západního modelu do polských reálií a vytvořit novou syntézu a část chtěla polské poměry vymazat a nahradit modelem importovaným. Pro všechny strany však bylo podstatné především to, že se musely vyrovnávat s identitou svého vlastního stavu, jenž vzhledem ke své dominanci představoval hlavní otázku, jež měla být rozřešena, avšak s ohledem na rozpad státu vyřešena nebyla a zanechala po sobě otevřenou disputaci o vztahu politiky a civilizace.

³⁰ Zajączkowski A., *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce. Ideologia i struktury społeczne*. Wrocław, Warszawa, Kraków 1961. První vydání této práce si získalo zahraniční renomé a bylo přeloženo do němčiny, u místního režimu si získalo takovou „popularitu, že se její autor raději začal věnovat afrikanistice – druhé vydání pod trochu pozměněným názvem *Szlachta polska. Kultura i struktura*, vyšlo ve Varšavě roku 1993.

³¹ Tazbir J., *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit-upadek-relikty*. Warszawa 1979 (2. vydání 2003).

Nedávné události přelomu 80. a 90. let 20. století, zlomové stejně razantním, i když významově zcela opačným způsobem než ty z konce 18. století, vytvořily situaci, v níž je možné staré otázky zodpovídat. Jak jsem však zmínil výše, je to zodpovídání neméně, i když jinak těžké než byly předchozí pokusy. Jeho úhelným kamenem je a bude velmi přesné definování parametrů polského a evropského, resp. západního civilizačního modelu v rámci vytváření konceptu skutečně evropských dějin, nikoliv již jen dějiny kontinentu rozděleného na skutečnou a potom jakousi zvláštní, jinou Evropu střední, středovýchodní atd. Jestliže byl šlechtický element rehabilitován a legitimizován, musí se s ním historiografie vyrovnat jiným způsobem, než kdykoliv předtím, když např. v době vzniku Solidarity bylo populární opakovat s T. Gartonem Ashem, že hnutí a jeho lidé svou strukturou a chováním připomíná obřadnost staré šlechty (*ceremonia jak na dworskim balu, a każdego z nowoprzybyłych witano z pompą, z jaką niegdyś zapowiadano może hrabiego Potockiego*)³² nebo jednání starých šlechtických sejmíků (*nacisk na autonomię regionalną wywodził się także z polskiej tradycji sejmików w czasach demokracji szlacheckiej*).³³

Ukazují to např. již zajímavé interpretace Piotra Wandycze (srovnání ústavní revoluce 1788–1792 a dekády Solidarity 1980–1990)³⁴ nebo Andrzeje Walického, které se objevily v souvislosti s výročím polské ústavy z roku 1791 (vztah mezi moderní koncepcí zákona a tradicí šlechtické demokracie).³⁵ Jejich společným motivem je snaha dospět k takovému interpretačnímu rámci, v němž se obraz politicky rehabilitovaného modelu šlechtické republiky stane kompatibilním také s konstrukčními parametry západních společností, kdy se koncepce západního národa vyrovná s koncepcí národa vznikajícího rozšířením šlechtického národa na nešlechtický zbytek společnosti (výrazně se uplatňují analogie s britským vývojem). Po letech se k tomuto tématu opět pojatému „civilizačně“ vrátil také Jerzy Jedlicki hledající styčné plochy mezi antiindustrialismem a agrární kritikou moderní společnosti ve Velké Británii a Polsku, resp. středovýchodní Evropě.³⁶

³² Ash T. G., *Polska rewolucja. Solidarność 1980–1981*. Warszawa 1987, s. 25.

³³ Tamtéž, s. 46.

³⁴ Wandycz P., Two revolutions, 1788–1792, 1980–1990. In: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland. The Constitution of 3 May 1791*. Ed. Samuel Fizsman. Bloomington and Indiana 1997, s. 531–554.

³⁵ Walicki A., *The idea of nation in the main currents of political thought of the Polish Enlightenment*. In: *Constitution and Reform*, s. 155–174.

³⁶ Jedlicki J., *Świat zwyrodniały. Lęki i wyroki krytyków nowoczesności*. Warszawa 2000, s. 113 an.

Podobné přístupy najdeme také v řadě dalších situací – argumenty kritiků vstupu Polska do Evropské unie jako počátek zkažení polské idyly, snaha kompenzovat problémy zemědělství apologií polského agrarismu a interpretací (historicky) ekologického zemědělství jako alternativy západní velkovýrobě, jež ohrožuje životy lidí nemocí šílených krav etc. Otevřel se tak prostor, který je důležitý nejen pro Polsko, ale i pro Evropu, které se nyní mohou a musí pokusit definovat svou civilizační identitu bez zátěže politických problémů, které tyto pokusy provázely předtím.

Na závěr bych se pokusil shrnout předchozí úvahy do několika bodů:

1. Polská historiografie 20. století stále velmi výrazně, byť ne absolutně, čerpá svou dynamiku z modelu, jehož základní konstrukční parametry vznikly v době krize a zániku první republiky.
2. Představy o moderních dějinách byly většinou formulovány v rámci představ o národních dějinách jako celku s výrazným sklonem vysvětlovat dějinami problémy současnosti.
3. Jedna ze základních konstrukčních os moderní polské historiografie je založena na paralelní snaze udržet polský historický proces v západním civilizačním kontextu a neohrozit jejich identitu.
4. Tato snaha se většinou odehrávala v nepříznivých politických souvislostech nereprodukcujících starý model výkladu národních dějin.
5. Následkem toho se historiografie pohybuje na základě střídání politikou výrazně motivovaných interpretací civilizačních aspektů národních dějin.

Summary

Political Parameters of Modern Polish Historiography

Modern Polish historiography is typical of specific forming of the relationship between history and present. The basic patterns of this situation were rooted in times of decline of the first (noble) Polish Republic, when history has become a certain sort of strategy trying to compensate the lost statehood. The destruction of the state by the end of the 18th century resulted in interpreting of the national history as a hypothesis – was it feasible to save the state, and if not, who was responsible for the failure? Since the history could not be returned, politics tried to answer this question

using different historical conceptions to justify the strategies that were designed to secure prospective development or to reach the independence. The question then sounded – was it feasible to save the state, and if yes, what was the cause of the success? Given political strategy perceived itself as a fulfilment of historical destiny and its successes and failures were the successes and failures of its understanding of national history.

PRVNÍ BOJE OBČANSKÉ VÁLKY V RUSKU A RUDÁ ARMÁDA V ROCE 1918*

BOHUSLAV LITERA

Názory předáků bolševické strany na potřebu a charakter armády, když úspěšně přispěli k rozkladu staré carské armády, která byla ovšem z hlediska jejich ideologie podřízená a využívaná vykořisťovatelskými třídami, prodeřaly v několika málo měsících po říjnu 1917 velmi rychlý vývoj. Od nejasných představ o miliční či dobrovolnické armádě, až po pravidelné vojsko budované sice podle třídních zásad, avšak např. s plným využitím důstojníků a odborníků starého režimu.

Vytvoření nové armády, Dělnicko-rolnické rudé armády (RKKA), si vynutilo poznání, že Rudé gardy nejsou schopné zvládnout chaotickou situaci, která zachvátila zemi, ani formování protibolševické opozice a intervenci Ústředních mocností v čele s Německem, proti Rusku. Od jara 1918 proto nový komisař vojenských záležitostí L. Trockij s Leninovou podporou zahájil urychlené budování Rudé armády, jako armády proletářského státu a diktatury proletariátu a bolševické strany, i když se po organizační stránce odlišovala od tehdejších armád jen několika rysy.¹ Na přelomu června a července 1918 měla již RKKA zformovanou strukturu, kterou vzápětí prověřily skutečné boje.

* Studie byla zpracována v rámci Výzkumného záměru AV0Z80150510, jehož nositelem je Historický ústav AV ČR a grantu GA AV ČR IAA801040701, jehož nositelem je IMS FSV UK.

¹ Blíže viz např. Litera B., Ke vzniku Rudé armády 1918. *Slovanský přehled*, 2005, č. 3, s. 321–339.

První výstřely občanské války

Lenin považoval na jaře 1918 poněkud předčasně vnitřní boj za ukončený.² Při hodnocení vnějších hrozeb bolševickému režimu, ze strany Německa a Dohodových mocností, vycházel ze své teorie meziimperialistických rozporů, kterou formuloval ve svém pamfletu „Imperialismus jako nejvyšší stádium kapitalismu“ v roce 1916. Předpokládal, že tyto rozpory alespoň dočasně zabrání Německu i Dohodě v útoku na sovětské Rusko. V polovině května na společném zasedání VCIK a moskevského sovětu proto zdůrazňoval, že rozpory mezi imperialistickými státy vyústily v imperialistickou válku. Konkrétně rozlišoval dva hlavní rozpory: mimořádně silný mezi Německem a Velkou Británií, jehož hloubka „krajně stěžuje a téměř znemožňuje vytvoření svazku největších imperialistických mocností proti sovětské republice“. Druhý rozpor hledal mezi Japonskem a USA, který byl sice podle něho zastřený, ale jeho povaha opět brzdila tažení proti bolševickému režimu, protože hrozilo nebezpečí, že přeroste v otevřenou japonsko-americkou válku. Varoval ale, že se bloky mocností mohou v krátké době rozpadnout a „uvedené rozpory už nebudou naší záštitou.“³ Při řadě příležitostí tudíž zdůrazňoval, že sovětskou politikou musí být lavírování, ustupování a vyčkávání s tím, že musí podřídit všechno tomu, „abychom okamžik, kdy se mezinárodní imperialismus spojí proti nám, o několik týdnů oddálili.“⁴ Znamenalo to jít na další ústupky především Německu, které bylo jeho nejnebezpečnějším bezprostředním nepřítelem a pokusit se využít konfliktu mezi Ústředními mocnostmi a Dohodou k získání času.

První výstřely ruské občanské války padly vlastně již koncem roku 1917 a počátkem roku následujícího, kdy byly spojené s nastolováním bolševické moci na území ruské říše a odrážením prvních útoků protivníků, „bílých“. Území, které se podařilo bolševikům ovládnout na západě země, však vzápětí padlo do rukou Ústředních mocností. Z Ukrajiny se spolu s ustupující ruskou armádou a bolševiky stahovaly na východ také česko-

² Lenin V. I., *Sebrané spisy*. Sv. 39. Praha 1988, s. 254.

³ Lenin V. II., *Sebrané spisy*. Sv. 36. Praha 1988, s. 352–353. VCIK- Všeruský ústřední výkonný výbor. V obdobích mezi sjezdy sovětů byl v letech 1917–1937 nejvyšším zákonodárným orgánem sovětského Ruska a posléze Sovětského svazu. Koržichina T. P., *Sovětskoje gosudarstvo i jeho učreždenija*. Moskva 1994, s. 41.

⁴ Tamtéž, s. 274.

slovenské legie – Československý armádní sbor v Rusku o síle asi 50 tisíc dobře vycvičených, vyzbrojených a disciplinovaných vojáků. Chtěli bojovat po boku Francie a dalších dohodových států proti Ústředním mocnostem, především proti Rakousku-Uhersku. Postavení legionářů, formálně stále rakousko-uherských občanů, bylo velmi labilní a ve vztahu k nové bolševické vládě, zvláště po uzavření brestlitevského míru, velmi nejisté. Hrozilo jim zajetí a předání do rukou Ústředních mocností. Vojenská síla legií tuto možnost vylučovala, a proto bylo rozhodnuto přesunout sbor, jenž se prohlašoval za součást francouzské armády, do Francie, která je byla připravena ochotně přijmout a zajistit jejich přesun. Příslušnou dohodu dojednal v polovině února 1918 v Kyjevě s plukovníkem M. A. Muravjovem, pod jehož velením se sbor nacházel, T. G. Masaryk a francouzská vojenská mise. Legie se podle dohody, kterou schválila bolševická vláda, měly přesunout do Francie jako plně vyzbrojená jednotka Transsibiřskou magistrálou přes Vladivostok.⁵

Československá národní rada sice vyhlásila v začínající občanské válce v Rusku neutralitu legií, avšak již samotný začátek přesunu vyzbrojené, vycvičené a disciplinované jednotky, prakticky jediné silné bojeschopné jednotky na celém obrovském prostoru, přes ruské území od Bachmače na severní Ukrajině, Kursk a Voroněž do Penzy byl poznamenán incidenty a nedůvěrou bolševických předáků jak v ústředí, tak veličin na lokální úrovni. Jejich nejistotu ohledně motivů a poslání legií zvyšovalo vylodění malých britských a francouzských jednotek v březnu 1918 v Murmansku, jež vzápětí následovaly japonské, britské a americké jednotky ve Vladivostoku a posléze v dalších ruských přístavech a přilehlých regionech a v létě 1918 také v Zakavkazsku.

První československý vojenský transport (ešelon) z celkem 63 předpokládaných opustil Penzu 27. března v atmosféře dobré vůle a sověť v Penze jménem petrohradské rady lidových komisařů vydal instrukce úřadům dále na Transsibiřské magistrále, aby zajistily průjezd legií. Již následujícího dne, sotva transport překonal Volhu, ale sověty v Irkutsku a Omsku, které se obávaly japonské intervence, žádaly, aby legie nevstupovaly na Sibiř a byly přesunuty do Francie přes Archangelsk. Sovětská vláda sice jejich požadavkům nevyhověla, avšak například J. V. Stalin, komisař národností, zdůraz-

⁵ Z rozsáhlé literatury uvedme jen Pichlík K. – Klípa B. – Zabloudivová J., *Českoslovenští legionáři (1914–1920)*. Praha 1996, s. 171, která také obsahuje odkazy na další práce. Jen dva transporty byly přepraveny do Francie přes ruské severomořské přístavy.

ňoval, že za dané situace musí být legie zcela odzbrojeny a přesouvány do Vladivostoku po malých částech a nesmí jim být povolena koncentrace v jedné oblasti. Následující týdny zabrala dlouhá a neplodná jednání mezi sovětskou vládou, francouzskými, britskými a československými orgány ohledně přepravy. Sověty v Penze, Samaře, Čeljabinsku, Omsku a řadě dalších místech zpomalovaly přepravu vznášením požadavků ohledně počtu transportů a jejich výzbroje, avšak zdržovaly se provokací. V důsledku toho první transport dorazil do Vladivostoku až koncem dubna, v příštích týdnech následovaný asi 12 dalšími. Velká většina sboru však ještě neprošla ani Čeljabinskem a 17 ešelonů se nacházelo dokonce stále ještě západně od Penzy.

Rozbuškou ve stále napjatější atmosféře, jež byla plná poplašných zpráv, se stal drobný incident v Čeljabinsku, k němuž došlo 14. května. V době, kdy se do města sjížděli delegáti československých legionářů jeden z propuštěných maďarských zajatců hodil na čs. transport kus železa a zranil legionáře. Poté, co legionáři údajného pachatele lynčovali, místní sověť jich několik uvěznil. Legionáři na to reagovali rozehráním sovětu. Když o dva dny později se omský sověť pokusil zabránit průjezdu dvou čs. vlaků na východ, došlo k ozbrojenému střetnutí, který sovětská historiografie považovala za počátek občanské války a zahraniční intervence.

Trockij reagoval na vývoj událostí 25. května z momentálního hlediska snad pochopitelným, avšak velice nešťastným rozkazem, jehož důsledky se v konečném součtu obrátily proti bolševikům. Sovětům ve městech a osadách podél Transsibiřské magistrály nařídil, že musejí legionáře odzbrojit a že „každý Čech kdekoliv u magistrály, u něhož bude nalezena zbraň, má být na místě zastřelen.“⁶ Stejný postoj vyjadřoval náčelník štábu RKKA S. I. Aralov v telegramu sovětům, který se legiím podařilo 23. května zachytit. Legionáři si uvědomili, že pokud se budou chtít dostat do Evropy, budou muset ovládnout Transsibiřskou magistrálu od Penzy až do Vladivostoku. Během dvou dnů obsadili Novo-Nikolajevsk a Čeljabinsk, kde zajali sovětského komisaře pro zásobování A. D. Cjurupu, který měl zajistit dodávky obilí ze Sibíře do Moskvy a Petrohradu, a do poloviny června obsadili klíčová města – Samaru, Ufu, Omsk s jeho sklady vojenského materiálu, v nichž se kromě tisíců pušek nacházelo mj. 168 kulometů, dále

⁶ Maksakov V. – Turnov A. V., *Chronika graždanskoj vojny v Sibiri. 1917–1918gg.* Moskva 1926, s. 168.

Tomsk a nakonec prakticky úplně kontrolovali magistrálu až k přechodu přes Jenisej v Krasnojarsku.⁷

Akce čs. legií povzbudila a zaktivizovala protibolševické síly. Dobrovolnická armáda, do jejíhož velení se po Kornilovově smrti v polovině dubna 1918 prosazoval gen. A. I. Děnikin, měla již více než 10 tisíc mužů a pokusila se, byť neúspěšně obsadit Kubáň. Generál P. N. Krasnov, který svého času přísahal, že nebude válčit proti bolševikům, se uchýlil na Don a v květnu zde byl zvolen atamanem donských kozáků. S německou vojenskou podporou vytvořil kozáckou armádu, která v následujících dvou měsících zlikvidovala sovětskou moc na Donu. Zde vyhlásil nezávislý protibolševický kozácký stát. Na jižním Urale akce čs. legií změnila osud vzpoury kozáků atamana A. I. Dutova, kteří povstali proti bolševikům již v listopadu 1917. Od března 1918 je však v prostoru železničních tratí Samara – Čeljabinsk – Omsk blokovaly a téměř zničily místní rudé oddíly pod velením V. K. Bljuchera. Obsazení Samary, Čeljabinska dalších měst a důležitých železničních uzlů legionáři, zablokovalo pohyb Bljucherových jednotek a umožnilo Dutovovi, aby počátkem července opětovně obsadil Orenburg. Později, v listopadu 1918, se jeho vojsko stalo součástí armády admirála A. V. Kolčaka. Akce také umožnila, aby se v Samaře soustředily zbytky poslanců rozehnaného Ústavodárného shromáždění a aby zde 8. června založili Výbor členů ústavodárného shromáždění (Komuč), který se prohlásil za prozatímní vládu, jež pretendovala na celoruskou působnost. Nicméně o dva týdny později v Omsku vznikla další prozatímní vláda Sibíře.⁸

Bolševický režim reagoval na novou situaci urychleným posilováním armády, jež se nacházela stále ještě ve stadiu zrodu. Na základě dekretu VCIK z 29. května „O přechodu k všeobecné mobilizaci dělníků a chudých rolníků do Rudé armády“, zahájila vláda a komisariát vojenství mobilizaci mužů vybraných oblastí. 12. června Lenin a Trockij podepsali dekret povolávající do služby v armádě muže ročníků 1893–1897 z některých újezdů Povolžského, Uralského a Západosibiřského vojenského okruhu, 17. června dělníků narozených v letech 1896 a 1897 z Moskvy.⁹ 29. června následovala série jejich dekretů, které povolávaly do armády dělníky z Petrohradu, úředníky a dělníky ročníků 1893–1897. Dále byli zmobilizováni muži, kteří

⁷ Pichlík K. – Klípa B. – Zabloudivová J., c. d., s. 176nn.

⁸ *Graždanskaja vojna i vojennaja intervencija v SSSR. Enciklopedija*. Moskva 1983, s. 193, 300, 202, 267. Dále jen jako Enciklopedija.

⁹ *Dekrety sovětskoj vlasti*, Tom II. Moskva 1959, s. 334–335.

sloužili v dělostřelectvu a ženijních jednotkách (ročníky 1893–1895) a bývalí důstojníci carské armády, lékaři, úředníci ročníků 1892–1897 z Moskvy, Petrohradu a dalších 7 gubernií a 54 újezdů Povolžského, Uralského a Západosibiřského vojenského okruhu.¹⁰

Mobilizaci doprovázely propagandistické mítinky, na nichž vystupoval Lenin, Trockij a další bolševičtí předáci. V Moskvě bylo do armády povoláno např. asi 10 tisíc mužů, v Petrohradě na 5 tisíc. To bylo považováno za uspokojivé množství a také důkaz revoluční oddanosti a vyspělosti dělnické třídy, avšak patrně daleko silnějším motivem ke vstupu do armády byla katastrofální zásobovací situace a více než hladové příděly potravin. Nicméně mobilizace mužů ve třech vojenských okruzích, která měla posílit RKKK o 275 tisíc vojáků, jich ve skutečnosti dala jen asi 40 tisíc.¹¹

O měsíc později jednal o kritické situaci na východě Ruska ústřední výbor Ruské komunistické strany (bolševiků) (RKS(b)). Rozhodl se posílit bojovou morálku a bojeschopnost jednotek RKKK mobilizací členů bolševické strany, kteří měli jakoukoliv zkušenost s velením a vyslat je na frontu. Moskevské organizace bolševické strany prý vyslaly na Východní frontu přibližně 2 tisíce svých příslušníků, petrohradské pak asi 800. Celkově zde mělo do konce roku 1918 působit asi 25 tisíc členů bolševické strany.¹² Opět, avšak nikoliv zdaleka naposledy, se služba v armádě, resp. na kritických bojištích, stala hlavním testem loajality členů bolševické strany. Očekávalo se od nich, že posílí morální a politický stav jednotek a jejich bojeschopnost a že sami jim půjdou příkladem.

Sovětské jednotky, které operovaly v rozsáhlém prostoru Penza – Syrsaň – Samara – Simbirsk byly původně sloučeny v tzv. československý front. Usnesením rady lidových komisařů ze 13. června 1918 však bylo ze všech jednotek operujících v Povolží, na Urale a západní Sibiři, vytvořeno první sovětské operační velení – Východní front. Jeho nejvyšším velitelským orgánem se stala revoluční vojenská rada, kterou tvořil vrchní velitel fronty levý eser, a bývalý podplukovník carské armády M. A. Muravjov. Politickými komisaři byli jmenováni P. A. Kobozev, starý člen bolševické

¹⁰ *Dekrety sovětskoj vlasti*, Tom II, s. 438–440, 507–508, 508–510, 510–512. Šatagin N. I., *Organizacija i strojitelstvo sovětskoj armii v period inostrannoj vojennoj intervencii i graždanskoj vojny (1918–1920gg.)*. Moskva 1954, s. 76. Kljackin S. M., *Na zaščite Oktjabrja. Organizacija regularnoj armii i milicionnoje strojitelstvo v sovětskoj respublike. 1917–1920*. Moskva 1965, s. 194 nn.

¹¹ Trotsky L., *My Lifě*. New York 1970, s. 395 nn.

¹² *50 let vooruženych sil SSSR*. Moskva 1968, s. 44.

strany a reprezentant sovětské vlády na západní Sibiři a G. I. Blagonravov. Členem rady byl dále mj. K. A. Mechonošin. Prvním úkolem frontu bylo soustředit roztržštěné jednotky a formovat z nich vyšší jednotky – armády.

Politickým komisařem 1. armády, která operovala v prostoru Penza – Samara – Simbirsk – Kazaň byl jmenován O. J. Kalinin a především další stranický veterán Valerian Kujbyšev, který alespoň zpočátku měl daleko větší autoritu, zvláště vůči nejrůznějším sovětským orgánům a sovětům, než velitel 1. armády, jímž byl bývalý poručík carské armády M. N. Tuchačevskij. Z jednotek podléhajících 1. armádě byly postupně zformovány tři divize.

Základem 2. armády se staly různé jednotky rudých gard a dělnické oddíly, jejichž úkolem bylo zajišťovat zásobování měst potravinami, jež operovaly v prostoru Ufy – Samara a Čeljabinska. Jejím velitelem byl jmenován K. N. Blochin, komisaři S. I. Gusev, člen strany od roku 1898, a P. K. Šternberk. 3. armádu vytvořily opět nejrůznější jednotky, operující v prostoru Jekatěrinburgu, z nichž vznikly 4 divize a dvě brigády. Velitelem armády se stal P. I. Berzin, později M. M. Laševič. Základem 4. armády se staly jednotky tzv. Zvláštní armády, která válčila proti uralským kozákům. Z nich byly zformovány 1. a 2. nikolajevská divize. Součástí 1. divize se stal pluk, jemuž velel budoucí bolševický hrdina občanské války V. I. Čapajev. Jeho jednotka byla později rozšířena na brigádu a posléze na divizi. Vojska, která operovala v prostoru Kazaně, vytvořila 5. armádu. Celkové početní stavy všech pěti armád ale zprvu nepřesahovaly 45 tisíc mužů a přesto, že rudá vojska na Východní frontě dostala od 16. června do 5. srpna jako posilu 11 tisíc pěšáků a asi 500 jízdních vojáků, 136 kulometů, 19 děl a dokonce dalších 6 obrněných vlaků a 4 letadla, trpěla velkým nedostatkem výzbroje a výstroje.¹³

V souvislosti s rozmachem bojů v povodí Volhy vyčlenila sovětská vláda 2. srpna 25 milionů rublů na zformování volžské říční flotily složené hlavně z ozbrojených lodí a bárek. Urychlila také opravy letecké techniky a formování prvních leteckých oddílů. V září jich měla RKKa k dispozici 61 a nacházelo se v nich celkem asi 260 letadel různých typů.¹⁴

¹³ 50 let, s. 44n. Kljackin S. M., Na začáte, s. 197nn. Šatagin N. I., *Organizacija*, s. 82nn. N. I. Šatagin uvádí, že podle archivních materiálů měla k 1. srpnu 1. armáda 12 851 vojáků, 3. armáda 24 691 mužů, 4. armáda 24 270 vojáků, 5. armáda 8918 mužů. Informace o početních stavech 2. armády nejsou k dispozici, ale byly zanedbatelné. Šatagin N. I., *Organizacija*, s. 84. V této souvislosti je nutné rozlišovat mezi jednotkami RKKa a jednotlivými rudými armádami, resp. jednotkami, které na obrovském území vznikaly ad hoc v jednotlivých oblastech.

¹⁴ 50 let, s. 46.

Akce československých legií a na ně navazující aktivizace protibolševických sil změnila ruskou vojenskou situaci z řady tvrdých a krutých lokálních střetů proti jednotlivým nepřátelským silám v kritické ohrožení bolševického režimu a boj „na život a smrt“. Do krajnosti vyostřila také vnitropolitickou situaci sovětského režimu. Katastrofální stav zásobování, nutnost nastolit radikální centralizaci zbylé výroby a orientovat ji výhradně na válečné potřeby v kombinaci s ideologickými postuláty vedly bolševickou vládu k tomu, že od června 1918 začala uplatňovat politiku tzv. válečného komunismu.

4. července se v Moskvě konečně sešel V. sjezd sovětů, který měl schválit novu ústavu RSFSR a projednat řadu zásadních problémů, včetně výstavby armády. Leví eseri, jediná legální strana, která ještě působila a která se rozhodně stavěla proti míru s Německem a řadě sociálně ekonomických opatření bolševické vlády, využili zasedání nejvyššího orgánu RSFSR, v němž měli 352 delegátů ze 1164. Požadovali skončení mírové politiky s Německem a postavili se také proti Leninově a Trockého koncepci formování armády. Lenin jejich požadavky následujícího dne tvrdě odmítl s tím, že koncepce levých eserů vytvářet partyzánské oddíly, které by bojovaly proti pravidelné imperialistické armádě, je absurdní a že budování armády v současném duchu musí pokračovat.¹⁵

Když však levý eser B. D. Kamkov řekl v přítomnosti německého vyslance Mirbacha, že se „diktatura proletariátu změnila v Mirbachovu diktaturu“ a že Lenin přeměnil Rusko v „lokaje německých imperialistů“, Sverdlov zasedání sjezdu urychleně skončil. Následujícího dne se nesešel, neboť leví eseri přistoupili k přímé akci. Zavraždili Mirbacha a pokusili se v Moskvě a některých městech vyvolat povstání proti bolševické politice smíru s Německem. Povstání tvrdě potlačily především věrné pluky lotyšských střelců, i když se boje v Jaroslavi, proti níž vyrazil oddíl vedený Frunzem, protáhly.¹⁶ Lenin a Sverdlov sice vyjádřili německému vyslanectví hlubokou lítost a své omluvy, ale v telegramu Stalinovi, který přebýval v Caricynu (dnešní Volgograd), Lenin vyslovoval velké obavy, že se sovětské Rusko nachází na pokraji války s Německem, která by pro něj byla zničující.¹⁷

¹⁵ Lenin V. I., *Sebrané spisy*. Sv. 36, s. 538.

¹⁶ Enciklopedija, s. 319. Spirin L., Razgrom mjatěža levých eserov v Moskvě 6–7 ijulja 1918 goda. *Vojenno-istoričeskij žurnal*, 1968, č. 8, s. 38–47. *Vojenno-istoričeskij žurnal* dále jen VIŽ.

¹⁷ Lenin V. I., *Sebrané spisy*, sv. 36, s. 757. Německá armáda, která připravovala na polovinu července velkou ofenzívu na rozhodující západní frontě, neměla ve skutečnosti sílu podni-

Sjezd sovětů pokračoval až 9. července již bez účasti levých eserů a jednomyslně schválil usnesení k výstavbě RKKA, které předložil Trockij. Ten ve svém projevu nastínil vizi silného vojska vyznačujícího se „ocelovou revoluční disciplínou“, nadchnutého ideály dělnicko-rolnické revoluce. Povinná vojenská služba jí měla dodat sílu, mobilizace bývalých důstojníků znalosti a vojenští komisaři měli zajistit pevné spojení s bolševickým režimem. Armáda měla střežit dělnicko-rolnický režim do té doby, dokud nepovstane dělnická třída v Evropě a v očekávaných socialistických revolucích nesvrhne vykořisťovatelské systémy, nezasadí smrtelnou ránu militarismu a nevytvoří podmínky pro mír.¹⁸

V okamžiku, kdy Trockij hovořil ke sjezdu, byla skutečná realita horší než si sám představoval, neboť kromě přetrvávajících bojů s levými esery v některých městech se hroutila Východní fronta. Její velitel, levý eser M. A. Muravjov, nechal totiž pozatýkat několik velitelů, včetně Tuchačevského, prohlásil se vrchním velitelem a vyzval československé legie ke společnému boji proti Německu. Současně velitel 2. armády Východního frontu F. E. Maxim, bývalý plukovník carské armády, přeběhl ke Komuči, kde se stal jedním z velitelů jeho Národní armády. Lenin a Trockij postavili Muravjova mimo zákon a vzpouru zlikvidoval předseda simbirského gubernského výboru I. Varejkis, který ho pozval k jednáním. Místo rozhovorů byl Muravjov zavražděn a jeho oddíl, zbavený velení, již snadno odzbrojili vojáci věrní Varejkisovi. 10. července byl velitelem Východního frontu jmenován I. I. Vacetis, dosavadní velitel divize lotyšských střelců.¹⁹

V této době získával první zkušenosti s vojenskou problematikou J. V. Stalin, který pobýval v Caricynu na Volze. Sem byl vyslán jako mimořádný zmocněnec sovětské vlády, který měl zajistit „výkup“ a dopravu obilí z Povolží a severního Kavkazu do Moskvy. Do města dorazil obrněným vlakem počátkem června v doprovodu oddílu Rudých gard a dvou obrněných vozů, které mu měly zajistit autoritu. Stalin však stál před totálním neú-

kat větší akce i na východě. Ostatně z německého hlediska bylo sovětské Rusko vedlejší veličinou. Německá vojska na východě vystavená útokům partyzánů rychle slábla a podléhala dezintegraci. Jejich velitelé ostatně nepovažovali za možné, že by byla schopná provést jakoukoliv větší akci proti Rusku. White J. W., *National Communism and World Revolution: The Political Consequences of German Military Withdrawal from the Baltic Area in 1918–19. Europe – Asia Studies*, vol. 46, No. 8 (December 1994), s. 1358.

¹⁸ Trockij L., *Kak vooružalas revolucija*. Tom I, Moskva 1923, s. 303nn.

¹⁹ Mlečin L., *Russkaja armija meždu Trockim i Stalinym*. Moskva 2002, s. 281nn. Podle sovětské verze událostí Muravjov zahynul v přestřelce. *Enciklopedija*, s. 362n, 87.

spěchem, neboť železniční trať dál na jih k obilným oblastem přerušili Krasnovovovi kozáci, jehož vojska (asi 45 tisíc mužů) zahájila tažení proti Caricynu. Ve městě sice sídlilo velitelství Severokavkazského vojenského okruhu, jeho členové však dorazili do města jen krátce před Stalinem a teprve shromažďovali všechny dostupné jednotky k obraně města. Stalin zprvu informoval Lenina jen o záležitosti s dopravou obilí, avšak 22. června Leninovi a Trockému telegrafoval, že sice nechtěl převzít žádnou vojenskou funkci, avšak nyní cítí, že nemůže postupovat jinak, zvláště když ho štáb okruhu vtahuje do vojenských záležitostí. Žádal proto, aby dostal oficiální vojenské pravomoci, aby mohl sesazovat a jmenovat vojenské velitele. Později, 10. července, se již obrátil na Lenina s kritikou vojenských specialistů, kteří nebyli podle něho psychologicky připraveni vést rozhodný boj proti kontrarevoluci. Zdůraznil, že on sám bude, bez ohledu na postoj Moskvy (Trockého), bez formalit sesazovat „ty špatné velitele i komisaře, kteří škodí věci“ a skutečnost, že nemá žádný „papír“ od Trockého v ruce, mu v tom nezabrání.²⁰

Intervence

Operace československých legií ukázala, že disciplinované, dobře vycvičené vojsko má předpoklad dosáhnout až překvapivých výsledků, avšak dohodoví spojenci nebyli připraveni ji využít. Zcela rozhodující význam měl pro sovětské Rusko však stále ještě postup Německa. Bolševičtí předáci zažili dlouhý týden obrovské nejistoty po zavraždění vyslance Mirbacha v Moskvě. Pokoušeli se Německo neutralizovat návrhem velkorysé tajné vojensko-hospodářské smlouvy, avšak německé velení považovalo za zcela prioritní výhradně západní frontu ve Francii a vojensky proti sovětskému Rusku nezasáhlo.

Nejvyšší spojeneckou válečnou radu dohodových mocností v Paříži přesvědčil teprve vývoj, že bolševici nemají reálnou moc a nevytvořili efektivní armádu.²¹ Nejvyšší spojenecká válečná rada došla 2. července k závěru, že intervence v Rusku je nezbytně nutná k vítězství ve válce a vyzvala amerického prezidenta W. Wilsona, aby podpořil japonskou expedici na Sibiř. Wilson sice vyslovil souhlas, avšak celkový početní stav amerických

²⁰ Stalin J. V., *Spisy*. Sv. 4, Praha 1951, s. 119–120. Mlečin L., *Russkaja armija*, s. 267.

²¹ *Foreign Relations of the United States: Russia*, vol. II. Washington 1935, s. 242.

a japonských vojáků omezil na pouhých 14 tisíc, což zdaleka nestačilo k vedení větších operací. Potvrdil však princip intervence. 6. července vyhlásili Spojenci dočasný protektorát nad Vladivostokem a uzavřeli dohodu s murmanských sovětem o autonomním statutu oblasti a o právu Spojenců cvičit a velet ruským vojskům. Petrohradský vojenský sovět sice vyslal na sever proti postupujícím spojeneckým vojákům, jichž zde koncem června bylo asi 2500, dva ešelony, asi 800 mužů, ti se však nechali bez boje odzbrojit. Velitel spojeneckého uskupení gen. Maynard tak k 8. červenci kontroloval polovinu železnice z Murmanska do Petrohradu.²²

Vzhledem k tomu, že čs. legie kontrolovaly většinu Transsibiřské magistraly a předmostí na řece Volze, dohodové spojenecké velení obecně předpokládalo, že podniknou útok na směrem na Simborsk a Čeljabinsk, dále na sever na Jekaterinburg a že se po dalším tažení spojí se spojeneckými vojsky, která měla postupovat od Archangelska. Zde se v létě 1918 vylodilo několik dalších výsadek s asi 31 tisíci vojáků, proti nimž stály jen slabé jednotky RKKA. Celkově nepřilíš reálný záměr dohodových států tak předpokládal, že se na obrovském prostoru spojí jednotky vyloděné na severu se sibiřskými protibolševickými armádami a spojeneckými jednotkami, které operovaly na Dálném východě.²³

V létě 1918 se kritickou frontou, na níž se odehrávaly bojové operace závislé na přesunech vojsk po železniční síti, stala Východní fronta. Ta se po Muravjevově povstání téměř zhroutila a její nový velitel Vacetis se jí pokoušel stabilizovat. 22. července však dobyl jízdní oddíl bělogvardějců strategicky významný Simborsk, kde RKKA utrpěla potupnou porážku. O několik dnů ztratila Jekatěrinburg a 6. srpna i Kazaň, kde čs. legie ukořistily ruský zlatý poklad.²⁴ Dobytím uvedených měst si legie a bělogvar-

²² Maynard Ch., *The Murmansk Venture*. New York 1971, s. 43nn. *Iz Istorii graždanskoj vojny v SSSR*. Tom I, Moskva 1960, s. 29.

²³ Moore P., *Stamping Out the Virus. Allied Intervention in the Russian Civil War, 1918–1920*. Atglen 2002, s. 14nn. 50 let, s. 54n.

²⁴ Okolo osudu pokladu koluje množství spekulací. V Kazani ukořistili 6. srpna legionáři ruský státní poklad – více než 500 tun zlata. Když byl v květnu 1920 vrácen do Státní banky, chyběla z něho více než třetina, 181 tun. V průběhu 22 měsíců několikrát změnil místo uložení a třikrát majitele. Nejdelsí dobu 14 měsíců, ho měl v rukách „nejvyšší vládce Ruska“ admirál Kolčak. Je doloženo, že největší množství pokladu zmizelo právě v této době, neboť z něho platil za dodávky zbraní, kryl půjčky na vedení války. Části se zmocnili atamani Semjonov, Kalmykov. Zdá se, že z pokladu přišly do Československa jen zlomky. Jeho drtivá část zmizela v Rusku. Sládek Zd., *Ruský zlatý poklad. Slovanský přehled*, 1965, č. 1, s. 145.

dějci vytvořili solidní předmostí k dalšímu postupu na západ. Dezorganizované sovětské oddíly se uchytily až na březích Volhy v oblasti Svižajska, kam bolševici směřovali naléhavě posily a kam je přijel povzbuzovat a nastolit tvrdou disciplínu ve svém proslulém vlaku Trockij. Každému veliteli a komisaři, jehož jednotka by ustoupila ze svých pozic, hrozil popravou.²⁵

Ztráta Simbirskaja působila v Moskvě jako výbuch bomby. Situací se zabýval celý ústřední výbor bolševické strany 29. července. Východní frontu prohlásil za hlavní s tím, že se o osudu celé ruské revoluce rozhoduje na Volze a na Urale. Došel k závěru, že jednotky RKKA neměly jasné velení, že velitelé jsou nezkušení a nespolehliví, političtí komisaři že postrádali revoluční odhodlanost a oddanost revoluci.²⁶ Všichni členové bolševické strany, kteří selhali, byli sesazeni ze svých postů a vyloučeni ze strany. Ústřední výbor současně nařídil další mobilizaci členů strany, kteří měli posílit bojového ducha armády Východní fronty. Z Moskvy sem bylo posláno v létě 1918 asi 2000 členů bolševické strany, z Petrohradu 800, z vladimírské stranické organizace na 500 atd., i když celkové počty nejsou k dispozici. Na Východní frontu a jiné ohrožené fronty vysílala bolševická strana organizátory, kteří spolu s osvědčenými většinou místními polními vojenskými veliteli formovali z samostatně působících nesourodých oddílů kompaktnější vyšší jednotky RKKA s pevnou strukturou. Tak vznikla např. 1. sibiřská „železná“ divize, kterou formoval G. D. Gaj a která se stala jednou ze sovětských úderných divizí na Východní a později i jiných frontách.²⁷

Součástí posilování RKKA byla série dalších mobilizací mužů do armády z vybraných újezdů, gubernií a vojenských okruhů. Od 12. června do 29. srpna tak bylo do RKKA povoláno dalších asi 540 tisíc mužů. Speciální mobilizace dělníků, kteří v carské armádě zastávali poddůstojnické funkce, vyhlášená 2. srpna, dala RKKA dalších 17 800 vojáků, jimž byl přislíbený urychlený postup na velitelské funkce. Současně začali být poprvé podle dekretu rady lidových komisařů z 29. července ve velkých počtech mobilizováni bývalí důstojníci a specialisté carské armády. Tehdy byl do RKKA

²⁵ Bubnov A. – Pokrovskij M. – Thomas J., *Dějiny občanské války v Rusku 1917–1921*. Praha, b.r., s. 350. U Svižajska se rozpadl pluk RKKA a Trockij nechal popravít jeho velitele a politického komisaře pluku, jako osoby odpovědné za jednotku. Stalinova skupina se proti tomu bouřila a Trockému to nikdy nezapomněla.

²⁶ *Iz istorii graždanskoj vojny v SSSR. Sbornik dokumentov i materialov*. Tom 1, Moskva 1960, s. 344–346.

²⁷ *Encyklopedija*, s. 171, 138. Divize se od poloviny listopadu 1918 oficiálně nazývala 24. simbirská železná divize.

povolán mj. bývalý štábní kapitán A. Vasilevskij či poddůstojník jezdeckva G. K. Žukov, kteří se později stali jedněmi z nejlepších velitelů RKKA. Mobilizace umožnily do konce srpna zformovat celkem 29 pěších a 1 jezdeckou divizi. Na Východní frontě bylo zformováno v průběhu léta 14 pěších divizí.²⁸

Strategická situace se však vyvíjela dále v neprospěch sovětů. Východní frontu sice považoval Lenin a Trockij za hlavní, ale bolševický režim byl ohrožen také z jihu. V polovině července (13. 7.) zde Děnikinova Dobrovolnická armáda obsadila Tichoreck a kozácká Donská armáda gen. A. Krasnova v počtu asi 45 tisíc mužů od západu izolovala Caricyn a vedla útok na město.²⁹ Sovětské jednotky se zde skládaly z obvyklé směsice nejrůznějších jednotek či spíše ozbrojených tlup a band, partyzánských oddílů a jednotek, které sem byly vytlačeny z Ukrajiny. Velitelem nejsilnější z nich, tzv. Vorošilovovy skupiny, byl K. J. Vorošilov, který se současně stal neoficiálním mluvčím těchto neškolených, často nevzdělaných, nezbytně však statečných a charismatických rudých velitelů, kteří svoje postavení v čele vojsk museli denně obhajovat.³⁰ Těmto samorostlým, soběstačným velitelům bylo však z osobního i ideologického hlediska krajně proti mysli, aby jim veleli příslušníci nedávno svržených „vykořisťovatelských“ tříd v podobě vojenských specialistů.

Ohrožení města Caricynu spojilo J. V. Stalina s těmito rudými vojenskými veliteli, kteří sdíleli podobné názory a kteří se ochotně podřídili jeho vedení. Stalin byl ostatně členem tehdejšího politbyra bolševické strany. Stalin a Vorošilov uspořádali 17. července konferenci místních stranických a sovětských činitelů, na níž projednávali stav velení fronty v Caricynu. Shledali ho v rozkladu. O dva dny později dostal Stalin od komisariátu vojenství skutečně příkaz, aby v Severokavkazském vojenském okruhu vytvořil vojenskou radu, která by „nastolila pořádek, zkonsolidovala oddí-

²⁸ Kljackin S. M., *Na záščiťe*, s. 210nn. Šatagin N. I., *Organizacija*, s. 84nn.

²⁹ Poměr kozáků k událostem v Rusku byl rozporuplný. Část mladších podpořila revoluci, bohatší jih byl odhodlaný bránit svá historická a pozemková privilegia. Vztahy kozáků s „bílymi“ byly plné napětí a také vztah bolševiků vůči kozákům byl velmi složitý, většinou plný nedůvěry. Pokus bolševického vedení, které za občanské války využívalo kozáckých zdrojů, „zlikvidovat revoluční cestou“ kulacké kozáctvo, vyvolal počátkem roku 1919 v Donské oblasti povstání, jež sehrálo jednu z nejdůležitějších rolí občanské války. Zabránilo RKKA v dalším postupu na jih a umožnilo Děnikinovi přejít do ofenzív. K problematice blíže např. Mironov F., *Tichij Don v 1917–1921 gg.* Moskva 1997.

³⁰ K charakteristice blíže např. Bubnov A. – Pokrovskij M. – Thomas J., *Dějiny občanské války v Rusku 1917–1921.* Praha b.r., s. 234.

ly ve vojenské jednotky, vytvořila příslušné velení.“ Prvním rozkazem nové vojenské rady okruhu se Stalin jmenoval jejím předsedou, komisařem jmenoval S. K. Minina, A. N. Kovalevského dočasným vojenským specialistou a Vorošilova jeho pomocníkem.³¹

Realita byla však jiná. Vorošilov se záhy stal členem rady a převzal vojenské velení. Stalin současně nařídil místní organizaci Čěky, aby uvěznila asi 5000 bývalých důstojníků carské armády a příslušníků „vykořisťovatelských“ tříd. Jako patrně první sovětský předák použil principu zajištění a stability týlu odstraněním či likvidací veškerých potenciálních protivníků. Leninovi svoje kroky vysvětloval 5. srpna tím, že „situace na jihu není právě snadná. Vojenská rada dostala zcela rozvrácené dědictví, rozvrácené zčásti netečnosti bývalého vojenského velitele, zčásti spiknutí osob, přibraných vojenským velitelem do různých oddělení vojenského okruhu. Bylo nutno začít všechno znovu...“³² Za svoji nevyřčenou zásluhu nepochybně počítal řadu kroků, včetně „včasného odstranění tak zvaných /vojenských/ odborníků... což umožnilo získat na svou stranu /sovětské/ vojenské jednotky a zavést v nich železnou kázeň.“³³

Z nejrůznějších vojenských oddílů a partyzánských jednotek zde vznikaly pravidelné jednotky, jímž veleli jejich původní velitelé a které neměly vojenské speciality. Do obrany města byl zapojen také 1. socialistický jízdní pluk u jehož zrodu stál poddůstojník jízdy carské armády a zástupce velitele pluku Semjon M. Budonnyj. Jeho setkání s Vorošilovem a Stalinem, z něhož bolševická propaganda později vytvořila legendu, ho přivedlo ke vznikající Stalinově caricynské skupině, která do doprovázela do konce života. Budonnyj prý tehdy přesvědčil Vorošilova o možnostech a významu jezdeckta jako samostatné bojové síly, nikoliv jen jako podpory pěchoty a o možnostech využití strategické mobility jezdeckta. Podle sovětských údajů měl Vorošilov k dispozici na frontě u Caricynu asi 42 tisíc „bodáků a šavlí“, tj. pěšáků a jezdeckta. Čelili útoku asi 45 tisíc mužů gen. Krasnova, kteří do počátku srpna přerušili spojení strategicky důležitého města jak s jihem země, tak především s Moskvou.³⁴

³¹ Aksinskij V., *Kliment Jefremovič Vorošilov*. Moskva 1974, s. 64. *Direktivy komandovanija frontov Krasnoj Armii*. Tom 1, Moskva 1969, s. 286.

³² Stalin J. V., *Spisy*. Sv. 4, s. 121.

³³ *Ibidem*, s. 123.

³⁴ *Enciklopedija*, s. 405nn. Sovětské údaje o počtech vojáků jsou uváděny buď v počtech „bodáků“ či „šavlí“, nebo v celkových počtech. Podíl „bodáků a šavlí“, tj. skutečných bojovníků, však tvořil jen asi pětinu či čtvrtinu celkových početních stavů armád.

Bojová morálka sovětských vojsk byla až na výjimky slabá a šířící se útoky do nepřátelského tábora posilovaly pochybnosti ohledně vojenských specialistů. Samotný Lenin s odvoláváním na jejich nespolehlivost požadoval jejich nahrazení komunisty. Trockij jejich nasazení hájil s tím, že komunisté nemohou nahradit inženýry a zdůrazňoval, že bojové zkušenosti a koncentrační tábory, resp. tvrdé tresty, povedou k radikálnímu zlepšení stavu.³⁵

V polovině srpna 1918 byla sovětská republika obklopena těsným sevřením front. Její nepřátelé kontrolovali tři čtvrtiny území země, na němž se nacházela většina průmyslových podniků a téměř všechna ložiska surovin, paliv a navíc rozhodující zemědělské oblasti. Bělogvardějci obsadili také velké muniční továrny v Iževsku a Votkinsku. Ze 190 milionů obyvatel země nyní bolševici kontrolovali jen asi 64 milionů, tj. třetinu. Několikeré mobilizace do armády sice zvýšily její početní stavy na více než půl milionu, z nichž ovšem pouze 323 tisíc mělo zbraně; úspěchů v boji dosáhly zatím jen některé, v podstatě izolované jednotky. Na rozhodující Východní frontě měla RKKA podle sovětských údajů asi 68–70 tisíc „bodáků a šavlí“.³⁶ Vše nasvědčovalo tomu, že se blíží konec bolševického režimu. Během měsíce se však situace od základů změnila.

Pragmatické sovětské vedení vedlo v této době s Německem, které došlo k závěru, že jeho pád by byl proti německým zájmům, rozhovory o další smlouvě, jež by doplnila brestlitevskou. Sověti opět přijali tvrdé německé finanční, ekonomické a územní požadavky a počátkem srpna byla smlouva připravena k podpisu, i když příprava dvou tajných nót oddálila její podpis až na 27. srpen. Výměnou za řadu ekonomických a dalších ústupků Lenin vynikajícím způsobem využil německých problémů a krachu jeho ofenzívy na západní frontě k tomu, aby zbavil sovětské Rusko nejnebezpečnějšího nepřítel. Sovětské Rusko dokonce navázalo vojenské vztahy s Německem, které byly zcela v jeho intencích. Zavázalo se například, že sovětské síly vytlačí spojenecké jednotky ze severního Ruska a Baku a pokud by toho nebylo schopno, předpokládala se německá vojenská účast v operacích. Stejně tak se Rusko zavázalo, že podnikne všechna opatření, aby zlikvidovalo povstání čs. legií a Děnikinovy Dobrovolnické armády. Německo se na druhé straně zavázalo, že nebude podporovat Krasnovova vojska a že nepodpoří turecké akce na Kavkaze.³⁷

³⁵ *The Trotsky Papers 1917–1922*, ed. by J. van Meijer. Vol. 1, Hague 1964, s. 91, 107.

³⁶ *50 let*, s. 41, 49. Šatagin I. I., *Organizacija*, s. 129nn.

³⁷ Wheeler-Bennett J. W., *Brest-Litovsk. The Forgotten Peace*. London 1938, s. 341nn. Text smlouvy, dvou tajných nót a finanční smlouvy Tamtéž, s. 427, 435, 439.

Podstatné bylo, že si bolševický režim uvolnil ruce na západě vůči Německu a okamžitě, ještě před oficiálním podpisem smlouvy, toho v maximální míře využil. Nejvyšší vojenská rada totiž na Leninův příkaz začala již 10. srpna přesunovat uvolněná vojska ze západu země na východ. Koncem července 1918 měla sovětská armáda na Východní frontě 42 tisíc „bodáků“, 1,5 tisíce „šavlí“, asi 110 děl, na 700 kulometů a 19 obrněných vlaků proti nimž podle sovětských údajů stálo asi 42 tisíc „bodáků“ a do 10,5 tisíce „šavlí“ bílých, kteří měli mít k dispozici na 150–190 děl, okolo 600 kulometů a 16–20 obrněných vlaků. Po přísunu posil ze západní fronty měla počátkem září RKKK na Východní frontě celkem 67,5 tisíce „bodáků a šavlí“, 264 děl, 1130 kulometů, 8 obrněných vozidel a 17 obrněných vlaků a také 31 letadel. Další posily byly ještě na cestě. Nepřítel podle těchto údajů měl, spolu s iževsko-votkinskými povstalci v týlu sovětské armády, asi 53–63 tisíce „bodáků a šavlí“, 165–220 děl, 590–720 kulometů, asi 4–5 obrněných vlaků a 6–8 letadel.³⁸ Z přesunu vojsk ze západu těžily také ostatní úseky fronty, ať již krycí jednotky stojící na severu proti spojeneckým jednotkám, tak zvláště fronta na jihu, kde se do 7. září podařilo rudým vojskům zatlačit kozáky od Volhy až za Don a odrazit první útok proti Caricynu.³⁹

Východisko z kritických situací vidělo sovětské vedení v centralizaci a krajním využití prostředků, které mělo k dispozici. První krok k centralizaci vojsk učinilo 19. srpna, kdy po krátké přípravě schválila rada lidových komisařů dekret „O sjednocení všech ozbrojených sil Republiky pod lidový komisariát vojenství“. Dekret stanoval, že všechny ozbrojené síly zformované a dosud podřízené různým komisariátům (vojenství, financí, aj.), přecházejí do podřízenosti komisariátu vojenství. Vojska Čeky zůstala zatím nezávislá a uvedený dekret se na ně vztahoval až 15. listopadu 1918.⁴⁰

Rudý teror, ozbrojený tábor

Při návratu ze shromáždění v moskevské továrně spáchala 30. srpna 1918 eserka F. Kaplanová na Lenina atentát a těžce ho zranila. Téhož dne člen tajné důstojnické organizace zavraždil v Petrohradě tamního velitele

³⁸ *Encyklopedija*, s. 18, 376.

³⁹ *Encyklopedija*, s. 407. Koncem září měla jen samotná sovětská 10. armáda bránící Caricyn asi 40 tisíc „bodáků a šavlí“, 200 kulometů, 152 děl a 13 obrněných vlaků.

⁴⁰ Kljackin S. M., *Na začátek*, s. 217n.

Čeky M. Urického. Lenin byl po několik týdnů vyřazen z aktivní práce a zranění z atentátu trvale ovlivnilo jeho zdravotní stav. Atentáty dále vyostřily krajně napjatou atmosféru a bolševici si je vzali za záminku k drastické akci. Sverdlov ještě téhož dne vyzval dělnickou třídu k teroru „proti všem nepřítelům revoluce“. O tři dny později, 2. září, přijal Vše-ruský ústřední výkonný výbor oficiální dekret „O přeměně sovětské republiky ve vojenský tábor“, který zaváděl „rudý teror“ proti buržoasii a jejím agentům. Vyhlašoval, že „všechny síly a zdroje“ země musejí být určeny pro „ozbrojený boj proti cizím agresorům“. Každý občan byl povinný se zapojit do práce či boje za národní obranu. Lenin později, 3. října 1918, v dopise společnému zasedání VCIK a moskevského sovětu se zástupci sovětů zdůraznil, „Rozhodli jsme se, že budeme mít milionovou armádu k jaru, teď potřebujeme armádu třímilionovou.“⁴¹ Dekret současně vytvářel nový vojenský orgán, Revoluční vojenskou radu (Revolucionnyj vojennyj sověť Respubliki, Revvojensověť), jako orgán pro řízení všech ozbrojených sil, sjednocení činnosti vojenských orgánů a velení vojenským operacím.⁴²

Problém vytvoření jednotného orgánu, který by soustřeďoval a koordinoval veškeré vedení války se diskutoval již v srpnu. Na jeho vytvoření několikrát naléhal Podvojskij, A. I. Jegorov, předseda Nejvyšší atestační komise komisariátu obrany, či S. I. Aralov. Dekret stanovoval, že předsedou Revvojensovětu je komisař obrany, kterého formálně schyloval VCIK, sovětská vláda jmenovala jeho členy. Prvním předsedou Revvojensovětu se stal Trockij, Vacetis byl jmenován vrchním velitelem, jeho členy K. Ch. Daniševskij, N. A. Kobozev, K. A. Mechonošin, F. F. Rakolnikov, A. P. Rozengolc, I. N. Smirnov. Vzápětí byl orgán rozšířen ještě o Aralova, Podvojského, K. K. Jureněva a M. Skljanského, který se stal zástupcem Trockého, přičemž většinu členů Revvojensovětu bylo možné považovat za stoupence Trockého.⁴³

Pravomoci Revvojensovětu definovalo usnesení VCIK ze 30. září, podle něhož byl nejvyšším vojenským orgánem v zemi, jemuž byly podřízeny všechny prostředky nutné k vedení války. Sovětské orgány byly povinny přednostně vyhovět jeho požadavkům, přímo mu byly podřízeny všechny vojenské jednotky a organizace. Řídil se však direktivami ústředního výboru bolševické strany. Nejvyšší vojenská rada byla rozpuštěna a její štáb v čele

⁴¹ Lenin V. I., *Spisy*. Sv. 28. Praha 1954, s. 98.

⁴² *Dekrety sovětskéj vlasti*, Tom III, Moskva 1964, s. 268.

⁴³ *50 let*, s. 47.

s N. I. Ratellem přešel pod pravomoc Revvojensovětu, který také měl zajišťovat týlové zabezpečení RKKK, formování a výcvik jednotek apod. Vzhledem k tomu, že jedním z jeho nejdůležitějších úkolů bylo bezprostřední velení bojovým jednotkám a vojskům na frontě, tzv. dějstvujučej Krasnoj armii, pro které ale neměl vytvořeno patřičně silné organizační zázemí, musel být 8. listopadu vytvořen sloučením některých správ štábu Revvojensovětu nový Polní štáb. Jeho prostřednictvím Revvojensovět řídil veškerou bojovou činnost RKKK. Prvním náčelníkem štábu se stal F. V. Kostajev.⁴⁴

První rozkaz vydal Trockij 6. září v sídle svého velitelství na Východní frontě v Arzamasu. Vyhlásil jím výše uvedené skutečnosti, včetně vytvoření a složení Revvojensovětu s tím, že se stal jeho předsedou a Vacetis „velitelem všech ozbrojených sil republiky“.⁴⁵ Následným rozkazem z 11. září vytvořil Revvojensovět fronty a jejich štáby a jmenoval jejich velitele. V čele každého frontu a armády stála revoluční vojenská rada ve složení: velitel, kterým byl vojenský specialista, a dva političtí komisaři. Kromě již existujícího Východního frontu byl na základě severních a severozápadních krycích jednotek a jednotek na severu a jihozápadě vytvořen Severní a Jižní front s veliteli D. P. Parským a P. P. Sytinem a Západní rajon obrany, který byl později přeměněn také ve front, jehož velitelem byl A. E. Sněsarev. Velení Východního frontu převzal S. S. Kameněv. Ve všech případech se jednalo o bývalé generály, v případě Kameněva o plukovníka carské armády. Revoluční vojenské rady front byly bezprostředně podřízeny Revvojensovětu republiky a jeho prostřednictvím a dalšími liniemi ÚV bolševické strany. Počátkem října 1918 měla RKKK ve 12 armádách, které operovaly na třech frontách, 34 střelecké a 1 jezdeckou divizi.⁴⁶

Výše uvedenými opatřeními vytvořil Trockij téměř klasickou centralizovanou strukturu velení. Nejvyšší orgán tvořily vojenské revoluční rady, přičemž vrchní velitel a velitelé front a armád měli rozhodující slovo a teoretickou volnost ve strategických a operačních otázkách, v nichž byli pod-

⁴⁴ *Dekrety sovětskoj vlasti*. Tom III, s. 372, 373. *Encyklopedija*, s. 463. Malcev N. A., Organ vyšej vojennoj vlasti. *VIŽ*, 1988, č. 9, s. 89n. K diskusím ohledně vytvoření Revvojensovětu viz: Popov A., Iz istorii sozdanija Revvojensoveta Respubliki. *VIŽ*, 1967, č. 2, s. 96–101. V jiných sovětských pracích se však uvádí, že Polní štáb vznikl již 2. října a jeho prvním náčelníkem měl být bývalý náčelník štábu Východního frontu P. M. Majgur. *50 let*, s. 47.

⁴⁵ *Chrestomatija po Otčestvennoj istorii (1914–1945gg)*. Pod red. A. F. Kiseleva – J. M. Ščagina. Moskva 1996, s. 200–201.

⁴⁶ *50 let*, s. 47n. Ke struktuře velení front a armád viz: Šatagin N. I., *Organizacija*, s. 96nn. Kljackin S. M., *Na zaščite*, s. 227n.

řízení jen nadřízeným velitelstvím. Jejich rozkazy ovšem museli kontrahovat političtí komisaři. Pokud svůj podpis odmítli, většinou to znamenalo, že velitele podezřívají z „kontrarevolučních úmyslů“ a případ řešily orgány Čeky. V jiných případech řešily rozpory nadřízená velitelství, i když složité vztahy mezi vojenskými a politickými orgány, resp. bolševickou stranou a jejími vrcholnými činiteli, umožňovaly neortodoxní postupy. Množství dezercí na Východní frontě vedlo Lenina a bolševiky k závěru, že nastal nejvyšší čas, aby bolševická strana začala vychovávat vlastní velitele. Revvojensověť proto 7. října 1918 schválil vytvoření Akademie generálního štábu, která se 183 studenty začala fungovat v prosinci téhož roku.⁴⁷

Dotváření velitelské struktury Rudé armády probíhalo na pozadí obratu v bojích na Východní frontě. Jednotky 5. a 2. armády zde 5. září zahájily útok proti Kazani, který přerostl v několikadenní bitvu, v níž 10. září Rudá armáda vytláčila slabší čs. legie a bělogvardějce z města. Tuchačevského 1. armáda se 9. září připojila k útoku proti Simbirsku, při němž se vyznamenala „Železná divize“, která o tři dny později vytláčila nepřítele za Volhu. Po tomto úspěchu Vacetis nařídil 12. září provést generální ofenzívu na celé frontě. 3. armáda v ní měla obsadit strategicky významný Jekatěrinburg, což se jí ale nepodařilo. 2. armáda ještě potlačovala rozsáhlé povstání (asi 25 tisíc „bodáků a šavlí“) v povodí řeky Kamy mezi Iževskem a Vótkinskem, které trvalo až do poloviny listopadu. Nicméně 4., 1. a 5. armáda v těžkých bojích vytláčily legionáře a bělogvardějce Lidové armády a uralské kozáky za Volhu. Bojové umění jednotek RKKK zatím zůstávalo daleko za taktickým uměním legionářů a bělogvardějců, kteří udrželi Szyraň až do 3. a Samaru do 10. října.⁴⁸ Těžké boje na Východní frontě trvaly celou zimu a RKKK v nich postupně zatlačovala „bílá“ dále na východ směrem k Orenburgu, který obsadila 22. ledna 1919 a Orsk (22. 2. 1919). Na severnějších úsecích fronty byl postup méně úspěšný.

Operace a ofenzíva v září 1918 znamenaly skutečný zrod Rudé armády jako bojové síly, přelom jak ve vojenském, tak psychologickém smyslu,

⁴⁷ *Encyklopedija*, s. 28.

⁴⁸ *50 let*, s. 49n. *Encyklopedija*, s. 376nn. Bubnov A. – Pokrovskij M. – Thomas J., *Dějiny občanské války*, s. 350nn. Porážky oslabily již tak slabou vládu Komuča a posílily snahu důstojnických organizací předat vládu diktátorovi, populárnímu admirálovi A. V. Kolčakovovi, který se vracel z USA, aby se připojil k protibolševickému boji. Podle sovětského líčení Kolčak provedl převrat, avšak ve skutečnosti mu 18. listopadu veškerou moc předalo samo direktorium. Kolčak se pak v Omsku prohlásil Nejvyšším vládcem a nejvyšším velitelem. Trukan G. A., *Verchovnyj pravitel Rossii. Otečestvennaja istorija*, 1999, č. 6, s. 28n.

neboť byla již schopna provést první velkou ofenzívu proti zkušenému nepříteli. Trockij později poznamenal, že se Rudá armáda naučila bojovat. Ostatně okamžitě využil prvních úspěchů k posílení své prestiže a zdůraznění, že jeho koncepce je správná. V telegramu Leninovi z Kazaně 11. září hlásil, že musí opětovně zdůraznit to, co dokazoval na začátku operací u Kazaně, totiž, že „vojáci Rudé armády jsou ve své většině vynikajícím bojovým materiálem. Neúspěchy minulých měsíců byly výsledkem špatné organizace. Nyní, když tato organizace vznikla v boji, naše jednotky bojují s neporovnatelným hrdinstvím.“⁴⁹ Všeruský ústřední výkonný výbor schválil v polovině září na počest vítězství zřízení prvního sovětského vyznamenání za odvalu v boji „Řád rudého praporu“. Jako první ho obdržel V. Bljucher, jehož „partyzánská armáda“ operovala v týlu čs. legií a bělogvardějců, a dále ho obdrželi V. Čapajev, D. G. Gaj, S. M. Budonnyj a další. Začala se vytvářet nová oslavovaná bolševická elita, která odvozovala své privilegované postavení v rámci sovětského systému právě zásluhami z občanské války.

V bojích na Východní frontě na přelomu srpna a září 1918 se změnil charakter občanské války. Z chaotických střetů menších jednotek bez záloh a zásob, bez ústředního velení a pevné frontové linie, kdy se oddíly přesouvaly především po železnicích, z tzv. války na kolejích, se přeměnila ve válku, v níž bojovaly poměrně velké útvary podle klasických vojenských principů na relativně pevné linii fronty. Faktor obrovských prostorů a vzdáleností však nabízel způsob boje s využitím manévru.

Vítězství na východě bylo nepochybně osobním vítězstvím Trockého proti jeho kritikům a odpůrcům i vítězstvím jeho koncepce budování armády, která začala přinášet výsledky. Vzápětí se ukázalo, že je umlčelo jen na krátkou dobu, neboť došlo k dalšímu ostrému střetu. Stalin, který v polovině září pobýval v Moskvě a konferoval s Leninem, hýřil ohledně vojenské situace u Caricynu optimismem. Těsně před odjezdem z města 19. září v rozhovoru pro noviny *Izvestije* tvrdil, že u nepřitele nastává „úplný rozklad“ a naopak, že u sovětských jednotek „pozorujeme stmelení a jednotu“, což přičítal skutečnosti, že „nyní máme nový velitelský sbor z důstojníků, kteří vzešli z řad vojáků...sbor, kterému vojáci Rudé armády plně důvěřují.“⁵⁰ Nepřímo tak opět kritizoval Trockého koncepci. Stalin se

⁴⁹ *The Trotsky Papers*, s. 126nn.

⁵⁰ Stalin J. V., *Spisy*. Sv. 4, s. 129n.

ovšem hluboce mýlil v odhadu sil a záměrů protivníka. Téhož dne, kdy se vrátil do Caricynu, 22. září, totiž zahájily čtyři operativní skupiny Krasnovy kozácké Donské armády v celkové síle asi 45 tisíc mužů s 20 tisíci mužů v záloze druhý útok na Jižní frontě proti Caricynu. Do poloviny října se jim podařilo postoupit až k předměstím města a dostat se na levý břeh Volhy, čímž ohrozily tyl sovětských jednotek.⁵¹

V době útoku proti městu byla nová vojenská rada frontu, schválená 17. září, jejímž velitelem byl P. P. Sytin, Stalin a Minin komisaři a Vorošilov pomocníkem velitele, v rozkladu. Stalin se jmenoval do čela rady a bez ohledu na velitele frontu Sytina začal vydávat rozkazy vojskům a mj. podřídil všechny jednotky Jižního frontu I. L. Sorokinovi, bývalému veliteli partyzánského oddílu.⁵² Krize vyvrcholila 29. září na zasedání revoluční vojenské rady Jižního frontu. Zde se střetl Sytin, zastávající názor, že řízení vojenských operací je plně v jeho kompetenci velitele s ostatními, kteří argumentovali tím, že rozhodování rady musí být kolektivní. Když se Sytin obrátil na Revvojensovět, Stalin ho 2. října sesadil z funkce velitele fronty a navrhol, aby velitelem byl jmenován Vorošilov.⁵³

Situací ve velení Jižního frontu se musel zabývat Revvojensovět, který potvrdil princip nevměšování se politických komisařů do pravomocí velitelů. 1. října konflikt projednávalo také byro bolševické strany a celý ústřední výbor. Jejich pokyny shrnul v telegramu ze 2. 10. Stalinovi, Mininovi a Vorošilovovi, Sverdlov. Zdůraznil především skutečnost, že všechny rozkazy Revvojensovětu jsou závazné pro členy vojenských rad front. Požadoval proto na nich, aby je splnili a pokud by s nimi nesouhlasili, že se mohou obrátit na sovětskou vládu, VCIK či v krajním případě na ÚV bolševické strany, případně se vypravit do Moskvy a projednat zde situaci. Rozhodně však odmítl jakékoliv další konflikty.⁵⁴

Stalin přesto již 3. října jmenoval Vorošilova velitelem právě zformované silné 10. armády, která hrála klíčovou roli při obraně Caricynu a požadoval, aby ústřední výbor projednal jednání Trockého, které podle něho hrozilo rozvrácením Jižní fronty. Stalinovo zjevné ignorování a obcházení Revvojensovětu evidentně rozzuřilo Trockého, který následujícího dne

⁵¹ *Encyklopedija*, s. 407.

⁵² Sorokin byl pro své nezvladatelné chování, popravu několika stranických činitelů a další zločiny postaven mimo zákon a 30. 11. 1918 popraven. *Encyklopedija*, s. 557.

⁵³ Slavin M. M., *Revvojensovety v 1918–1919gg.* Moskva 1974, s. 71. *Encyklopedija*, s. 186.

⁵⁴ Text telegramu, in: *Chrestomatija*, s. 205.

v telegramu Leninovi kategoricky požadoval, aby byl Stalin odvolán. Psal mu, že „věci se na caricynské frontě vyvíjejí špatně, bez ohledu na přebytek sil. Vorošilov může velet pluku, ale ne armádě, která má 50 tisíc vojáků. Přesto ho ponechám velet 10. caricynské armádě za předpokladu, že se podřídí veliteli Jižního frontu Sytinovi.“⁵⁵ Trockij si Leninovi také stěžoval na to, že Stalinovy akce narušují všechny jeho plány a že z Jižního frontu nedostává na své velitelské stanoviště v Kozlovu žádná hlášení, i když o ně žádal. Pro nedostatek času daný podzimním počasím nemůže tudíž koordinovat protiútok. Zdůrazňoval také, že sovětská armáda má velkou převahu, ale že v jejím velení vládne anarchie. Ve vztahu k politicky silnému Stalinovi však potřeboval Leninovu podporu, a proto zdůrazňoval, že se to „může do 24 hodin s Vaší pevnou a rozhodnou podporou změnit. V každém případě je to jediná možnost, jakou si dovedu představit.“⁵⁶

Již otevřený konflikt Stalina s Trockým přiměl Lenina, aby 5. října pozval Stalina k rozhovorům v Moskvě. Stalin odcestoval do hlavního města následujícího dne. Jak při cestě do Moskvy, tak při zpáteční do Caricynu (11. 10.) jeho vlak jel přes Kozlov, kde měl Trockij tehdy hlavní stan, aniž by se obtěžoval setkat se s Trockým. Nejvyšší vedení bolševické strany vyřešilo konflikt šalamounsky. Stalin sice ještě zůstal členem vojenské rady Jižního frontu, ale po polovině října ho stáhlo z Caricynu. Již 8. října ho však jmenovalo členem samotného Revvojensovětu republiky, tedy do Trockého domény.⁵⁷ Lenin sice nedal a dát Stalinovi nemohl to, o co usiloval tehdy nejvíce, tj. vynětí z kompetence Revvojensovětu a Trockého, avšak dosadil ho do rozhodujícího vojenského orgánu státu, což posílilo Stalinovu prestiž a umožnilo mu zasahovat do vojenských záležitostí a prosazovat svoji kamarilu. Trockij se dostal pod větší kontrolu. Koncem listopadu proto kontroval vytvořením malého byra Revvojensovětu složeného z Trockého, Vacetise a Aralova, náčelníka vojenské rozvědky. Nové byro mu sice umožnilo zjednodušit přijímání rozkazů, jak Trockij argumentoval, ale současně také poněkud omezovalo možnosti jeho nepřátel, včetně Stalina, zasahovat do práce orgánu.⁵⁸

Stalinův odjezd do Moskvy umožnil Trockému reorganizovat velení Jižního frontu. Do jeho nové vojenské rady byl potvrzen jako velitel Sytin

⁵⁵ *The Trotsky Papers*, s. 134.

⁵⁶ Tamtéž, s. 136.

⁵⁷ *VIŽ*, 1966, č. 12, s. 111. Stalin J. V., *Spisy*, Sv. 4, s. 431.

⁵⁸ *Direktivny glavnoho kommandovanija Krasnoj Armii (1917–1922)*. Moskva 1969, s. 63, 77.

a členy se stali K. A. Mechonošin a B. G. Legrand, což umožnilo Sytinovi zreorganizovat čtyři sovětské armády válčící v oblasti města a na Jižní frontě. Velitelem 10. armády na níž zcela spočívala obrana Caricynu a celé Jižní fronty, zůstal Vorošilov, i když Trockij složení armády i jejího velitele hodnotil velmi kriticky. Zvláště měl výhrady vůči jejímu složení z různorodých a nedisciplinovaných velitelů. Musel ale uznat, že ji zvládá jen „velmi tvrdá Vorošilovova ruka“.⁵⁹

Těžké boje v téměř obklíčeném Caricynu a na Jižní frontě trvaly téměř celý říjen a teprve 25. října se podařilo posíleným sovětským jednotkám vytlačit Donskou armádu opět až za řeku Don. Vorošilovova 10. armáda v nich ztratila na 60 tisíc mužů, což bylo daleko více než činil její výchozí stav vojáků (40 tisíc „bodáků a šavlí“, i když Trockij v telegramu Leninovi hovořil o 50 tisících). Její vysoké ztráty byly podle pozdějších sovětských hodnocení důsledkem nedostatku kázně, špatného velení, které bylo mj. způsobené nedostatkem vojenských specialistů.⁶⁰

Stalin v konfliktu kromě praktických otázek ohledně podřízenosti Trockému a jeho rozkazům, kladl důraz spíše na revoluční nadšení, víru a politickou loajalitu, které stavěl nad výcvik a znalosti vojenských specialistů. Osobními antipatiemi výrazně zatížený spor současně ve vyhraněné míře odrážel obecnější problémy ve vztazích mezi vojenskými specialisty a nestraníky a politickými komisaři, či členy bolševické strany. Tyto konflikty trvaly po celou dobu občanské války, avšak nejostřeji se vyhrtily právě v roce 1918, kdy byl institut vojenských specialistů oficiálně zaveden a nebyly přesněji definovány ani jejich pravomoci a vzájemné vztahy a kdy tři čtvrtiny velitelů RSKA tvořili vojenští specialisté. Ti početně velmi výrazně převyšovali počty rudých velitelů, kteří dokončili velitelské kurzy (1773 absolventů), a i počet komisařů a jejich zkušenosti byly relativně nízké.

Napětí mezi komisaři a specialisty bylo však jen jednou ze stránek bojů o kontrolu nad armádou. Několikeré mobilizace členů RKS(b) do armády, kdy např. druhá z nich v listopadu 1918 měla zajistit vyslání do jednotek Jižního a Východního frontu asi 40 tisíc bolševiků, vyvolávaly tenze tentokrát mezi vojenskými specialisty a komisaři na straně jedné a mobilizovanými členy strany na straně druhé. Komisaři podléhali Všeruskému byru vojenských komisařů, avšak nově mobilizovaní bolševici se v armádě stali

⁵⁹ *The Trotsky Papers*, s. 164.

⁶⁰ *50 let*, s. 53. *Enciklopedija*, s. 407.

členy armádních stranických organizací, které si činily nároky na rozsáhlé kompetence. Formálně navíc stále zůstávali členy svých mateřských civilních organizací, jež je s velkou slávou vyslaly do armády a očekávaly, že budou dosazeni do odpovědných funkcí jako komisaři. Cítili se být příslušníky politické elity a jen nesnadno se podřizovali disciplíně. Jejich frustrace rostla zvláště v těch případech, kdy komisařem nebyl bolševik. V roce 1918 takových bylo mnoho, neboť ještě v prosinci plných 40 % všech politických pracovníků nebylo členy bolševické strany.⁶¹

S prodlužujícími se těžkými boji a mimořádně drsnými podmínkami v armádě a především na frontě se řada rozčarovaných bolševiků vracela do svých domovů a organizací. Jejich dezerce dosáhly takových rozměrů, že ÚV RKS(b) musel nařídit všem organizacím, aby takové navrátilce považovaly za dezertéry a posílali je za trest do týlu k pracovním jednotkám.⁶² Souběžně rapidně rostly dezerce mužstva obecně do té míry, že sovětská vláda musela v prosinci 1918 vytvořit při Radě dělnické a rolnické obrany speciální komisi pro boj s dezertérstvím.⁶³ Problém dezercí se posléze sice podařilo utlumit, avšak nikdy uspokojivě vyřešit.

Největší kompetenční problémy ve vztazích ve velitelském sboru odstranila tři nařízení sovětské vlády z 12. prosince 1918 a to o velitelích armád, které jsou součástí frontu, o velitelích frontu a o vrchním veliteli. V čele frontů a armád zůstávaly revoluční vojenské rady s upřesněním, že rozkaz velitele musí podepsat další člen rady. Bez druhého podpisu byl neplatný. Nařízení dále podrobněji precizovala práva a povinnosti nejvyšších vojenských velitelů, včetně práva sesazovat a jmenovat podřízené velitele. Rozsáhlou problematiku velení a řízení vojsk v poli upravoval dlouho zpracovávaný předpis „Nařízení o řízení vojsk v poli v době války“ schválený Revvojensovětem 26. prosince 1918.⁶⁴

V téže době se zásadně změnila válečná situace a vnější vztahy v Evropě. Bolševičtí předáci spojovali osud a přežití ruské revoluce s nástupem

⁶¹ Kolyčev V. G., *Partijno – političeskaja rabota v Krasnoj armii v gody graždanskoj vojny*. Moskva 1978, s. 368. Místní organizace si naproti tomu stěžovaly, že stálé mobilizace a odvody jejich členů je oslabují do té míry, že přestávají být funkčními. Odmítaly se proto vzdávat dalších členů. Hagen M., *Soldiers in the Proletarian Dictatorship. The Red Army and the Soviet Socialist State, 1917–1930*. Ithaca 1990, s. 80n.

⁶² KPSS *o vooružených silách Sovětského svazu. Dokumenty 1917–1968*. Moskva 1969, s. 74–75. 91–92.

⁶³ Kolyčev V. G., *Partijno-političeskaja rabota*, s. 253.

⁶⁴ Kljackin S. M., *Za zaščitě*, s. 240nn.

proletářských revolucí ve vyspělých státech a zvláště v Německu. V listopadu 1918 se zdálo, že se jejich toužebné očekávání naplňuje, neboť 9. listopadu byla svržena v Berlíně císařská vláda, vyhlášena republika a zprávy naznačovaly, že se moci v Berlíně a některých městech chopily po ruském vzoru dělnicko-rolnické sověty. Události se však nevyvíjely podle bolševických představ a nová slabá sociálně demokratická vláda neměla zájem na revoluci a vyjednávala s Dohodovými státy o příměří, které bylo uzavřeno 11. listopadu. Podle jeho podmínek se německá vojska měla začít okamžitě stahovat z okupovaných území Francie, Belgie a dalších států, avšak na východě měla zůstat i nadále na svých pozicích, dokud jim Spojenci ve vhodný okamžik nenařídí odchod. Polsko, pobaltské státy vyhlásily nezávislost, na Ukrajině se moci chopila nacionalistická vláda Direktorია. Sovětské Rusko využilo situace a 13. listopadu vyhlásil Všeruský ústřední výkonný výbor brestlitevskou smlouvu za neplatnou. Jednotky RKKK, které ještě měla k dispozici na západě, zahájily současně na základě rozkazu rady lidových komisařů z 11. listopadu společně s místními rudými gardami obsazování Pobaltí, Běloruska a Ukrajiny, kde se rozhořel dlouhý boj s ukrajinskými nacionalistickými vojsky atamana S. V. Petljury.

Pobaltí, Ukrajina či Bělorusko již v této době bylo jen stěží možné považovat za součást ruského státu. K moci se v nich dostala nacionalistická hnutí, jež německá správa uznala za partnery. Útok Rudé armády by proto považovala za cizí invazi a za takovou by ji považovaly Dohodové státy, které by zde mohly intervenovat. Existovalo také silné riziko, že by obsazením těchto území mohl sovětský režim přijít o pracně budovaný obraz bojovníka za sebeurčení národů. Pokusem o řešení problému bylo vytváření nových sovětských republik. Pregnantně formuloval bolševickou politiku Lenin v instrukci Vacetisovi 29. listopadu 1918. „S postupem našich jednotek na západ a na Ukrajinu“, telegrafoval Lenin, „budou vytvářeny prozatímní oblastní sovětské vlády, které by měly upevnit místní sověty. Tato okolnost je příhodná, neboť zbavuje ukrajinské, litevské, lotyšské a estonské šovinisty možnosti považovat postup našich jednotek za okupaci a vytváří příznivou atmosféru pro další postup našich vojsk. Jinak by se byla naše vojska dostala v obsazených oblastech do trapné situace a obyvatelstvo by je nevívalo jako osvoboditele.“⁶⁵ Leninem použitou taktiku používal sovětský režim, byť z jeho hlediska s nepřiliš uspokojivými výsledky, prakticky po celou dobu své existence.

⁶⁵ Lenin V. I., *Sebrané spisy*. Sv. 37. Praha 1988, s. 261.

Kapitulace Ústředních mocností radikálně změnila strategickou situaci a po více než čtyřech letech otevřela pro Dohodové státy Černé moře, kam se nyní soustřeďovala hlavní pozornost. První britské a francouzské válečné lodí propluly tureckými úžinami již 11. listopadu. O dva týdny později kombinované britsko-francouzsko-italské síly obsadily Sevastopol a téměř současně se vylodily v Novorossijsku a navázaly přímý kontakt s gen. Děnikinem a jeho Dobrovolnickou armádou. Francouzsko-řecké jednotky obsadily Oděsu na Ukrajině a britské Baku a Batumi, což jim dávalo předpoklady ke kontrole celého Kavkazu. 18. listopadu předala slabá koaliční vláda Komuče v Omsku moc admirálovi A. V. Kolčakovi, který se prohlásil Nejvyšším vládcem „Vší Rusi“. Konzervativní Kolčak měl poměrně silnou podporu ruských nacionalistů a protibolševických sil a stal se osobností, okolo níž se na Sibiři soustřeďovaly protibolševické síly. Ze zahraničních mocností ho podporovala především Velká Británie.⁶⁶

Bolševická strana reagovala na situaci, kdy byla stále v trvalém obklíčení a na trvající boje na frontách utužením mobilizace lidských i materiálních zdrojů. Rudá armáda sice podle sovětských údajů dostala ve druhé polovině roku 1918 na 2 tisíce polních děl, asi 2,5 mil. dělostřeleckých nábojů, prý přes 900 tisíc pušek a 8 tisíc kulometů, avšak ani to zdaleka nestačilo. Koncem roku 1918 mohl sovětský zbrojní průmysl, řízený podle válečného komunismu, měsíčně vyprodukovat 60 tisíc pušek a asi 90 tisíc dělostřeleckých granátů.⁶⁷ Bolševický režim sáhl k ještě těsnější centralizaci vedení války. Všeruský ústřední výkonný výbor 30. listopadu potvrdil svůj dekret z 2. září, kterým vyhlásil RSFSR vojenským táborem. Maximální mobilizaci a rozdělování všech zdrojů pro vedení války měl zajišťovat nový mimořádný orgán vytvořený 9. listopadu, Rada dělnické a rolnické obrany pod Leninovým řízením. Jejími prvními členy se stal Stalin (za VCIK), který se stal v Radě Leninovým zástupcem, dále Trockij za Revvojensovět, L. B. Krasin (odpovědný za zásobování Rudé armády), V. I. Něvskij (komisař dopravy), N. P. Brjuchanov (komisariát zásobování potravinami) aj.⁶⁸

Pro Stalina znamenalo jmenování do Rady obrany a dokonce za Lenina nástupce, další krok vzhůru v hierarchii bolševické strany a potvrzení jeho místa ve válečném establišmentu a v orgánu, který byl nadřazen Revvojensovětu. Všechny důležitější otázky a spory se ovšem projednávaly

⁶⁶ Lincoln W. B., *A History of the Russian Civil War, 1918–1921*. New York 1989, s. 186nn.

⁶⁷ 50 let, s. 56n. Část výzbroje pocházela ze zásob ve skladech, či byla kořistního původu.

⁶⁸ 50 let, s. 56n. *Enciklopedija*, s. 547.

v politickém byru bolševické strany, na plánech ÚV, případně na sjezdech strany, které se tehdy konaly každoročně a vyznačovaly se bouřlivými diskusemi. Jejich usnesení byla závazná pro všechny ostatní instituce. Koncem roku 1918 se tak formovala řídicí a velitelská struktura RKKA a sovětského státu, která vydržela po celou dobu občanské války. Nejdůležitější instituce přetrvaly do poloviny 30. let.

Součástí celkové válečné mobilizace bylo vybudování tří milionových ozbrojených sil, které vyžadovalo vypracování nového plánu jejich výstavby a opatření k mobilizaci lidských i materiálních zdrojů. Návrh zpracovala nejvyšší vojenská inspekce RKKA a 19. října ho předložila radě lidových komisařů a ÚV RKS(b).⁶⁹ Rada obrany však 18. prosince schválila program výstavby armády jen o síle 1,5 mil. mužů, který doprovázela řada opatření směřujících ke zvýšení výroby vojenské výzbroje a výstroje a zajištění zásobování atd. Mobilizace lidských zdrojů se již neomezovala jen na dělníky a chudé rolníky, ale zasáhla také střední rolníky, které bolševici považovali z ideologických hledisek za nejisté. Díky mobilizacím bylo od září 1918 do března 1919 povoláno 1,487 mil. mužů a početní stavy armády vzrostly z asi 800 tisíc na počátku prosince 1918 na 1,63 mil. mužů. Z nich se na počátku března 1919 nacházelo více než 620 tisíc mužů na frontách, proti 227 tis. „šavlí a bodáků“, které však tvořily jen část vojska k 1. prosinci 1918. V listopadu měla armáda celkem 38 pěších divizí a v prosinci byly formovány další 4 divize. RKKA tedy měla koncem roku 1918 42 pěší divize a 3 jezdecké.⁷⁰ Současně byly v průběhu listopadu a začátkem prosince zreorganizovány fronty na kterých operovalo 12 armád.⁷¹

Revvojensovět vydal již v předstihu 13. listopadu rozkazem č. 220 pokyn k přeformování jednotek podle nové struktury a nových tabulkových počtů. Pěší divize se nazývaly střeleckými a byly formovány podle trojkového systému. Každá měla mít 3 brigády, brigáda tři pluky, dále osm dělostřeleckých oddílů, jezdecký oddíl, protiletadlovou jednotku, ženijní prapor, spojovací prapor a další jednotky. Početní stavy divize měly dosa-

⁶⁹ 50 let, s. 56n.

⁷⁰ *Dekrety sovětskoj vlasti*. Tom IV, Moskva 1968, s. 581. Doklad Glavnogo Komandovanija v Revvojensovět Respubliki o strategičeskem položenii respubliki k 1 dekabruja 1918 g. VIŽ, 1968, č. 2, s. 86. *Enciklopedija*, s. 295. Šatagin N. I., *Organizacija*, s. 102.

⁷¹ Jednalo se o Východní front (1., 2., 3., 4., 5. armáda), Jižní (8., 9. a 10. armáda), Kavkazsko-kaspický front, který se považoval také za součást Jižního (11. a 12. armáda). Dále Severní front (6. a 7. armáda) a Západní armádu, jež byla podřízená vrchnímu veliteli. *Doklad Glavnogo Komandovanija*, s. 86.

hovat 60 tisíc mužů, přičemž avšak jen asi 46 % z nich tvořilo tzv. bojový element, tj. vlastní bojovou sílu divize. Vznikl by tak ovšem neovladatelný kolos a armáda neměla ani dostatek vojáků a výzbroje, aby zajistila jejich zformování a prakticky žádná divize nedosáhla předpokládaných stavů. Revvojensovět samotný byl nucen již v březnu následujícího roku oficiálně přiznat 35 % nenaplňenost tabulkových počtů a u pluků snížit počty kulometů na polovinu (ze 48 na 24) a děl z předpokládaných 116 na 44. Za válečných tažení stavy jednotek ve skutečnosti velmi výrazně kolísaly a většinou se pohybovaly mezi 7–15 tisíci vojáků, přičemž tzv. bodáky tvořily jen asi 40 % početních stavů divize a k 1. únoru 1919 u jednotek chybělo plných 65 % kulometů a 60 % děl.⁷²

RKKA měla v této době jen tři jezdecké divize a i když Revvojensovět vydal nové tabulkové počty jezdecké divize, která měla mít celkem 8346 mužů a 9226 koní, většina kavalérie byla rozptýlena u střeleckých divizí. Na počátku roku 1919 měla proto na frontách celkem jen asi 40 tisíc „šavlí“. Armádní velitelé i bolševičtí předáci si sice stále více uvědomovali strategický i taktický význam jezdeckta v obrovském ruském prostoru, který jim ukazovalo jezdeckto nepřítel, armáda však neměla k dispozici dostatek koní a ani mužstva, neboť jízda vyžadovala dlouhý a specializovaný výcvik. Teprve v průběhu roku 1919 došlo ke změně a jen od září do konce roku bylo zformováno 10 jezdeckých divizí a v září 1919 pak první vyšší jednotka, jízdní sbor, který byl již v listopadu přeměněn na 1. jízdní armádu.⁷³ Ve výzbroji polní (dějstvujušcej) armády se na počátku roku nacházelo asi 1700 děl a Rada obrany proto v prosinci 1918 nařídila zvýšit jejich výrobu.

Z nových druhů výzbroje, které se objevily na bojištích až v průběhu první světové války, měla RKKA k dispozici asi 150 obrněných automobilů soustředěných do 37 oddílů a disponovala 23 obrněnými vlaky, které na velkých rozlohách bojišť, kde byla komunikační síť velmi řídká, hrály důležitou roli v podpoře pěchoty. Koncem roku 1918 měla k dispozici také na 60 leteckých oddílů (po 6 letadlech), z nich ovšem plných 45 bylo průzkumných. Celkem měla RKKA podle sovětských údajů 435 letadel nejrůznějších typů a většinou zastaralých, ale jen 269 pilotů a 59 pozorovatelů. Letectvo trpělo nedostatkem pohonných hmot, náhradních dílů a údržby.

⁷² 50 let, s. 58, 70. *Enciklopedija*, s. 569. Šatagin N. I., *Organizacija*, s. 103nn.

⁷³ *Enciklopedija*, s. 242n.

Válečné námořnictvo mělo sice k dispozici 2 bitevní lodě a 2 křižníky a množství menších lodí, ale v podmínkách občanské války měly větší význam říční flotily vyzbrojené desítkami menších lodí a ozbrojených parníků (celkem asi 54), které vyvíjely činnost ve prospěch pozemních jednotek. Protivník, včetně vojsk dohodových států, mohl podle tehdejších Vacetisových odhadů postavit proti RKKA asi 400 tisíc vojáků. Z toho na Jižní frontě asi 220 tisíc, na Východní 120 tisíc a na Severní do 45 tisíc mužů.⁷⁴

Boje na Východní frontě trvaly až do roku 1920. Jejich průběh se celkově vyvíjel stále zřetelněji proti Kolčakovovým vojskům, které Rudá armáda zatlačovala stále více na východ, na Sibiř. Pozornost se však již od prvních měsíců roku 1919 soustřeďovala především na jih země, kde vyvstala jedna z největších hrozeb bolševickému režimu v podobě Děnikinových bělogvardějských vojsk. To je však již další kapitola.

Summary

First Struggles of the Civil War in Russia and the Red Army in 1918

The paper analyses the Red Army in the second half of 1918 in terms of its organisation, structure, and manpower. The author paid the attention to the Red Army in the context of the beginning Civil War, mentions also Trotsky's concept of the building-up of the armed forces of the Bolshevik regime which was approved by the 5th All-Russian Congress of the Soviets, and his conflicts with the opposition led by Stalin. The efficiency of the establishment of the Red Army is measured by the fact that when the military operations were taking place mainly on the Eastern front, Red Army, after initial problems, successfully faced the White offensive by Admiral Kolchak. The author also demonstrates how the war changed and how the isolated struggles converted into regular military operations on relatively stable front lines.

⁷⁴ 50 let, s. 60nn. *Doklad Glavnogo komandovanija*, s. 87.

ZAHRANIČNÍ KAPITÁL V EKONOMICE RUSKA – DĚJINY A SOUČASNOST

DENIS KOVINSKI

Otázka zahraničního kapitálu hraje důležitou roli v ruském ekonomickém myšlení již od konce 19. století až do současnosti. V průběhu diskusí o významu zahraničních investic pro rozvoj ruského hospodářství se střetávají na jedné straně liberální postoje, považující zahraniční kapitál za prostředek zapojení Ruska do mezinárodní dělby práce a dosažení ekonomické vyspělosti země, a na druhé straně postoje konzervativní, spatřující v zahraničních investorech hrozbu pro ekonomickou a politickou samostatnost Ruska. Před rokem 1917 v těchto diskusích proti sobě stáli zastánci všestranné společenské modernizace Ruska na základě západních modelů hospodářského a politického uspořádání a protagonisté „zvláštní“ ruské cesty rozvoje za využití vnitřních ekonomických zdrojů a národních tradic. Po nastolení komunistického režimu a znárodnění celého hospodářství otázka zahraničního kapitálu ztratila v Rusku na významu a navíc byla dlouhou dobu tabuizována ze strany úřadů a oficiální ekonomické vědy. Problém zahraničních investic se znovu objevuje v ruských ekonomických debatách až na začátku 90. let v souvislosti s krachem socialistického systému ekonomiky a z toho vyplývající potřebou hledání nové cesty hospodářského rozvoje země. Současné názory ruských ekonomů a politiků na tento problém se vyznačují jak pozitivním, tak i výrazně kritickým vnímáním zahraničního kapitálu, čímž se do značné míry podobají postojům z období před rokem 1917. V posledních letech se také objevují pokusy o využití zkušeností z působení zahraničních investorů v Rusku na přelomu 19. a 20. století, neboť současná praxe jiných států se v mnoha případech ukazuje být nepoužitelná v ruských podmínkách.

Zahraniční kapitál v ruské ekonomice je již dlouhou dobu předmětem zájmu historiků a ekonomů. Sovětská historiografie při výzkumu tohoto problému většinou vycházela z teze o „polokoloniální závislosti“ carského Ruska na zahraničním kapitálu, který údajně byl především nástrojem imperiální politiky tehdejších velmocí. Teprve na začátku 90. let v ruské vědě začal převládat neideologický přístup k problému zahraničního kapitálu, který začal být považován za důležitý faktor rozvoje ekonomiky carského Ruska a potenciální prostředek modernizace současné ruské ekonomiky. Publikace věnované zahraničním investicím v současném Rusku se často vyznačují protichůdnými názory autorů na tento problém, který je znovu předmětem ostrých diskusí. Cílem tohoto článku je posouzení úlohy zahraničního kapitálu ve formě přímých investic a úvěrů v ekonomice Ruské říše, Sovětského svazu a Ruské federace, a to na základě sovětských, západních a současných ruských studií.¹

¹ Problému zahraničních investic v ekonomice carského Ruska je věnována řada publikací ruského historika Valerije Bovykina, z nichž nejdůležitějšími jsou: Bovykin V. (ed.), *Inostrannoje predprinimatel'stvo i zagraničnyje investicii v Rossii*. Moskva, ROSSPEN 1997; Bovykin V., *Formirovanije finansovogo kapitala v Rossii (koněc XIX v. – 1908g.)*. Moskva, Nauka 1984. Sovětská historiografie se většinou zabývala tímto tématem v rámci hodnocení celkového ekonomického vývoje v Rusku před rokem 1917: Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR. Tom 2 – Kapitalizm*. Moskva, Gospolitizdat 1956; Chromov P., *Ekonomičeskaja istorija SSSR. Period promyšlennogo i monopolističeskogo kapitalizma*. Moskva, Vysšaja škola 1982; OL P., *Inostrannyje kapitaly v narodnom chozjajstve dovožennoj Rossii*. Leningrad, VSNCh 1925. K nejzajímavějším západním publikacím na toto téma patří: Mackay J. P., *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization*. Chicago–London, The University of Chicago Press 1970; Carstensen F. V., *American Multinational Corporations in Imperial Russia: Chapters on Foreign Enterprise and Russian Economic Development*. The Journal of Economic History, Vol. 37, No. 1 (March, 1977), s. 245–248; Gregory P. R., *Before command: An Economic History of Russia from Emancipation to the First Five-Year Plan*. Princeton, Princeton University Press 1994. Zahraničními investicemi v sovětské ekonomice se zabývají následující publikace: Dongarov A., *Inostrannyj kapital v Rossii i SSSR*. Moskva, Meždunarodnyje otnošenija 1990; Butkovskij V., *Inostrannyje koncessii v narodnom chozjajstve SSSR*. Moskva–Leningrad, Gosizdat 1928; Eventov L., *Inostrannyje kapitaly v ruskoj promyšlennosti*. Moskva–Leningrad, Gosizdat 1931. Zahraničním investicím v ekonomice Ruské federace je věnováno velké množství studií, z nichž největší význam pro přípravu tohoto článku měly tyto: Chmyz O., *Privlečenije inostrannyh investicij v Rossiju*. Moskva, Kniga-servis 2002; Bulatov A., *Rossija v mirovom investicionnom processe*, Voprosy ekonomiki, 1/2004, s. 74–84; *Rossijskaja ekonomika v 2005 godu. Tendencii i perspektivy*. Moskva, IEPP 2006; a také statistické ročenky ruské Federální služby státní statistiky (Rosstat) a Centrální banky Ruska (CBR).

Zahraniční kapitál v ruské ekonomice do roku 1917

Dovoz zahraničního kapitálu do Ruska ve formě úvěrů začal již v 17. století a byl určen hlavně pro financování výstavby armády a námořnictva. Také v 18. století značná část ruských vojenských výdajů byla hrazena pomocí zahraničních úvěrů. V první polovině 19. století ruský průmysl ještě nebyl poznamenán přílivem zahraničního kapitálu, současně však docházelo k nárůstu dovozu moderních výrobních technologií ze zahraničí. V roce 1827 byla vytvořena první ruská akciová společnost s účastí zahraničního kapitálu („Ruská společnost pro pojištění proti požárům“), která však zůstala víceméně ojedinělým precedentem. Zlomovou událostí se stala agrární reforma z roku 1861, která vytvořila předpoklady k nahrazení dosavadního feudálního hospodářství modelem kapitalistické neboli tržní ekonomiky. Reforma rovněž nastartovala proces industrializace, který vytvořil velkou poptávku po kapitálu a technologiích, jež nemohla být uspokojena jen z vnitřních zdrojů. V poslední třetině 19. století navíc v celosvětovém měřítku začalo docházet k rychlému nárůstu přímých zahraničních investic, které spočívaly v akvizicích velkých akciových podílů v zahraničních podnicích nebo v přenášení průmyslových výrobních zařízení na území jiných států za účelem snížení výrobních nákladů nebo překonání obchodních bariér.

Rusko představovalo zájem pro zahraniční investory hned z několika důvodů. V první řadě to byla velká vnitřní poptávka, jejíž růst byl mnohem rychlejší než ve většině západoevropských zemí, kde průmyslová revoluce začala o půlstoletí dříve než v Rusku a v druhé polovině 19. století dosáhla vrcholu, což mnohdy vedlo k problémům s nadvýrobou a přebytkem nevyužitého kapitálu. Ruský průmysl se naopak teprve začínal rozvíjet a v letech 1885–1913 se vyznačoval druhými nejvyššími tempy růstu ve světě, které činily v průměru 5,72 % ročně; v letech 1860–1913 se průmyslová výroba v Rusku zdesetinásobila, což svědčilo jak o velkém potenciálu rozvoje ruské ekonomiky, tak i o nízké počáteční úrovni její vyspělosti.² Další důvody spočívaly v mimořádně bohatých zásobách nerostů a jiných surovin, jejichž doprava do Evropy z Ruska byla v mnoha případech levnější než z afrických a asijských kolonií. Zájem zahraničních firem vyvolá-

² Blackwell W. L., *The Industrialization of Russia: A Historical Perspective*. New York, Thomas Crowell Company 1970, s. 42.

val také rozsáhlý vnitřní trh Ruska s více než 100 miliony obyvatel, jejichž počet stále rychle rostl. Vnitřní spotřeba však byla brzděna nízkou životní úrovní a nedostatečnou kupní schopností ruských obyvatel, což na druhou stranu znamenalo levnou pracovní sílu, která snižovala výrobní náklady a zvyšovala rentabilitu výroby. Další příčinou přílivu zahraničního kapitálu do Ruska byla protekcionistická obchodní politika ruské vlády, která se snažila chránit vznikající domácí průmysl před zahraniční konkurencí pomocí vysokých dovozních cel. Zatímco v roce 1881 ruské celní sazby činily v průměru 16 %, v roce 1890 to bylo již 28 % a v roce 1900 – 33 %³, což na jedné straně sice vedlo k odvetným opatřením ze strany zahraničních vlád vůči ruským vývozcům, ale na druhé straně nutilo západoevropské firmy k otevírání výroby přímo na území Ruska, jehož lukrativní trh byl pro ně jinak nepřístupný. Všechny výše uvedené faktory přispívaly k velmi vysoké ziskovosti podniků působících na ruském trhu, což zajišťovalo rychlou návratnost investic a značné zhodnocení kapitálu. V roce 1885 průměrná výše zisku ve vztahu k základnímu kapitálu průmyslových podniků v Rusku činila 20 %, v roce 1893–22 %, a přestože v prvním desetiletí 20. století v důsledku postupného nasycování trhu klesla na 10–15 %, stále značně převyšovala obdobné ukazatele ze západoevropských zemí.⁴

Rusko se samozřejmě vyznačovalo i řadou nedostatků, které výrazně komplikovaly zahraničním podnikatelům působení na místním trhu. Část těchto nedostatků vyplývala z reálií ruské postfeudální ekonomiky, jejíž adaptace k podmínkám kapitalistické a industriální společnosti probíhala velmi obtížně. Polovičatá agrární reforma z roku 1861 stále vázala na venkově značné množství pracovních sil, které byly nezbytné pro rozvoj průmyslu. Zvláště silně byl pocítován nedostatek kvalifikované pracovní síly, což v mnoha případech znemožňovalo zahraničním firmám přenášení technicky náročných výrob do Ruska, v jehož ekonomice postupně začínal převládat surovinový sektor na úkor průmyslových odvětví s vysokou mírou přidané hodnoty. Velké riziko představovalo rostoucí sociální a politické napětí v ruské společnosti, jehož eskalace v roce 1905 způsobila zahraničním investorům velké finanční a materiální ztráty. Další problémy vyplývaly z celkové ekonomické zaostalosti carského Ruska a spočívaly například v nízké poptávce po spotřebním zboží, kterou převažující rol-

³ Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR. Tom 2 – Kapitalizm*, Moskva 1956, s. 189–190.

⁴ Chromov P., *Ekonomičeskaja istorija SSSR*, Moskva 1982, s. 184.

nické obyvatelstvo stále uspokojovalo z vlastních zdrojů, nikoli prostřednictvím nákupu průmyslových výrobků, nebo v nerozvinutém a na mnoha místech chybějícím dopravním systému, který komplikoval spojení ruských průmyslových center s odbytími a zvyšoval tak produkční náklady i ceny finálních výrobků. Například americké strojírenské firmy „Harvester“ a „Singer“ po několika letech působení v Rusku zjistily, že podnikání v této zemi je vychází dražší než kdekoli jinde, neboť jejich operační výdaje čtyřikrát až osmkrát převyšovaly investice do vlastní výroby, a to kvůli špatné dopravní infrastruktuře a nerozvinutým bankovním službám.⁵ Zisky zahraničních firem v Rusku negativně ovlivňovala i na evropské poměry stále ještě nízká poptávka po strojírenských výrobcích, jejichž ceny rovněž zůstávaly nízké; například německý koncern „Krupp“ se v roce 1892 vzdal plánů na přenos některých výrob do Ruska, neboť tamější ceny byly o více než 30 % nižší než průměrné západoevropské.⁶

Velké překážky pro působení zahraničních investorů na ruském trhu zpočátku vytvářela také ruská obchodní legislativa. V době feudalizmu před rokem 1861 působení zahraničních podnikatelů v Rusku bylo možné jen na osobní povolení cara, které však nezajišťovalo cizincům plnou svobodu podnikání, jež byla výsadou jen příslušníků kupeckého stavu, který byl cizincům uzavřen. Po roce 1861 v Rusku začala celková liberalizace hospodářského života země, což se projevilo také ve vztahu k zahraničním investorům. 9. února 1865 bylo vydáno nařízení „O daních z obchodu a řemesel“, které vyhlásilo, že „osvědčení jak kupecká, tak řemeslná mohou být udělována osobám obou pohlaví, ruským poddaným a cizincům“, čímž zrovnoprávnilo cizince při získávání povolení k podnikatelské činnosti v Rusku.⁷ V praxi však toto ustanovení nebylo vždy dodržováno, a právo na podnikání v mnoha případech bylo i nadále vázáno na příslušnost ke stavu kupců nebo na ruské poddanství. V roce 1892 byl schválen nový Průmyslový zákoník, který povoloval cizincům „zakládat továrny a závody bez získání (ruského) poddanství“ a také uznával právo cizinců na patentování jejich výrobků. Zákoník ovšem obsahoval i řadu omezení na působení zahraničních podnikatelů v Rusku. Tato omezení se vztahovala především

⁵ Carstensen F. V., *American Multinational Corporations in Imperial Russia*. The Journal of Economic History, Vol. 37, No. 1 (March, 1977), s. 246.

⁶ Bovykin V. (ed.), *Inostrannoje predprinimatel'stvo i zagraničnyje investicii v Rossii*, Moskva 1997, s. 129.

⁷ Ibidem, s. 21.

na průmyslová odvětví, spojená s výrobou zbraní nebo munice. V zákoníku například stálo, že „vlastníky a držiteli, a také správci prachových továren mohou být pouze ruští poddaní“.⁸ Omezení platila také při využití nalezišť nerostných surovin, která nemohla být získána do vlastnictví, ale pouze do pronájmu, což předpokládalo uzavření s ruskou vládou koncesní smlouvy; toto omezení se však vztahovalo nejen na cizince, ale i na ruské poddané, tedy na jakékoli soukromé hospodářské subjekty. Většina diskriminačních opatření ve vztahu k zahraničním podnikatelům byla definitivně odstraněna koncem 19. století. V roce 1898 bylo vydáno ustanovení „O státních průmyslových daních“, které definitivně odstranilo všechna privilegia ruských kupců na provozování obchodních a průmyslových podniků a vyhlásilo svobodný přístup k podnikání příslušníků všech společenských stavů včetně cizinců. V roce 1899 byl zaveden jednotný systém zdanění ruských a zahraničních podniků, který odstranil dosavadní diskriminaci zahraničních investorů v podobě vyšších daní, původně zavedených za účelem ochrany domácích výrobců před zahraniční konkurencí. Ve stejném roce byl novelizován zákon „O akciových společnostech“ z roku 1836, který v nové podobě zajišťoval stejný právní mechanismus zakládání akciových společností pro ruské a zahraniční podnikatele. V tomto zákoně však zůstal zachován povolující systém zakládání soukromých podniků, tedy k zřízení jakéhokoli podniku (bez ohledu na národní původ jeho akcionářů) byl nutný souhlas ruské vlády. Legislativní podmínky činnosti zahraničních investorů v ruské ekonomice byly zajištěny i na mezinárodní úrovni. V letech 1863–1904 Rusko podepsalo smlouvy o vzájemném uznání akciových společností s 10 státy (Francií, Německem, Velkou Británií, USA, Belgií a dalšími), což mělo zajistit rovný přístup vlád těchto států ke všem zahraničním investorům.

Přestože na začátku 20. století zahraniční podnikatelé v Rusku byli prakticky zrovnoprávněni se svými ruskými kolegy, jejich působení zůstalo omezeno nebo úplně zakázáno na celé řadě příhraničních území Ruské říše. Už od 60. let 19. století cizinci nemohli získávat do vlastnictví ani pronájem pozemky za účelem těžby surovin nebo stavby továren v oblastech Sibíře a Střední Asie, hlavně v Amurské a Přímořské oblasti a ve všech sibiřských guberniích sousedících s Čínou, stejně jako v Turkestánu a na územích přilehlých k Afghánistánu. Toto opatření bylo součástí politiky ruské vlády na nově připojených územích, která měla být inkorporována do státního a eko-

⁸ Ibidem, s. 22.

nomického systému říše, a tento proces nesměl být narušován žádnými cizími prvky. 14. března 1887 bylo vydáno carské nařízení, které zakazovalo cizincům získávání do vlastnictví nemovitostí mimo města v 10 guberniích Carstva polského a 11 guberniích pravobřežní Ukrajiny, Litvy a Pobaltí. Tímto opatřením car Alexandr III. chtěl zastavit příliv německých kolonistů do těchto oblastí, kde podle jeho plánů měl být posílen ruský národní element. 21. července 1910 pak byl vydán zákon, který omezoval vlastnická práva cizinců na nemovitosti na většině území Sibiře a měl tak zabránit přílivu imigrantů z Číny a Koreje do tohoto řídko osídleného regionu. Přestože všechna tato opatření spadala spíše do oblasti přistěhovalecké politiky ruské vlády a přímo nesouvisela se zahraničními investicemi, v jejich důsledku byl značně omezen příliv kapitálu do řady ekonomicky zaostalých ruských regionů, které zůstaly prakticky nedotčeny industrializací a hospodářským pokrokem zbytku Ruska. Jedním z mála příhraničních regionů Ruské říše, kde neplatila žádná omezení na podnikání cizinců, byl Kavkaz, jehož surovinové, především ropné zdroje, představovaly velký zájem pro zahraniční investory. Ustanovení „O ropném průmyslu“ z roku 1873 poskytla zahraničním podnikatelům volný přístup k využívání ropných nalezišť v okolí Baku, které se za krátkou dobu stalo jedním z hlavních industriálních center carského Ruska.

Vedle legislativního zrovnoprávnění zahraničních a ruských podnikatelů zásadní význam pro otevření se Ruska zahraničnímu kapitálu měla měnová reforma z roku 1897, která zavedla volnou směnitelnost ruského rublu za zlato (1 rubl se rovnal zhruba 0,774 gramu zlata) a vytvořila tržní předpoklady pro zapojení ruské ekonomiky do světové hospodářské soustavy. Protože zlatý standard v té době již byl základem měnových systémů většiny ekonomicky vyspělých států, rubl se stal plně konvertibilní vůči většině světových měn, což snížilo transakční náklady na převádění kapitálu přes ruské hranice a tím výrazně usnadnilo zahraničním investorům podnikání v Rusku. Reforma měla výrazný vliv na zesílení přílivu zahraničního kapitálu do ruské ekonomiky: zatímco v letech 1885–1897 průměrný roční příliv zahraničních investic činil 43 milionů rublů, v letech 1897–1913 to bylo již 191 milionů, přičemž průměrné roční tempo hospodářského růstu se v Rusku v období po roce 1897 zvýšilo o výrazných 0,5 %.⁹ Ruský

⁹ Gregory P. R., *Before command: An Economic History of Russia from Emancipation to the First Five-Year Plan*, Princeton 1994, s. 70.

ministr financí v letech 1892–1903 a hlavní autor měnové reformy Sergej Witte přiznával, že otevření ruské ekonomiky pro zahraniční kapitál, které mělo učinit Rusko přirozenou součástí evropského ekonomického systému, bylo jedním ze základních cílů této reformy. Zahraniční investoři byli podle něj nezbytní pro urychlení industrializace Ruska: „Rozvoj našeho krajně zaostalého průmyslu se nemůže uskutečňovat jinak než za bezprostřední účasti zahraničního kapitálu.“¹⁰ Ministr však musel čelit ostré kritice ze strany konzervativních vládních kruhů, které považovaly zahraniční kapitál za přímou hrozbu národní suverenity Ruska. Witte argumentoval tím, že zahraniční kapitál se v Rusku postupně asimiluje a nevytváří samostatné sféry zahraničního vlivu: „Dovážené kulturní prvky se stávají neoddělitelnou součástí naší země. Pouze rozpadající se státy se mohou obávat zahraničního zotročení. Ale Rusko není Čína!“¹¹

Opatření k podpoře zahraničních investic, která přijala ruská vláda v druhé polovině 19. století, spolu s celkovými strukturálními změnami, k nimž docházelo v ruské ekonomice po roce 1861, vedla k masivnímu nárůstu v přílivu zahraničního kapitálu do Ruska. Zatímco v roce 1861 výše zahraničního kapitálu, přítomného v ruské ekonomice činila pouhých 9,7 milionu rublů, v roce 1880 to bylo již 92 milionů, v roce 1900 – 911 milionů rublů a v roce 1917 – 2,243 miliardy rublů.¹² Jedná se přitom jen o zahraniční kapitál, investovaný do reálného sektoru ruské ekonomiky, který však činil jen 16,4 % objemu veškerého zahraničního kapitálu v Rusku, jehož celková výše se na začátku roku 1917 rovnala 13,7 miliardy rublů. Celková struktura zahraničních investic, akumulovaných v Rusku do roku 1917, tedy byla následující: 11,4 miliardy rublů tvořily úvěry a půjčky, poskytnuté v zahraničí ruské vládě, a 2,3 miliardy rublů byly investice do ruského

¹⁰ Chromov P., *Ekonomičeskaja istorija SSSR*, s. 187.

¹¹ Laue T. H. von, *Sergei Witte and the Industrialization of Russia*. New York–London, Columbia U.P. 1963, s. 182. Zmínka o Číně se vztahuje k polokoloniálnímu postavení této země vůči zahraničnímu kapitálu z přelomu 19. a 20. století. Například Rusko prosazovalo zde svůj politický vliv pomocí Východočínské (Manžurské) dráhy, postavené ruským kapitálem na základě koncese v letech 1897–1903. V samotném Rusku však stavba železnic od 80. let 19. století byla záležitostí státu, a zahraniční kapitál neměl k tomuto strategickému odvětví přímý přístup.

¹² Ol P., *Inostrannyje kapitaly v narodnom chozjajstve dovojennoj Rossii*, Leningrad 1925, s. 12–13; Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR*, Moskva 1956, s. 377. Tyto údaje nelze považovat za zcela spolehlivé, neboť se jedná o soukromé výpočty ruského ekonoma a statistika Pavla Ola, nikoli o oficiální údaje, které o zahraničních investicích v carském Rusku nebyly vedeny, přičemž ruská legislativa ani neobsahovala přesnou definici pojmu „zahraniční investice“, což ještě více komplikovalo sledování kvantitativních změn v této oblasti.

průmyslu, sektoru služeb a obchodu, z nichž 2 miliardy připadaly na přímé zahraniční investice a kolem 300 milionů na úvěry a půjčky, získané ruskými podniky v zahraničí.¹³ Je však nutné zdůraznit, že tato nepříznivá struktura byla do značné míry dána hospodářskými důsledky první světové války, v jejímž průběhu (do roku 1917) si ruská vláda půjčila od svých spojenců 6,7 miliardy rublů, tedy téměř o třetinu více než v celém předválečném období. V případě odečtení této částky od celkové výše ruského zahraničního dluhu, v předválečné struktuře zahraničních investic budou stále více než dvojnásobně převládat dluhy ruské vlády (4,7 miliardy rublů) nad investicemi do reálného sektoru ruské ekonomiky (2,3 miliardy).

Jak je vidět, větší část zahraničního kapitálu, investovaného v carském Rusku, měla podobu státního dluhu, nikoli přímých investic do ruského průmyslu, což značně limitovalo jeho význam pro rozvoj ruského hospodářství. To však neznamená, že zahraniční úvěry nehrály žádnou roli v ruské industrializaci. Na přelomu 19. a 20. století více než polovina všech úvěrů, získaných ruskou vládou v zahraničí, byla použita na výstavbu železniční sítě.¹⁴ Podle některých odhadů do roku 1900 pomocí zahraničního úvěrového kapitálu byla uhrazena stavba 35 tisíc km ruských železnic nebo-li 70 % jejich tehdejší celkové délky.¹⁵ Tyto kapitály tedy nakonec byly investovány do ruského průmyslu, který vyráběl koleje, lokomotivy a jiné železniční zařízení, a do rozvoje ruské dopravní infrastruktury vůbec. Zahraniční úvěry také sehrály rozhodující roli v procesu přípravy měnové reformy z roku 1897, která probíhala po dobu téměř 15 let (od poloviny 80. let). V letech 1885–1897 si ruská vláda půjčovala v zahraničí v průměru 49 milionů rublů ročně, z nichž 33 milionů (67 %) bylo použito na nákup měnového zlata a zahraničních pevných valut, tedy na vytváření státních devizových a zlatých rezerv, dostatečných pro zajištění kursovní parity mezi rublem a zlatem. Celkové ruské zásoby zlata a deviz do roku 1897 vzrostly na 860 milionů rublů, z nichž téměř polovina (425 milionů) byla vypůjčena v zahraničí.¹⁶ Zbývající část úvěrů však byla použita na krytí schodku státního rozpočtu a vojenské výdaje, což lze považovat za nepřímé efektivní využití zahraničního kapitálu.

¹³ Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR*, s. 378.

¹⁴ Bovykin V., *Formirovanije finansovogo kapitala v Rossii (koněc XIX v. – 1908)*, Moskva 1984, s. 168.

¹⁵ Dongarov A., *Inostrannyj kapital v Rossii i SSSR*, Moskva 1990, s. 10.

¹⁶ Gregory P. R., *Before command*, s. 73.

Hlavní příčina nárůstu zahraničního dluhu carského Ruska spočívala v nedostatečné vnitřní nabídce úvěrového kapitálu, která zase byla způsobena zaostalostí ruského trhu s dluhopisy a ruského bankovníctví obecně. Například v letech 1893–1900 příliv zahraničních úvěrů do ruského státního rozpočtu více než šestkrát převyšoval příliv domácích úvěrů, což vedlo k dominantnímu postavení zahraničního kapitálu v struktuře celkového státního dluhu Ruska.¹⁷ Ruská vláda získávala většinu zahraničních úvěrů prostřednictvím prodeje státních dluhopisů na mezinárodních finančních trzích. Zájem o ruské dluhopisy mezi zahraničními investory byl poměrně velký, hlavně kvůli vysokým úrokovým sazbám, které zajišťovaly věřitelům vysoké zisky. V letech 1895–1900 úrokové sazby ruských státních dluhopisů s dobou splatnosti 1 rok činily 7,8 %, zatímco v případě obdobných německých dluhopisů to bylo jen 3,3 %, v případě francouzských – 3 %. V letech 1908–1913 úrokové sazby ruských dluhopisů sice klesly na 5,1 %, avšak stále vynášely investorům více než německé nebo francouzské státní cenné papíry (4,8 %, respektive 3,2 %).¹⁸ Část zahraničních úvěrů ruská vláda získala také ve formě státních půjček od zahraničních vlád. Až do konce 80. let 19. století hlavním poskytovatelem státních půjček bylo Německo, avšak politické neshody mezi dvěma státy vedly v roce 1887 k zastavení vydávání německých půjček ruské vládě, která se obrátila s žádostí o úvěry na Francii, jež se stala největším věřitelem Ruska do roku 1914. Jak již bylo uvedeno výše, k prudkému nárůstu ruského zahraničního dluhu došlo v průběhu první světové války. Ruská účast v ní značně překračovala finanční a hospodářské možnosti země. Většinu zahraničních úvěrů v tomto období Rusko získalo ve formě státních půjček od britské vlády, na kterou připadalo 5,8 miliardy rublů z celkových 6,7 miliardy rublů zahraničních válečných úvěrů.¹⁹ Tyto finance byly určeny výhradně na nákup zbraní a vojenského materiálu (nejčastěji v samotné Británii) a na

¹⁷ Bovykin V., *Formirovanije finansovogo kapitala v Rossii*, s. 167–168.

¹⁸ Gregory P. R., *Before command*, s. 75. Ruské dluhopisy se však zdaleka nevždy těšily velké poptávce na mezinárodních trzích. Například po vojenské porážce od Japonska v roce 1905 hodnota ruských cenných papírů značně klesla, zatímco úrokové sazby prudce vzrostly. Ruská vláda naléhavě potřebovala finanční prostředky pro krytí vzniklého v důsledku války rozpočtového deficitu, avšak dlouho nemohla najít zájemce o své dluhopisy. Až na konci roku 1906 se jí podařilo získat syndikovaný úvěr od skupiny západoevropských bank ve výši 845 milionů rublů, a to údajně za pomoci uplácení francouzského tisku, které měl lobovat za ruské zájmy v evropských finančních kruzích. (Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR*, s. 390.)

¹⁹ Chromov P., *Ekonomičeskaja istorija SSSR*, s. 189.

splacení existujících zahraničních dluhů. V polovině roku 1917 Rusko mělo druhý největší státní dluh na světě a vydávalo na jeho splacení více finančních prostředků než kterákoli jiná země, což se stalo jednou z příčin kolapsu ruských státních financí.²⁰

Přestože přímé zahraniční investice činily menší část celkového objemu přílivu zahraničního kapitálu do ruské ekonomiky, jejich význam pro hospodářský pokrok carského Ruska v mnoha ohledech byl dokonce větší, než tomu bylo v případě úvěrů. Tento význam spočíval především v moderních technologiích a manažerských dovednostech, které ruským firmám a podnikatelům často chyběly a které mohly být zavedeny do ruské ekonomiky pouze zahraničními investory. Navíc zahraniční kapitál ve formě přímých investic, který patřil výhradně do soukromého sektoru ekonomiky, byl nepochybně využíván mnohem efektivněji než zahraniční úvěry, nakládání s kterými vždy bylo záležitostí státu. Svědčila o tom i vzrůstající konkurence na ruském trhu, která vytvářela dodatečné stimuly pro posílení výkonnosti ruského průmyslu. V roce 1899 ministr financí Witte v tajné zprávě, adresované carovi Mikuláši II., psal: „Příliv zahraničního kapitálu je jediná cesta, jak zajistit, aby náš průmysl byl schopen zásobovat Rusko dostatečným množstvím levných výrobků. Každá nová vlna kapitálu přicházející ze zahraničí sráží dolů nesmírně vysoké zisky, na které naši monopolističtí podnikatelé jsou zvyklí a nutí je usilovat o stejné zisky prostřednictvím technických zdokonalení výroby, což vede k poklesu cen na trhu.“²¹ Ne všechny ruské podniky se dokázaly přizpůsobit novým podmínkám a obstát v konkurenci se zahraničními firmami, což se týkalo především malých a středně velkých podniků, které neměly dostatek prostředků k masivním investicím a musely buď zkrachovat nebo stát se objektem převzetí ze strany velkých firem a koncernů. Proces vlastnické konsolidace, který probíhal v ruském průmyslu od přelomu 19. a 20. století a vedl k spojení podniků do velkých odvětvových uskupení (syndikátů), byl tedy v neposlední řadě zásluhou zahraničních investorů. Zahraniční podnikatelé navíc velkou mírou přispěli k vytvoření a rozvoji celé řady klíčových průmyslových odvětví, především strojírenských, která před jejich příchodem do Ruska byla buď velmi zaostalá, nebo zcela chyběla.

²⁰ Ibidem, s. 174.

²¹ Mackay J. P., *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization 1885–1913*. Chicago–London 1970, s. 11.

Přestože k největšímu nárůstu v přílivu zahraničního kapitálu do Ruska začalo docházet až v 90. letech 19. století a zvláště po zavedení směnitelnosti rublu za zlato v roce 1897, řada velkých investičních projektů na ruském trhu byla zahraničními firmami uskutečňována už od 70. let. Odvětvová struktura zahraničních investic do reálného sektoru ruské ekonomiky, stejně jako struktura jejich národního, respektive státního původu, byla v základních rysech zformována na konci 19. století a do roku 1917 se nedoznala zásadních změn. Z celkového objemu 2,242 miliardy rublů, investovaných do ruského průmyslu, sektoru služeb a obchodu do konce roku 1917, 834,3 milionu rublů neboli 38 % všech investic připadalo na těžební průmysl, 392,7 milionu (17 %) – na metalurgii a strojírenství, 259,4 milionu (11,5 %) – na stavebnictví a nemovitosti, 245,9 milionu (11 %) – na bankovníctví a pojišťovnictví, 192,5 milionu (9 %) – na textilní průmysl, 83,5 milionu (4 %) – na chemický průmysl, 80,7 milionu (3 %) – na maloobchod, 37,3 milionu (1,5 %) – na potravinářský průmysl, 31,4 milionu (1,5 %) – na papírenský průmysl, 26,6 milionu (1 %) – na dopravu a zbývajících 58,3 milionu (2,5 %) připadalo na těžbu dříví a na zemědělství.²² Národní (státní) příslušnost zahraničních investic v Rusku byla následující: Francie – 730 milionů rublů (32 % všech investic), Velká Británie – 507 milionů (22 %), Německo – 441 milionů (19,7 %), Belgie – 321 milionů (14,3 %), USA – 117 milionů (5,2 %), Holandsko – 36 milionů (1,6 %), Švýcarsko – 33 milionů (1,5 %), Švédsko – 23 milionů (1,1 %); na dalších 5 států připadalo méně než po 1 % celkového objemu zahraničních investic.²³

Postavení zahraničního kapitálu v ekonomice carského Ruska bylo poměrně významné. Tento význam byl dán jednak vysokou ekonomickou efektivitou zahraničních podniků, které používaly velmi kvalitní a výkonná výrobní zařízení a moderní manažerské postupy při organizaci výroby a odbytu zboží, jednak celkovým výrazným kvantitativním zastoupením zahraničního kapitálu v ruské ekonomice. V roce 1880 podíl zahraničních investic na celkovém základním kapitálu ruských společností ještě nebyl velký a činil pouze 14 %, od 90. let 19. století však nárůst zahraničního kapitálu v ruské ekonomice začal předhánět nárůst domácího ruského kapitálu. V roce 1900 základní kapitál ruských akciových společností činil

²² Ljaščenko P, *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR*, s. 397. V těžebním průmyslu 32 % zahraničních investic připadalo na těžbu železné rudy, 30,5 % – na těžbu ropy, 19 % – na těžbu uhlí, zbytek pak na těžbu barevných kovů, včetně zlata.

²³ *Ibidem*, s. 310.

2 miliardy rublů, z nichž 762 milionů připadalo na zahraniční investice, které tedy tvořily již 38 % celkového základního akciového kapitálu. V roce 1914 postavení zahraničního kapitálu v ruské ekonomice bylo ještě silnější; celkový základní kapitál ruských podniků tehdy činil 4,3 miliardy rublů, přičemž podíl zahraničních investic dosáhl 1,9 miliardy rublů neboli 44 %.²⁴ Zahraniční společnosti rovněž měly velký podíl na nových kapitálových investicích do ruského průmyslu; v letech 1893–1914 tento ukazatel v průměru činil téměř 50 %.²⁵ Tyto statistické údaje svědčí o vysoké efektivitě a značné kapitálové vybavenosti podniků se zahraniční vlastnickou účastí, jejichž přínos pro hospodářský rozvoj Ruska na začátku 20. století byl téměř stejně velký, jako tomu bylo v případě domácího ruského kapitálu. Zahraniční investoři preferovali provozování v Rusku velkých podniků se značnými objemy obrátu, tržeb a zisků, což bylo charakteristickým rysem světové ekonomiky na začátku 20. století, kdy převládala tendence k co největší koncentraci výrobních kapacit a kapitálu v zájmu zvýšení rentability podnikání.

Přestože zahraniční kapitál v ruské ekonomice jako celku nepřevládá nad domácím ruským kapitálem, zahraničním investorům se podařilo dosáhnout rozhodujícího vlivu v některých klíčových odvětvích ruského hospodářství. Jedním z takových odvětví byla metalurgie, která tvořila hlavní pilíř tehdejšího evropského průmyslu. V roce 1913 66 % základního kapitálu ruských ocelářských podniků patřilo zahraničním investorům, přičemž v oblasti jižního Ruska, která byla centrem tehdejšího ruského ocelářství, jejich podíl činil 90 %.²⁶ Důležitým objektem expanze zahraničního kapitálu v ruské ekonomice se stal také ropný průmysl. Zahraniční investoři se již od 70. let 19. století prosazovali v tomto poměrně novém průmyslovém odvětví díky modernějším technologiím a větším zkušenostem s tímto druhem podnikání, než jaké měli ruští průmyslníci. V roce 1914 většina ruských ropných firem byla ovládána zahraničním kapitálem, na který připadalo 56 % celkové ruské těžby ropy a 75 % obchodu s ropnými produkty. Ropný průmysl přitom již tehdy patřil mezi klíčová odvětví ruské ekonomiky, neboť byl třetím největším zdrojem příjmů ruského státního rozpočtu; navíc Rusko v té době bylo druhým největším světovým producentem této suroviny.²⁷ Dalším sektorem ruského hospodářství

²⁴ Ibidem, s. 377–378; Ol P., *Inostrannyje kapitaly v narodnom chozjajstve dovojennoj Rossii*, s. 13.

²⁵ Mackay J. P., *Pioneers for Profit*, s. 37.

²⁶ Eventov L., *Inostrannyje kapitaly v russkoj promyšlennosti. Moskva–Leningrad 1931*, s. 62.

²⁷ Ibidem, s. 55.

s výrazným zastoupením zahraničního kapitálu bylo bankovníctví. Jak již bylo zmíněno, ruský sektor finančních služeb byl velmi slabě rozvinut a nebyl s to uspokojit rychle rostoucí poptávku po úvěrech jak ze strany ruské vlády, tak ze strany ruského průmyslu. Výsledkem této převahy poptávky nad nabídkou byly na evropské poměry velmi vysoké procentní sazby na ruském úvěrovém trhu, což poskytovalo zahraničním bankám příležitost k dosažení mimořádně vysokých zisků z poskytování úvěrů ruským podnikatelským subjektům. V roce 1914 v Moskvě a Petrohradě průměrné roční úrokové sazby činily 14–18 %, v provinčních ruských městech pak sazby dosahovaly až 30 %, zatímco například v Berlíně ve stejné době ceny bankovních úvěrů byly na úrovni 6–10 %, v Paříži – 7 %, v Bruselu – 5–6 %.²⁸ Podobné rozdíly v ziskovosti úvěrové činnosti logicky vedly k vstupu na ruský trh nejvýznamnějších evropských bankovních domů, kterým v roce 1914 patřilo 43 % základního kapitálu 18 největších ruských bank, přičemž v některých klíčových ruských bankách, jako například v Rusko-Asijské bance, Sibiřské bance nebo Řižské Komerční bance, zahraniční investoři vlastnili kontrolní balíky akcií.²⁹ Dalšími oblastmi dominance zahraničního kapitálu byla průmyslová odvětví s vysokou technologickou náročností výroby, jako například chemický, elektrotechnický nebo automobilový průmysl, jejichž vznik a rozvoj v Rusku byl v převážné míře zásluhou evropských a amerických firem.

Jako první své aktivity v Rusku začaly rozvíjet britské společnosti, a to již od 60. let 19. století. V této době Velká Británie byla nejindustrializovanější zemí na světě, což znamenalo vysokou technickou vyspělost místního průmyslu na jedné straně a přebytek kapitálu a výrobních kapacit v důsledku nasycení vnitřního trhu na straně druhé. Rusko se svým nerozvinutým průmyslem a rostoucí vnitřní poptávkou (což předpokládalo velmi malou konkurenci na vnitřním trhu a mimořádně vysoké zisky) představovalo pro britské firmy jedno z nejzajímavějších míst pro využití jejich technologií a kapitálů. Hlavním objektem zájmů britských investorů v Rusku se staly zásoby nerostných surovin. V ruském těžebním průmyslu britský kapitál zaujímal vedoucí postavení mezi zahraničními investory, připadalo na něj 59 % všech přímých zahraničních investic do tohoto odvětví v letech 1910–1914 (na francouzské investory připadalo 30 %, na

²⁸ Chromov P., *Ekonomičeskaja istorija SSSR*, s. 185.

²⁹ Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR*, s. 361.

belgické – 6 %).³⁰ Zvláště aktivní britští investoři byli v ropném průmyslu, kde nakonec získali dominantní postavení nejen mezi zahraničními, ale i mezi ruskými podnikateli. Od 70. let 19. století britské firmy prováděly na Kavkaze aktivní skupování menších ropných podniků, které pak sjednocovaly do holdingových společností. Na začátku 20. století britské společnosti „Baku Russian Petroleum Company“, „Stewart-Gladstone“ a další již kontrolovaly většinu ropných ložisek v okolí Baku a Grozného. V roce 1912 britsko-holandský koncern „Royal Dutch/Shell“ odkoupil všechna ruská aktiva v oblasti ropného průmyslu od francouzské finanční skupiny „Rothschild“ a stal se tak druhou největší ropnou společností v tehdejší Rusku. Další oblastí působení britských investorů v Rusku byla těžba uhlí a železné rudy a ocelářství. V dubnu 1869 britský průmyslník John Hughes uzavřel s ruskou vládou koncesní smlouvu o využití ložisek uhlí a stavbě továrny na výrobu železničních kolejí v Jekatěrinoslavské gubernii. V polovině 70. let zde jeho společnost „Hughes' New Russia Steel Company“ zahájila průmyslovou těžbu uhlí a rudy a v roce 1880 uvedla do provozu největší v tehdejší Rusku ocelářský podnik. Tento region, jehož administrativním centrem se stalo město Juzovka (dnes Doněck) a který později začal být označován jako Doněcká uhelná pánev neboli Donbas, dodnes zůstává jedním ze světových center těžkého průmyslu.

Francouzské nadnárodní společnosti začaly pronikání do Ruska o něco později než britské, ale na konci 19. století již zaujaly vedoucí pozice mezi zdejšími zahraničními investory. Vývoz francouzského kapitálu do Ruska stimulovala mimo jiné stagnace francouzské ekonomiky z poslední třetiny 19. století, která omezila investiční příležitosti francouzských firem na domácím trhu. Do roku 1914 Francie poskytla ruské vládě 80 % všech zahraničních úvěrů a 32 % zahraničních investic do reálného sektoru ruské ekonomiky a stala se tak největším dovozcem kapitálu do Ruska.³¹ Většina francouzských přímých investic směřovala do těžkého průmyslu, který byl základním odvětvím tehdejšího světového hospodářství a jehož urychlený rozvoj byl nejdůležitějším faktorem ruské industrializace. V roce 1900 francouzský kapitál vlastnil 9 z 16 těžařských podniků působících v Donbasu, které těžily 38 % uhlí v tomto regionu; v Dombrovské uhelné pánvi v Carství Polském podíl francouzských společností na místní produkci

³⁰ Ol P., *Inostrannyje kapitaly v narodnom chozjaistve dovojennoj Rossii*, s. 32.

³¹ Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjaistva SSSR*, s. 378.

činil 41 %.³² Francouzští investoři se snažili prosadit se i v ruském ropném průmyslu, ale nebyli v tom příliš úspěšní. V roce 1898 finanční skupina „Rothschild“ spolu s Petrohradskou Mezinárodní bankou založila ropnou společnost „Mazut“, která však musela čelit silné konkurenci ze strany britských společností a nakonec byla nucena odprodat Britům všechna svá aktiva. Mnohem úspěšněji se vyvíjelo podnikání francouzských investorů v oblasti ruského bankovníctví. Francouzské bankovní domy „Société Générale“, „Paribas“ a „Crédit Lyonnais“ byly nejdůležitějšími zahraničními bankami na ruském trhu a jedněmi z největších poskytovatelů úvěrů v ruském bankovníctví. Francouzský kapitál měl významné postavení také v oblasti dopravního strojírenství. Například francouzská společnost „Bouhey“ spolu s Petrohradskou Komerční bankou na začátku 90. let zřídila „Ruskou společnost pro stavbu lokomotiv“, která se výrazně podílela na výstavbě vozového parku pro vznikající ruskou železniční síť. Jak je vidět, francouzské společnosti při rozvíjení svých aktivit v Rusku často spolupracovaly s místními podnikatelskými strukturami, což mělo přispět k snížení investičních rizik jejich projektů na tamějším trhu.

Německý kapitál začal aktivně pronikat do Ruska koncem 19. století v důsledku velmi vysokých až prohibičních cel, uvalených ruskou vládou na dovoz většiny německých výrobků. Hlavním odvětvím působení německých investorů na ruském trhu byl elektrotechnický průmysl, který se vyznačoval minimální konkurencí ze strany domácích výrobců a vysokým odbytem výrobků kvůli rostoucí poptávce. V roce 1906 z 10 ruských akciových společností, činných v oblasti elektrotechniky, bylo ovládáno německými koncerny „Helios“, „Farbwerke“ a „Siemens“.³³ V roce 1913 podíl německých investorů na základním kapitálu ruských firem v tomto odvětví činil 85 %, v plynovém průmyslu pak 70 %, v chemickém – 40 %.³⁴ Rozšíření německého podnikání v těchto odvětvích bránil především nedostatek kvalifikovaných pracovních sil, které často musely být dováženy z Německa. Významné postavení na ruském trhu zaujímaly také německé banky. Například „Deutsche Bank“ v Rusku nejen prováděla aktivní úvěrovou činnost, ale také přímo ovládala několik významných místních ocelářských podniků. Znepokojení ruské vlády vyvolávala skutečnost, že němec-

³² Bovykin V., *Formirovanije finansovogo kapitala v Rossii*, s. 181.

³³ Ibidem, s. 182.

³⁴ Levin I., *Germanskije kapitaly v Rossii*. Petrograd 1918, s. 64–65.

ký kapitál se nejčastěji usazoval v západních příhraničních regionech Ruské říše, kde navíc žila početná německá menšina.³⁵

Výrazné zastoupení mezi zahraničními investory měly také belgické společnosti. Na konci 19. století se Belgie, stejně jako Velká Británie, začala potýkat s přeindustrializovaností své ekonomiky, což nutilo belgické firmy hledat investiční příležitosti v zahraničí. Hlavní odvětvovou specializací belgických společností byl těžký průmysl, jehož rozvoj na konci 19. století nejméně intenzivně probíhal právě v Rusku. V roce 1897 belgický koncern „Cockerill“ na základě koncesní smlouvy s ruskou vládou zprovoznil neda-leko Jekatěrinoslavu (dnes Dněpropetrovsk) jeden z největších ocelářských komplexů v Rusku. Na začátku 20. století belgické firmy získaly dominantní postavení v oblasti městské dopravy, jejíž všestranný rozvoj v ruských městech zajišťovaly prostřednictvím dodávek vozového parku tramvajů a přímého provozování městských dopravních podniků, které plně ovládaly v 25 z 55 největších ruských měst.³⁶

Nejobtížnější postavení na ruském trhu mezi zahraničními investory měly americké firmy. V druhé polovině 19. století Spojené státy procházely aktivní fází industrializace, a americké společnosti tehdy měly dostatek příležitostí pro zhodnocení svých kapitálů v rámci domácí ekonomiky. Do Ruska Američané začali pronikat až na začátku 20. století, kdy místní trh již byl do značné míry saturován ruskými a západoevropskými investory, kteří představovali silnou konkurenci pro všechny nově přichozí podnikatelské subjekty. Největší kapitálová přítomnost amerických společností v Rusku byla zaznamenána v strojírenském průmyslu. Například společnost „Harvester“ se zabývala výrobou zemědělské techniky, která sice byla pro ruské zaostalé zemědělství velmi potřebná, ale zdaleka nevždy cenově odpovídala finančním možnostem místních rolnických hospodářství. Společnost „Singer“ se zase specializovala na dodávky technologií pro ruský lehký průmysl, především šicích strojů a zařízení pro textilní podniky. Elektrotechnickému koncernu „Westinghouse“ se nepodařilo samostatně se prosadit na ruském trhu, a firma proto byla nucena v roce 1901 vstoupit do kartelu za účastí německého „Siemense“ a „Všeruské elektrotechnické společnosti“, který se zabýval výrobou zařízení pro provoz městských tramvajů. Mnohem úspěšněji na ruském trhu působila společnost „Bell

³⁵ Do roku 1914 66 % všeho německého kapitálu, dovezeného do carského Ruska, bylo investováno v Carství polském a v pobaltských guberniích. (Mackay J. P., *Pioneers for Profit*, s. 36.)

³⁶ Bovykin V. (ed.), *Inostrannoje predprinimatel'stvo i zagraničnyje investicii v Rossii*, s. 230.

Telephone“, která do roku 1914 zavedla telefonické spojení ve většině velkých měst Ruska.

Přítomnost zahraničního kapitálu v ekonomice carského Ruska ovšem měla nejen ekonomickou, ale i politickou stránku. Je sice nepochybné, že existence dobrých politických vztahů mezi jednotlivými státy je nezbytná pro plnohodnotný rozvoj mezinárodních ekonomických vztahů, jejichž důležitou součástí se koncem 19. století staly zahraniční investice. Na druhou stranu však zdaleka ne ve všech případech lze prokázat bezprostřední souvislost mezi stavem bilaterálních politických vztahů mezi státy a úrovní jejich ekonomické kooperace, pokud ovšem tyto státy nejsou ve válečném stavu nebo udržují diplomatické styky. Sovětská historiografie při posuzování poměru ruské vlády k zahraničním investorům kladla velký důraz na příslušnost těchto investorů k státům Dohody nebo Trojspolku. Převaha „dohodových“ přímých zahraničních investic v ruské ekonomice (69,5 %) nad „trojspolkovými“ (20 %) byla dáвана do přímé souvislosti se zahraničně politickou orientací carského Ruska od poloviny 19. století do první světové války.³⁷ Ve skutečnosti se soukromé podnikatelské subjekty při rozhodování o umístění svých kapitálů do určitých zemí řídí spíše potenciální výnosností svého podnikání na tamějších trzích než aktuální mezinárodně politickou situací. Například společnosti z Velké Británie v 60.–70. letech 19. století investovaly v Rusku více než firmy z jakékoli jiné země, ačkoli rusko-britské vztahy v tomto období byly mimořádně napjaté kvůli střetům geopolitických zájmů těchto států na Balkáně a ve Střední Asii. Politické sbližování Ruska s Francií a současné ochlazení vztahů s Německem v 80.–90. letech mohlo mít jen vedlejší vliv na národní strukturu zahraničních investic v ruské ekonomice v tomto a nadcházejícím období. Kvantitativní převaha francouzských přímých investic nad německými byla dána v první řadě rozdíly v odvětvové specializaci investorů z těchto zemí, neboť německé podniky se vyznačovaly vysokou technologickou náročností výroby, na kterou ruská ekonomika z řady důvodů nebyla zcela připravena, zatímco Francouzi se zaměřovali hlavně na již vžitá v Rusku odvětví – těžbu surovin a bankovníctví. Ruská vláda navíc uplatňovala stejný přístup k zahraničnímu kapitálu ze všech zemí a žádným způsobem nediskriminovala jedny investory na úkor druhých. Situace se změ-

³⁷ Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR*, s. 310. Jedná se o národní strukturu zahraničních investic do reálného sektoru ruské ekonomiky do roku 1917.

nila až za první světové války, kdy v červnu 1915 byl schválen zákon opravňující ruskou vládu k likvidaci obchodních a průmyslových podniků, vlastněných občany „nepřátelských států“, tedy především Německa a Rakouska-Uherska. Bylo zjištěno celkem 611 takových podniků, z nichž však bylo skutečně zlikvidováno jen 30, zbytek byl buď znárodněn, nebo převeden do vlastnictví jiných investorů.³⁸

Na rozdíl od zahraničních investic do reálného sektoru ekonomiky, které spadaly do relativně nezávislé na vládní politice soukromé hospodářské sféry, státní úvěry a půjčky byly důležitým nástrojem zahraniční politiky velmocí, a systém jejich udělování často měl mnohem blíže právě k politice než k ekonomice. Například rozhodnutí Německa o zastavení udělování úvěrů ruské vládě z roku 1887 (tzv. Lombardverbot) bylo nepochybně motivováno snahou kancléře Bismarcka získat politické ústupky ze strany Ruska (částečně to měla být také odvěta za protekcionistickou obchodní politiku ruské vlády). Toto opatření však mělo přesně opačný výsledek – ruská vláda se obrátila na Francii, která půjčky poskytla, čímž vznikly předpoklady k posílení rusko-francouzských politických vztahů. Přílišná jednostranná zahraniční zadluženost však může potenciálně způsobit oslabení politických pozic státu-dlužníka vůči státu-věřiteli, což v průběhu první světové války pocítilo i Rusko, které muselo čelit otevřenému tlaku ze strany dohodových mocností na setrvání v protiněmecké koalici i přes velké ztráty na životech a rozvrat ekonomiky.

Ekonomickým a politickým významem zahraničního kapitálu pro carské Rusko se zabývala řada tehdejších ruských ekonomů. Převážná většina ruské odborné veřejnosti příliv zahraničních investic vítala, někdy však s podstatnými výhradami. Například známý ruský ekonom a statistik Finn-Jenotajevskij poukazoval na prospěšnost zahraničního kapitálu pro celý ruský průmysl: „Rozvoj průmyslu prostřednictvím zahraničního kapitálu dal podnět k vzniku celé řady nových odvětví, vytvořených již pomocí domácího kapitálu, podnítil rozvoj měst a rozšíření vnitřního trhu.“ Zahraniční úvěry, použité na nevýrobní účely, však podle něj měly „pro zemi záporné následky.“³⁹ Opačný postoj vůči zahraničnímu kapitálu zaujímal další ruský ekonom Voronov: „Činnost zahraničních podniků nemá příznivý význam pro stát ani pro národní hospodářství Ruska.“ Podle něj se

³⁸ Bovykin V. (ed.), *Inostrannoje predprinimatel'stvo i zagraničnyje investicii v Rossii*, s. 31.

³⁹ Finn-Jenotajevskij A., *Sovremennoje chozjajstvo Rossii*, Izdatel'stvo Semjonova, Sankt-Peterburg 1911, s. 481, 485.

Rusko „může obejít bez zahraničních podniků, ale bez zahraničních úvěrů vystačí jen těžko.“ Voronov také navrhoval aktivnější přístup vlády k regulaci zahraničních investic v ruské ekonomice.⁴⁰ Tento postoj rozhodně nesdílel další ekonom Migulin: „O překažení zahraničnímu kapitálu v přílivu do Ruska v jakékoli formě nemůže být ani řeči, pokud chceme sledovat cestu rychlého ekonomického rozvoje.“ Současně však Migulin byl proti převzetí zahraničními firmami existujících ruských podniků a podporoval jen výstavbu nových podniků na „zelené louce“ za pomoci zahraničního kapitálu.⁴¹ Příliv zahraničního kapitálu do Ruska podporoval i ekonom Isajev, který jinak byl zastáncem socialistických forem hospodaření: „Vytváření překážek na cestě přirozeného pohybu kapitálu nepřinese zemi žádné výhody, ale může ji připravit o zisky, kterých by jinak mohla dosáhnout.“⁴²

Zatímco sovětská historiografie zveličovala politický význam zahraničního kapitálu pro carské Rusko, současná západní historiografie zase má tendenci přeceňovat jeho ekonomický význam. Například americký historik Richard Pipes zdůrazňuje slabost vnitřních ruských zdrojů hospodářského rozvoje: „Velký vzmach ruské průmyslové výroby v 90. letech 19. století (...) nebyl ani tak výsledkem vnitřního ruského hospodářského rozvoje, jako spíš důsledkem přenesení západoevropských peněz, techniky a především řízení do ruského prostředí.“⁴³ Americký historik Fred Carstensen tvrdí, že ruská společnost nebyla s to produkovat schopné odborníky v oblasti podnikání, a zahraniční investoři proto byli nuceni stále řídit své podniky v Rusku pomocí zahraničních manažerských kádřů, zatímco ve většině evropských zemí zahraniční podniky byly spravovány cizinci jen na počátečním stadiu jejich existence, a po několika letech jejich vedení přebírali domácí manažeři. Nedostatečnou kvalitu lidského kapitálu, na němž byl postaven západní kapitalismus, Carstensen vysvětluje celkovou slabostí ruské střední třídy, která nebyla schopna působit jako stabilizační prvek ruské společnosti a umožnila tak lehké vítězství bolševiků v roce 1917.⁴⁴ Závěry amerických badatelů však zpochybňuje ruský historik Valerij Bovykin, podle kterého v roce 1898 zahraniční odborníci tvořili jen 8,5 % všech strojních inženýrů a 7,1 % všech ředitelů a administrativních pracovníků ruských průmyslových

⁴⁰ Chromov P., *Ekonomičeskaja istorija SSSR*, s. 185.

⁴¹ Ibidem, s. 186.

⁴² Isajev A., *Mirovoje chozjajstvo*, Izdatelstvo Cinzerlinga, Sankt-Petěrburg 1910, s. 413.

⁴³ Pipes R., *Rusko za starého režimu*. Praha, Argo 2004, s. 270.

⁴⁴ Carstensen F. V., *American Multinational Corporations in Imperial Russia*, s. 248.

podniků. Zahraniční kapitál tedy nepochybně sehrál významnou roli v rozvoji ruského průmyslu, avšak „využití zahraničních výrobních zkušeností v Rusku zajišťoval nikoli zahraniční, ale místní lidský kapitál.“⁴⁵

Zahraniční kapitál v ekonomice SSSR

Říjnová socialistická revoluce roku 1917 vedla k dramatické změně směru sociálně-ekonomického vývoje v Rusku, která zasáhla všechny subjekty dosavadního hospodářského systému včetně zahraničních investorů. Bolševická ideologie zakládající se na odmítání soukromého vlastnictví a odstranění „buržoazních“ společenských vrstev neponechávala, jak se zpočátku zdálo, žádný prostor pro další působení zahraničních investorů na ruském trhu. Sovětská vláda navíc zaujala vyloženě nepřátelský postoj vůči zahraničními kapitálu v ruské ekonomice, který považovala za projev politické závislosti Ruska na kapitalistických státech. V lednu 1918 sovětská vláda zvláštním dekretem anulovala všechny dluhové závazky Ruska vůči zahraničním věřitelům, jak státním, tak soukromým, s tím, že se necítí vázána dluhy, za jejichž vznik je zodpovědná carská a prozatímní vláda.⁴⁶ Na jaře 1918 byl zahájen rozsáhlý proces znárodňování velkých průmyslových podniků, který byl z větší části dokončen v říjnu téhož roku, přičemž podniky, vlastněné zahraničními investory, byly znárodněny mezi prvními. Vzhledem k probíhající občanské válce zahraniční investoři byli nuceni ukončit svou činnost také na těch ruských územích, která nebyla pod kontrolou sovětské vlády.

Nastolení bolševické vlády však neznamenalo konec působení zahraničních investorů v Rusku. Původní ostře odmítavý přístup bolševiků vůči

⁴⁵ Bovykin V. (ed.), *Inostrannoje predprinimatelstvo i zagraničnyj kapital v Rossii*, s. 315.

⁴⁶ Otázka anulovaných dluhů carské a prozatímní vlády po několik příštích desetiletí byla jedním z důležitých problémů zahraniční politiky sovětské a pak ruské vlády, která musela čelit požadavkům na urovnání všech dluhových závazků Ruska z období před rokem 1918. Již v dubnu 1922 tento problém byl vyřešen ve vztahu k Německu, s nímž se SSSR v rámci Rapalské smlouvy dohodl na vzájemném prominutí všech dosavadních dluhů. S vládou Velké Británie podobná smlouva byla uzavřena až v červenci 1986. Nejobtížněji se vyvíjela jednání s Francií, která požadovala finanční odškodnění svých soukromých investorů za znehodnocené dluhopisy carské vlády. V červnu 1997 mezi Francií a Ruskou federací byla uzavřena dohoda o vzájemném prominutí mezivládních dluhů, vzniklých před 7. listopadem 1917, a odškodnění francouzských soukromých věřitelů ve výši 400 milionů dolarů, které byly ruskou vládou plně spláceny do roku 2001.

zahraničnímu kapitálu z prvních měsíců jejich vlády záhy byl značně zkorigován pod vlivem reálií ekonomické situace, v níž se země ocitla v důsledku dvou válek a ideologicko-hospodářských experimentů, jakým byl válečný komunismus. V roce 1921 objem ruské průmyslové výroby činil 1/5 úrovně z roku 1917 a 13 % úrovně z roku 1913, přičemž například produkce těžkého průmyslu dosahovala jen 2 % předválečného stavu.⁴⁷ Obnova zdevastované ruské ekonomiky si vyžadovala značné kapitálové investice, jejichž realizace však byla velmi problematická vzhledem k špatnému stavu státních financí a absenci soukromých investorů. K překonání této situace v březnu 1921 byla vyhlášena tzv. Nová ekonomická politika (NEP), která vytvořila v sovětské ekonomice rozsáhlý soukromý sektor, avšak vytvářením podmínek pro příliv zahraničního kapitálu do země se sovětská vláda začala zabývat mnohem dříve. Již 29. července 1918 Radou lidových komisařů byly vydány „Teze o podmínkách zapojení zahraničního kapitálu do sovětského hospodářství“, které měly vytvořit právní základ pro účast zahraničních investorů na obnově sovětské ekonomiky. Jedinou formou činnosti zahraničního kapitálu v sovětském Rusku měla být koncese, respektive koncesní smlouvy, na jejichž základě se měly provádět zahraniční investice do výstavby nových průmyslových podniků. Takto vzniklé podniky měly prodávat část své produkce sovětské vládě za tržní ceny, se zbytkem výrobků pak mohly nakládat podle vlastního uvážení. Teritoriální rozložení koncesních podniků přitom nemělo vytvářet sféry vlivu zahraničních mocností na území Ruska. Toto opatření sovětské vlády však nemělo naději na realizaci vzhledem k tomu, že dohodové mocnosti již v březnu 1918 zahájily intervenci proti bolševické vládě a vyhlásily obchodní blokádu sovětského Ruska, které se tak ocitlo v mezinárodní izolaci. Podle pozdějších závěrů ruských historiků návrh koncesních smluv vůči zahraničním mocnostem, s nímž bolševici přišli v červenci 1918, nebyl motivován ani tak ekonomickými zájmy sovětské vlády, jako spíše její snahou „udobřit“ Dohodu za uzavření separátního míru s Německem, znárodnění zahraničního majetku a anulování zahraničních dluhů carské vlády.⁴⁸

Podmínky pro realistický přístup k problému zapojení zahraničního kapitálu do sovětské ekonomiky vznikly na začátku roku 1920, kdy doho-

⁴⁷ Blackwell W. L., *The Industrialization of Russia*, s. 67.

⁴⁸ Dongarov A., *Inostrannyj kapital v Rossii i SSSR*, s. 43–44.

dové mocnosti stáhly z území sovětského Ruska své intervenční jednotky a ukončily obchodní blokádu země. Sovětská vláda se proto vrátila k otázce poskytování koncesí zahraničním investorům, kteří se měli stát důležitým zdrojem kapitálu, nutného pro hospodářskou rekonstrukci země. 23. listopadu 1920 Rada lidových komisařů schválila usnesení „O obecných ekonomických a právních podmínkách koncese“, které vytvořilo legislativní základnu pro zapojení zahraničních investorů do sovětské ekonomiky „za účelem obnovení a posílení výrobních sil Republiky a celého světového hospodářství.“⁴⁹ Usnesení zavádělo dva druhy koncese pro působení zahraničního kapitálu – čistou a smíšenou koncesi. Čistá koncese předpokládala pronájem zahraničním investorům státního majetku, včetně pozemků, za účelem organizace průmyslové výroby nebo výstavby infrastruktury na území Ruska. Tento druh koncese zajišťoval investorům značnou samostatnost v jejich hospodářské činnosti, chránil je před přímými zásahy sovětské vlády do správy koncesních podniků, a proto o něj měli největší zájem. Smíšená koncese rovněž spočívala v pronájmu investorům státního majetku, ovšem investice do organizace výroby byly rozděleny mezi zahraničními investory a sovětskou vládou, která tím získávala správní pravomoci ve vztahu ke koncesnímu podniku. Smíšená koncese tedy byla druhem společného podniku, který byl spravován státem a zahraničním investorem na základě rozdělení akciových podílů v tomto podniku. Koncesní smlouvy se zahraničními investory byly schvalovány Radou lidových komisařů a byly nadřazeny jiným legislativním aktům sovětského právního řádu. Smlouvy zahrnovaly údaje o předpokládaných objemech dovozu kapitálu ze zahraničí, podmínkách zdanění koncesních podniků, nomenklatuře a objemu plánované výroby a postupu při nakládání s finálními výrobky. Smlouvy byly uzavírány na dobu určitou, a po jejím vypršení základní kapitál koncesních podniků, stejně jako patenty a obchodní značky, které se k těmto podnikům vztahovaly, bez náhrady přecházely do vlastnictví sovětské vlády. V dubnu 1922 byl zřízen zvláštní vládní orgán, který měl na starosti uzavírání koncesních smluv a dohled nad koncesními podniky – Hlavní výbor pro záležitosti koncesí a akciových společností (Glavkoncesskom). Tento orgán rovněž prováděl základní výběr nabídek zahraničních investorů na organizaci koncesí s ohledem na priority hospodářské politiky sovětské vlády.

⁴⁹ Butkovskij V., *Inostrannyje koncessii v narodnom chozjajstve SSSR*, Moskva-Leningrad 1928, s. 28.

První koncesní podnik za účasti zahraničního kapitálu byl zřízen již v létě 1921, stala se jím „Velká severní telegrafní společnost“, která zajišťovala telegrafní spojení severní Evropy s Čínou a Japonskem. V roce 1922 začal proces aktivního uzavírání koncesních smluv se zahraničními investory; zatímco v roce 1921 v platnosti bylo jen 5 smluv, v roce 1924 jich bylo již 55. V roce 1926 počet platných koncesních smluv v SSSR činil 82 a tím dosáhl maxima za celou dobu existence této právní normy. Do roku 1927 bylo uzavřeno celkem 163 smluv o koncesi mezi sovětskou vládou a zahraničními investory, což však zdaleka neodpovídalo potenciálnímu významu tohoto druhu podnikatelské činnosti. V letech 1921–1927 sovětská vláda obdržela od zahraničních investorů 2211 nabídek na založení v SSSR koncesních podniků, což znamená, že schváleno a realizováno bylo jen zhruba 7,5 % všech nabídek.⁵⁰

Důvodem tak opatrného přístupu sovětské vlády k uzavírání koncesních smluv mohla být přetrvávající nedůvěra vůči zahraničními kapitálu, jehož přítomnost v sovětském hospodářství byla do značné míry v rozporu s ideologickými postuláty komunistického režimu. Další důvod spočíval v rozporech mezi ekonomickými zájmy zahraničních investorů, kteří projevovali největší zájem o těžební odvětví, a sovětské vlády, která nebyla ochotna předávat do soukromých rukou nejnósnější podniky, například v oblasti ropného průmyslu, a usilovala o zapojení zahraničního kapitálu spíše do technologicky náročných strojírenských odvětví průmyslu. Svědčí o tom i odvětvová struktura koncesních podniků v letech 1921–1927. Nejvíce podniků se zahraniční kapitálovou účastí působilo v zpracovatelském průmyslu (36), ve sféře zahraničního obchodu působilo 34 podniků, v těžebním průmyslu – 26 podniků, v oblasti technické podpory pracovalo 24 podniků, v sektoru dopravy a spojů bylo 12 podniků, v zemědělství – 11, v dřevařském průmyslu – 7, v stavebnictví – 3 a v ostatních odvětvích fungovalo 10 koncesních podniků.⁵¹ V těžebních odvětvích přitom převládaly čisté koncese, zatímco v zpracovatelských odvětvích a v obchodě fungovaly hlavně smíšené koncese. Z celkového počtu platných koncesních smluv, který na konci roku 1927 činil 69, na čisté koncese připadalo 53 smluv, na smíšené – 16. Národní struktura zahraničních investic v roce 1927 podle počtu koncesních smluv byla následující: Německo – 16 koncesí, USA – 9,

⁵⁰ Ibidem, s. 43.

⁵¹ Ibidem, s. 44.

Británie a Japonsko – po 7, Polsko a Rakousko – po 5, Norsko – 4, Francie a Švédsko – po 3, na ostatní státy připadalo 10 koncesí. Podle objemů investovaného kapitálu však na prvním místě byla Británie (14,6 milionu rublů), kterou následovaly USA (12,3 milionu), Německo (7,1 milionu) a Švédsko (6,5 milionu); celkem do konce roku 1927 zahraničními firmami v rámci koncesí bylo investováno 52,2 milionu rublů.⁵² Hlavní příčinou převahy britského a amerického kapitálu byla skutečnost, že investoři z těchto zemí působili především v oblasti čistých koncesí, které vyžadovaly největší zahraniční investice do výroby.

Přestože zájem sovětské vlády o zahraniční investice do zpracovatelských, především strojírenských odvětví, byl velký, jeho naplnění komplikovaly technické vlastnosti zahraničních výrobků, které často neodpovídaly požadavkům sovětské ekonomiky. Například nabídky zahraničních automobilek „Ford“ a „Renault“ na organizaci v SSSR výroby nákladních aut byly zamítnuty kvůli technické nespolehlivosti západních vozů v podmínkách špatného stavu sovětské dopravní infrastruktury. Naopak úspěšně byla realizována smlouva o smíšené koncesi se švédským elektrotechnickým koncernem „AGEA“, který v roce 1927 zajistil výrobu zařízení pro elektrárny na elektrotechnickém závodě v Jaroslavi. Sovětská vláda také měla zájem o vytváření koncesních podniků v oblasti zahraničního obchodu, který přitom i v době NEPu byl předmětem státního monopolu. Pro sovětské úřady však nebylo vždy snadné navázat obchodní styky v zahraničí, a proto za tímto účelem byly zakládány společné podniky se zahraničními firmami, které zajišťovaly odbyt sovětského vývozu na západních trzích nebo pomáhaly s dovozem průmyslových technologií do SSSR. Například sovětsko-britský společný podnik „Russobrit“, založený v roce 1923, vyvážel do Velké Británie sovětské obilí, které bylo důležitým zdrojem devizových příjmů sovětského státního rozpočtu. Zvláštní kapitolu tvořila obchodní a technická spolupráce mezi SSSR a Německem ve 20. letech. Jedním ze společných podniků, které zajišťovaly tuto spolupráci, byla sovětsko-německá koncesní společnost „Bersol“, která v letech 1923–1927 prováděla na území SSSR vojenský výzkum mimo jiné v oblasti vojenského letectva, což umožňovalo Německu obcházet ustanovení Versailleské mírové smlouvy, která podobné aktivity Německu vysloveně zakazovala, a přitom poskytovalo sovětské armádě přístup k nejmodernějším vojenským technologiím.

⁵² Eventov L., *Inostrannyje kapitaly v russkoj promyšlennosti*, s. 101.

Povolení k podnikání v oblasti těžebního průmyslu se podařilo získat jen nevelkému počtu zahraničních investorů, jejich postavení v sovětské ekonomice však vzhledem k převládajícím v tomto odvětví čistým koncesím bylo poměrně příznivé. Jedním z takových investorů byla britská společnost „Lena-Goldfield“, která působila v Rusku již před rokem 1917 a obnovila zde svou činnost na základě koncesní smlouvy z roku 1925. V letech 1926–1930 tato společnost těžila ve východní Sibiři až 10 tun zlata ročně, což činilo 30 % celkové tehdejší sovětské těžby tohoto cenného kovu.⁵³ Americká finančně-průmyslová skupina „Harriman & Co“ zase v letech 1925–1928 prováděla těžbu manganové rudy v Gruzii, připadala na ni 1/4 světové těžby této suroviny a 75 % jejího vývozu z SSSR.⁵⁴ V dřevařském průmyslu koncesní podniky vytvářely 27 % veškeré sovětské produkce a 20 % vývozu. V ropném průmyslu zastoupení zahraničních investorů bylo naopak zanedbatelné: do roku 1927 v tomto odvětví byly uzavřeny jen 2 koncesní smlouvy.⁵⁵

Přestože hospodářské výsledky většiny koncesních podniků byly uspokojivé, koncem 20. let sovětské úřady začaly postupné omezování činnosti zahraničních investorů v SSSR. Ještě v květnu 1928 přitom sovětská vláda schválila usnesení pod názvem „Základní opatření k zapojení zahraničního kapitálu do lidového hospodářství SSSR“, které poskytovalo zahraničním firmám působícím v oblasti koncesí rozsáhlé daňové a celní úlevy za účelem organizace vnitřní výroby některých deficitních komodit (například barevných kovů, strojírenských a papírenských výrobků), jež Sovětský svaz musel nakupovat v zahraničí. V rámci tohoto opatření byl vypracován koncesní plán, který předpokládal výstavbu nebo modernizaci za účasti zahraničního kapitálu kolem 100 průmyslových podniků, z nichž většina byla součástí prvního pětiletého hospodářského plánu. Zlomovým okamžikem pro sovětskou ekonomiku obecně a pro koncese zvláště se stalo plénum Ústředního výboru Všesvazové komunistické strany (bolševiků) z března – dubna 1929, které vyhlásilo faktický konec Nové ekonomické politiky a přechod k „urychlené socialistické výstavbě“, která spočívala v kolektivizaci zemědělství a intenzivní industrializaci, a to výhradně na základě státních kapitálových investic. V roce 1929 byl zastaven proces uzavírání nových koncesních smluv a byla zahájena likvidace již existujících konces-

⁵³ Butkovskij V., *Inostrannyje koncessii v narodnom chozjajstve SSSR*, s. 67.

⁵⁴ Dongarov A., *Inostrannyj kapital v Rossii i SSSR*, s. 97.

⁵⁵ Butkovskij V., *Inostrannyje koncessii v narodnom chozjajstve SSSR*, s. 62, 73.

ních podniků, ve většině případů ještě před vypršením řádné doby platností koncesí. V případě čistých koncesí sovětská vláda jednoduše vypovídala smlouvy se zahraničními investory, v případě smíšených koncesí investoři byli nuceni odprodávat své akciové podíly vládě. Řada zahraničních investorů v důsledku těchto opatření utrpěla značné finanční ztráty, neboť nestihla uhradit vlastní investice do výroby ze zisků koncesních podniků. Proces rušení koncesí ovšem neměl okamžitou povahu a probíhal postupně. Zatímco v roce 1928 v SSSR působilo 68 koncesních podniků, v roce 1929 jich bylo 59, v roce 1930 – 40, v roce 1931 – 28, v roce 1932 – 17. V roce 1936 v platnosti zůstávalo jen 5 koncesních smluv, poslední koncese byla zrušena až v srpnu 1946.⁵⁶ V prosinci 1937 byl zrušen Hlavní výbor pro koncese a většina jeho vedoucích činitelů byla zatčena.⁵⁷ Zahraniční kapitál byl po několik dalších desetiletí zcela vyloučen ze sovětského hospodářství.

Příčinu tak náhlé změny politiky sovětské vlády vůči koncesím a zahraničním investorům je třeba hledat v postojích Stalina, jehož vliv na hospodářskou politiku SSSR se na konci 20. let stal rozhodujícím. Autorem původní sovětské politiky vůči zahraničnímu kapitálu přitom byl Lenin, který prosadil jak poměrně liberální NEP, tak i zákon o koncesích z listopadu 1920. Leninův realistický přístup k ekonomické politice byl dán potřebou co nejrychlejší poválečné obnovy a rozsáhlé modernizace sovětského hospodářství, která byla neuskutečnitelná bez účasti soukromého kapitálu, včetně zahraničních investic. Například plán elektrifikace Ruska (GOELRO) z roku 1920, který byl jedním z prvních ekonomických programů sovětské vlády, počítal s celkovými investicemi do výstavby elektráren ve výši 17 miliard rublů, z nichž 6 miliard podle původních předpokladů mělo být získáno pomocí zahraničních úvěrů a koncesí.⁵⁸ Lenin byl přesvědčen o nezbytnosti zahraničního kapitálu pro rozvoj sovětské ekonomiky: „Bez koncesí nedokážeme splnit náš program elektrifikace, bez nich neobnovíme naše hospodářství ani za deset let.“ Rozpor mezi antikapitalistickou politikou bolševické vlády a účastí zahraničního kapitálu

⁵⁶ Dongarov A., *Inostrannyj kapital v Rossii i SSSR*, s. 89–90.

⁵⁷ Funkci ředitele Hlavního výboru pro koncese v letech 1923–1929 postupně zastávali Pjatakov, Trockij, Kameněv a Ksandrov, tedy přední představitelé protistalinské „opozice“, kteří se nakonec všichni stali obětmi vnitrostranických čistek. Viz Dongarov A., *Inostrannyj kapital v Rossii i SSSR*, s. 85.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 46.

v sovětské ekonomice podle něj nebyl důležitý: „Koncese nejsou nebezpečné... Kapitalismus, který se rozvíjí tímto způsobem, se nachází pod kontrolou, a státní moc zůstává v rukou dělnické třídy a dělnického státu.“ Na 10. sjezdu Ruské komunistické strany (bolševiků) v březnu 1921 Lenin zase mluvil o jednotě světové ekonomiky a světového trhu, „kterému jsme podřízeni, s kterým jsme spojeni, a od kterého se nemůžeme odtrhnout“.⁵⁹ Leninův tolerantní postoj vůči zahraničnímu kapitálu Stalin rozhodně nedsílel. V červnu 1925 při svém vystoupení na Sverdlovské univerzitě Stalin byl dotázán, zda se Sovětský svaz může obejít bez pomoci zahraničního kapitálu. Stalin na to reagoval poukazem na zkušenosti carského Ruska, které již prošlo cestou „vydřidušských koncesí a vydřidušských půjček“ a tím „vlezlo do jařma polokoloniální existence“. Opakování těchto zkušeností v jakékoli podobě Sovětským svazem bylo podle něj zcela nepřijatelné.⁶⁰ Zlomení vlivu vnitrostranické opozice v roce 1929 umožnilo Stalino-
vi v plné míře uskutečnit vlastní představy o novém modelu ekonomického rozvoje SSSR, který spočíval v naprosté kontrole státu nad všemi hospodářskými procesy, včetně kapitálových investic, a neposkytoval žádný prostor pro instituci soukromého vlastnictví, která je nezbytnou podmínkou pro příliv přímých zahraničních investic.

Výsledky činnosti zahraničních investorů v sovětské ekonomice ve 20. letech sice byly většinou pozitivní, avšak jejich podíl na celkovém ekonomickém výkonu tehdejšího SSSR byl zanedbatelný. V letech 1926–1927, kdy koncese dosáhly největšího rozmachu, základní kapitál koncesních podniků činil pouze 0,57 % celkového základního kapitálu sovětských průmyslových podniků, zatímco podíl produkce koncesních podniků na celkovém objemu spotřeby průmyslových výrobků v SSSR dosahoval jen 1 %.⁶¹ Přesto koncese sehrály kladnou roli v procesu poválečné obnovy ruského hospodářství. Koncesní podniky přinesly ze zahraničí kapitály a technologie, kterých se sovětské ekonomice v té době krajně nedostávalo, a také přispěly do státní pokladny značnými finančními odvody ve formě daňových a nájemních poplatků nebo dividendových výplat. Navíc koncesní podniky pomáhaly sovětské vládě ušetřit na valutových výdajích za nákup v zahraničí moderních výrobních zařízení, která zahraniční investoři dováželi do SSSR na vlastní náklady a ponechávali je zde po vypršení platnosti konces-

⁵⁹ Ibidem, s. 52–53, 56.

⁶⁰ Ibidem, s. 68.

⁶¹ Eventov L., *Inostrannyje kapitaly v ruskoj promyšlennosti*, s. 101.

ních smluv. Zahraniční firmy také výrazně profitovaly na podnikání v SSSR v rámci koncesí. Průměrné čisté zisky zahraničních společností ve vztahu k základnímu kapitálu koncesních podniků v letech 1926–1927 činily 35,2 %, což představovalo více než pětinasobnou rentabilitu podnikání v porovnání se sovětskými státními podniky a také výrazný nárůst v porovnání s průměrnou ziskovostí průmyslových podniků v carském Rusku, která dosahovala jen 10–22 %.⁶² Na druhou stranu zahraniční koncesionáři museli čelit nevyzpytatelnému chování sovětských úřadů, které často měnily podmínky podnikání, obsažené v koncesních smlouvách nebo zvyšovaly odvody do státního rozpočtu. Například v září 1926 byl vydán dekret, který uložil koncesním podnikům povinný nákup státních dluhopisů ve výši až 60 % jejich rezervního kapitálu.⁶³ Vyvlastňování zahraničních investorů na přelomu 20. a 30. let se sice značně lišilo od znárodnění v roce 1918, avšak dávalo investorům jasně najevo, že sovětská vláda již nestojí o jejich důvěru.

Od 30. let se zahraniční kapitál přímo nepodílel na rozvoji sovětské ekonomiky, avšak zahraniční technologie byly dováženy do SSSR ve stále větším množství. Ukázalo se však, že využití i těch nejmodernějších a nejvýkonnějších technologií v podmínkách centrálně plánovaného hospodářství nepřináší výraznější nárůst efektivity výroby. O opětovném zapojení zahraničního kapitálu do sovětské ekonomiky se uvažovalo krátce po skončení 2. světové války, kdy Sovětský svaz projevil zájem o účast na Marshallově plánu poválečné obnovy Evropy, navržený americkou vládou. USA však podmiňovaly poskytnutí finanční a hospodářské pomoci úzkou koordinací a výměnou informací mezi zúčastněnými zeměmi. Na pařížské konferenci v červnu 1947 se sovětské delegaci nepodařilo vynutit si účast na plánu bez jakýchkoli podmínek (největší odpor Moskvy vzbuzoval požadavek na zveřejnění vojenských výdajů), a Sovětský svaz se tak vzdal zahraniční pomoci v poválečné rekonstrukci své ekonomiky. V 60. letech do SSSR začal být dovážen zahraniční kapitál ve formě licencí na výrobu některých druhů zboží, především spotřebního. Například v roce 1966 sovětská vláda uzavřela s italskou automobilkou „Fiat“ smlouvu o licenční výrobě osobních aut, na jejímž základě byl vybudován „Volžský automobilový závod“, který od začátku 70. let pokrýval většinu poptávky po osob-

⁶² Ibidem, s. 102.

⁶³ Dongarov A., *Inostrannyj kapital v Rossii i SSSR*, s. 124.

ních autech v SSSR. V 70. letech Sovětský svaz začal aktivně dovážet zahraniční kapitál ve formě úvěrů, které byly použity většinou na krytí rostoucího schodku státního rozpočtu. Ve 20. letech sovětská vláda nemohla získat zahraniční úvěry kvůli své odpovědnosti za anulování dluhů carské vlády v roce 1918, v následujících desetiletích tomu bránilo politické napětí ve vztazích se Západem; uvolnění mezinárodně politické situace v 70. letech a možnost garantování splatnosti sovětských dluhů, například dodávkami energetických surovin, vedly k rychlému nárůstu zahraniční zadluženosti SSSR, který vyvrcholil v druhé polovině 80. let. Během 73 let existence komunistického režimu v Rusku zahraniční státy a banky poskytlly sovětské vládě úvěry v celkové výši 85,5 miliardy dolarů (včetně úroků), z nichž 63 miliard připadlo na období vlády Gorbačova (1985–1991).⁶⁴

V období „perestrojky“ v souvislosti s liberalizací politického a hospodářského života země byla vydána řada legislativních opatření, která umožnila po téměř šedesátileté přestávce zakládání v SSSR podniků se zahraniční kapitálovou účastí. Nejdůležitějším bylo nařízení Rady ministrů SSSR z 13. ledna 1987 „O pravidlech zakládání a činnosti na území SSSR společných podniků s účastí sovětských organizací a firem kapitalistických a rozvojových států“, které poskytlo legislativní základnu pro obnovení činnosti zahraničních investorů v SSSR. Legislativní opatření v oblasti zahraničních investic však spadala do oblasti zvláštního zákonodárství, které poskytovalo zahraničním investorům jen omezené pravomoci v porovnání s ostatními hospodářskými subjekty. K plnohodnotnému návratu zahraničního kapitálu do ruské ekonomiky tak začalo docházet až v 90. letech.

Zahraniční investice v současném Rusku

Po krizi a následném rozkladu sovětského systému centrálního ekonomického plánování na začátku 90. let se v Rusku začal formovat systém tržní ekonomiky, který mimo jiné předpokládal výraznou účast zahraničního kapitálu na hospodářském rozvoji země. Proces zavádění tržních prvků do ruské ekonomiky, silně poznamenané více než sedmi desetiletími tuhé státní kontroly, probíhal s velkými potížemi, které do značné míry

⁶⁴ Chmyz O., *Privlečenije inostrannych investicij v Rossiju*, Moskva 2002, s. 107.

vyplývaly z absence zkušeností a znalostí o mechanismech a principech fungování tržní ekonomiky u většiny ruských hospodářských subjektů. Jedním z hlavních zdrojů těchto znalostí se stali zahraniční investoři, kteří výrazně přispěli k rozšíření tržních podnikatelských metod v ruské ekonomice, stejně jako k modernizaci ruského průmyslu a rozvoji sektoru služeb. Úloha, kterou zahraniční kapitál plní po roce 1991 v postsovětské ekonomice současného Ruska, je proto do značné míry podobná jeho úloze v ekonomice postfeudálního carského Ruska po roce 1861. Postavení zahraničního kapitálu v současné ruské ekonomice se však značně liší od stavu před rokem 1917, což je dáno celou řadou legislativních a strukturálních rozdílů v hospodářských systémech carského Ruska a Ruské federace, a také výraznými proměnami, které nastaly ve světové ekonomice ve 20. století.

Během posledních dvou desetiletí 20. století došlo k bezprecedentnímu nárůstu mezinárodní kapitálové výměny; roční objem přílivu přímých zahraničních investic (PZI) do ekonomik všech států světa vzrostl z 59 miliard dolarů v roce 1982 do 648 miliard v roce 2004, což ale představuje více než dvojnásobný pokles v porovnání s rokem 2000, kdy PZI dosáhly svého historického maxima (1,4 bilionu dolarů).⁶⁵ Příčiny tak výrazné intenzifikace mezinárodní investiční spolupráce spočívaly v rychlém rozvoji informačních technologií, mezinárodním legislativním zajištění podmínek kapitálových toků v podobě smluv o podpoře a ochraně investic, vzniku nových center světové ekonomiky, především v jihovýchodní Asii, a v neposlední řadě také v obnovení jednoty světového trhu po skončení „studené války“. Rusko však bylo zasaženo těmito revolučními změnami jen v minimální míře. 90. léta 20. století byla jednou z nejobtížnějších etap ruského historického vývoje, která se vyznačovala hlubokou politickou, společenskou a ekonomickou krizí, způsobenou celkovým oslabením ruského státního mechanismu. Všeobecná nestabilita významně zhoršovala investiční klima v Rusku, které v 90. letech představovalo pro zahraniční investory mimořádně rizikovou destinaci; průměrný roční příliv přímých zahraničních investic do ruské ekonomiky v tomto období činil pouhé 2,2 miliardy dolarů.⁶⁶ Na začátku 21. století si však Rusko začalo postupně vracet pověst významného příjemce zahraničního kapitálu, o kterou přišlo po roce 1917.

⁶⁵ UNCTAD: *World Investment Report 2005: Transnational Corporations and the Internationalization of R & D*, New York–Geneva 2005, s. 2, 5.

⁶⁶ Chmyz O., *Privlečenije inostrannyh investicij v Rossiju*, s. 39.

Současná ruská ekonomika se stejně jako před rokem 1917 vyznačuje řadou vhodných podmínek pro zhodnocení kapitálu – rozsáhlé surovinové zdroje, levná pracovní síla, velký vnitřní trh. Na rozdíl od carských dob, kdy v Rusku byl pocítován velký deficit pracovních sil, především těch kvalifikovaných, na konci 20. století na ruském trhu existovala velká nabídka vysoce kvalifikovaných pracovníků a technických odborníků, dříve zaměstnaných v rozsáhlém vojensko-průmyslovém komplexu bývalého SSSR. Výrazný pokles poptávky po kapitálu a výrobcích na ruském trhu v 90. letech v důsledku transformační recese představoval další rozdíl oproti přelomu 19. a 20. století, kdy Rusko zažívalo investiční a industriální boom. Situace se však prudce změnila po roce 2000, kdy poptávka po investicích začala rychle růst a k jejímu uspokojení, stejně jako před stoletím, je zapotřebí značné množství zahraničního kapitálu. Dalším shodným rysem mezi carským a současným Ruskem je počáteční nízká kupní schopnost spotřebitelů, daná celkovou nízkou životní úrovní, následně vystřídaná růstem poptávky v důsledku zvyšování osobních příjmů obyvatel. Současná ruská ekonomika se podobá své předchůdkyni z 19. století také malým podílem zpracovatelských průmyslových odvětví na celkovém ekonomickém výkonu země, což je dáno technickou zaostalostí řady strojírenských odvětví, k jejichž modernizaci může významně přispět zahraniční kapitál. Další podobnost spočívá ve vysoké průměrné výnosnosti investic do ruského průmyslu, která v roce 2002 činila 12,5 %, zatímco v prvním desetiletí 20. století to bylo 10–15 %.⁶⁷

Přestože se z pohledu zahraničních investorů většina rozdílů mezi současným Ruskem a Ruskem z období před rokem 1917 postupně shlazuje, dosud přetrvává a dokonce má tendenci k zvýrazňování rozdílu v politice ruské vlády vůči zahraničnímu kapitálu před stoletím a nyní. Carská vláda považovala zapojení zahraničního kapitálu do rozvoje ruské ekonomiky za jednu z priorit své ekonomické politiky a poskytovala zahraničním investorům téměř neomezené pole působnosti (s výjimkou některých oblastí přistěhovalecké a bezpečnostní politiky). Současná ruská vláda zaujímá vůči zahraničním investorům mnohem rezervovanější přístup, což se projevuje v značné státní regulaci zahraničních investic v strategických odvětvích ekonomiky, jejichž počet oproti stavu před sto lety výrazně vzrostl. Přestože ruská vláda formálně uplatňuje rovný přístup k zahraničnímu

⁶⁷ Bulatov A., *Rossija v mirovom investicionnom processe*, *Voprosy ekonomiki*, 1/2004, s. 82; Chromov P., *Ekonomičeskaja istorija SSSR*, s. 184.

a domácímu kapitálu, ve skutečnosti zahraniční investoři mají omezený přístup do celé řady odvětví ruské ekonomiky, a to jak z bezpečnostních, tak z čistě protekcionistických důvodů. V počáteční fázi tržní transformace ruské ekonomiky převládal poměrně liberální přístup k zahraničnímu kapitálu, jehož potenciální přínos k ekonomickému rozvoji země však mnohdy byl značně přeceňován. Zákon „O zahraničních investicích v RSFSR“, schválený 4. července 1991, poprvé od roku 1917 poskytl zahraničním investorům volný přístup do ruské ekonomiky, plně je zrovnoprávnil ve vztahu k státním úřadům a domácím podnikatelským subjektům a vytvořil právní rámec pro působení v ruské ekonomice všech druhů zahraničního kapitálu.

Postupně však do ruské legislativy začala být zaváděna různá omezení činnosti zahraničních investorů v Rusku. 11. července 1992 ruským parlamentem byl schválen Státní privatizační program, který vysloveně zakázal účast jakýchkoli zahraničních podnikatelských subjektů na privatizaci státních podniků. Zákonodárci přitom vycházeli ze skutečnosti, že domácí ruský kapitál v té době byl teprve ve stadiu formování a nemohl vytvořit účinnou konkurenci západním firmám, které by díky svým rozsáhlým finančním zdrojům mohly ovládnout podstatnou část ruské ekonomiky. Další legislativní opatření směřovala k omezení zahraniční vlastnické účasti v jednotlivých odvětvích ruské ekonomiky. Například zákon „O bankách a bankovní činnosti“ z února 1996 v zájmu ochrany domácího trhu před zahraniční konkurencí zakázal zahraničním bankám otevírat v Rusku přímé pobočky, ale umožnil jim zakládání dceřiných společností a také převzetí ruských bank do jejich plného vlastnictví. Vládní nařízení z roku 2004 pak zakázalo zahraničním investorům vlastnit více než 25 % souhrnného základního kapitálu ruských bank. V 90. letech také byla vydána řada nařízení zakazujících zahraničním investorům získání většinových akciových podílů v elektrárenských a dopravních podnicích, které jsou považovány za strategicky důležité pro zajištění bezpečnosti státu. Tyto restriktce svědčí o určitých změnách ve vnímání zahraničních investorů v současném Rusku oproti období před rokem 1917. Zatímco v carském Rusku zahraničnímu kapitálu byl přisuzován převážně ekonomický význam, v současnosti se na zahraniční investory stále více nahlíží jako na potenciální reprezentanty politických zájmů jiných států, které by se eventuálně mohly dostat do rozporu s národními zájmy Ruska.

V současném Rusku se však objevila také snaha o využití zkušeností carské a sovětské vlády se zapojováním zahraničních investorů do ruského

hospodářství. 30. prosince 1995 byl schválen zákon „O smlouvách o rozdělení produkce“, který do značné míry vycházel z právních norem, na nichž se zakládaly koncesní smlouvy z období carského Ruska a z let 1921–1929. Tento zákon umožňuje pronájem surovinových ložisek zahraničním investorům a jejich následné využití za podmínky odvádění části produkce ruské vládě, která zase poskytuje investorům daňové a celní úlevy. Tento druh koncesních smluv však není v současném Rusku příliš rozšířen a využívá se jen v případě ložisek, jejichž využití vyžaduje velké kapitálové investice, na které domácí ruské společnosti nemají dostatek finančních zdrojů. V roce 2004 však ruská vláda navrhla uzavírání nových koncesních smluv jen za podmínky, že většinové akciové podíly v koncesních podnicích budou mít ruské těžební společnosti. Toto opatření je dáno mimo jiné skutečností, že v porovnání s počáteční fází industrializace se možnosti průmyslové těžby surovin na začátku 21. století značně zúžily, zatímco kapitálová vybavenost domácích ruských firem naopak vzrostla. Ruské surovinové zdroje přitom stejně jako před rokem 1917 nemohou být získány zahraničními ani domácími firmami do soukromého vlastnictví, ale jen do pronájmu nebo koncese.

Co se týče struktury zahraničních investic v dnešním Rusku, lze zde najít řadu rysů, které byly vlastní ruské ekonomice již před rokem 1917, ale také odlišnosti vyplývající ze strukturálních zvláštností současného ruského hospodářství. Celkový objem zahraničního kapitálu, investovaného v různých formách v Rusku v letech 1991–2005, činí 111,8 miliardy amerických dolarů.⁶⁸ V 90. letech zahraniční kapitál přicházel do Ruska většinou ve formě úvěrů, poskytovaných ruské vládě v zahraničí, jejichž celkový objem v letech 1992–1998 dosáhl 54 miliard dolarů, přičemž příliv přímých zahraničních investic ve stejném období činil jen 15 miliard dolarů.⁶⁹ Naprostá většina zahraničních úvěrů, získaných vládami SSSR a Ruské federace, byla přitom určena na krytí schodku státního rozpočtu nebo na splácení dřívějších dluhů, zatímco carská vláda si v předválečném období půjčovala především na výrobní účely (hlavně na stavbu železnic). Od roku 1999 však Rusko má přebytkový státní rozpočet a nepůjčuje si v zahraničí žádné finanční prostředky, což znamená, že zahraniční kapitál nyní přichází jen do reálného sektoru ruské ekonomiky. V roce 2005 zahraničními

⁶⁸ *Rossijskaja ekonomika v 2005 godu*, s. 250.

⁶⁹ Chmyz O., *Privlečenije inostrannyh investicij v Rossiju*, s. 22, 39.

podnikatelskými subjekty v Rusku bylo investováno 53,7 miliardy dolarů, z nichž úvěry činily 40,1 miliardy neboli 75 % všech investic, zatímco investice do základního kapitálu ruských podniků dosáhly jen 13,5 miliardy neboli 25 %, což je výrazný rozdíl oproti stavu před rokem 1917, kdy většina zahraničních investic do reálného sektoru ekonomiky měla podobu přímých investic. Nárůst zahraničního dluhu ruské vlády tak byl vystřídán nárůstem zahraniční zadluženosti ruských podniků, což je důsledkem nedostačujících vnitřních zdrojů úvěrování.⁷⁰

Odvětvová struktura zahraničních investic v současném Rusku má řadu shodných rysů v porovnání se stavem před rokem 1917, jsou však i rozdíly. Zatímco v carském Rusku zahraniční kapitál směřoval většinou do průmyslu, v Ruské federaci v roce 2005 na výrobní sektor připadala méně než polovina (46 %) zahraničních investic, nadpoloviční objem investic (54 %) směřoval do terciálního sektoru (služby), což svědčí o postupném přechodu ruské ekonomiky do postindustriálního vývojového stadia. Také v rozložení akumulované zásoby zahraničních investic mezi jednotlivými odvětvími ruského průmyslu nastaly změny: v roce 2005 největším příjemcem zahraničního kapitálu byla metalurgie a strojírenství (22,7 miliardy dolarů neboli 40 % investic), zatímco těžební průmysl, který měl největší podíl na získaných zahraničních investicích v roce 1917, byl odsunut na druhé místo (21,7 miliardy neboli 38 %). V porovnání s rokem 1917 výrazně klesly zahraniční investice do textilního průmyslu, avšak v potravinářském a papírnickém průmyslu stále mají značný podíl.⁷¹ K výrazným změnám došlo také v sektoru služeb, v kterém za carského Ruska převládaly zahraniční investice do bankovníctví, na něž připadalo 11 % všech zahraničních investic (v roce 2005 jen 5 %), zatímco nyní dominují investice do maloobchodu (26 % investic).

K největším změnám oproti stavu před rokem 1917 došlo v struktuře národní (státní) příslušnosti zahraničních investic. Zatímco v carském

⁷⁰ *Rossijskaja ekonomika v 2005 godu*, s. 260. Zahraniční zadluženost ruských podniků a bank, která na konci roku 2005 činila 176,2 miliardy dolarů, více než dvojnásobně překonala zadluženost ruské vlády, jejíž výše ve stejné době činila 82,3 miliardy dolarů (včetně sovětského zahraničního dluhu, který Ruská federace převzala po roce 1991, jakožto jediný právní nástupce SSSR). (CBR: *Vněšnij dolg Rossijskoj Federacii v 2005 godu*, Moskva 2006; http://www.cbr.ru/statistics/credit_statistics/print.asp?file=debt_05.htm)

⁷¹ *ROSSTAT: Ob inostrannyx investicijach v ekonomiku Rossii*, Moskva 2006; *Inostrannyje investicii po otrasljam ekonomiki*, Moskva 2005; (http://www.gks.ru/free_doc/2005/b05_13/21-17.htm) V průmyslu 34 % zahraničních investic připadalo na těžbu ropy a plynu a 60 % na zpracovatelská odvětví.

Rusku k největším zahraničním investorům patřily firmy a podnikatelé z tradičních zemí-vývozců kapitálu, v současné ruské ekonomice vedoucí postavení mají investoři pocházející ze zemí, známých jako off-shorové zóny. Z celkového objemu zahraničních investic, akumulovaných v Rusku do roku 2005, 21 miliard dolarů (18,8 %) připadá na Lucembursko, 19,3 miliardy (17,2 %) – na Kypr, 18,9 miliardy (16,9 %) – na Nizozemsko, 12,7 miliardy (11,4 %) – na Velkou Británii, 9,7 miliardy (8,7 %) – na Německo, 6,8 miliardy (6,1 %) – na USA, 3,4 miliardy (3,5 %) – na Francii, na ostatní státy připadá zbývajících 19,4 miliardy.⁷² Všechny investice pocházející z Kypru a Lucemburska a zhruba polovinu investic z Nizozemska lze považovat za zahraniční jen po formální stránce, neboť ve skutečnosti se jedná o ruské kapitály, které předtím byly z Ruska vyvezeny (často nelegálně) a nyní se vracejí do domácí ekonomiky. Na jednu stranu návrat „uprchlých“ ruských kapitálů je nepochybně pozitivním rysem současného ruského ekonomického vývoje, ovšem na druhou stranu tyto kapitály mají jen minimální kultivační potenciál pro ruské hospodářství, neboť na rozdíl od německých nebo amerických zahraničních investic většinou nepřinášejí efektivní technologie ani manažerské návyky, nezbytné pro ekonomickou modernizaci Ruska. Přesto údaje o zahraničních investicích v současné Rusku nelze považovat za nadsazené, ale spíše naopak. Celá řada velkých akvizic, uskutečněných zahraničními firmami na ruském trhu, totiž nikdy nebyla statisticky zaznamenána, neboť platby za převzaté akciové podíly byly provedeny ve prospěch firem, zaregistrovaných v off-shorových státech. Statistika tedy tvoří největší překážku při výzkumu problematiky zahraničních investic v Rusku: zatímco před rokem 1917 se oficiální statistiky o zahraničním kapitálu nevedly vůbec, v současné době tyto statistiky mají jen velmi relativní vypovídací hodnotu.

Přestože struktura zahraničních investic v carském Rusku a Ruské federaci vykazuje některé shodné rysy, například v oblasti odvětvové specializace, celkové postavení zahraničního kapitálu v současné ruské ekonomice je zcela odlišné oproti stavu před rokem 1917. V letech 1861–1914 zahraniční kapitál byl jedním z hlavních tahounů ruské industrializace a výraznou součástí celého ruského hospodářského systému. Zahraniční kapitál v letech 1991–2005 také nemalou mírou přispěl k tržní transformaci ruské

⁷² ROSSTAT: Ob inostrannyh investicijach v ekonomiku Rossii v 2005 godu; (http://www.gks.ru/bdg/free/b04_03/IssWWW.exe/Stg/d010/i010180r.htm)

ekonomiky, jeho kvantitativní zastoupení v ruském hospodářství v uvedeném období však v žádném případě nelze označit za rozhodující nebo alespoň významné. Zatímco v roce 1914 zahraniční investoři ovládali 44 % celkového základního kapitálu ruských akciových společností, v letech 2000–2002 tento ukazatel v průměru činil 5,5 %.⁷³ V roce 1914 zahraniční investice činily téměř polovinu celkového objemu nových kapitálových investic do reálného sektoru ruské ekonomiky, zatímco v roce 2005 jejich podíl odpovídal jen 5,3 %.⁷⁴ Oproti situaci před rokem 1917 zahraniční investoři přišli o dominantní postavení v řadě klíčových odvětví ruské ekonomiky, například v bankovníctví, kde v roce 2005 podíl zahraničního kapitálu činil jen 9,2 % (v roce 1914 – 43 %), což je do značné míry dáno legislativními omezeními činnosti zahraničních bank v současném Rusku.⁷⁵ Také v těžebním a strojírenském průmyslu dominantní roli nyní hraje domácí kapitál, zatímco zahraničním investorům se daří prosazovat se jen v některých dílčích odvětvích, jako je například potravinářský průmysl nebo telekomunikace, jejichž podíl na celkovém ekonomickém výkonu Ruska však není výrazný. Celá řada zahraničních společností a bank, které úspěšně působily v carském Rusku („Royal Dutch/Shell“, „Siemens“, „Société Générale“ a další), se vrátily na ruský trh v na přelomu 20. a 21. století, avšak na rozdíl od předešlého období své činnosti v této zemi nyní musely čelit tvrdému tlaku ze strany domácího ruského kapitálu, který byl vyvíjen nejen prostřednictvím tržní konkurence, ale také lobováním u ruských úřadů, jež brzy vyústilo v protekcionistická opatření na ochranu vnitřního trhu před přílivem zahraničního kapitálu do některých klíčových odvětví. Tady je vidět další rozdíl oproti carskému období, kdy domácí podnikatelé lobovali u vlády za ochranu ruského trhu před dovozem především hotových výrobků, zatímco dovoz zahraničního kapitálu naopak vítali jakožto zdroj nových technologií a financí.

Oproti dřívějším dobám se liší i postoj ruské odborné veřejnosti vůči zahraničnímu kapitálu. Zatímco před rokem 1917 mezi ruskými ekonomy převládala podpora (i když ne bezvýhradná) přílivu zahraničních investic do Ruska, současné názory na tento problém jsou mnohem opatrnější. Odmítavý postoj zaujímá například levicový ekonom Glazjev, podle něhož spolu-

⁷³ Bulatov A., *Rossija v mirovom investicionnom procese*, s. 80.

⁷⁴ Mackay J. P., *Pioneers for Profit*, s. 37; *Rossijskaja ekonomika v 2005 godu*, s. 257.

⁷⁵ Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR*, s. 361; CBR: *Otčet o razvitii bankovskogo sektora i bankovskogo nadzora v 2005 godu*, Moskva 2006, s. 22.

práce se zahraničními investory není výhodná pro Rusko, které „je nuceno platit za dovážený zahraniční kapitál vývozem svých neobnovitelných přírodních zdrojů a unikátních technologií, čímž fakticky financuje hospodářský růst v zahraničí.“⁷⁶ Liberální ekonom Jasin se naopak domnívá, že zapojení ruské ekonomiky do globální kapitálové výměny povede k posílení pozic Ruska ve světovém hospodářství, což je „otázkou národní prestiže, ale také blahobytu občanů a přežití Ruska jakožto samostatné kulturní entity v měnícím se světě.“⁷⁷ Nejrozšířenější názor současných ruských ekonomů na tento problém spočívá v tom, že „zahraniční kapitál musí být považován za důležitý, ale doprovodný, nikoli základní faktor rozvoje národní ekonomiky.“⁷⁸ Toto stanovisko nejvíce odráží skutečný stav věcí a také se do značné míry promítá do ruské vládní politiky v oblasti zahraničních investic.

Závěr

Přestože v nadcházejících letech v souvislosti s přechodem na plnou konvertibilitu rublu (2006) a plánovaným vstupem Ruska do Světové obchodní organizace (2007) dojde k určitému uvolnění podmínek činnosti zahraničních investorů na ruském trhu, zahraničnímu kapitálu se v dohledné budoucnosti zřejmě nepodaří dosáhnout tak významného postavení v ruském hospodářském systému, jaké měl v dobách carského Ruska. Znamenný nárůst v přílivu zahraničních investic do Ruska v prvních letech 21. století zatím nevede k výraznějšímu posílení jejich úlohy v ruském hospodářství ve vztahu k domácím ruskému kapitálu, který rovněž rychle expanduje na vnitřním trhu (i když v mnoha případech za pomoci zahraničních úvěrů) a jehož dominantní postavení v ruské ekonomice jako celku zůstává neohroženo. Většina zahraničních odborníků a pozorovatelů označuje tento stav za důsledek špatného investičního klimatu v Rusku, kde nejsou dostatečně zajištěna vlastnická práva investorů, existuje hrozba finanční nestability v důsledku poklesu cen na energetické suroviny, na jejichž vývozu je ruská ekonomika silně závislá, a chybí efektivní právní řád, který by zmírnil problém korupce. Všechny tyto nedostatky se však vyskytovaly již v carském Rusku, které rovněž trpělo špatnou vymahatelností

⁷⁶ Glazjev S., *Bělaja kniga. Ekonomičeskije reformy v Rossii 1991–2002*. Moskva, Eksmo 2004, s. 9.

⁷⁷ Jasin J., *Novaja epocha, staryje trevogi (vzgljad liberala na razvitiije Rossii)*. Voprosy ekonomiki, 1/2001, s. 17–18.

⁷⁸ Chmyz O., *Privlečenije inostrannyh investicij v Rossiju*, s. 137.

práva, korupcí, nepřehlednými vlastnickými poměry a závislostí na světové cenové konjunktuře. Současný ruský ekonom Bulatov poukazuje také na skutečnost, že některé ekonomicky vyspělé země s velmi dobrým investičním klimatem mají velmi malý podíl zahraničních investic na celkovém základním kapitálu domácích podniků, například v Japonsku a Jižní Koreji tento ukazatel činí 1–3 %, tedy dokonce méně než v Rusku. Ekonomické systémy těchto států, stejně jako Ruska, se totiž vyznačují „ostrážitým přístupem k zahraničnímu kapitálu ze strany celé společnosti a velmi specifickými, obtížnými pro pochopení zahraničních investorů, vztahy mezi podnikatelskou komunitou a státem.“ Je tedy pravděpodobné, že Rusko se vydalo „japonsko-korejskou“ cestou integrace do světové ekonomiky spočívající v dominanci domácího kapitálu a okrajovém postavení zahraničního kapitálu na vnitřním trhu, nikoli cestou středoevropských zemí v čele s Českem, pro něž se zahraniční investice staly hlavním pilířem jejich národních ekonomik.⁷⁹ Na druhou stranu přítomnost zahraničního kapitálu v Rusku rychle narůstá, a v současné době nelze s určitostí předpovědět, jaké postavení budou mít zahraniční investoři v ruské ekonomice, jejíž tržní transformace a zapojování do světové ekonomické soustavy stále pokračuje.

Rezervovaný postoj ruské společnosti a odborné veřejnosti vůči zahraničnímu kapitálu, který na začátku 21. století zjevně zesílil v porovnání s obdobím před rokem 1917, vyplývá jak z hodnocení historických zkušeností carského Ruska, tak i z reálií dnešní ruské ekonomiky. Od doby vlády cara Petra I. Rusko soustavně usilovalo o likvidaci svého zaostávání v ekonomickém rozvoji za západní Evropou, která zároveň byla hlavním zdrojem technologií a později i kapitálu pro dosažení tohoto cíle. Vnímání Evropy jakožto hlavního zdroje technického a ekonomického pokroku však často vedlo k přehlížení vlastních vnitřních zdrojů rozvoje. Americký historik Blackwell připomíná, že ruští vynálezci v 19. století učinili celou řadu technických objevů (telefon, rádio, letadlo atd.) současně nebo s předstihem před svými evropskými a americkými kolegy, avšak nedokázali uplatnit své objevy na vnitřním trhu kvůli absenci podpory ze strany státu a podnikatelského sektoru, přičemž ve stejné době Rusko muselo dovážet zahraniční technologie a kapitál pro modernizaci své ekonomiky.⁸⁰ Tato situace se nyní do značné míry opakuje, neboť rozsáhlý ruský vědecký potenciál, vzniklý ještě v sovětských dobách, nenachází praktického uplat-

⁷⁹ Bulatov A., *Rossija v mirovom investicionnom processe*, s. 80–81.

⁸⁰ Blackwell W. L., *The Industrialization of Russia*, s. 41.

nění v ekonomickém systému současného Ruska, zatímco poptávka po moderních technologiích je uspokojována především pomocí zahraničních dodavatelů a investorů, kterým tak připadá značný podíl na výnosech z podnikatelské činnosti na ruském trhu. K rozvoji a ekonomickému využití národního vědeckého potenciálu může rozhodující mírou přispět pouze domácí kapitál a vláda, nikoli zahraniční investoři, kteří v Rusku soustřeďují svůj zájem hlavně na těžbě surovin a maloobchodě. Věda a znalosti přitom tvoří základní faktor ekonomického rozvoje v 21. století, zatímco význam surovinových a finančních zdrojů spíše klesá.

Jak je vidět, působení zahraničního kapitálu v ruské ekonomice v minulosti a v současnosti má určité shodné rysy, které umožňují využití historických zkušeností v této oblasti v dnešních podmínkách. Tyto zkušenosti jsou však značně limitovány vzhledem k více než sedmdesátileté přestávce v rozvoji tržní ekonomiky, způsobené sovětským obdobím státního řízení hospodářství. Návrat Ruska k tržnímu ekonomickému modelu, které nyní uplatňuje více či méně úspěšně většina států světa, však neodstraní z ruského hospodářského systému všechny jeho zvláštnosti, jednou z nichž je postavení zahraničního kapitálu v domácí ekonomice, stejně jako přístup k němu ze strany veřejnosti a vlády. Hospodářský rozvoj Ruska v následujících desetiletích bude záviset na tom, zda se podaří přeměnit specifika udávající ruské ekonomice unikátní, ale nevždy příznivý ráz, v komparativní výhody na základě existujících a nově rozvíjených odvětví, které by mohly poskytovat odpovídající příležitosti pro zhodnocení kapitálu jak domácím, tak zahraničním investorům.

Summary

Foreign Capital in the Economy of Russia – History and Presence

The paper deals with development of foreign investment in Russia and its participation and significance in Russian economy since the tsarist Russia till present times. The author stresses the difference between dominant role of the foreign capital in the tsarist Russia and present relatively insignificant participation of foreign investors in Russian economy. He considers the main reason in Russian protectionist legislative climate not very favourable for the massive influx of foreign capital.

FORMOVÁNÍ RUSKÉHO FEDERALISMU (1990–1994)

JAN MARIAN

1. Ruský federalismus v sovětském období

Sovětské Rusko – Ruská sovětská federativní socialistická republika (RSFSR) – bylo, stejně jako Sovětský svaz, formálně federací.¹ Sovětský federalismus byl specifický v tom, že byl pojímán především jako způsob řešení národnostní otázky – nešlo o dělbu kompetencí mezi centrem a subjekty, založenou na vzájemné dohodě, ale o poskytnutí autonomních práv některým národnostním útvarům. Ruská federace nebyla utvářena zdola jako svaz států, ale vznikla shora na základě programu nového režimu. Jak uvádí Pustogarov, „mnohé ‘svobodné národy’, které podle ústavy měly tvořit Ruskou federaci, nikdy v historii neměly vlastní státnost.“² Řada národností naopak státnost v podobě národnostního subjektu federace nezískala; kromě toho i v případech, že národnostní „autonomie“ (autonomní jednotka) vznikla, byly často její hranice vytvořeny tak, že se značné skupiny obyvatel dané národnosti ocitly vně hranic „svého“ národnost-

¹ Podle Ústavy RSFSR z roku 1978 se RSFSR skládala ze šestnácti autonomních sovětských socialistických republik, šesti krajů, čtyřiceti devíti oblastí, dvou „měst republikové podřízenosti“, pěti autonomních oblastí „nacházejících se v rámci kraje“ a deseti autonomních okruhů „nacházejících se v rámci kraje nebo oblasti“. Kraje se od oblastí lišily tím, že v jejich rámci se nacházely autonomní oblasti nebo i ASSR. Řada z nich se postupně stala oblastmi; ze čtrnácti jich tak na počátku 90. let zůstalo šest. Nyní se název používá pouze z důvodu tradice. *Federalizm – enciklopedičeskij slovar*. Moskva 1997, s. 117.

² Pustogarov V. V., *Sub'jekty Federacii. Pravovyye aspekty meždunarodnoj dejatel'nosti*, Ufa 1995, s. 23–24.

ního státního útvaru.³ Ze systému federálních vztahů v RSFSR navíc zcela vypadl národ ruský, který se na rozdíl od řady málo rozvinutých a málo početných národností, pro něž byly vytvořeny etnické subjekty federace (autonomní republiky, autonomní oblasti, autonomní okruhy),⁴ musel spokojit s rozdělením svého území na řadu územních jednotek (krajů a oblastí), bez jakýchkoli, byť formálních, práv a atributů.

„Privilegované“ národnostní subjekty RSFSR, zejména autonomní sovětské socialistické republiky (dále užíváme zkratku ASSR – pozn. aut.), disponovaly vlastní ústavou, legislativním systémem, vyššími soudními orgány, občanstvím. Vztahy RSFSR s těmito republikami vykazovaly rysy federálních vztahů, například ruská vláda mohla pouze koordinovat činnost vlád ASSR, jejichž předsedové byli automaticky členy Rady ministrů RSFSR. Od roku 1977 ústavy ASSR nepodléhaly schválení Nejvyšším sovětem RSFSR. ASSR na rozdíl od republik svazových nedisponovaly právem na odtržení od svazové republiky či od SSSR. Fakticky se jednalo o autonomní útvary, nikoli o subjekty federace; hlavní pozornost byla věnována zachování národnostních specifik, jazyka a kultury. Výkon pravomocí, jež ASSR měly v některých oblastech, byl pod dozorem státu a centralizované komunistické strany.⁵ Celá komplikovaná federální struktura RSFSR byla v podstatě strukturou formální. Dle Pustogarova „natolik zásadní rozpory sovětského modelu federalismu mohly existovat po desetiletí bez podstatných třenic (...), protože v mnohém zůstávaly na papíře“.⁶ Centralizovaný systém KSSS umožňoval direktivní řízení společnosti i přes existenci formálních federativních vztahů či práv některých regionů.

V sovětském systému však proběhly v 60. a 70. letech změny, během nichž se etablovaly regionální elity jako do jisté míry samostatní hráči v systému mocenských vztahů.⁷ V 70. letech se místo „tvrdého“ systému plánování a přerozdělování ustavuje „administrativní trh“ mezi různými úrovněmi mocenské hierarchie. Místní elity politicky nabývaly na váze

³ *Voprosy mežnacjonal'nych i federativnych otnošenij*, Moskva 1995, s. 18.

⁴ Polyetnické národnostní okruhy, od roku 1977 nazývané autonomními okruhy, byly určeny málo početným národům, žijícím více méně kompaktně v severních a severovýchodních oblastech země. Jednalo se o málo lidnaté útvary s velkou rozlohou. Okruhy byly součástí krajů a oblastí, na jejichž území se nacházely.

⁵ Pipes R., *The Formation of the Soviet Union*, Cambridge, Mass., 1964, s. 248.

⁶ Pustogarov V. V., *Sub'jekty Federacii*, s. 27.

⁷ Leuškin S. G., *Regional'naja politiko-administrativnaja elita sovremennoj Rossii*, Moskva 2001, s. 52.

a získávaly relativní samostatnost. Regionální lídři v rámci systému založeného na vyjednávání usilovali o zajištění nových zdrojů a financí pomocí lobbování v centru. Změna se týkala i struktur samotné komunistické strany. První tajemník *obkomu* (oblastního výboru strany) měl nemalou samostatnost v řešení běžné agendy, mohl se dokonce prostřednictvím Ústředního výboru KSSS (byl-li členem) zapojovat do celostátní politiky. Regionální elity sice mnohé spojovalo, ale každý bojoval primárně za své zájmy, jejich představitelé nebyli schopni se v tomto úsilí sjednotit.⁸ Změnu přineslo až období perestrojky. Regionální elita se v druhé polovině 80. let snažila přizpůsobit novým reáliím, a postupně se tak měnily její postoje – od podpory centrální moci, přes váhání a pochopení sebe sama jako samostatné síly, až po usilování o stranické funkce, nahrazené ve finální fázi bojem o funkce státní.⁹

Součástí politiky generálního tajemníka M. S. Gorbačova v druhé polovině 80. let byla snaha o decentralizaci státní moci v SSSR. Uvolnění ve společnosti vedlo k zahájení veřejné debaty o mnohých doposud nepřístupných tématech, včetně diskuse o vztahu „my – centrum“, a to jak na úrovni svazových republik, tak i na úrovni autonomních jednotek v rámci RSFSR.¹⁰ Perestrojka přinesla oslabení moci centra, vzrůst síly regionálních elit, a v řadě národnostních regionů (v první řadě autonomních republik) také boj za „národně-kulturní obrození“ příslušných národností. V tomto úsilí místní elity podporovalo i obyvatelstvo příslušných regionů.¹¹ Na povrch vyplynuly po desetiletí potlačované problémy, jako například důsledky sovětské politiky jazykové a kulturní asimilace, pocit nedostatečného ekonomického rozvoje ve srovnání s ruským či svazovým průměrem, a další.¹²

Proces emancipace se však nedotkl pouze „autonomií“, ale i čistě územních útvarů – krajů a oblastí. Právě v období perestrojky začal proces transformace těchto útvarů v plnoprávné subjekty federace, vystupující stejně jako „autonomie“ aktivně za svá práva. Jednalo se o důsledek politiky sovětského vedení, které se rozhodlo posílit moc regionů v boji s eko-

⁸ Smirnjagin L. V., *Rossijskij federalizm: paradoksy, protivorečija, predrassudki*, Moskva 1998, s. 16. a Leuškin S. G., *Regional'naja politiko-administrativnaja elita*, s. 53.

⁹ Mochov V. P., *Evoljucija regional'noj političeskoj elity Rossii (1950–1990 gg.)*, Perm' 1998, s. 66.

¹⁰ Barsenkov A. S., *Vvedenije v sovremennuju rossijskiju istoriju*, Moskva 2002, s. 73.

¹¹ Leuškin S. G., *Regional'naja politiko-administrativnaja elita*, s. 53.

¹² Gibadullin R. M., *Tatarskoje nacional'noje dviženije*, Kazaň 1998, s. 15.

nomickou a sociální krizí 80. let. Šlo například o posílení role regionálních orgánů v řízení místních podniků, jež byly doposud v řadě případů řízeny příslušnými institucemi přímo z centra.¹³ Regionům se v tomto období otevíraly nové možnosti. Pochopily, že reálná moc spočívá v kontrole zdrojů, koncentrovaných doposud v rukou centrálních orgánů.¹⁴ O rozšíření ekonomických i politických práv usilovali na svazové úrovni zejména představitelé autonomních republik v RSFSR. Např. v Tatarstánu se politická emancipace projevila v požadavku na získání statutu svazové republiky.¹⁵

Klíčovou roli ve vývoji v Rusku, který vedl až k „přehlídce suverenity“ na počátku 90. let, tehdy hrála zejména existence formálních atributů federalismu a pravomocí, jimiž disponovaly v první řadě ASSR, dále emancipace regionálních elit, ke které docházelo od 60. let, a konečně uvolnění společenské situace, které umožnilo regionálním elitám prosazovat své požadavky vůči centru, oslabenému zhoršením ekonomické a sociální situace, a domáhat se realizace formálních vymožeností „sovětského federalismu“.

2. Centrum a regiony RSFSR v období 1990–1991

Období let 1990–1991 bylo pro všechny svazové republiky včetně Ruska obdobím emancipace vůči slábnoucímu SSSR. Toto období ukončil až neúspěšný pokus o puč konzervativních sil v srpnu 1991, po němž následoval rozpad SSSR a vznik nových nezávislých států. Jednalo se o dobu radikálních politických a společenských přeměn a také ekonomické krize, jež zasáhla celou společnost. Vývoj provázelo i zaostávání právního a ústavního systému za probíhajícími změnami ve společnosti.

K rozvolnění vztahů mezi centrem a regiony RF na počátku 90. let přišlo především usilování svazových republik o větší míru suverenity

¹³ Umnova I. A., Evolucija pravovogo statusa kraja, oblasti kak sub'jekta Rossijskoj Federacii, *Gosudarstvo i pravo*, 8–9/1994, s. 44.

¹⁴ Umnova I. A., *Konstitucionnyje osnovy sovremennogo rossijskogo federalizma*, Moskva 2000, s. 55–56.

¹⁵ V roce 1989 výsledky výzkumu veřejného mínění v Tatarstánu ukázaly, že pro získání statutu svazové republiky, případně za zrušení stávajícího rozdělení SSSR na republiky svazové a autonomní, je 67 % respondentů. Gibadullin, *Tatarskoje nacional'noje dviženije*, s. 14. Tatarstán o status svazové republiky usiloval již v době přípravy sovětské ústavy z roku 1977. Viz Magomedov A. K., *Lokal'nyje elity i ideologija regionalizma v novejšej Rossii. Sravnitel'nyj analiz*, Ul'janovsk 1998, s. 29.

v rámci SSSR – proces, který se ze svazové úrovně přenesl i na úroveň autonomních republik – dále soupeření o přízeň ruských regionů mezi svazovým centrem a emancipujícím se Ruskem a v neposlední řadě zájem regionálních elit o udržení a rozšíření své moci v měnících se politických a ekonomických podmínkách.

Z hlediska regionálních elit měly klíčový význam volby do regionálních sovětů v RSFSR v březnu 1990. První volby konané na pluralitním základě vytvořily regionální parlamenty, které se cítily více odpovědné svým voličům než Moskvě. Regionální lídři, kteří získávali více zodpovědnosti za místní situaci, začali usilovat o přesun pravomocí na regionální úroveň, zvláště v situaci, kdy centrum vzhledem ke svým ekonomickým potížím zmenšovalo objem financování regionů. Aktivita regionů v tomto období byla současně bezprostřední reakcí na dosavadní sovětský centralismus, kdy regiony zpravidla neměly odpovídající zisk z přírodního bohatství a dalších ekonomických zdrojů na svém území.¹⁶ Zde je možno spatřovat počátek období „regionálního aktivismu“ v Rusku, jež mělo trvat až do podzimu roku 1993.

Emancipace svazových republik

Na přelomu 80. a 90. let se svazové republiky, disponující řadou formálních práv, začaly domáhat jejich reálného naplnění. Od počátku roku 1990 se rozvíjelo i hnutí za suverenitu Ruska (RSFSR). Jedním z důvodů bylo snížení efektivity fungování svazových struktur, stejně jako nezájem Svazu věnovat pozornost ruským záležitostem (i přímo odpor M. S. Gorbáčova proti zvýšení vlivu RSFSR). Ruské špičky měly pocit křivdy z toho, že republika byla dle jejich názoru v rámci SSSR zanedbávána na úkor méně rozvinutých svazových republik, ačkoli v rámci SSSR nesla hlavní břímě výdajů. Důsledkem byla debata o dalším postavení RSFSR ve vztahu ke Svazu a také o nutnosti úpravy vztahu k vlastním regionům.

Do řady deklarací suverenity svazových republik se Rusko zařadilo 12. června 1990. Deklarace státní suverenity RSFSR mimo jiné obsahovala ustanovení o tom, že RSFSR disponuje plnou jurisdikcí na svém území a ústava RSFSR je nadřazena sovětské. Dále prohlašovala, že platnost svazových zákonů, které jsou v rozporu s ruskými, je „pozastavena“. Doku-

¹⁶ Stoner-Weiss K., *Federalism and Regionalism*. In White, S., Pravda, A., Gitelman, Z. (eds.), *Developments in Russian Politics* 4, 4th Edition. London 1997, s. 233.

ment zaváděl občanství RSFSR a obsahoval ustanovení o možnosti vystoupení republiky ze SSSR. Z našeho pohledu je důležitý zejména článek 9 Deklarace, jenž říká: „Sjezd lidových poslanců RSFSR potvrzuje nezbytnost podstatného rozšíření práv autonomních republik, autonomních oblastí, autonomních okruhů, stejně jako krajů a oblastí RSFSR. Konkrétní otázky realizace těchto práv budou určeny legislativou RSFSR o národně-státním a administrativně-teritoriálním uspořádání Federace.“¹⁷ Deklarace vyjadřovala připravenost RSFSR rozšířit pravomoci regionů, proces suverenizace se tak přenášel ze svazové úrovně dovnitř Ruska.

Soupeření o přízeň ruských regionů

Dalším faktorem, který posílil roli ruských regionů, byla snaha svazového vedení o reformu státního uspořádání SSSR. Jejím důvodem nebyla zdaleka jen snaha o vytvoření spravedlivějšího systému, ale i souboj o moc, v němž na jedné straně stálo sovětské vedení, na druhé straně RSFSR v čele s předsedou Nejvyššího sovětu Borisem Jelcinem. Ruské regiony, zejména ASSR, se v tomto konfliktu měly stát „jazýčkem na vahách“ a toto postavení maximálně využily.

Svazové vedení v tomto soupeření nabídlo regionům faktické zvýšení jejich statutu v rámci SSSR, což se mimo jiné projevilo v celosvazové legislativě. 10. dubna 1990 byly přijaty zákony *O základech ekonomických vztahů SSSR, svazových a autonomních republik* a 26. dubna téhož roku *O vymezení pravomocí mezi SSSR a subjekty federace*. V těchto zákonech byly ASSR ve vztazích se SSSR do značné míry postaveny na roveň svazových republik. Zákony předpokládaly, že autonomní republiky budou moci uzavírat se Svazem smlouvy a dohody přímo, bez zapojení „svých“ svazových republik. Těmito smlouvami mohly přitom být řešeny mimo jiné otázky vzájemného předávání majetku mezi svazem a republikami. Autonomní republiky získávaly právo delegovat pravomoci SSSR přímo, a tak „obejít“ svazovou republiku. Šlo tedy o snahu oslabit pozice ruského vedení. Svazové zákony zaváděly smluvní charakter vztahů mezi Ruskem a autonomními republikami v jeho rámci.¹⁸ Podle některých autorů by reformování Svazu na základě tohoto zákona vedlo k rozpadu svazových republik. Ani ruské vedení však nešetřilo na adresu „autonomií“

¹⁷ Abdulatipov R. G., Boltenkova L. F., Jarov Ju. F., *Federalizem v istorii Rossii*. Kniga 3, část' 1, Moskva 1993, s. 36.

¹⁸ Umnova I. A., *Konstitucionnyje osnovy*, s. 60.

sliby: „Rusko uzavře smlouvu s Tatarskou republikou nebo státem – podle toho, jak rozhodne Nejvyšší sovět. Bude konfederativní smlouva uvnitř Ruska. (...) Není třeba vycházet z toho, kolik práv vám dá Rusko. Ale je třeba vycházet z toho, kolik si můžete vzít a jakou část moci delegovat Rusku. (...) Vezměte si takový díl samostatnosti, jakou můžete strávit. A co nebudete moci, předejte po dohodě Rusku.“¹⁹ Tak mluvil v létě roku 1990 Boris Jelcin při návštěvě Tatarstánu. Kromě toho prohlásil, že pokud se Tatarstán rozhodne pro odtržení od Ruska, pak „vaše rozhodnutí bude konečné“.²⁰

Přehledka suverenit

Autonomní republiky v RSFSR se pod dojmem kroků ruského i svazového vedení pochopitelně chopily příležitosti „polepšit si“. Měsíc poté, co RSFSR vyhlásila svou suverenitu, se Severní Osetie 20. července 1990 prohlásila za svazovou republiku, byť jako součást Ruska. O zvýšení statutu na roveň svazové republice projevil zájem i Tatarstán a Tuva.²¹ Do zimy roku 1990 deklarovalo suverenitu čtrnáct (podle jiných zdrojů dvanáct) ze šestnácti ASSR a pěti autonomních oblastí v rámci RSFSR, dvě ostatní ASSR spolu s některými autonomními oblastmi přijaly deklarace o jednostranné změně svého právního statutu.²² Později suverenitu deklarovaly i dvě zbývající autonomní republiky. Některé deklarace suverenity (jako v případě Tatarstánu a Čečensko-Ingušské republiky) vůbec nezmiňovaly, že daná republika je součástí RSFSR, a na území republiky nepředpokládaly platnost jiných zákonů než místních. (viz tabulka č. 1)

Proces suverenizace se netýkal pouze autonomních republik a autonomních oblastí, ale i regionů s odlišným statutem. Ty na počátku usilovaly pouze o stejná sociální a ekonomická práva jako republiky, neúspěchy v této oblasti však vedly k tomu, že začaly mít zájem např. o právo přijímat vlastní zákony. Parlamenty (sověty) některých regionů (např. na Sibiři, Dálném východě) začaly dokonce uvažovat o vyhlášení republik. Řada

¹⁹ Barsenkov A., *Vvedenje v sovremennuju rossijskiju istoriju*, s. 179.

²⁰ Sakwa R., *Russian Politics and Society*. London 1996, s. 184. Mezi hesly, kterými předsedu ruského parlamentu vítali obyvatelé Kazaně, bylo i „Tatarstán – svazová republika“.

²¹ Wenger A., Perović J., *Russland zwischen Zerfall und Grossmachtsanspruch. Herausforderungen der Regionalisierung*. Zürich 1998, s. 29.

²² Stankevič Z., *Istorija krušenija SSSR. Politiko-pravovnye aspekty*. Moskva 2001, s. 162. Chakassie jednostranně zvýšila svůj status na autonomní republiku 15. srpna 1990. Dalšími oblastmi, které uskutečnily tento krok, byly Adygeja, Altaj a Karačejevsko-Čerkeská oblast.

Tabulka 1: Deklarace suverenity vybraných autonomních republik RSFSR v roce 1990

Republika	Datum přijetí
Karélie	10. srpna 1990
Komi	30. srpna 1990
Tatarstán	30. srpna 1990
Udmurtsko	19. září 1990
Sacha (Jakutsko)	27. září 1990
Burjatsko	8. října 1990
Baškortostán	11. října 1990
Kalmycko	18. října 1990
Marij-El	22. října 1990
Čuvašsko	24. října 1990

Zdroj: SHEEHY A. Fact Sheet on Declarations of Sovereignty.
In: Report on the USSR, November 9, 1990.

autonomních okruhů deklarovala své vystoupení z rámce krajů či oblastí a založení republik.²³ V roce 1990 se například rozhodly vyhlásit suverénní republiky sověty Čukotského a Jamalo-Něneckého autonomního okruhu.²⁴

²³ Zákon O změnách a doplněních Ústavy (Základního zákona) RSFSR z prosince 1990 stanovoval, že „autonomní okruh se nachází v rámci RSFSR a *může být* (zvýrazněno autorem) součástí kraje nebo oblasti“. To umožňovalo vystoupení okruhů z jiných subjektů. Karapetjan L. M., *Federativnoje ustrojstvo Rossijskogo gosudarstva*. Moskva 2001, s. 213.

²⁴ V červnu 1992 byl přijat zákon o vystoupení Čukotského autonomního okruhu z Magadanské oblasti a jeho bezprostředním začlenění do Ruské federace. Právo tohoto auto-

Jelcin autonomním republikám nabídl volnost v určení mezí vlastní suverenity; centrum mělo jejich kroky jen brát na vědomí. Avšak postupně se ukázalo, že centrum nespěchá s vyjádřením podpory deklaracím republik. Proto představitelé ASSR na druhém Sjezdu lidových poslanců RSFSR v prosinci 1990 požadovali, aby ruské vedení přijaté deklarace suverenity ASSR veřejně podpořilo. Naopak předseda Sovětu národností Nejvyššího sovětu R. G. Abdulatipov dával najevo své znepokojení z „probíhající parcelace federace“.²⁵

Na počátku roku 1991 si bylo ruské vedení zjevně vědomo, že situace zašla příliš daleko. 28. března 1991 ve svém vystoupení na třetím Sjezdu lidových poslanců RSFSR Jelcin zopakoval, „že to bylo právě (sovětské – pozn. aut.) centrum, které zahájilo přehlídku suverenity (...) a nyní se snaží veškerou vinu svalit na Rusko“. Zároveň uznal, že ruské vedení i on osobně se nechali zatáhnout do soupeření v „rozdávání suverenity“.²⁶

Po celosvazovém referendu o zachování SSSR 17. března 1991, v němž ruští voliči nejen podpořili pokračování SSSR v obnovené podobě, ale také rozhodli o zřízení funkce ruského prezidenta, vypukl v Rusku naplno boj o nejvyšší funkci. Během své volební kampaně Jelcin ve snaze zajistit si podporu regionů opět opakoval svou nabídku, aby si vzaly tolik suverenity, kolik mohou, a to například i během předvolební návštěvy Čečensko-Inguška.²⁷ 12. června 1991 Boris Jelcin v prezidentských volbách v RSFSR zvítězil. Tento den zároveň začal proces, označovaný jako „prezidentizace Ruské federace“, jehož důsledky, potvrzené ruskou ústavou v roce 1993, trvají dodnes. Paralelně s volbami prezidenta RF se totiž v Tatarstánu konaly volby republikového prezidenta. Vítěz voleb, dosavadní předseda Nejvyššího sovětu Tatarstánu M. Šajmijev, v nich neměl protikandidáta a obdržel 70 % odevzdaných hlasů, zatímco Jelcin v Tatarstánu získal pouze 45 %.²⁸ Do konce roku vlastní prezidenty dále zvolilo např. Jakutsko a Adygeja.

nomního okruhu vystoupit z rámce oblasti uznal i Ústavní soud RF v květnu 1993. Varlamova N. V., *Sovremennyj rossijskij federalizm: Konstitucionnaja model' i politiko-pravovaja dinamika*. Moskva 2001, s. 15, a Umnova I. A., *Konstitucionnyje osnovy*, s. 61.

²⁵ Barsenkov A., *Vvedenje v sovremennuju rossijskiju istoriju*, s. 305.

²⁶ Tamtéž, s. 306.

²⁷ Tamtéž. I to zřejmě přispělo k tomu, že v této republice ve volbách Jelcin získal podle oficiálních údajů 76 % hlasů voličů.

²⁸ Tamtéž, s. 319. V též den občané Moskvy a Petrohradu volili primátory obou měst. Stali se jimi Jurij Lužkov, resp. Anatolij Sobčak.

Přehlídka suverenity se projevovala i tím, že republiky v rámci Ruské federace²⁹ přijímaly vlastní ústavy, mnohdy odporující ústavě federální, či deklarovaly nadřazenost vlastních zákonů zákonům svazovým a ruským. Kromě voleb prezidenta a přijímání ústav se docházelo i k zavádění vlastního státního občanství a vyhlášení jazyka místního národa za „státní jazyk“ rovnoprávný s ruštinou.³⁰ Objevovaly se také snahy o vlastní zahraniční politické a ekonomické aktivity, a to jak na mezinárodním poli, tak i ve vztahu k ostatním ruským regionům (uzavírání dvoustranných smluv mezi regiony).

Příprava svazové smlouvy a ruské regiony

K rozvolnění vztahu centra a regionů v Rusku během roku 1991 přispěl proces přípravy nové svazové smlouvy. V roce 1990 se ukázalo, že vzhledem k postupujícím změnám v SSSR je nezbytné uspořádání Svazu reformovat a postavit je na nový smluvní základ. Formálním začátkem tohoto procesu bylo jednání Rady federace při prezidentovi SSSR 12. června 1990 za účasti představitelů většiny svazových republik a také zástupců Tatarstánu. Na tomto zasedání bylo rozhodnuto vypracovat novou svazovou smlouvu, jež se měla stát základem reformovaného sovětského státu. Řada autonomních republik (Tatarstán, Baškortostán, Karélie a další) se aktivně účastnila přípravy svazové smlouvy. Jejich cílem bylo maximálně posílit svou pozici vůči Rusku i svazovému centru. Naopak Rusko samo různými způsoby zdržovalo přípravu svazové smlouvy, vzhledem k tomu, že sotva mohlo mít zájem na úspěchu Gorbačovovy snahy o zachování sovětského státu.

Podle Stankeviče M. S. Gorbačov chystal svazovým republikám, především RSFSR, „dárek“, který jim měl pomoci při řešení jejich sporů s „autonomiemi“. Vedení RSFSR mělo přislíbit, že nebude sabotovat přípravu a přijetí svazové smlouvy, zatímco svaz měl na oplátku dát autonomním útvarům najevo, že jejich zájmy nemohou být překážkou v jednáních mezi SSSR a RSFSR. Odměnou pro svazové vedení za pomoc při zajištění celist-

²⁹ IV. Sjezd lidových poslanců RSFSR v květnu 1991 s odkazem na nutnost zvýšit právní status autonomních republik z jejich názvů odstranil slovo „autonomní“, nově zavedený název dosavadních ASSR zněl „republiky v rámci Ruské federace“. Zároveň byly všechny bývalé autonomní oblasti (kromě Židovské AO) transformovány v republiky. Karapetjan L. R., *Federativnoje ustrojstvo*, s. 75.

³⁰ Perović J., *Die Regionen Russlands als neue politische Kraft*. Bern 2001, s. 118.

vosti Ruska měl pak být souhlas ruského vedení se zavedením svazových daní v obnoveném SSSR.³¹

Společná jednání o svazové smlouvě však nevedla k úspěchu. V situaci, kdy účastníci jednání na jedné straně vystupovali za uzavření smlouvy a na druhé straně požadovali provedení dalších a dalších změn, které by fakticky eliminovaly obnovený svaz jako efektivně fungující státní strukturu (zatímco většina občanů SSSR v referendu 17. března 1991 podpořila jeho zachování), se Gorbačov rozhodl k rozhodujícímu kroku. 23. dubna 1991 se konala v rezidenci Novo-Ogarjovo u Moskvy uzavřená schůzka Gorbačova a představitelů devíti svazových republik – Ruska, Ukrajiny, Běloruska, Ázerbájdžánu a pěti středoasijských republik. Na schůzce bylo přijato prohlášení „9 + 1“, které vyzývalo k urychlenému přijetí svazové smlouvy. Ta měla být podepsána představiteli výše zmíněných republik s tím, že ostatní svazové republiky se k ní mohly připojit – pokud by však tak neučinily, nebyly by součástí jednotného ekonomického prostoru.

Autonomní republiky v RSFSR v prohlášení spatřovaly snahu centra a svazových republik je při podepisování smlouvy obejít. Tatarstán v této souvislosti vydal společnou deklaraci svých státních a stranických orgánů, adresovanou klíčovými institucím SSSR a svazovým republikám. Vedení Tatarstánu odsoudilo údajný pokus obejít autonomní republiky a dalo najevo své „pevné odhodlání a připravenost podepsat svazovou smlouvu přímo a samostatně“. Stejně až na několik výjimek reagovaly všechny ostatní autonomní republiky, když ve svém společném prohlášení ze 7. května 1991 ostře vystoupily proti „dělení ‘rovnoprávných suverénních republik’ na svazové a autonomní“.³² O tom, zda budou nebo nebudou podepisovat smlouvu o pokračování obnoveného Svazu, chtěly Nejvyšší sověty autonomních republik rozhodnout samostatně.

Máme k dispozici dokument připravený aparátem svazového prezidenta ke konci dubna 1991, obsahující přehled subjektů připravených podepsat svazovou smlouvu. Svazovou smlouvu chtěl samostatně podepsat Tatarstán a Baškortostán; další republiky (Karélie, Komi, Marijská ASSR) chtěly smlouvu podepsat „samostatnou delegací v rámci ruské“. Burjatsko za spornou otázku považovalo to, zda bude po podpisu subjektem SSSR nebo RSFSR i SSSR; jeho zástupci se dále tázali, zda „budeme mít právo dispo-

³¹ Stankevič Z., *Istorija krušenija*, s. 257.

³² Tamtéž, s. 224.

novat nerostným bohatstvím, nebo opět žádat o licence u SSSR a RSFSR“.³³

Na schůzce Gorbačova a Jelcina s předsedy Nejvyšších sovětů autonomních republik v rámci RSFSR uvedl předseda Nejvyššího sovětu Tatarstánu Mintimer Šajmijev, že „Tatarstán se chystá podepsat novou smlouvu pouze jako subjekt SSSR“ s tím, že by následně podepsal (mezi-státní) smlouvu s Ruskem.³⁴ Předseda Nejvyššího sovětu Baškortostánu (a stejně jako Šajmijev budoucí prezident republiky) M. G. Rachimov během jednání o svazové smlouvě 17. července 1991 dokonce hrozil Jelcinovi, že Baškortostán odvolá své poslance z ruského parlamentu a přijme deklaraci o vystoupení z Ruské federace, pokud zájmy jeho republiky nebudou brány v potaz. Otázka postavení bývalých autonomních republik vůči obnovenému Svazu a zároveň RSFSR byla dokonce podle Stankevičova mínění „hlavním problémem v celém procesu dopracování smlouvy“. V této souvislosti, jak uvádí autor, vznikla řada návrhů, včetně těch na sloučení Tatarstánu a Baškortostánu, jakožto nejhlasitějších zastánců práv „autonomií“, do šestnácté svazové republiky. Tento krok měl údajně naznačovat ostatním regionům, že v budoucnu se tento krok může týkat i jich.³⁵

V létě roku 1991, kdy se práce nad kompromisní variantou svazové smlouvy chýlily ke konci, už Jelcin zjevně požadavkům republik nebyl příliš nakloněn.³⁶ Navrhl proto formulaci, která omezovala postavení autonomních regionů – republiky by nebyly zakladateli Svazu bezprostředně, ale pouze zprostředkovaně. Tento návrh podpořila řada svazových republik.³⁷ Faktický konec myšlenky na uzavření nové svazové smlouvy však znamenal pokus Státního výboru pro výjimečný stav o sesazení Gorbačova v srpnu 1991. Do následujícího období, během nějž měl zaniknout SSSR

³³ Je možné, že představitelé autonomních republik chtěli smlouvu podepsat co nejrychleji v obavě, že pokud budou jednání o její podobě pokračovat dále, může dojít ke kolapsu jednání a tím i celého projektu obnovy SSSR na smluvním základě. Tím by republiky ztratily možnost využívat rozporů mezi vedením SSSR a RSFSR pro vlastní prospěch a jejich jediným protivníkem a partnerem ve vyjednávání by se stalo Rusko (k čemuž skutečně o necelý rok později došlo).

³⁴ *Pravda*, 13. května 1991, citováno tamtéž, s. 234.

³⁵ Šachnazarov G., *Cena svobody*. Moskva 1993, citováno tamtéž, s. 230.

³⁶ Legislativní výbor Nejvyššího sovětu RSFSR v červenci 1991 upozorňoval, že aplikace principu rovnosti subjektů obnoveného Svazu povede k „faktickému a právnímu rozpadu RSFSR jako jednotného federativního státu nebo jeho přeměně v konfederaci“. Tamtéž, s. 265.

³⁷ Tamtéž, s. 258.

a jejich jediným partnerem zůstat vedení ruské, však ruské regiony, zejména dosavadní autonomní republiky, vstupovaly pod vlivem dosavadního soupeření o jejich přízeň, vedeného pod heslem „kdo dá více“.

3. Od srpnového puče k Federální smlouvě

Během pokusu o státní převrat, k němuž došlo ve dnech 19. až 21. srpna 1991, vystupovala většina regionů zdrženlivě. Některé však pučisty otevřeně podpořily. Kromě některých oblastí a krajů (např. Krasnodarský kraj, Rostovská, Samarská a Lipecká oblast) to byly především republiky v rámci RSFSR včetně Tatarstánu, Kabardino-Balkarské republiky a Čečensko-Ingušské republiky.³⁸ Důvod pro podporu puče ze strany republik je zřejmý – měly zájem na zachování *statu quo*. Lavírováním mezi svazovým a ruským centrem totiž mohly posilovat svou reálnou moc a v obnoveném Sovětském svazu měly šanci dosáhnout až postavení svazových republik s odpovídajícími pravomocemi. Republiky zároveň neměly důvod podporovat M. S. Gorbačova, neboť jím v dubnu navržený model „9+1“ již s nimi jako se subjekty budoucího obnoveného svazu nepočítal. Další vývoj dal obavám představitelů autonomních republik za pravdu. Neúspěšný pokus o puč předznamenal faktický konec jednání o nové svazové smlouvě a Společenství nezávislých států, volné uskupení většiny postsovětských republik, založené v prosinci 1991, se nestalo náhradou za zaniklé svazové centrum.³⁹ Jediným partnerem regionů se tak do budoucna stalo centrum ruské.

Budování státu

Neúspěch puče znamenal urychlení etapy, kterou můžeme označit jako budování státu. Tu charakterizovala snaha ruského centra o formování vertikálních státních struktur a konsolidaci státní moci. Již 21. srpna 1991 přijal Nejvyšší sovět RSFSR usnesení, které ruskému prezidentovi (v rámci „likvidace následků státního převratu v SSSR“) s okamžitou platností poskytovalo právo odvolávat z funkce předsedy sovětů lidových

³⁸ Barsenkov A., *Vvedenje v sovremennuju rossijskuju istoriju*, s. 221 a Sakwa R., *Russian Politics and Society*, s. 184.

³⁹ 26. prosince 1991 přijal Nejvyšší sovět Tatarstánu deklaraci o přistoupení Tatarstánu ke Společenství nezávislých států jako jeho spoluzakladatele. Tato deklarace však neměla žádný reálný dopad.

poslanců všech úrovní, pokud odmítnou dodržovat zákony RSFSR. Druhým bodem usnesení bylo zřízení funkce hlavy administrativy kraje a oblasti (později se rozšiřuje i označení gubernátor), výkonné funkce nahrazující dosavadní výkonný výbor regionálního sovětu (ispolkom). Třetí bod pak dočasně prezidenta zmocňoval ke jmenování gubernátorů na návrh regionálního sovětu.⁴⁰

Další součástí nové státní struktury měla tvořit prezidentská kontrola regionů. Už 14. srpna 1991 Jelcin jmenoval prvních čtrnáct představitelů prezidenta v regionech. Do konce roku byla tato funkce zřízena ve více než padesáti regionech Ruska. Představiteli se stávali převážně demokratičtí svazoví či ruští poslanci.⁴¹ Pravomoci představitelů byly definovány dosti vágně; jejich úkolem bylo zajišťovat přímý kontakt mezi vedením regionu a prezidentskou administrativou. Představitelé prezidenta v regionech nedisponovali přímými pravomocemi vůči gubernátorům, a nestali se tak klíčovými postavami v systému federálních vztahů.⁴²

11. října 1991 přijal Nejvyšší sovět RSFSR usnesení, které bývá označováno za „první větší právní úder“ proti téměř neomezené samostatnosti v jednání republik v rámci RSFSR.⁴³ Dokument mimo jiné obsahoval ustanovení, podle něž je hlava výkonné moci (prezident) republiky „součástí jednotného systému výkonné moci, v jejímž čele stojí prezident RSFSR“. Podle tohoto usnesení se „kompetence hlavy výkonné moci (prezidenta) republiky v rámci RSFSR určuje republikou samostatně v rámci pravomocí

⁴⁰ Jelcin na podzim roku 1991 slíbil, že v prosinci se budou do těchto funkcí konat přímé volby – k tomu však nedošlo. Stoner-Weiss uvádí, že Jelcin tyto volby odložil na dobu neurčitou proto, že se obával vítězství konzervativních kandidátů, což by oslabilo kontrolu centra nad regiony (a také pozici Jelcina a celého demokratického tábora v Rusku). První přímé volby hlavy regionu (pokud nebereme v úvahu republiky v rámci RF), se tak konaly v osmi regionech až v roce 1993. V roce 1994 se volby gubernátora konaly v Irkutské oblasti, v následujícím roce ve 13 regionech. Ve všech výše uvedených případech se jednalo o výjimky na základě zvláštního rozhodnutí prezidenta. Až roce 1996 skončilo pětileté období, na něž byli prezidentem gubernátoři jmenováni, volby se proto v tomto roce konaly v desítkách regionů. Stoner-Weiss, *Federalism and Regionalism*, s. 236. Ačkoli gubernátoři získali řadu pravomocí, stále byli podle zákona o regionálních sovětech a administrativách z května 1992 formálně odpovědní místním parlamentům. Jejich odvolání z funkce místními poslanci však byla výjimkou. Tamtéž, s. 237.

⁴¹ Barsenkov A., *Vvedenije v sovremennuju rossijskiju istoriju*, s. 300.

⁴² Podle N. Petrova měla původně funkce představitelů prezidenta být rovnocenná funkcí gubernátora, pravomoci představitelů prezidenta však byly na nátlak Nejvyššího sovětu omezeny na minimum. Petrov N., *Političeskije konflikty v regionach*. In: *Evolucija vzajimotnošenij centra i regionov Rossii: ot konfliktov k poisku soglasija*. Moskva 1997, s. 78–79.

⁴³ Barsenkov A., *Vvedenije v sovremennuju rossijskiju istoriju*, s. 319.

stanovených Ústavou RSFSR“. V tomto pojetí byli prezidenti republik představiteli výkonné moci v republikách, ale nikoliv hlavami státu. Prezident RSFSR dále získával právo pozastavovat platnost legislativních aktů hlavy výkonné moci v republikách, pokud tyto akty budou v rozporu s ústavou a zákony RF. Poslední bod usnesení zároveň požadoval, aby do souladu s jeho ustanoveními byly uvedeny veškeré republikové legislativní akty týkající se pravomocí hlav republik a způsobu jejich voleb.⁴⁴

Centrum si v tomto období uvědomovalo nebezpečí spojená s pokračujícím procesem decentralizace země. Svědčí o tom i rozhovor předsedy ruského Nejvyššího sovětu Ruslana Chasbulatova pro deník *Izvestija Tatarstana* 27. listopadu 1991. Chasbulatov v něm mimo jiné prohlásil, že heslo „vezměte si tolik svobody, kolik můžete“ bylo chybné. Chasbulatov dále odsoudil zřízení funkce prezidenta v Tatarstánu s tím, že taková funkce není potřebná a prezident Tatarstánu je pouze hlavou výkonné moci přímo podřízenou ruskému prezidentovi, který jej může kdykoli odvolat z funkce. „Odpovídá vaše ústava ruské? Vaše zákony jsou absolutně neplatné. Zítra je mohu zrušit jedním škrtem pera. Stejně jako zákony všech ostatních republik. A proč taky ne, jestliže se rozcházejí se zákony Ruské federace? Proto jsou to autonomie. Suverenita? Ano, ale jde pouze o části jednoho jednotného státu, a ne o samostatné, nezávislé státy. U vás v Tatarstánu právě k tomuto vystřízlivění nedošlo. Nemáte ponětí o tom, že jste a budete nesamostatní,“ řekl Chasbulatov.⁴⁵

Na podzim a v zimě roku 1991 se konaly volby prezidentů v dalších republikách (např. v Čuvašsku, Mordovii, Jakutsku). Jednalo se o kroky k upevnění suverenity republik, avšak tentokrát v souladu s právním řádem – na základě příslušných usnesení Nejvyššího sovětu RF.⁴⁶

Vývoj v Tatarstánu

Podzim roku 1991 byl v Tatarstánu bouřlivý. Vedení republiky bylo nuceno se vymezit jednak vůči Moskvě, ale zároveň i vůči radikálním proudům v místní politice, požadujícím okamžité a úplné odtržení od Ruska. Výsledkem byl kompromis. 24. října 1991 Nejvyšší sovět Tatarstánu přijal usnesení *O aktu státní nezávislosti Republiky Tatarstán*, deklaraci, v níž v zásadě zopakoval teze o suverenitě Tatarstánu. Usnesení zároveň roz-

⁴⁴ Tamtéž, s. 319–320.

⁴⁵ Citováno tamtéž, s. 320–321.

⁴⁶ Barsenkov A., *Vvedenje v sovremennuju rossijskiju istoriju*, s. 318.

hodlo o uspořádání referenda o státním statutu republiky. V únoru 1992 pak parlament Tatarstánu rozhodl, že závazné referendum se bude konat 21. března 1992 s následující otázkou: „Souhlasíte s tím, že Republika Tatarstán je suverénní stát, subjekt mezinárodního práva, budující své vztahy s Ruskou federací a dalšími republikami a státy na základě rovnoprávných smluv?“⁴⁷ Rozhodnutí Nejvyššího sovětu Tatarstánu nemohlo nevyvolat reakci v Moskvě. Situaci se na žádost Nejvyššího sovětu RF zabýval i Ústavní soud RF. Ten zkoumal ústavnost nejen v případě usnesení o konání referenda, ale i v případě deklarace o suverenitě Tatarstánu z roku 1990, změn ústavy Tatarstánu z dubna 1991 a zákona o referendu, přijatého v listopadu 1991. Soud rozhodl, že rozhodnutí o konání referenda s výše uvedenou otázkou je neústavní. Zároveň se vyjádřil k ústavnosti řady pasáží ostatních dokumentů. Některé z nich označil za neústavní, některé pak za ústavní při dodržení určitých podmínek.⁴⁸

Zdá se, že sami poslanci Nejvyššího sovětu Tatarstánu si uvědomovali nutnost zmírnit napětí ve vztahu k centru. Napovídá tomu přijaté usnesení k „vyjasnění formulace“ otázky referenda, v němž se mimo jiné hovořilo o tom, že cílem plebiscitu je potvrzení deklarace o státní suverenitě z roku 1990 a že „otázky státního osamostatnění Republiky Tatarstán od RF, změny její územní celistvosti a hranic nejsou předmětem prováděného referenda“. Referendum se nakonec uskutečnilo nehledě na napjatou atmosféru. Podle oficiálních výsledků 61,4 % účastníků odpovědělo na položenou otázku kladně.⁴⁹ Při hodnocení výsledků referenda se předseda Nejvyššího sovětu Tatarstánu F. Ch. Muchametšin mimo jiné věnoval dalším uspořádání vztahů mezi RF a Tatarstánem. Odmítl jak přistoupení republiky k Federální smlouvě, tak vyhlášení plné státní nezávislosti na Rusku, a vyslovil se pro navázání „zvláštních smluvních vztahů s RF“.⁵⁰ Je nutno zdůraznit, že ačkoli byla situace ve vztazích federace a Tatarstánu velice napjatá, centrum se nepokusilo o silové řešení situace. Jiná situace nastala v případě Čečensko-Ingušské republiky.

⁴⁷ Tagirov I. R., *Istorija nacional'noj gosudarstvennosti tatarskogo naroda i Tatarstana*, s. 275.

⁴⁸ *Rešenija Konstitucionnogo Suda Rossijskoj Federacii, 1992–1996 gody*. Sankt-Peterburg 2003, s. 43–44.

⁴⁹ Tagirov I. R., *Istorija nacional'noj gosudarstvennosti*, s. 288–298.

⁵⁰ Tamtéž, s. 298.

Případ Čečenska

Vývoj v Čečensko-Ingušské republice představuje nejvyhrocenější případ vzájemných vztahů centra a regionů RF na počátku 90. let. Čečensko-Ingušská republika přijala stejně jako další republiky deklaraci o státní suverenitě (v listopadu 1990). Jednalo se o jednu z nejradikálnějších deklamací, v níž mimo jiné chyběla jakákoli zmínka o tom, že republika je součástí RSFSR a SSSR. Republikové zákony byly plně nadřazeny všem ostatním.⁵¹ V témže roce se aktivizovalo radikální národní hnutí, jehož představitelem se stal tzv. Celonárodní kongres čečenského národa.⁵² Do čela výkonného výboru kongresu byl zvolen generál sovětského letectva Džochar Dudajev. Kongres se stal „stínovým parlamentem“, aspirujícím na výkon státní moci v republice.

Obdobně jako v jiných republikách se katalyzátorem stal neúspěšný pokus o puč v Moskvě. Zatímco tehdejší předseda republikového Nejvyššího sovětu (a zároveň hlava místní komunistické strany) Doku Zavgajev otálel s odsouzením pučistů, výkonný výbor převrat již 19. srpna 1991 ostře odsoudil a zahájil sérii mítinků, jejichž terčem se po pučistech měl stát právě Nejvyšší sověť. Opozice začala formovat národní gardu a ozbrojovat se. 1. září 1991 výkonný výbor kongresu rozhodl o rozpuštění Nejvyššího sovětu, o tři dny později převzal kontrolu nad televizním vysíláním a vládními budovami. 6. září 1991 povstalci zaútočili na budovu, v níž zasedal Nejvyšší sověť. Výkonný výbor převzal moc v republice a začal okamžitě plánovat zavedení republikového občanství a uskutečnění voleb republikového prezidenta a parlamentu. Federální představitelé zareagovali na puč v Čečensku řadou návštěv a jednání se zástupci rozehnaného Nejvyššího sovětu a s Dudajevem. Ve výsledku byl potvrzen *status quo* a reálnou moc si zachoval výkonný výbor.

8. října 1991 ruský viceprezident A. Ruckoj na zasedání Nejvyššího sovětu RSFSR zhodnotil situaci v Čečensko-Ingušsku jako velice nebezpečnou. Nejvyšší sověť v reakci na toto vystoupení přijal usnesení, v němž mimo jiné vyzval „nezákonná ozbrojená uskupení“, aby do 10. října 1991

⁵¹ Barsenkov A., *Vvedenije v sovremennuju rossijskiju istoriju*, s. 304. Podle Dunlopa byla ve vztahu k centru všechna politická uskupení v Čečensku, včetně Nejvyššího sovětu, stejně radikální a vystupovala za plnou suverenitu republiky. Dunlop J. B., *Russia Confronts Chechnya. Roots of Separatist Conflict*. Cambridge 1998, s. 93.

⁵² Ten byl založen v červnu 1991 částí delegátů Čečenského národního kongresu, fungujícího od roku 1990.

složila zbraně. Dudajev reagoval vyhlášením všeobecné mobilizace a mobilizací národní gardy. Čečenské vedení pak spěšně provedlo 27. října 1991 parlamentní a prezidentské volby, o jejichž regulérnosti lze důvodně pochybovat. Prvním prezidentem Čečenska byl podle oficiálních výsledků výraznou většinou hlasů zvolen Džochar Dudajev. 1. listopadu 1991 Čečenská republika vyhlásila nezávislost.

Prezidentu Jelcinovi pravděpodobně v tuto chvíli došla trpělivost a rozhodl se sáhnout k použití síly. Ruské vedení začalo připravovat vyhlášení výjimečného stavu v republice. Příslušný výnos byl vydán 7. listopadu 1991. Den nato začal přesun ruských jednotek do oblasti. Federální akce však čelila rozhodné akci Čečenců a nebyla úspěšná.⁵³ Kroky centra naopak posílily pozici Dudajeva v republice. V této situaci zasedal 11. listopadu 1991 ruský Nejvyšší sovět. Ten po bouřlivém jednání odmítl potvrdit prezidentův výnos o vyhlášení výjimečného stavu v Čečensku jako „nedostatečně technicky připravený“ a vyzval k politickému řešení konfliktu.⁵⁴ Jelcin ustoupil a rozhodnutí parlamentu akceptoval. Na podzim 1991 se tak Dudajevem vedená Čečenská republika⁵⁵ stala *de facto* samostatným subjektem, jenž se nenacházel pod kontrolou RF a stál mimo systém federálních vztahů.⁵⁶

Příčinami eskalace krize v Čečensku na podzim 1991 byla snaha čečenského radikálního proudu o emancipaci vůči Rusku, o napravení řady křivd z minulosti (např. deportace obyvatelstva během druhé světové války) a také úsilí o získání kontroly nad ekonomickými zdroji republiky (ropovody, petrochemický průmysl). K vývoji situace v Čečensku v roce 1991 významně přispěla shovívavá či pasivní politika centra, trvající minimálně do srpna 1991, ne-li déle. Pasivita Moskvy se nakonec ukázala stejně významnou jako aktivita Dudajeva a jeho stoupenců, kterou představitelé centra podcenili.

⁵³ Mimo jiné bylo blokováno letiště v Grozném, vojáci se proto museli přesouvat ze Severní Osetie po vlastní ose. Federální síly byly pod neustálou kontrolou Dudajevových ozbrojenců.

⁵⁴ Dunlop J. B., *Russia Confronts Chechnya*, s. 102. Jednalo se o první vážný konflikt prezidenta Jelcina s ruským parlamentem od srpna 1991. Barsenkov A., *Vvedenije v sovremennuju rossijskuju istoriju*, s. 316.

⁵⁵ Samostatná Ingušská republika vznikla rozhodnutím Nejvyššího sovětu Ruské federace 4. června 1992.

⁵⁶ Tento stav trval až do prosince roku 1994, kdy se ruské vedení rozhodlo nastolit kontrolu nad republikou za použití síly a zahájilo v Čečensku vojenskou intervenci.

Mezi představiteli nové ruské demokratické politiky v tomto období neexistoval ani konsensus ohledně vnitřního uspořádání Ruska. Ve dnech 14. a 15. prosince 1991 se na základě iniciativy hnutí *Demokratické Rusko* konal *Kongres demokratických sil republik a národně-státních útvarů v rámci RSFSR*, během něž zaznívaly zcela odlišné představy ohledně územního členění ruského státu – od návrhu na zrušení dosavadních typů subjektů a vznik „zemí“ (zemli) až po představy o přechodu ke konfederaci.⁵⁷

4. Federální smlouva

Federální smlouva byla významným mezníkem počátečního období formování ruského federalismu.⁵⁸ V literatuře bývá často označována za řešení, které bylo diktováno aktuální situací ve vztahu centra a regionů RF v období po rozpadu SSSR. Dokument však nevznikl náhle, naopak byl připravován již od roku 1990. Zahájení přípravy Federální smlouvy předcházela deklarace suverenity RSFSR z 12. června 1990, která předpokládala rozšíření práv ruských regionů. 17. července 1990 přijalo prezidium Nejvyššího sovětu RSFSR usnesení *O Federální smlouvě*, jímž pověřovalo přípravou smlouvy nově ustavenou Radu federace.⁵⁹ Federální smlouva měla podle usnesení zahrnovat „Deklaraci o základních principech federálního uspořádání RSFSR; smlouvy subjektů federace s RSFSR, dvoustranné a mnohostranné smlouvy subjektů federace mezi sebou; smlouvy o obnově, transformaci a vytvoření různých forem národnostních a územních útvarů“.⁶⁰ Usnesení předpokládalo, že příprava smlouvy bude sestávat z následujících etap: formování Rady federace; harmonizace názorů ohledně základních principů federálního uspořádání RSFSR; projednání Deklarace o základních principech federálního uspořádání RSFSR na řádném Sjez-

⁵⁷ Barsenkov A., *Vvedeniye v sovremennuju rossijskuju istoriju*, s. 338–339.

⁵⁸ Ačkoliv se domníváme, přesnějším překladem pojmu federativnyj dogovor by bylo „federativní“, nikoli „federální“ smlouva, přidržujeme se pojmu, jehož používání je v českém prostředí již ustáleno.

⁵⁹ Rada měla být složena z předsedy Nejvyššího sovětu RSFSR, předsedů nejvyšších sovětů autonomních republik, předsedů Sovětů lidových poslanců autonomních oblastí a autonomních okruhů a z 31 představitelů krajů, oblastí a měst republikové podřízenosti.

⁶⁰ Abdulatipov R. G., Boltenkova L. F., Jarov Ju. F., *Federalizm v istorii Rossii*. Kniga 3, část' 1, s. 103. Publikace přináší texty klíčových dokumentů souvisejících s formováním vztahů centra a regionů v Ruské federaci.

du lidových poslanců RSFSR; uzavření smluv, zmíněných v článku 3 tohoto usnesení; sestavení textu Federální smlouvy a její podepsání; uvedení normativně-právních aktů subjektů Federace RSFSR do souladu s přijatou Federální smlouvou.⁶¹

První zasedání Rady federace se konalo 22. listopadu 1990 za předsednictví Borise Jelcina.⁶² Během tří zasedání se Rada zabývala přípravou Federální smlouvy a projednávala několik jejích projektů. Poslední zasedání rady se konalo 20. března 1991. Na tomto zasedání se rada usnesla přijmout předložený projekt Federální smlouvy a předat jej Nejvyšším sovětům a Sovětům lidových poslanců jednotlivých regionů RSFSR k posouzení; zároveň sovětům doporučila jmenovat pověřence pro podepsání Federální smlouvy. Během zasedání vystoupil představitel pracovní skupiny Sjezdu lidových poslanců, která se zabývala přípravou svazové smlouvy, Ju. F. Jarov. Ve svém vystoupení uvedl, že paralelně probíhá příprava jak Federální smlouvy, tak smlouvy svazové, ačkoli nejlepší by podle jeho názoru bylo, kdyby Federální smlouva byla uzavřena jako první, a navrhl podepsání Protokolu k otázce podepsání svazové smlouvy, který by byl jakýmsi spojovacím článkem mezi svazovou a Federální smlouvou.⁶³ Podle bodu 1 protokolu „RSFSR uzavírá smlouvy s každou republikou, která je součástí RSFSR.“ Následující bod přiznával všem typům subjektů RSFSR stejná práva v oblasti ekonomické a sociální, jako měly republiky v rámci RSFSR. Zajímavý je bod 4: „Každá autonomie v rámci RSFSR má právo na rozvoj a zvýšení svého politicko-právního statutu“. Bod 5 pak „povyšoval“ status republiky na svazovou úroveň: „V rámci pravomocí daných smlouvami zmíněnými v bodě 1 tohoto protokolu mají republiky právo samostatně vstupovat do smluvních vztahů se SSSR, postoupit mu část svých pravomocí nebo naopak přebírat některé pravomoci ze sféry svazové kompetence.“⁶⁴

Tento návrh, jakkoli nebyl přijat, odráží realitu, v níž se republiky v rámci RSFSR začínaly hlásit o postavení, které se blížilo postavení republik svazových. Podle výše uvedeného ustanovení by se tyto republiky stávaly subjekty SSSR. V této souvislosti byla pro ruské politiky, kteří přípra-

⁶¹ Tamtéž, s. 104.

⁶² Rada však nakonec byla složena z 88 členů místo původně plánovaných 63, neboť představitelé oblastních a krajských sovětů dali najevo svou nespokojenost s „diskriminací“. V radě tak nakonec byly zastoupeny všechny regiony.

⁶³ Tamtéž, s. 119.

⁶⁴ Tamtéž, s. 122.

vovali federální a svazovou smlouvu, klíčová otázka, jak bude vypadat složení delegace RSFSR při podpisu svazové smlouvy – budou v ní zastoupeny autonomní republiky, nebo ji podepíšou samostatně? Dovedeno *ad absurdum*, mohlo dojít k situaci, že by RF jako celek byla součástí obnoveného SSSR, s výjimkou částí svého území. Stejně tak připomínky Čečensko-Ingušské republiky k projektu Federální smlouvy z června 1991 obsahovaly následující návrh: „... Republiky – strany této Smlouvy mohou být součástí SSSR bezprostředně, nebo v rámci RSFSR. Republiky, které se staly součástí SSSR bezprostředně, upravují své vztahy s Ruskem zvláštní dohodou.“⁶⁵ Podobně vyzníval i nedatovaný návrh Smlouvy Jakutské sovětské socialistické republiky o dobrovolném spojení v rámci RSFSR.⁶⁶ Jakutsko zde odmítalo status autonomní republiky a vyhlášovalo státní suverenitu. RSFSR zde byla charakterizována jako „svaz suverénních republik“ s tím, že Jakutsko je federálním subjektem SSSR a RSFSR. Podle této smlouvy měla republika delegovat pravomoci zdola nahoru, tj. na federální úroveň. Jakutsko zároveň mělo mít možnost vystoupit z RSFSR, pokud se pro to v referendu vysloví alespoň dvě třetiny voličů.

Existovaly důvody k obavám, že pokud svazová smlouva bude podepsána dříve, Federální smlouva již nebude potřeba, respektive nebude ji s kým uzavřít. Proto také někteří členové Rady federace usilovali o urychlené uzavření Federální smlouvy. Jelcin v závěrečném proslovu na posledním jednání rady vystoupil za to, aby Federální a svazová smlouva byly podepsány společně. Tento názor podpořili i účastníci jednání.⁶⁷

O pozici subjektů RSFSR k návrhu Federální smlouvy v roce 1991 informuje materiál připravený Sovětem národností Nejvyššího sovětu.⁶⁸ Většina z nich v zásadě neměla významnější připomínky a byla připravena ji podepsat. I republika Baškortostán souhlasila, byť žádala přepracování dokumentu s tím, aby byla vzata v úvahu její deklarace státní suverenity. Tatarstán je v dokumentu uveden s tím, že 8. února 1991 odmítl samu ideu uzavření Federální smlouvy. (Stanovisko řady regionů není uvedeno.) Pozice Tatarstánu zůstávala stejná i v průběhu následujícího roku. Jak uvádí

⁶⁵ Abdulatipov R. G., Boltenkova L. F., Jarov Ju. F., *Federalizm v istorii Rossii*. Kniga 3, část' 2. Moskva 1993, s. 145.

⁶⁶ Tamtéž, s. 128.

⁶⁷ Abdulatipov R. G., Boltenkova L. F., Jarov Ju. F., *Federalizm v istorii Rossii*. Kniga 3, část' 1, s. 129.

⁶⁸ Tamtéž, s. 235–243.

Informace o posouzení Federální smlouvy sověty a jejich orgány ke dni 25. března 1992, obsahující přehled regionů, které návrh smlouvy schválily bezvýhradně nebo s připomínkami: „Podle prohlášení předsedy Nejvyššího sovětu Republiky Tatarstán F. Ch. Muchametsina se Federální smlouva v republice posuzovat nebude. Připravují projekt Smlouvy o společenství (sodružestvo) s Ruskem.“⁶⁹

Po zvolení Jelcina prezidentem RSFSR zájem ruské výkonné moci o uzavření Federální smlouvy ochladl. V zimě roku 1991 se představitelé ruské exekutivy a legislativy zabývali možnostmi zaměnit Federální smlouvu smlouvou o rozdělení kompetencí mezi RSFSR a republikami v rámci RSFSR (později byl návrh rozšířen tak, že se týkal i dalších regionů). Tento dokument byl pokusem o ústup od původních „suverenizačních“ snah k jednotnému federativnímu státu s klíčovou rolí federální ústavy.⁷⁰ Vzhledem k tomu, že republiky nesouhlasily s nahrazením smlouvy jiným dokumentem, bylo rozhodnuto vrátit se k myšlence Federální smlouvy.⁷¹ 12. března 1992 byla připravena parlamentní pracovní skupinou její další varianta. Den nato ji parafovali představitelé republik spolu s předsedou ruského Nejvyššího sovětu R. I. Chasbulatovem, jeho místopředsedou Ju. F. Jarovem, předsedou Sovětu národností R. G. Abdulatipovem a dalšími účastníky zasedání. 18. března 1992 text parafovali představitelé krajů, oblastí, Moskvy a Petrohradu a o několik dní později představitelé „autonomií“. 30. března 1992 se v Moskvě sešli představitelé regionů (s výjimkou Tatarstánu a Čečensko-Ingušské republiky), aby posoudili parafovanou variantu smlouvy. Představitelé krajů a oblastí požádali, aby byla smlouva doplněna protokolem, který by se v případě, že se k němu připojí všechny „administrativně-teritoriální“ subjekty, stal součástí Federální smlouvy. Vedení Nejvyššího sovětu této prosbě vyšlo vstříc.

Komplex tří smluv označovaný jako Federální smlouva byl podepsán 31. března 1992 v Georgijevském sále moskevského Kremlu. Jako první dokument podepsal předseda Nejvyššího sovětu RF Ruslan Chasbulatov, následován prezidentem Jelcinem a představiteli republik, krajů, oblastí, měst federálního významu, autonomních okruhů a oblastí. Podpisu se nezúčastnili zástupci Čečenska a Tatarstánu. Sacha (Jakutsko) a Baškortostán

⁶⁹ Abdulatipov R. G., Boltenkova L. F., Jarov Ju. F., *Federalizem v istorii Rossii*. Kniga 3, část' 2, s. 138.

⁷⁰ Barsenkov A., *Vvedenije v sovremennuju rossijskiju istoriju*, s. 321.

⁷¹ Abdulatipov R. G., Boltenkova, Jarov Ju. F., *Federalizem v istorii Rossii*. Kniga 3, část' 1, s. 266.

se ke smlouvě připojily, ale spolu s ní podepsaly s centrem doplňující protokoly, v nichž jim byla garantována širší práva v oblasti kontroly zahraničního obchodu a nerostných surovin. Ve svém vystoupení po podpisu smlouvy prezident Jelcin prohlásil: „V kritickém momentu, který nyní Rusko prožívá, jsme měli dost síly, moudrosti a odpovědnosti k tomu, abychom všichni společně zažehnali hrozbu rozpadu, která visela nad naším Ruskem. Dnes můžeme říci našim spoluobčanům, národům, které po staletí žijí spolu, celému světovému společenství: jednotné Rusko bylo, je a bude.“⁷² Kromě toho Jelcin uvedl, že je přesvědčen, že Federální smlouva bude nedílnou součástí nové Ústavy RF. Zajímavá jsou i následující slova: „Rusko má mnohasetletou zkušenost se zahraničně-politickou činností. Věřím, že bude obohacena svěžími myšlenkami a novými iniciativami subjektů federace. Budeme podporovat úsilí, které vynaložíte, snažíc se začlenit do světa.“ Zůstává otázkou, do jaké míry mělo centrum o tyto „svěží myšlenky a nové iniciativy“ skutečný zájem.

Analýza Federální smlouvy

Federální smlouvu tvoří tři dokumenty – smlouva mezi federací a republikami, smlouva s oblastmi, kraji a městy federálního významu a konečně smlouva s autonomními útvary. Podstatou všech tří smluv jsou části, které vymezovaly výlučné kompetence federálních orgánů, kompetence, jejichž výkon náleží společně federaci i subjektům, a výlučné kompetence subjektů. V případě smlouvy s republikami do výlučné federální kompetence patřilo mimo jiné: přijímání a změny Ústavy RF a federálních zákonů a kontrola jejich dodržování; úprava lidských práv a občanských práv a svobod; formování federálních výkonných, legislativních a soudních orgánů; federální rozpočet, daně a poplatky; federální energetické systémy, doprava, spoje; zahraniční politika a mezinárodní vztahy Ruské federace, otázky války a míru; obrana a bezpečnost, obchod se zbraněmi; ochrana státních hranic; soudnictví, prokuratura, trestní právo, trestní právo procesní, občanské právo, otázky amnestie; standardizace a metrologie. Ve všech třech typech smluv se subjektům RF zaručovalo zastoupení ve federálních orgánech státní správy.

Do společné kompetence federace a republik byly zařazeny mimo jiné tyto oblasti: ochrana lidských a občanských práv; udržování zákonnosti,

⁷² Tamtéž, s. 267.

veřejného pořádku; ochrana životního prostředí; otázky školství, vzdělávání, vědy a kultury; koordinace otázek zdravotnictví, ochrana rodiny; stanovení obecných principů daňového zatížení; správní, správně-procesní, pracovní a rodinné právo, právo životního prostředí, autorské právo; soudnictví, advokacie, notářství, kádry bezpečnostních orgánů; stanovení obecných principů organizace místní samosprávy. Republikám byla v rámci jejich kompetence dána možnost vydávat vlastní zákony či jiné normativní akty.

Článek III smlouvy s republikami stanovoval, že území a status republiky nemohou být změněny bez jejího souhlasu. Dále určoval, že veškeré ostatní kompetence mimo federální a společné náležitosti výlučně danému regionu (toto ustanovení se objevilo ve všech třech typech smluv). Všechny tři smlouvy také předpokládaly možnost vzájemného delegování pravomocí mezi centrem a regionem. V článku III byly dále republiky označeny za „samostatné účastníky mezinárodních a zahraničních ekonomických vztahů (zvýrazněno autorem)“, pokud to nebude v rozporu s Ústavou a zákony RF. Podle odstavce 3 tohoto článku „půda a její nerostná bohatství, voda, rostlinstvo a zvířectvo jsou vlastnictvím (majetkem) národů žijících na území příslušných republik“.⁷³ Odstavec dále stanovoval, že otázky využívání přírodních zdrojů budou řešeny federálními zákony a republikovou legislativou. Status přírodních zdrojů ve vlastnictví federace měl být řešen vzájemnou dohodou centra a republik.

Článek VI předpokládal, že spory ohledně federálních a společných kompetencí budou řešeny Ústavním soudem RF. Článek VII stanovoval, že rozdělení kompetencí stanovené Federální smlouvou nemůže být jednostranně změněno. Podle závěrečného článku VIII se pak smlouva centra a republik v rámci RF měla po schválení ruským Sjezdem lidových poslanců stát neoddělitelnou součástí Ústavy RF, přičemž změny a dodatky v této části ústavy měly být možné se souhlasem republik – signatářů smlouvy. Toto ustanovení nebylo obsaženo v druhých dvou typech smluv. Jejich závěrečné články stanovovaly, že tyto smlouvy budou předloženy společnou legislativní iniciativou ke schválení jako část Ústavy RF. Tato formulace byla tedy méně závazná. Důležitý pro porozumění následujícímu vývoji ruského federalismu je i poslední odstavec článku VIII, který určuje:

⁷³ *Dogovor o razgraničenii predmetov vedenija i polnomočij meždu federal'nyimi organami gosudarstvennoj vlasti Rossijskoj Federacii i organami vlasti suverennych respublik v sostave Rossijskoj Federacii.* <http://www.cityline.ru/politika/doc/fd1.html>, 26. 8. 2002.

„Každá republika v rámci RF si uchovává právo jak podepsat tuto Smlouvu, tak i upravit své vztahy v oblasti rozdělení pravomocí s federálními orgány státní správy RF v souladu s Ústavou RF a ústavou této republiky v rámci RF.“⁷⁴ Toto ustanovení, které se v obměněné podobě objevilo i v Ústavě RF z roku 1993, umožnilo následně bilateralizaci federálních vztahů v RF.

Federální smlouva s oblastmi, kraji a městy federálního významu (dále jen „kraje a oblasti“) řadila do kompetence federace mimo jiné otázku vzniku nových krajů a oblastí a změnu jejich hranic, přičemž u republik centrum toto právo nemělo. Federace si také vyhrazovala právo, na rozdíl od republik, stanovit obecné principy organizace výkonné a legislativní moci v krajích a oblastech. Zatímco republiky byly označeny za samostatné účastníky mezinárodních *vztahů*, všechny ostatní typy ruských regionů byly označeny pouze za samostatné účastníky mezinárodních a zahraničních ekonomických *styků*. Smlouva s kraji a oblastmi stanovovala, že ke společným kompetencím mimo ty, jež byly taxativně vymezeny v tomto článku, dále patří veškeré ostatní pravomoci stanovené Ústavou RF.

Protokol připojený ke smlouvě s kraji, oblastmi a městy federálního významu ukazuje, že tyto regiony měly zájem pozvednout své právní postavení na roveň republik, čehož se jim v jisté míře podařilo dosáhnout. Vypovídá o tom i sama preambule protokolu, v níž se píše: „(smluvní strany – pozn. aut.) usilující o vyrovnávání státně-právního postavení všech subjektů Ruské federace, dohodli jsme se na následujícím ...“⁷⁵ Protokol, podepsaný všemi signatáři smlouvy, byl neoddělitelnou částí Federální smlouvy a v podstatě představoval komplex ústupků centra ve prospěch regionů. Tak například do společné kompetence převáděl několik oblastí, jež ve smlouvě samotné byly vyhrazeny centru, jako vymezení (delimitaci) státního majetku na území příslušných subjektů, stanovení obecných principů rozpočtového a daňového systému v RF a změnu hranic krajů a oblastí.⁷⁶ Dále uzavíral okruh společných kompetencí krajů a oblastí a centra, který tak nemohl být dále rozšiřován na úkor výlučných kompetencí krajů a oblastí.

⁷⁴ Tamtéž.

⁷⁵ *Dogovor o razgraničienii predmetov vedenija i polnomočij meždu federal'lnymi organami gosudarstvennoj vlasti Rossijskoj Federacii i organami vlasti krajev, oblastej, gorodov Moskvy i Sankt-Peterburga Rossijskoj Federacii.* <http://www.cityline.ru/politika/doc/fd2.html>, 26. 8. 2002.

⁷⁶ Tamtéž.

Část 6 protokolu obsahovala ustanovení, podle nějž „změny a doplnění v části Ústavy RF o federálním systému budou vnášeny ve shodě s kraji a oblastmi, které podepsaly tento protokol“. Protokol dále doporučoval Nejvyššímu sovětu RF zvážit možnost přesunutí některých dalších federálních kompetencí mezi kompetence společné (šlo mimo jiné o demografickou politiku a „regulaci migračních procesů“), a dále žádal Nejvyšší sovět, aby znovu zvážil možnost poskytnout krajům a oblastem právo přijímat regionální zákony.⁷⁷ Výjimečný stav mohla federace podle protokolu na území kraje nebo oblasti vyhlásit „v koordinaci“ s regionem, oproti ustanovení Federální smlouvy, podle nějž tak mohla učinit „s informováním“ příslušného subjektu.

Protokol byl podepsán stejný den jako smlouva, tj. 31. března 1992. Jeho signatáři se staly všechny kraje a oblasti spolu s městy federálního významu. Několik signatářů protokol podepsalo s výhradami, v nichž se vzdávali některých výsad vyplývajících z protokolu, a tedy i některých kompetencí ve prospěch centra. Protokol byl kompromisem v situaci, kdy republiky trvaly na podepsání tří typů Federální smlouvy, přičemž pro sebe požadovaly výrazná privilegia oproti ostatním regionům. Centrum jím vycházelo vstříc krajům a oblastem a částečně rozšiřovalo jejich kompetence.

Třetí typ Federální smlouvy, smlouva s autonomními okruhy a autonomní oblastí, je v podstatě obdobná jako předcházející, objevuje se zde však problém postavení autonomních okruhů, které byly samostatným subjektem RF, ale zároveň součástí příslušného subjektu federace, na jehož území se nacházejí. Část 3 článku 2 smlouvy s autonomními útvary stanovovala, že autonomní okruhy a autonomní oblast mají možnost vydávat právní normy platné na svém území. Přitom se však řídí i „smlouvami s kraji a oblastmi, jichž jsou autonomní okruhy součástí“.⁷⁸ Stejně jako všechny ostatní součásti RF byly i autonomní okruhy a oblast označeny za samostatné účastníky mezinárodních a zahraničních ekonomických *styků*. Centrum si dále mimo jiné ponechávalo pravomoc rozhodnout o vzniku nových autonomních subjektů.

Federální smlouva, byť výrazně méně než ve svých raných variantách, poskytovala ze všech subjektů největší privilegia republikám v rámci RF.

⁷⁷ Tamtéž.

⁷⁸ *Dogovor o razgraničenii predmetov vedenija i polnomočij meždu federal'lnymi organami gosudarstvennoj vlasti Rossijskoj Federacii i organami vlasti avtonomnoj oblasti, avtonomnych okrugov v sostave Rossijskoj Federacii.* <http://www.cityline.ru/politika/doc/fd3.html>, 26. 8. 2002.

O těch se zásadně hovořilo jako o „suverénních republikách“ nebo „republikách (státech)“. Republiky byly označeny za účastníky mezinárodních vztahů a dosáhly kontroly nad přírodními zdroji na svém území. Do společné kompetence republik a federace bylo zařazeno například soudnictví.⁷⁹ Další rozdíl mezi postavením republik a ostatních regionů spočíval v tom, že republiky měly možnost přijímat vlastní ústavy a vydávat zákony, zatímco v ostatních smlouvách se hovoří pouze o „statutech“ a „právních aktech“.

Realizace Federální smlouvy

Federální smlouva byla schválena Sjezdem lidových poslanců RF 10. dubna 1992. Spolu s tím sjezd rozhodl o začlenění smlouvy do tehdejší ruské ústavy. Zákon o její novelizaci, schválený 21. dubna 1992, měnil články ústavy dotčené přijetím Federální smlouvy a stanovoval, že se smlouva stává přílohou federální ústavy. L. Boltěnkova, pracovnice Nejvyššího soudu RSFSR, ve své analýze zákona upozorňuje na řadu rozporů, které vznikly mezi smlouvou a novelizací ústavy. Tak například ačkoli smlouva operuje s pojmem „suverénní republiky v rámci RF“, v zákoně se objevuje pouze pojem „republiky tvořící Ruskou federaci“.⁸⁰ Dále, podle Federální smlouvy se tato měla stát přímo částí ústavy, a nikoli její přílohou. Takových omylů či vědomých posunutí významu, která v mnoha případech omezovala práva republik poskytovaná původně smlouvou, je v analýze zmíněna řada.

Zákon mimo jiné posunoval otázku organizace a činnosti soudnictví v RF ze společné kompetence federace a republik do výlučné kompetence federace. U ustanovení smlouvy, podle něž „půda a její nerostná bohatství, voda, rostlinstvo a zvířectvo jsou vlastnictvím (majetkem) národů žijících na území příslušných republik“, v novelizaci ústavy vypadlo slovo „majetek“. Ustanovení protokolu ke smlouvě, jenž zabránil přesunu dalších kompetencí z kompetence krajů a oblastí do kompetence společné, novelizace ústavy ignorovala.⁸¹

Na závěr analýzy začlenění smlouvy do ruského právního systému uveďme dva články výše uvedeného zákona o novelizaci ústavy. Článek 50 hlavy 9 stanovuje: „Prezident RF má právo pozastavovat platnost aktů pre-

⁷⁹ Zde ovšem pravděpodobně došlo k opomenutí při přípravě textu smlouvy, neboť soudnictví zároveň zůstalo i mezi výlučnými kompetencemi federace.

⁸⁰ Abdulatipov, Boltenkova L. F., Jarov Ju. F., *Federalizmus v istorii Rossii*. Kniga 3, část' 2, s. 204.

⁸¹ Tamtéž, s. 207.

zidentů republik a rad ministrů (kabinetů) republik v rámci RF, jakož i rušit akty krajské, oblastní, městské administrativy, administrativy autonomní oblasti, autonomních okruhů, pokud jsou v rozporu s legislativou Ruské federace.“ A dále článek 51 téže hlavy: „Hlava výkonné moci (prezident) republiky v rámci RF je součástí jednotného systému výkonné moci RF, v jejímž čele stojí prezident RF.“⁸² Formálně tedy centrum mělo ke vztahu k regionům dostatečné pravomoci. Avšak stejně jako v případě Federální smlouvy panoval zásadní rozdíl mezi literou zákona a reálnými možnostmi, jimiž v té době centrum ve vztahu k regionům disponovalo.

Hodnocení role Federální smlouvy

Deklarace o státní suverenitě RSFSR, jež předpokládala poskytnutí větších práv autonomním útvarům, otevřela cestu k „přehlídkce suverenit“ a tím i k Federální smlouvě. Dokument, připravovaný více než dva roky, byl nakonec podepsán v úplně jiných podmínkách, než v jakých začala jeho příprava; v době, kdy již neexistoval SSSR, postsovětský prostor byl zmítán řadou krizí a konfliktů a v Rusku byla zahájena radikální ekonomická reforma. Analýzou neschválených návrhů Federální smlouvy docházíme k závěru, že výsledný dokument je výrazně méně ambiciózní, méně radikální a méně vstřícný k požadavkům regionů – zejména republik, než byly jemu předcházející návrhy. Domníváme se, že to byl právě rozpad SSSR, který republiky a další ambiciózní ruské regiony připravil o manévrovací prostor „mezi federální a svazovou smlouvou“ a spolu s ekonomickými a jinými problémy donutil všechny strany hledat kompromis.

Smlouva neměla ustavující charakter, tedy nevytvářela nový federální stát – šlo o dohodu o vymezení kompetencí a pravomocí mezi centrem a subjekty stávající federace. Smlouvou tedy byla stanovena „pravidla hry“ v rámci dosavadního systému. Reálný význam tohoto politického a právního dokumentu přesto nelze přeceňovat. Například Kathryn Stoner-Weiss upozorňuje, že realizace Federální smlouvy byla dosti neúspěšná, vzhledem k tomu, že mnoho příslušných prováděcích zákonů nebylo centrem přijato. Centrum se navíc v praxi uchýlovalo k individuálnímu řešení vztahů s jednotlivými regiony, a to nejen s republikami. Stejně tak republiky sice smlouvu podepsaly, ale zajistily si faktickou prioritu svých ústav na svém území. Tyto ústavy přitom přijímaly bez konzultací s ostatními subjekty a centrem. Bylo zachováno privilegované postavení republik vůči ostatním

⁸² Tamtéž, s. 200.

regionům, což vedlo k další vlně decentralizace, kdy se ostatní regiony začaly dožadovat týchž práv, která byla přiznána republikám.

Smlouvě však nemůžeme upřít stabilizační význam. Nedávala například signatářům možnost vystoupit z federace (v rozporu s deklaracemi suverenity některých republik). Upravovala postavení subjektů, vyrovnávala částečně jejich status a pokoušela se z jejich orgánů učinit součást jednotného systému státní správy. Smlouva pomohla překonat (byť jen částečně) vzrůstající vlnu separatismu v RF, čímž přispívala k udržení územní celistvosti země. Její uzavření můžeme tak označit za počátek utváření skutečných federativních vztahů v novodobém Rusku.

5. Od Federální smlouvy k nové ústavě RF

Federální smlouva, ačkoli byla důležitým mezníkem ve vývoji ruského federalismu, problémy ve vztazích centra a regionů nevyřešila. Období od jejího uzavření do přijetí nové federální ústavy v prosinci 1993 se neslo ve znamení pokračující decentralizace. Přispěl k tomu i prohlubující se konflikt mezi dvěma větvemi státní moci v Rusku – prezidentem Jelcinem a tehdejší parlamentem – jenž nabyl na síle zejména v roce 1993. Tento konflikt spolu s hlubokou ekonomickou krizí v zemi prohluboval slabost federálního centra.

V čele snah republik v rámci RF o zvýšení pravomocí stál i nadále Tatarstán. 6. listopadu 1992 Nejvyšší sovět Tatarstánu uvedl v život výsledky jarního republikového referenda, když přijal novou Ústavu Republiky Tatarstán. Základní zákon, jenž zopakoval tezi o suverenitě Tatarstánu, v článku 61 definoval vztahy Tatarstánu a RF takto: „Republika Tatarstán je suverénní stát, subjekt mezinárodního práva, sdružený (associirovannoe) s Ruskou federací na základě Smlouvy o vzájemném delegování pravomocí a kompetencí“.⁸³ Ústava, jež deklarovala svrchovanost republikových zákonů na území Tatarstánu stejně jako nedotknutelnost území republiky, byla kompromisem mezi požadavky radikálních a umírněných skupin. Výše uvedená formulace o vztahu k centru byla výsledkem dohody mezi oběma skupinami.⁸⁴ Kompromisní varianta byla nalezena i v případě státních jaz-

⁸³ Tagirov I. R., *Istorija nacional'noj gosudarstvennosti*, s. 299. Tento článek předpokládal uzavření dvoustranné smlouvy s centrem, k čemuž došlo v roce 1994.

⁸⁴ McCauley A., *Russia's Politics of Uncertainty*. Cambridge 1997, s. 61.

ků (těmi se stala tatarština i ruština) a občanství republiky – ústava stanovovala, že občané Tatarstánu jsou paralelně držitelé ruského občanství.

Decentralizační procesy se v tomto období začaly ve větší míře týkat nejen republik, ale i dalších regionů. Vzájemná nerovnoprávnost jednotlivých regionů daná Federální smlouvou a privilegované postavení republik zejména v ekonomické oblasti vedlo řadu regionů ke snaze o vyrovnání vlastního postavení vůči centru s jejich statutem. V roce 1992 a na počátku roku 1993 tyto regiony napodobovaly kroky republik vůči centru – uchýlovaly se k zadržování daňových odvodů, omezovaly vývoz zemědělských produktů a spotřebního zboží z regionu, snažily se o kontrolu půdy a přírodních zdrojů na svém území a uzavíraly dvoustranné smlouvy s jinými regiony a zahraničními podniky, čímž porušovaly federální zákony.⁸⁵ Na straně „ambiciózních“ regionů můžeme rozlišit dvě základní strategie – snahu o úplné vyrovnání s republikami v rámci RF, tj. o pozvednutí statutu na jejich úroveň, a úsilí o vyrovnání s republikami v oblasti sociální a ekonomické, bez změn právního statutu.⁸⁶

Jeden z nejvýznamnějších případů snahy o jednostrannou změnu právního postavení regionu představuje vyhlášení Uralské republiky ve Sverdlovské oblasti.⁸⁷ Oblast za sovětského období patřila k nejvýznamnějším průmyslovým centrům, její představitelé byli příznivci reformy v Rusku a stáli na straně Borise Jelcina. Politická kariéra budoucího prezidenta RF začínala právě zde. Eduard Rossel, který stál od roku 1990 v čele oblastního sovětu a *ispolkomu*, během srpna 1991 podpořil prezidenta Jelcina a byl jím následně jmenován do čela místní administrativy.

Oblast byla výrazně postižena rozpadem ekonomických vazeb na počátku 90. let, což vedlo ke vzniku hnutí požadujícího změny v ekonomické politice a řešení nespravedlnosti v daňové politice mezi republikami a ostatními regiony. Už v roce 1991 obvinil Anatolij Grebenkin, místopředseda oblastního sovětu (později jeho předseda), federální ministerstvo financí z toho, že „z jednoho z nejdůležitějších regionů země dělá kolo-

⁸⁵ Lapidus G. W., Walker E. W., Nationalism, Regionalism, and Federalism: Center-Periphery Relations in Post Communist Russia. In: Lapidus G. W. (ed.), *The new Russia: troubled transformation*. Oxford 1995, s. 96.

⁸⁶ Umnova I. A., *Konstitucionnyje osnovy*, s. 72.

⁸⁷ Obdobně se v létě roku 1993 Vologdská oblast obrátila na Nejvyšší sověť s žádostí o změnu statutu na republiku. Tamtéž, s. 72. Ke snaze Přímořského kraje o nové definování vztahů s centrem a posílení vlastních pravomocí viz: Kirkow P., Regional Warlordism in Russia: The Case of Primorskii Krai, *Europe-Asia Studies*, Vol. 47, No. 6, 1995, s. 923–947.

niální přívěsek“.⁸⁸ Zároveň se v říjnu tohoto roku objevil návrh na vznik nového kraje, jenž by integroval ekonomické zdroje Sverdlovské, Kurganské a Tjumenské oblasti. Na počátku roku 1993, v době ekonomické krize a pokračujícího soupeření o moc v centru, přišla skupina poslanců oblastního sovětu s návrhem na ustavení Uralské republiky. Cílem bylo posílit právní postavení oblasti, snížit ekonomické závazky vůči centru a dosáhnout podobného postavení, jakého požívaly republiky.

25. dubna 1993 se v Rusku konalo referendum organizované Borisem Jelcinem s cílem získat podporu pro prezidentovu politiku a posílit tak jeho pozici vůči parlamentu. Sverdlovské úřady jej chtěly doplnit o vlastní otázku o změně statutu oblasti, avšak po nesouhlasu centra se rozhodly provést pouze neformální „průzkum“ s otázkou: „Souhlasíte s tím, že by Sverdlovská oblast měla mít stejné pravomoci a práva jako republiky v Ruské federaci?“ Návrh na změnu postavení oblasti podpořilo podle oficiálních výsledků přibližně 83 % účastníků hlasování.⁸⁹ 1. července 1993 pak většina poslanců oblastního sovětu rozhodla o změně statutu Sverdlovské oblasti na Uralskou republiku. Poslanci zdůraznili, že se nejedná o separatistické snahy, ale že „vytvoření Uralské republiky má za cíl posílit integritu RF a celoruského jednotného státu na základě principů federalismu pro všechny subjekty federace“.⁹⁰ Na území Uralské republiky měla platit ústava RF spolu s federální a místní legislativou. Republika uznávala platnost normativních aktů federálních orgánů přijatých v rámci jejích kompetencí. Předseda sovětu Grebenkin zdůraznil, že nejde o deklaraci plné suverenity Uralské republiky, nýbrž pouze o zvýšení právního statusu regionu. Dokument ale zdůrazňoval, že „Uralská republika samostatně rozhoduje o otázkách týkajících se jejích vlastních kompetencí.“⁹¹ Republika také měla na svém území samostatně vykonávat nejen moc zákonodárnou a výkonnou, ale i soudní. Dalšími kroky regionálních poslanců byla příprava nové republikové ústavy, příslušných zákonů spojených se změnou statutu regionu, jež měl schválit Sjezd lidových poslanců RF, jakož i dvoustranné smlouvy mezi novým subjektem a centrem.

⁸⁸ *Ural'skij rabočij*, 16. 10. 1991, citováno v Easter G. M., Redefining Centre–Regional Relations in the Russian Federation: Sverdlovsk Oblast', *Europe-Asia Studies*, Vol. 49, No. 4, 1997, s. 621.

⁸⁹ Easter G. M., Redefining Centre–Regional Relations, s. 622.

⁹⁰ Izmenenije statusa Sverdlovskoj oblasti. <http://www.svoboda.ural.ru/arch/ar19930701.html>, 5. 4. 2004.

⁹¹ Easter G. M., Redefining Centre–Regional Relations, s. 622.

Následující etapa vývoje začala během podzimní politické krize, jež přerostla v ozbrojený konflikt v Moskvě 3. a 4. října 1993. Vedení oblasti během ní svým prohlášením podpořilo kroky prezidenta proti parlamentu; zároveň se rozhodlo využít situace k realizaci svého politického cíle. Regionální poslanci spěšně dokončili návrh uralské ústavy a 29. září 1993 jej téměř jednomyslně schválili.⁹² Karapetjan hodnotí dokument takto: „Expertní politicko-právní analýza návrhu Ústavy Uralské republiky hovořila o tom, že i přes jisté nedostatky měla docela pozitivní význam. Na rozdíl od ústav řady existujících republik (národnostně-státních útvarů) v návrhu ústavy nebyl ani náznak státní suverenity, vytvoření vlastní celní správy, armády, možné vystoupení z RF atp. Naopak se v ní výslovně stanovovalo, že Uralská republika je subjektem RF, neaspiruje na státní suverenitu, ponechávajíc ji zcela RF, přijímá svrchovanost federálních zákonů na svém území atd.“⁹³

Návrh ústavy však obsahoval i kontroverzní pasáže: kontrolu oblasti nad strukturou státních orgánů, vlastnictví půdy, lesů a přírodních zdrojů, kontrolu nad rozpočtem a změnu v daňových povinnostech, odpovídající postavení republiky. Zároveň se předpokládalo, že nový subjekt postupně zahrne nejen území dosavadní Sverdlovské oblasti, ale i okolních regionů. Rossel zároveň 29. září 1993 prohlásil, že rozhodnutí o vzniku Uralské republiky, prozatím v hranicích Sverdlovské oblasti, pravděpodobně nevyvolá vážný odpor ze strany federálních úřadů, ačkoli je mu známo, že federální vicepremiér Sergej Šachraj, odpovědný za regionální politiku, je připraven se vznikem republiky souhlasit pouze za podmínky, že se její součástí stanou i další uralské regiony. I o měsíc později byl Rossel optimistou a věřil, že centrum v čele s Jelcinem nemá důvod zasáhnout proti aktivitě regionu, jenž „vždy stál na jeho straně“.⁹⁴

27. října 1993 přijal oblastní sovět republikovou ústavu. Rossel oficiálně vyhlásil vznik Uralské republiky 1. listopadu 1993. Ve svém projevu zdůraznil důležitost tohoto kroku jako příkladu „legálního přístupu k problémům federalismu“ a odlišil postup oblasti od postupu Tatarstánu a dalších repub-

⁹² Důvodem ke spěchu byla i tehdy projednávaná varianta federální ústavy, podle níž měla být změna postavení subjektu federace možná pouze se souhlasem všech ostatních regionů. Prinjatije projekta Konstitucii Ural'skoj Respubliki.

http://www.svoboda.ural.ru/arch/ar19930929_02.html, 5. 4. 2004.

⁹³ Karapetjan L. R., *Federativnoje ustrojstvo*, s. 116–117.

⁹⁴ Ural'skaja Konstitucija prinjata sessijej Oblastnogo soveta.

<http://www.svoboda.ural.ru/arch/ar19931027.html>, 5. 4. 2004.

lik.⁹⁵ Reakce zvenčí byly dvojího druhu. Centrum a lídři republik kroky sverdlovských poslanců odsoudilo, naopak řada představitelů sousedních regionů je schvalovala.⁹⁶ Rossel absolvoval řadu schůzek s představiteli federálních orgánů včetně Jelcina, během nichž odmítl z ambicí regionu slevit. Zároveň oznámil, že otázka ustavení Uralské republiky bude posouzena během referenda, které se mělo konat souběžně s prosincovým hlasováním o ústavě a volbami do Státní dumy. Současně se měly konat volby místního gubernátora a poslanců dvoukomorového parlamentu. (Podle výzkumů veřejného mínění měly kroky regionálního vedení podporu většiny obyvatel.)⁹⁷

Avšak k tomu již nedošlo. Prezident Jelcin 9. listopadu 1993 vydal výnos o rozpuštění sverdlovského parlamentu. Všechny kroky spojené s vyhlášením republiky byly prohlášeny za neplatné od samého počátku. O den později Jelcin odvolal Rossela z funkce gubernátora. Uralská republika tedy neměla dlouhého trvání. Přesto tato epizoda měla pro formování ruského federalismu nezpochybnitelný význam. Mnozí autoři se domnívají, že právě sverdlovská iniciativa vedla centrum k takovým změnám v nové ruské ústavě, jež výrazně snížily rozdíly mezi doposud privilegovanými republikami a ostatními regiony.

6. Ústava Ruské federace z roku 1993

Ústava RF, jež v roce 1993 nahradila Ústavu RSFSR, platnou s řadou novelizací od roku 1978, znamenala mezník ve vývoji novodobé ruské státnosti. Její přijetí, spolu s volbami do nového parlamentu, ukončilo období politické krize, jež vyústila v otevřený konflikt mezi tehdejším parlamentem a prezidentem. Zároveň skončilo období, kdy regiony mohly podobně jako v období 1990–91 vytvářet zveličený dojem o vlastním významu a těžit ze soupeření dvou mocenských skupin, které usilovaly o jejich přízeň. Vzhledem k výsledkům mocenského střetnutí to byl právě centralističtější prezidentský návrh ústavy, jenž vstoupil v platnost.⁹⁸

Problémem, který dokument dostal do vínku, je omezená či spíše zpochybnitelná legitimita. Ústava byla schvalována ve všelidovém referendu

⁹⁵ Easter G. M., *Redefining Centre–Regional Relations*, s. 623.

⁹⁶ Karapetjan L. R., *Federativnoje ustrojstvo*, s. 116.

⁹⁷ Easter G. M., *Redefining Centre–Regional Relations*, s. 624.

⁹⁸ Tamtéž.

12. prosince 1993.⁹⁹ V referendu návrh nepodpořili občané sedmi republik včetně Baškortostánu a deseti oblastí, v Tatarstánu bylo referendum vzhledem ke účasti 14 % voličů prohlášeno za neplatné a v Čečensku se nekonalo vůbec.¹⁰⁰ Federální vicepremiér Sergej Šachraj reagoval na prohlášení řady republik, jež argumentovaly tím, že návrh ústavy nezískal jejich podporu, tvrzením, že její zavedení je legitimní, neboť ji podpořilo 58,4 % účastníků plebiscitu. „Ústava byla přijata občany, nikoli jednotlivými útvary v rámci RF. Vzhledem k tomu, že občané ústavu schválili, platí nyní pro všechny součásti Ruské federace.“¹⁰¹

V souladu s článkem 1 ústavy je Rusko demokratickým federativním právním státem s republikovou formou státního zřízení. Suverenita RF se podle článku 4 vztahuje na celé její území, území federace je nedělitelné. Článek 5 určuje, z jakých typů subjektů se RF skládá. Jedná se jmenovitě o republiky, kraje, oblasti, města federálního významu, autonomní oblast, autonomní okruh, jež jsou označovány za „rovnoprávné subjekty RF“. Teprve od okamžiku přijetí ústavy v roce 1993 tak můžeme z právního hlediska mluvit o tom, že všechny regiony RF jsou jejími subjekty. Do přijetí ústavy toto postavení měly pouze republiky.

Paragraf 5 článku 5 zní: „Republika (stát) má svou ústavu a legislativu. Kraj, oblast, město federálního významu, autonomní oblast, autonomní okruh, má svůj statut (ustav) a legislativu.“ Článek dále určuje základní rysy federálního uspořádání, jako jsou: státní celistvost RF; jednota systému státní moci; vymezení pravomocí a kompetencí mezi federálními a regionálními orgány; a princip rovnoprávnosti a sebeurčení národů. Paragraf 4 pak stanovuje jednu z hlavních zásad státního uspořádání RF: ve vztazích s federálními orgány jsou všechny subjekty RF rovnoprávné.¹⁰² Podle Karapetjana je tato formulace ústupkem republikám, neboť neznamená totéž, co rovnost subjektů mezi sebou.

⁹⁹ Původně se při jednání Ústavní konference, jíž se účastnili představitelé všech regionů, navrhovalo, aby nový základní zákon schvalovaly regionální parlamenty. Tatarstán 25. června 1993 přerušil svou účast v jednáních konference s tím, že návrh ústavy nedostatečně zohledňuje zájmy republik a neodráží „nezvratné politické přeměny, k nimž v Rusku došlo v posledních letech“. Tagirov I. R., *Istorija nacional'noj gosudarstvennosti*, s. 301.

¹⁰⁰ Viz např. Umnova I. A., *Konstitucionnyje osnovy*, s. 76–77. Autorka v narážce na možné falsifikace výsledků upozorňuje, že podle neoficiálních zdrojů ústavu nepodpořilo až 13 republik a celkem 31 regionů.

¹⁰¹ Rossija, 19.–25. ledna 1994, s. 3. Citováno v Smith G., *Russia, Multiculturalism and Federal Justice*. *Europe-Asia Studies*, Vol. 50, No. 8, 1998, s. 1396.

¹⁰² Karapetjan L. R., *Federativnoje ustrojstvo*, s. 97.

Článek 8 zaručuje jednotu ekonomického prostoru v RF, volný pohyb zboží, peněz a služeb. Podle článku 9 se země a přírodní zdroje v RF využívají a ochraňují jako základ života a existence národů žijících na příslušném území. Paragraf 2 článku 11 stanovuje, že státní moc v subjektech RF vykonávají jimi vytvářené orgány státní moci. Klíčový pro další utváření vztahu centra a regionů v novodobém Rusku je pak zejména paragraf tři tohoto článku, která říká: „Vymezení kompetencí a pravomocí mezi orgány státní moci RF a orgány státní moci subjektů RF je vykonáváno touto Ústavou, Federální smlouvou a jinými smlouvami o vymezení kompetencí a pravomocí.“ To umožňuje bilateralizaci vztahů mezi federací a subjekty a zároveň přispívá k utváření nerovnoprávného postavení mezi jednotlivými subjekty. Podle článku 15 má ústava nejvyšší právní sílu na celém území federace; ostatní právní akty s ní nesmějí být v rozporu.

Dalším otázkám federálního uspořádání je v Ústavě vyhrazena samostatná hlava. Článek 65 obsahuje jmenovitý výčet všech 89 subjektů RF, jež jsou seřazeny do skupin podle právního statutu. Jedná se o 21 republik, šest krajů, 49 oblastí, dvě města federálního významu, jednu autonomní oblast, deset autonomních okruhů.¹⁰³

Článek 66 stanovuje, jaké legislativní předpisy kromě Ústavy RF určují status subjektů. U republik se jedná o republikovou ústavu, u ostatních subjektů statut (ustav), které jsou přijímány zákonodárným orgánem subjektu. Paragraf 4 článku 66 upravuje postavení autonomních okruhů: „Vztahy autonomních okruhů, jež jsou součástí kraje nebo oblasti, mohou být regulovány federálním zákonem a smlouvou mezi orgány státní moci autonomního okruhu a příslušnými orgány státní moci kraje nebo oblasti.“ Paragraf 5 téhož článku předpokládá možnost změny statutu subjektů po vzájemné dohodě subjektu a centra a na základě federálního ústavního zákona. Článek 68 se věnuje postavení jazyků v RF a dává širší pravomoci republikám: ruština je státním jazykem, republiky však mají právo určovat svůj další státní jazyk či jazyky, které se v úředním styku užívají spolu s ruštinou.

Články 71 a 72 se zabývají otázkou klíčovou pro federální stát – vymezením kompetencí centra a regionů. Článek 71 definuje kompetence federace takto: přijetí a změna Ústavy RF a federálních zákonů, kontrola jejich dodržování; federativní uspořádání a území RF; úprava a ochrana lidských

¹⁰³ Ústava „konzervovala“ územní dělení, zděděné ze sovětského období. Došlo pouze ke změně statutu některých subjektů a rozdělením Čečensko-Inguška se jejich počet zvýšil na 89. Nerealizovaly se tak návrhy na radikální změnu územního uspořádání RF.

a občanských práv a svobod; občanství v RF; úprava a ochrana práv národnostních menšin; formování systému federálních orgánů zákonodárné, výkonné a soudní moci, způsobu jejich organizace a činnosti; formování federálních orgánů státní moci; federální státní majetek a jeho správa; určování základů federální politiky a federální programy v oblasti státního, ekonomického, ekologického, sociálního, kulturního a národnostního rozvoje RF; stanovení právních základů jednotného trhu; finanční, měnová, kreditní, celní regulace, peněžní emise, základy cenové politiky; federální ekonomické služby včetně federálních bank; federální rozpočet, federální daně a poplatky; federální fondy regionálního rozvoje; federální energetické systémy, jaderná energetika, štěpné materiály; federální doprava, dopravní cesty, informace a spoje; činnost ve vesmíru; zahraniční politika a mezinárodní vztahy RF; mezinárodní smlouvy RF; otázky války a míru; zahraniční ekonomické vztahy RF; obrana a bezpečnost; obranný průmysl; určení způsobu prodeje a nákupu zbraní, munice, vojenské techniky a dalšího vojenského majetku; výroba jedovatých látek, narkotických látek a způsob jejich využití; určení statutu a ochrana státních hranic, teritoriálních vod, vzdušného prostoru, výlučné ekonomické zóny a kontinentálního šelfu RF; soudnictví; prokuratura; právo trestní, trestní právo procesní a právo výkonu trestu; amnestie a milost; občanské právo, občanské právo procesní a arbitrážní právo procesní; právní regulování intelektuálního vlastnictví; federální kolizní právo; meteorologická služba, standarty, etalony, metrický systém a počítání času; geodézie a kartografie; názvy geografických objektů, oficiální statistická a účetní evidence; státní vyznamenání a čestné tituly RF; federální státní služba.

Následující článek určuje společné kompetence federace a jejích subjektů, jmenovitě: zajištění souladu ústav a zákonů republik, statutů, zákonů a jiných normativních právních aktů krajů, oblastí, měst federálního významu, autonomní oblasti, autonomních okruhů s Ústavou RF a federálními zákony; ochrana lidských a občanských práv; ochrana práv národnostních menšin; dohled nad dodržováním zákonnosti, právního řádu, veřejné bezpečnosti; režim pohraničních zón; otázky vlastnictví, užívání a disponování půdou, nerostným bohatstvím, vodními a jinými přírodními zdroji; delimitace státního majetku; využití přírody; ochrana životního prostředí a zajištění ekologické bezpečnosti; zvláště chráněná přírodní území, ochrana historických a kulturních památek; obecné otázky výchovy, vzdělávání, vědy, kultury, tělovýchovy a sportu; koordinace otázek ochrany zdraví; ochrana rodiny, mateřství, otcovství a dětí; sociální ochra-

na, včetně sociálního zabezpečení; opatření v boji s katastrofami, přírodními pohromami, epidemiemi, likvidace jejich následků; stanovení obecných principů daňového systému a správních poplatků v Ruské federaci; administrativní, administrativně-procesní, pracovní, rodinná, bytová, pozemková, vodní, lesní legislativa, legislativa o nerostném bohatství, o ochraně životního prostředí; kádry soudních orgánů a orgánů činných v trestním řízení, advokacie, notářství; ochrana původního životního prostředí a tradičního způsobu života málo početných etnických společenství; stanovení obecných principů organizace systému orgánů státní moci a místní samosprávy; koordinace mezinárodních a zahraničních ekonomických styků subjektů RF, dodržování mezinárodních smluv RF.

Paragraf 2 článku 72 potvrzuje princip rovnosti všech subjektů RF, když výslovně stanoví, že výše uvedené ustanovení o společných kompetencích platí stejnou měrou pro všechny typy subjektů RF. Podle následujícího článku disponují subjekty mimo výlučné kompetence RF a „federální“ části společných kompetencí, tj. ve všech ostatních otázkách mimo výše uvedené, „plnou státní mocí“. Článek 74 zdůrazňuje, že na území RF se nepřipouští existence celních hranic, celních poplatků, daní či jakýchkoli jiných překážek pro volný pohyb zboží, služeb a kapitálu, s výjimkou případů stanovených federálním zákonem. Článek 76 stanovuje, jakým způsobem budou jednotlivé skupiny kompetencí vykonávány. Federace své výlučné kompetence vykonává pomocí federálních zákonů a federálních ústavních zákonů. V případě společných kompetencí jsou tyto zákony doplněny příslušnými akty subjektů RF. Ve sféře svých výlučných kompetencí mohou subjekty přijímat vlastní zákony a jiné právní akty, jež nesmějí být v rozporu s federální legislativou (v takovém případě platí federální zákon). Výjimkou jsou legislativní akty subjektů federace přijaté v oblasti jejich výlučných kompetencí. Pokud jsou tyto regionální akty v rozporu s federální legislativou, platí zákony či jiné akty subjektů federace.

Podle článku 77 je systém orgánů státní moci subjektů federace jimi samostatně formován v souladu s ústavním zřízením RF a obecnými principy, stanovenými federálním zákonem. Důležitý je zejména paragraf 2 tohoto článku, podle něž v oblasti výlučných kompetencí RF a „federální“ části kompetencí společných tvoří federální a regionální orgány výkonné moci jednotný systém státní moci RF. Následující článek mimo jiné stanovuje, že federální úřady mohou regionálním orgánům předávat část svých kompetencí, a naopak regionální orgány mohou postupovat část kompetencí orgánům federace. Podle paragrafu 4 tohoto článku pravomoci fede-

rální státní moci na celém území RF vykonává prezident a federální vláda. V ústavě je zakotveno právo prezidenta jmenovat a odvolávat své zplnomocněné představitele.¹⁰⁴

Ústava přinesla zásadní změnu i ve struktuře federálního parlamentu. Zřizuje Federální shromáždění, složené ze Státní dumy a Rady federace. V té je každý region zastoupen dvěma zástupci – po jednom představiteli parlamentu a výkonné moci.¹⁰⁵ Přejícná a závěrečná ustanovení ústavy řešila mimo jiné i vztah ústavy s Federální smlouvou a případnými dalšími smlouvami mezi centrem a regiony. Pokud je ustanovení těchto smluv v rozporu s ústavou, platí ústava. Tímto ustanovením byla omezena role Federální smlouvy v ústavním systému.

Ústava Ruské federace podle N. V. Varlamové obsahuje řadu protikladných či rozporných pasáží, které do budoucna nabízejí řadu variant vývoje ruského ústavního systému.

Tabulka 2: Protikladné principy v ústavě Ruské federace

Suverenita Ruské federace na celém jejím území, jednota území RF.	Právo národů na sebeurčení, plná moc subjektů mimo vylučné kompetence federace a příslušnou část společných kompetencí.
Nejvyšší právní síla ústavy na celém území RF; jednota právního a ekonomického prostoru.	Možnost smluvního vymezení pravomocí a kompetencí mezi federací a subjekty, právo subjektů na vlastní právní akty v rámci svých vylučných kompetencí.
Jednota systému státní moci v RF.	Právo subjektů RF samostatně stanovovat svůj systém orgánů státní moci.
Rovnoprávnost subjektů RF.	Asymetrie RF, různý status subjektů federace.

Zpracováno podle: Varlamova N. V., *Sovremennyj rossijskij federalizm: Konstitucionnaja model' i politiko pravovaja dinamika*, s. 13–14.

¹⁰⁴ Funkce je zde zmíněna jen obecně, tj. představitelé prezidenta nemusejí být nutně pouze jeho zástupci v regionech.

¹⁰⁵ První členové Rady federace byli výjimečně voleni, a to 12. prosince 1993 na dva roky. Od roku 1996 v horní komoře zasedali přímo gubernátoři, respektive prezidenti republik a předsedové regionálních parlamentů.

Nejedná se o úplný výčet nezodpovězených otázek, které ve vztahu k federálnímu uspořádání Ruska autoři ústavy v textu ponechali. K nejdůležitějším z nich náleží otázka rovnoprávnosti subjektů federace. Jak jsme již zmínili, podle paragrafu 4 článku 5 ústavy jsou všechny subjekty Ruské federace (kraje, oblasti, republiky atd.) ve vztahu k federálním orgánům rovnoprávné. Až potud je formálně vše jasné. Avšak situace je ve skutečnosti složitější. Ústava znamená bezpochyby krok k vyrovnání právního postavení jednotlivých typů regionů v RF a ústup od Federální smlouvy, která je dělila na tři skupiny. Nejde však o důsledné vyrovnání. Je zjevné, že určité rozdíly mezi statutem republik a ostatních typů subjektů přetrvávají. Jedná se zejména o následující rozdíly:

Ve vztahu k republikám je na rozdíl od ostatních typů subjektů použit pojem „stát“.

Republiky mají vlastní ústavy.

Republiky mohou kromě ruštiny stanovovat i další státní jazyky.¹⁰⁶

Názory odborníků na otázku rovnoprávnosti regionů RF se liší. Někteří argumentují tím, že i přes rozdílné názvy a další atributy je v ústavě jasně zakotven princip rovnosti subjektů federace, další upozorňují na to, že označení republik za státy s vlastními ústavami je právě s tímto principem v rozporu. Existence různých typů subjektů spolu s určitými nejasnostmi ohledně jejich rovnoprávnosti činí z Ruska asymetrickou federaci.

Postavení autonomních okruhů je další ze sporných otázek zděděných ze sovětského období, kterou ústava RF ponechala otevřenou. Autonomní okruhy, jež jsou plnoprávnými subjekty federace, mohou, ale nemusejí zároveň být součástí jiného subjektu – kraje nebo oblasti. Současná ruská ústava zde tedy převzala dosavadní nejasný *status quo*.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Jde o jednu z mála výhod, která nemá symbolický charakter. Ustanovení např. umožnilo řadě republik stanovit jazykový census pro prezidentské kandidáty. Karapetjan dále upozorňuje i na další prvky nerovnoprávnosti mezi regiony, obsažené v ústavě. Tak například jednou ze společných kompetencí federace a subjektů je „zajištění souladu ústav a zákonů republik, statutů, zákonů a jiných normativních právních aktů krajů, oblastí, a dalších subjektů s ústavou a federálními zákony“. Podle tohoto ustanovení tedy centrum může v případě republik kontrolovat pouze jejich ústavy a zákony, zatímco v případě ostatních subjektů i jakékoli další právní akty. Karapetjan L. R., *Federativnoje ustrojstvo*, s. 96.

¹⁰⁷ V současnosti existuje řada dvoustranných dohod mezi autonomními okruhy a subjekty, jejichž součástí okruhy jsou, upravujících vzájemné vztahy. Podrobněji k postavení autonomních okruhů v ruském federálním systému viz Karapetjan L. R., *Federativnoje ustrojstvo*,

Ústava obsahuje i řadu dalších sporných momentů – například přejímá nedokonalé ustanovení Federální smlouvy, podle něž jsou lidská práva jednou zařazena mezi federální kompetence, podruhé mezi společné. V případě rozporu mezi federálním zákonem a zákonem regionu upravujícím oblast jeho výlučné kompetence platí regionální zákon. Na druhou stranu je toto pravidlo v rozporu s ustanovením, podle něž ústava a federální zákony mají svrchovanou platnost na celém území federace. Problém je i v samotném vymezení pravomocí a kompetencí federace a subjektů. Ústava vymezuje kompetence pouze obecně a nespécifikuje, jaké konkrétní pravomoci federace a subjekty mají a jakým způsobem je v praxi vykonávají.¹⁰⁸ Sporným momentem je i otázka, kdo je v RF nositelem státní suverenity. Lysenko upozorňuje na existenci názorů, podle nichž je nepochybné, že republiky v rámci RF suverenitou disponují, stejně jako na ty, podle nichž suverenitu má pouze RF jako celek. Klání se k názoru, že pravda leží někde uprostřed – suverenita federace je nezpochybnitelná (jiný stav by byl v rozporu s její celistvostí), avšak subjekty federace musejí disponovat určitým objemem vlastní suverenity (jiný stav by popíral myšlenku federalismu).¹⁰⁹

Smluvní či ústavní princip?

S analýzou Ústavy RF souvisí i další otázka, a sice, jaký je právní základ ruského federálního systému. Tato teoretická otázka má praktický dopad a souvisí s rozdílnými pohledy na povahu federalismu ze strany centra a některých regionů RF. Otázkou je, zda pro vymezení pravomocí a kompetencí mezi federací a jejím subjektem má vyšší platnost Ústava RF a federální zákony, nebo Federální smlouva, respektive bilaterální smlouvy mezi federací a regiony. Zjednodušeně řečeno jde o to, zda se Ruská federace formuje „shora“, nebo „zdola“.

Diskuse se vede o třech základních modelech. Podle nich je Ruská federace federací ústavní, ústavně-smluvní nebo smluvně-ústavní (či dokonce smluvní). Poslední model je v obou svých variantách považován za platný především řadou republik, jimž slouží jako teoretické ospravedlnění nároku na zvláštní vztahy s centrem. Tyto regiony pokládají za zakládající dokument federace Federální smlouvu (což je přirozené vzhledem k tomu, že

s. 211–218. Jak jsme již zmínili, Čukotský okruh v roce 1992 se souhlasem centra „vystoupil“ z Magadanské oblasti a nečelí tedy problémům spojeným s dvojí podřízeností.

¹⁰⁸ Varlamova N. V., *Sovremennyj rossijskij federalizm*, s. 17.

¹⁰⁹ Lysenko V., *Razvitije federativnych otnošenij v sovremennoj Rossii*. Moskva 1995, s. 37–38.

tento dokument dával zejména republikám větší práva než nová ústava); v případě Tatarstánu, který ke smlouvě nepřistoupil, se za základní dokument, určující vztah republiky s centrem, pokládá bilaterální smlouva, uzavřená v roce 1994.¹¹⁰ Ústava RF má nejvyšší právní sílu na celém území federace a ostatní akty s ní nesmějí být v rozporu, některé republiky se však odvolávají na to, že jejich obyvatelstvo návrh ústavy v referendu nepodpořilo, tudíž pro ně základní zákon není závazný a vztah s centrem mohou upravit podle vlastních potřeb. Stejný postoj přitom zaujímají i některé z těch republik, na jejichž území občané návrh ústavy podpořili.¹¹¹

Domníváme se, že argumenty ve prospěch smluvního či smluvně-ústavního principu nejsou udržitelné. Ruská federace se v 90. letech neformovala „zdola“ či na „zelené louce“, ale transformovala se z formálního (v praxi nefunkčního) federálního státu ve federaci reálnou. Federální smlouva nemá povahu zakládajícího aktu nového státu, ale pouze upravovala a formálně kodifikovala tehdejší *status quo*. Nenahrazovala tehdy platnou ústavu, stala se její součástí či doplňkem. Na druhou stranu se RF ani po přijetí nové ústavy jistě nestala čistou ústavní federací, vzhledem k postavení, jaké v systému vztahů mezi centrem a regiony zaujímal jak Federální smlouva (na niž i nová ústava v určité míře odkazuje), tak další bilaterální dohody. Můžeme tedy říci, že i po přijetí ústavy v roce 1993 bylo Rusko spíše federací ústavně-smluvní.

Hodnocení role ústavy

Ústava v zásadě řešila řadu otázek, jež ponechala otevřené Federální smlouva, mj. otázku rovnosti subjektů RF, otázku způsobu řešení sporů v oblasti společné kompetence a otázku smluvního nebo ústavního základu RF.¹¹² Nový základní zákon do určité míry omezil práva subjektů, především republik, vůči centru. Byla potvrzena jednotu státní moci, řada společných kompetencí byla přesunuta mezi kompetence federální; role Federální smlouvy byla oslabena. Z ústavního pořádku RF zmizely elementy konfe-

¹¹⁰ Vztah, jaký zejména republiky zaujímají k federální smlouvě, jejíž roli v právním řádu Ústava RF výrazně omezila, můžeme ilustrovat na negativní reakci představitelů řady regionů vyvolané tím, že Federální smlouva nebyla přiložena k návrhu nové ústavy. V jednom z pozdějších vydání schválené ústavy proto byla Federální smlouva otištěna spolu se základním zákonem. Karapetjan L. R., *Federativnoje ustrojstvo*, s. 132.

¹¹¹ I v roce 2001 řada ústav republik pokládala právě smlouvu s federací za nadřazenou federální ústavě a zákonům. Týkalo se to např. Tatarstánu, Baškortostánu, Jakutska a dalších republik. Tamtéž, s. 96.

¹¹² Lysenko V., *Razvitije federativnyh otnošenij*, s. 35.

derace, přítomné v předchozí ústavě a Federální smlouvě. V oblasti kompetencí regionů byla mj. zpřísněna úprava mezinárodních a zahraničních ekonomických vztahů; důsledněji byla upravena centralizace soudní moci. V ústavě byly na rozdíl od Federální smlouvy kompetence stanoveny společně pro všechny typy subjektů. Byla zřízena Rada federace jako prostředek institucionalizované účasti regionů na celostátní politice.

Reálná situace se však v mnoha případech lišila od litery ústavy. Například vztahy mezi centrem a Tatarstánem (nemluvě o Čečensku) se vymykalý ústavnímu pořádku – právo muselo ustoupit snaze o dosažení politického kompromisu. Trvalým problémem byl nesoulad mezi federální ústavou a ústavami republik v rámci RF. Jejich ústavy často obsahovaly pasáže neslučitelné s federální ústavou a legislativou. Týká se to např. práva jednostranně změnit právní status republiky, práva na vystoupení z federace, označení místních přírodních zdrojů za výlučné vlastnictví republiky či jejích obyvatel, zavádění vlastního občanství. Ústavy některých republik obsahovaly ustanovení o procesu ratifikace federálních zákonů či o možnosti pozastavení jejich platnosti na území republiky.¹¹³ Ústavy řady regionů (nejen republik) opomíjely fakt existence federálního státu, případně si fungování federálních vztahů vykládaly po svém.

7. Smlouva s Tatarstánem

Krátce po přijetí ústavy a volbách do Státní dumy došlo k aktu, který je, stejně jako nová federální ústava, důležitým mezníkem ve vývoji vztahů centra a regionů RF. 15. února 1994 v Moskvě prezident a premiéři Ruska a Tatarstánu podepsali *Smlouvu Ruské federace a Republiky Tatarstán o vymezení kompetencí a vzájemném delegování pravomocí mezi orgány státní moci RF a orgány státní moci Republiky Tatarstán*.¹¹⁴ Smlouvě předcházely tři roky složitých dvoustranných jednání.¹¹⁵ V preambuli dokumentu se mimo jiné hovo-

¹¹³ Karapetjan L.R., *Federativnoje ustrojstvo*, s. 101.

¹¹⁴ *Dogovor Rossijskoj Federacii i Respubliki Tatarstan O razgraničienii predmetov vedenija i vzaimnom delegirovanii polnomočij meždu organami gosudarstvennoj vlasti Rossijskoj Federacii i organami gosudarstvennoj vlasti Respubliki Tatarstan*, <http://www.tatar.ru/append20.html>, 29. 3. 2004.

¹¹⁵ První jednání vlády RF a Tatarstánu o uzavření vzájemné smlouvy se konalo 15. srpna 1991. Dokumenty vypovídající o procesu dvoustranných jednání se nacházejí na adrese: http://www.kcn.ru/politics/pan_for/tombk.htm, 11. 5. 2004.

řilo o tom, že „Republika Tatarstán je jako stát spojena s RF Ústavou RF, Ústavou Republiky Tatarstán a Smlouvou o vymezení kompetencí a vzájemném delegování pravomocí mezi orgány státní moci RF a orgány státní moci Republiky Tatarstán“. Tatarstán byl dále označen za účastníka mezinárodních a zahraničně ekonomických vztahů. Smlouva se dále věnovala vymezení pravomocí a kompetencí obou stran. Mezi výlučné republikové pravomoci mimo jiné patří formování vlastního rozpočtu; určování a výběr republikových daní; udělování milostí; řešení otázek spojených s vlastnictvím, využíváním a nakládáním s přírodními zdroji a státními podniky a dalším státním majetkem (s výjimkou majetku federálního). Tatarstán dále získával například právo řešit otázky republikového občanství, rozhodovat o způsobu výkonu náhradní vojenské služby na svém území, uzavírat dohody a smlouvy s dalšími subjekty RF, ale také účastnit se mezinárodních vztahů – navazovat vztahy se zahraničními státy a uzavírat s nimi dohody (pokud nejsou v rozporu s ústavou a mezinárodními závazky RF, ústavou Tatarstánu a smlouvou), účastnit se činnosti „příslušných mezinárodních organizací“, samostatně vykonávat zahraniční obchodní činnost a mít vlastní národní banku.

Mezi kompetence společné patřily mimo jiné: obrana suverenity a územní celistvosti; výroba a prodej zbraní; otázky občanství; koordinace mezinárodních a zahraničně ekonomických vztahů; koordinace cenové politiky; provádění měnové politiky; koordinace řízení energetických systémů, spojů a dopravy; sociální politika, včetně sociálního zabezpečení; koordinace činnosti bezpečnostních orgánů; advokacie, notářství a arbitráž. Článek IV vyjmenovával výlučné federální pravomoci. Smlouva rovněž mimo jiné umožňovala oběma smluvním stranám uzavírat další dohody, vytvářet společné struktury a komise, a stanovovala, že státní orgány RF i Tatarstánu budou mít vlastní zplnomocněná zastoupení v Kazani, respektive v Moskvě. Kromě smlouvy samotné byla podepsána řada mezivládních a resortních dohod.¹¹⁶

Prezident Tatarstánu Mintimer Šajmijev ve svém vystoupení 2. března 1994 uvedl, že: „od nynějška se dva suverénní, rovnoprávné státy – Rusko a Tatarstán – spojily v jeden na základě svých ústav a ustanovení samotné

¹¹⁶ Jedná se mj. o dohody o těžbě a zpracování ropy, o delegování pravomocí v obranném průmyslu, o clech, o transportu ropy a ropných produktů, o rozpočtu, o bankovním systému, o zahraniční ekonomické činnosti, o boji s kriminalitou, o vojenských otázkách. *Očerki rossijskoj politiki (issledovanija i nabljudenija 1993–94 gg.)*. Moskva 1994, s. 113. Různé konkrétní dohody o vzájemné spolupráci v ekonomických a jiných otázkách byly uzavírány již od roku 1991.

smlouvy.¹¹⁷ Smlouva RF a Tatarstánu měla význam politický a symbolický (sám fakt jejího uzavření), v další rovině pak šlo o konkrétní ustanovení smlouvy a doplňujících dohod. Smlouva byla kompromisem mezi ambiciózním regionem, aktivně usilujícím o zvětšení pravomocí, a oslabeným centrem, které přistoupilo na řadu koncesí. Přírodní zdroje se tak podle smlouvy (a v rozporu ústavou RF) dostaly do výlučné kompetence Tatarstánu, stejně jako řada dalších kompetencí, které byly posunuty z federální kompetence do společné, případě ze společné do republikové. Důležitou roli sehrály i jednotlivé bilaterální dohody, které poskytly Tatarstánu řadu konkrétních výhod zejména v ekonomické oblasti. Tatarstán si rovněž zajistil privilegia v oblasti ekonomické diplomacie.

Smlouva sama se vyhýbala zmínce o mezinárodně právní subjektivitě republiky, pouze odkazovala na ústavu Tatarstánu, která podobnou formulaci obsahuje. Vzhledem k tomu, že smlouva současně odkazovala na republikovou i federální ústavu, jejichž ustanovení si vzájemně odporovala, nešlo v žádném případě o právně „čisté“ řešení. Dokument kombinoval prvky vnitrostátní a mezinárodní smlouvy, stejně jako prvky federativní a konfederativní.¹¹⁸ Avšak, aniž bychom chtěli opomíjet právní problémy, které smlouva přináší, musíme zdůraznit politický rozměr tohoto aktu, který byl v tomto případě důležitější. Uzavření smlouvy mezi Tatarstánem a centrem bylo krokem, který ukončil období „neurčitosti“ vzájemných vztahů, stabilizoval vztahy republiky a RF, čímž přispěl ke stabilizaci celého systému federálních vztahů v Rusku. Dle Lysenka je zjevné, že „uzavření smlouvy odstranilo narůstající napětí a vrátilo Tatarstán do obecného politicko-právního prostoru Ruské federace“.¹¹⁹ Zdá se, že poté, co federální výkonná moc do určité míry stabilizovala svou pozici, byly si obě strany vědomy nutnosti dojít ke kompromisu ve vzájemných vztazích. Prezident Jelcin hodnotil smlouvu s odstupem takto: „Tedy, v roce 1994 jsme poprvé k řešení velice složitých a sporných otázek s Tatarstánem využili principiálně nový ústavní prvek. Mám na mysli dvoustrannou smlouvu o vymezení pravomocí mezi federálními a regionálními orgány moci. Tehdy sehrál roli svého druhu ‘první politické pomoci’. Zabránil hrozbě rozdělení federace.“¹²⁰

¹¹⁷ Tamtéž, s. 113.

¹¹⁸ Lysenko V., *Razvitije federativnych otnošenij*, s. 54.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 54. Za důkaz zapojení Tatarstánu do federálního systému po uzavření smlouvy můžeme označit i to, že 13. března 1994 se zde úspěšně uskutečnily dodatečné volby do Rady federace, které se v Rusku konaly 12. prosince 1993.

¹²⁰ *Rossijskaja gazeta*, 1. 11. 1997, citováno v Tagirov I. R., *Istorija nacional'noj gosudarstvennosti*, s. 303.

Pro obě strany bylo dosažení symbolického rámcového politického kompromisu jistě mnohem důležitější než dokonalé vyřešení právních otázek. Sám Šajmijev vytrvale zdůrazňoval, že uzavření smlouvy nemělo alternativu.¹²¹ Smlouvu podpořili i představitelé inteligence a podnikatelské kruhy. Představitelé profederálních („proruských“) politických sil v Tatarstánu na jednu stranu oceňovali stabilizační politickou roli smlouvy, ale zároveň upozorňovali na její nejednoznačný obsah umožňující různý výklad.¹²² Z hlediska vnitřní politiky v Tatarstánu podpis smlouvy znamenal vítězství a posílení vládnoucí elity na úkor jak radikálních nacionalistů, tak profederálních odpůrců suverenizace republiky.

Bilateralizace vztahů centra a regionů

Smlouva s Tatarstánem byla počátkem procesu, který přispěl k podstatnému posílení asymetričnosti ruského federálního modelu. Jednalo se o proces uzavírání dvoustranných dohod mezi centrem a jednotlivými regiony, tedy o proces diferenciacce či bilateralizace federálních vztahů. 1. července 1994 podepsala smlouvu s centrem Kabardino-Balkarská republika, 3. srpna 1994 byla následována Baškortostánem a 23. března 1995 Severní Osetií. Toto byly první z řady desítek smluv, které postupně začaly být uzavírány nejen s republikami, ale i s dalšími regiony.¹²³ Byl tak zahájen proces trvající v podstatě po celé období Jelcinovy vlády a kulminující v druhé polovině 90. let.¹²⁴ Tyto smlouvy mnohdy přerozdělovaly kompetence centra a regionů v rozporu s federální ústavou a potvrzovaly privilegované postavení některých regionů. Negovaly tak princip rovnoprávnosti subjektů federace. Lysenko spatřuje důvod k jejich podepisování jednak v „prestižnosti“ uzavření takové smlouvy, jednak v tom, že v současně uzavíraných podrobných dohodách byly regionům poskytovány konkrétní výhody (v ekonomice a dalších oblastech).¹²⁵

¹²¹ *Očerki rossijskoj politiki*, s. 113. Navenek vedení republiky i nadále trvalo na smluvním principu vzájemných vztahů. Např. podle prezidenta Šajmijeva měla smlouva vyšší platnost než federální ústava, předseda parlamentu Muchametšin ji označoval za smlouvu mezistátní. Umnova I. A., *Konstitucionnyje osnovy*, s. 80.

¹²² *Očerki rossijskoj politiki*, s. 116.

¹²³ Prvními subjekty s odlišným statutem, které smlouvu uzavřely, byly 12. ledna 1996 Sverdlovská a Kaliningradská oblast.

¹²⁴ V roce 1999 existovalo těchto smluv cca čtyřicet, ke každé pak deset až dvacet konkrétních dohod. Koljušin Je. I., *Konstitucionnoje (gosudarstvennoje) pravo Rossii*, s. 202.

¹²⁵ Lysenko V., *Razvitije federativnych otnošenij*, s. 56.

8. Vybrané aspekty federálních vztahů v RF

Etnické aspekty

Etnický aspekt hrál důležitou roli ve vztahu centra a autonomních republik, přičemž nejvíce zřetelný byl v oblasti Severního Kavkazu a Povolží. Ke snaze o politickou a ekonomickou emancipaci se zde přidává snaha o emancipaci příslušné „titulární“ národnosti a obnovení jejich dominantních pozic v republice, nápravu křivd sovětského období, snaha o opětovný rozvoj národního jazyka, kultury, školství atd. I z těchto důvodů se právě „etnické“ subjekty staly lídry v tažení za větší práva vůči centru. Etnický prvek byl elitami příslušných regionů do jisté míry účelově využíván jako jeden z komponentů v jejich strategii vůči centru – elity „vynášely etnickou kartu tak dlouho, dokud nekonsolidovaly svou mocenskou pozici a dokud boj s centrem o redistribuci zdrojů nebyl rozhodnut s co největší výhodou pro republiky“.¹²⁶ Pouze ve čtyřech republikách z jednadvaceti tvoří „titulární“ národnost většinu obyvatelstva (jedná se o Čečensko, Čuvašsko, Severní Osetii a Tyvu). Ve třech dalších má příslušná národnost většinu relativní (Tatarstán: 48,5 %, Kabardino-Balkarská republika: 48,3 %, Kalmycká republika: 45,7 %), v ostatních pak mají relativní či absolutní většinu Rusové.¹²⁷ Z etnického hlediska je RF (zvláště ve srovnání s bývalým SSSR) relativně homogenním státem – Rusové tvoří zhruba 80 % obyvatelstva. To dává do rukou argumenty kritikům současného uspořádání RF, založeného na „národnostně-územním“ principu. Proč by měly být ve vztazích s centrem zvýhodněny „etnické“ republiky, pokud v nich příslušné etnikum nemá většinu? Na tuto nerovnováhu či nespravedlnost, jež spolu s dalšími otázkami vybízí k debatě o celkové reformě územního uspořádání Ruska, upozorňuje řada autorů.¹²⁸

Ekonomické aspekty

Ruské regiony v podmínkách transformace systému usilovaly o maximální práva v ekonomické oblasti. Šlo o možnost „ochránit“ se před nega-

¹²⁶ Wenger A., Perović J., *Russland zwischen Zerfall und Grossmachtanspruch. Herausforderungen der Regionalisierung*, s. 25.

¹²⁷ *Narody Rossii: Enciklopedija*. Moskva 1994. Citováno v Umnova I. A., *Konstitucionnyje osnovy*, s. 93.

¹²⁸ Viz mj. návrh na vznik Ruské republiky, jež by zahrnovala území všech „nenárodnostních“ regionů a tvořila by federaci spolu s národnostními republikami. Viz např. Karapetjan L. R., *Federativnoje ustrojstvo*, s. 113.

tivními dopady reforem (což vedlo k zavádění různých omezení na pohyb zboží, kvót atd.) a provádět (případně neprovádět) vlastní model ekonomické reformy svým tempem („měkký přechod k trhu“). Regionální elity měly také pochopitelně zájem o kontrolu privatizace na „svém“ území. Kontrola ekonomických zdrojů posilovala postavení regionálních představitelů ve vztazích s centrem a samozřejmě i jejich mocenskou pozici. Snaha přivlastnit si více ekonomických pravomocí je pochopitelná i vzhledem k tomu, že od jara 1992 začala ekonomicky slabá federální vláda delegovat čím dál více odpovědnosti na regionální úroveň (např. odpovědnost za sociální programy), aniž by regionům poskytla dostatečné množství finančních prostředků. Důležitým faktorem byly také značné rozdíly v ekonomické síle jednotlivých subjektů (naleziště nerostných surovin, umístění strategických závodů atd.).

Snaha regionů o ekonomickou emancipaci se projevila v první řadě ve výběru daní. V prosinci 1991 byl přijat federální zákon, jenž rozdělval daně podle toho, zda příjmy z nich náležely regionům či federaci. Regiony však zákon nedodržovaly a podíl, který si z vybraných daní ponechávaly, během let 1992–1993 rostl. Stejný osud (faktické sdílení daňových příjmů) postihoval i daně zavedené jako výlučně federální.¹²⁹ Byly to především republiky, které se domáhaly privilegií a které omezovaly či přímo zastavovaly převody peněz do centra. Např. Baškortostán uzavřel v roce 1992 dohodu, podle níž si ponechá veškeré příjmy ze všech daní vybraných na svém území a centru bude odvádět fixní částku.¹³⁰ Tento proces se přenesl i na další regiony. Počet těch, které jednostranně určily objem daňových odvodů do federálního rozpočtu, dosáhl v roce 1993 přibližně tří desítek. Kvůli zadržování daní centrum za prvních devět měsíců roku 1993 údajně přišlo o 800 miliard rublů.¹³¹ Týká se to nejen daňových privilegií, ale například i příjmů ze zahraničního obchodu a těžby. Kontrola přírodního bohatství na vlastním území byla jednou z hlavních věcí, o niž republiky usilovaly, což se promítlo například v příslušných ustanoveních Federální smlouvy.

Smlouvy centra a regionů, uzavírané od roku 1994, potvrzovaly řadu privilegií některých regionů v ekonomické oblasti (např. ponechání většiny vybraných daní či příjmů z nerostných surovin). V případě ekonomiky

¹²⁹ Treisman D., The Politics of Intergovernmental Transfers in Post-Soviet Russia, *British Journal of Political Science*, 26, 1996, s. 304.

¹³⁰ Wallich Ch. I. (ed.), *Russia and the Challenge of Fiscal Federalism*. Washington, DC, 1994, s. 57.

¹³¹ Stoner-Weiss K., *Federalism and Regionalism*, s. 234.

můžeme mluvit o skutečné asymetričnosti RF. Dělicí linie zde ale na rozdíl od právního pohledu nevede výhradně mezi republikami a ostatními regiony. Nejen republiky, ale i další dostatečně ekonomicky silné subjekty si na centru vymohly ekonomická privilegia. Situace závisela na vyjednávací síle daného regionu.

Negativní dopady ekonomických reforem vedly regiony ke snaze čelit dezintegraci ekonomického prostoru. Z tohoto důvodu začaly od roku 1990 vznikat „asociace ekonomické spolupráce subjektů RF“, zakládané z iniciativy regionálních orgánů. Jejich cílem byla koordinace vzájemné ekonomické spolupráce v dané oblasti, plnila i určitou roli politickou. Postupně těchto uskupení vzniklo celkem osm.¹³² Řada regionů také využila možnosti uzavírat dvoustranné dohody o ekonomické spolupráci, a to nejen s dalšími subjekty RF, ale i s jinými státy. V ekonomické diplomacii se angažovaly republiky i další subjekty federace.¹³³

K problematice regionálních elit

Regionální elity hrály klíčovou roli ve formování vztahů mezi centrem a regiony RF. První etapa emancipace a adaptace regionálních elit na nové podmínky probíhala od druhé poloviny 80. let do počátku 90. let. Decentralizace státní správy v SSSR napomohla změně jejich orientace z pragmatické lojality vůči centru na pragmatické aktivity ve prospěch vlastních zájmů (jiných než zájmy centra).¹³⁴ Následující období formování federativních vztahů je zároveň obdobím jejich pokračující evoluce. Vznikly tak předpoklady pro to, aby se regionální elity staly aktéry politického procesu nejen na regionální, ale i na federální úrovni. K těmto faktorům přispěla mimo jiné i snaha vedení regionů o posílení své moci vůči centru (snaha zvýšit vlastní status a posílit svou legitimitu), stejně jako fakt, že obyvatelstvo regionů začalo přesouvat svá očekávání spojená se stabilizací ekonomické a sociální situace v regionu z centrálních na regionální orgány, jež se staly místem, kde vznikaly alternativní modely stabilizace a rozvoje.¹³⁵

¹³² Podrobněji k asociacím viz například Rudenko V., *Asociacii ekonomičeskogo vzaimodejstvija subjektov Rossijskoj Federacii: Pravovoj status i rol' v stanovlenii federativnych otnošenij*. In *Rossijskij federalizm: Konstitucionnyje predposylki i političeskaja real'nost'*. Moskva 1999, s. 84–97.

¹³³ Pustogarov V. V., *Sub'jekty Federacii*, s. 31.

¹³⁴ Vachlov I. V., Vachlova O. V., Jeferina T. V., *Političeskaja elita sovremennoj Rossii: regional'nyj podchod*. Saransk 2002, s. 153.

¹³⁵ Tamtéž, s. 44–45.

V období 1991–93 regionální elity využily oslabení centra, a z periferie se tak přesunuly do centra politického dění v RF; přestaly být objekty politiky centra, a naopak samy začaly politiku na federální úrovni ovlivňovat. Zároveň se v řadě subjektů federace formují regionální identity.¹³⁶ Období 1993–1995 pak můžeme označit za dobu „politických kontraktů“, kdy byl uzavřen určitý kompromis, avšak cíle obou stran zůstaly stejné (na straně jedné snaha centra o upevnění kontroly nad regiony, na straně druhé úsilí regionů o emancipaci).¹³⁷

Závěrem

Léta 1990–1994 byla obdobím přechodu Ruska od formálního sovětského federalismu ke skutečnému systému federálních vztahů, obdobím decentralizace státní moci. Tyto procesy byly úzce provázány se vznikem Ruska jako samostatného státu, s jeho emancipací vůči SSSR. Sovětský federalismus, založený na existenci „národnostních“ subjektů federace a zároveň územních správních celků, formálně vycházel vstříc neruským národnostem. Fakticky však nebyl založen na skutečné dělbě moci mezi federací a jejími subjekty. Právně šlo o unitární stát, v němž klíčové místo zaujímal nikoli vláda, ale stranické orgány. Uvolnění poměrů v SSSR v období perestrojky bylo prvním impulsem k posílení regionů. Tento proces, jenž začal na úrovni „svazové republiky – svazové centrum“, se záhy přenesl i na nižší úroveň. Zejména autonomní republiky v RSFSR začaly usilovat o posílení moci. Regiony se v reakci na dosavadní centralismus domáhaly naplnění formálních atributů federálních vztahů skutečným obsahem.

Snaha autonomních republik o emancipaci se projevila v „přehlídce suverenity“ v letech 1990–1991, během níž po vzoru svazových republik deklarovaly svou suverenitu a prováděly další jednostranné kroky, které omezovaly moc centra a narušovaly jednotu právního prostoru v Rusku. V čele stály právě republiky, proces však zasáhl všechny typy regionů. Regionální elity usilovaly o posílení pravomocí, aby mohly reagovat na zhoršující se ekonomickou a sociální situaci a zároveň si v nových pod-

¹³⁶ K tématu konstrukce identit v ruských regionech podrobněji viz: Busygina I., *Russia's Regions in Search of Identity*.

¹³⁷ Vachlov I. V., Vachlova O. V., Jeferina T. V., *Političeskaja elita*, s. 46.

mínkách udržet své postavení. V tomto období se v RF mísily dosavadní prvky unitarismu s procesy konfederalizace. Z hlediska celistvosti státu sehrálo destruktivní úlohu soupeření SSSR a emancipujícího se Ruska o přízeň autonomních republik, jež se projevilo zejména při přípravě svazové smlouvy, kdy bylo republikám nabízeno zvýšení statutu na úroveň svazových republik. Tehdejší představitelé Ruska ve svých slibech „autonomiím“ nezůstávali pozadu a poskytovali jim příklad svým chováním vůči Svazu.

Situace se radikálně změnila na konci roku 1991. SSSR přestal existovat a partnerem ambiciózních regionů se stalo pouze Rusko. Republiky již nemohly využívat soupeření mezi Svazem a Ruskem ve svůj prospěch. Ve vývoji let 1990–1991 můžeme spatřovat paralelu mezi událostmi na svazové a ruské úrovni. Stejně jako Rusko přebíralo kompetence slábnoucího Svazu, pokusily se později regiony o totéž vůči němu. Do následujícího období tak Rusko vstupovalo jako stát, jehož regionální politika byla poznamenána bojem mezi RSFSR a SSSR o přízeň regionálních elit, kterého se samo ruské vedení aktivně účastnilo.

Federální smlouva představovala první pokus stabilizovat vztahy centra a regionů a vytvořit základ pro fungování federálního systému v RF. Potvrzovala privilegované postavení republik, zejména v ekonomické oblasti. To vyvolalo snahu ostatních regionů o zlepšení vlastního postavení – nejvýznamnějším příkladem je pokus o vyhlášení Uralské republiky. Probíhaly tak dva paralelní procesy: emancipace regionů vůči federálnímu centru a zároveň emancipace především krajů a oblastí vůči privilegovaným republikám. Definitivní podobu (formálně, nikoli fakticky) získal ruský federální systém po přijetí ústavy RF v prosinci 1993. Zároveň skončilo období, v němž regiony mohly těžit z oslabení centra spory mezi federální legislativou a exekutivou. Ústava zachovávala územní uspořádání RF, zděděné ze sovětského období (89 regionů s různým právním statutem), zmenšila rozdíly v postavení republik vůči ostatním subjektům, některá privilegia republikám však ponechávala. Faktické rozdíly mezi postavením regionů však v praxi nebyly založeny zdaleka jen na právním základě, velmi často byla naopak faktická privilegia některých regionů v rozporu s právním řádem. Přijetí ústavy zároveň (k nelibosti zejména některých republik) výrazně omezovalo roli Federální smlouvy ve vztazích centra a regionů. Problémem zůstávaly existující rozpory mezi federální ústavou a zákony na straně jedné a legislativními akty řady regionů (zejména ústavami republik) na straně druhé.

Nejaktivnějšími regiony v boji za zvýšení pravomocí byly republiky v rámci RF, především Tatarstán, následovaný Baškortostánem, Jakutskem a řadou dalších. Specifický je případ Čečenska, které se po radikálním převratu v září 1991 stalo *de facto* nezávislým státem, jehož vztahy s RF nebyly nijak právně regulovány. Tatarstán demonstroval, kam až lze ve vztazích s centrem zajít. Republika dosáhla v RF zvláštního postavení, jež bylo formálně zakotveno ve dvoustranné smlouvě z února 1994. Ta sehrála stabilizační roli, neboť „vrátila“ republiku do federálního právního prostoru, a zároveň zahájila proces bilateralizace vztahů centra a regionů. Tento proces se zintenzívněl v druhé polovině 90. let.

Vzhledem k tomu, že v čele snahy o emancipaci stály národnostní republiky, může se jako klíčový faktor ve formování federálních vztahů v RF jevit faktor etnický – snaha neruských národností o rovnoprávné postavení s dominantní národností ruskou. Můžeme však souhlasit s názorem, podle něž republikové elity využívaly „národní kartu“ pouze do té doby, než se jim podařilo upevnit pozici vůči centru a získat práva především v ekonomických otázkách.¹³⁸

Hrozil v námi sledovaném období rozpad Ruska? Z dnešního pohledu se zdá (pomineme-li specifický případ Čečenska), že tomu tak nebylo. Zájmem „ambiciózních“ regionů bylo maximální zvýšení pravomocí, ale úplné opuštění RF by pro ně nebylo výhodné, neboť byly součástí jednotné infrastruktury a hospodářského prostoru (to platí i pro ekonomicky silný Tatarstán, jenž byl závislý na spolupráci s RF, např. při tranzitu ropy).

V období 1990–1994 byly položeny základy uspořádání vztahu centra a regionů RF, proces hledání jeho optimálního modelu však není stále zakončen. Ani dnes nelze hovořit o tom, že by se v zemi zformoval zcela funkční státní systém, založený na demokratické dělbě moci, existenci pluralitního politického systému, dodržování zákonů a kultuře kooperace místo konfliktu. Je obtížné určit, kdy takový systém vznikne – závisí to na celkovém politickém, ekonomickém a společenském vývoji v zemi. Jedno je však zjevné – současný ruský federální systém si s sebou nese „pečeť vzniku“ – tedy dědictví sovětského období. Ovlivňuje jej fakt, že v případě RF se nejednalo o formování federálního státu „zdola“ či „na zelené louce“, ale o transformaci stávajícího systému. Ruský federální systém na počátku 90. let nevznikal vzájemnou dohodou, ale soupeřením, s jehož dědictvím se bude muset Rusko vyrovnávat ještě dlouhou dobu.

¹³⁸ Viz např. Wenger P., *Russland zwischen Zerfall und Grossmachtanspruch*, s. 25.

Summary

The Formation of Russian Federalism (1990–1994)

The propounded paper addresses center-periphery relations in the Russian Federation in early 1990s. In this period, Russia has undergone a process of transition from the “formal federalism” of the Soviet period to a more genuine system of federal relations, although this transition has not been fully accomplished yet. The first chapter analyses the main features of Russian federalism in the Soviet Union. The following two chapters focus on – among others – the “parade of sovereignties” (i.e. the process of emancipation of Russian regions *vis-à-vis* Moscow) and on the relationship between political developments on the Union level and shaping of center-periphery relations in Russia. Developments in Chechnya and Tatarstan are also described. Chapter 4 deals with the Federation Treaty, signed in early 1992. Its role in establishing the Russian federal system is stressed here as well. Chapter 5 describes the efforts of some regions (*oblasti* and *kraja*), inspired by the achievements of the republics within Russian Federation, to enhance their powers *vis-à-vis* Moscow. The main topic of the following chapter is the Russian Constitution, adopted in 1993, and its impact on the federal system. In 1994, a bilateral treaty was signed between the Russian Federation and the Republic of Tatarstan. This treaty, which was an important milestone in the development of the center-periphery relations in Russia, is analyzed in the seventh chapter. The final chapter deals with some aspects of federal relations in Russia in early 90s, namely with ethnic and economic aspects.

ZÁVISLÁ NEZÁVISLOST VE STŘEDNÍ ASII: PROČ STŘEDNÍ ASIE POTŘEBUJE BÝT ZÁVISLÁ NA VNĚJŠÍCH SILÁCH?

SLAVOMÍR HORÁK

Náš stálý postup do hlubin Střední Asie v sobě nosil stopy čehosi živelného, osudového. Vedla nás ta „povědomá síla“, kterou by možná bylo na místě nazvat osudem, neboť jsme sem šli a přišli náhodou, bez vyzrálého a promyšleného plánu, bez jakéhokoli zpracovaného programu dalších kroků.¹

(Vladimir Petrovič Nalivkin, 1852–1918)

Uvedený citát jednoho z posledních představitelů Petěrburgu v Taškentu před bolševickým převratem, který prožil větší část svého života ve Střední Asii a perfektně znal místní prostředí, přesně charakterizuje postoj Ruska k tomuto regionu, ve kterém „bylo nuceno“ z mnohých důvodů získat vliv a posléze jej i dobýt. Jakkoli lze diskutovat o politice Ruska na tomto teritoriu, je faktem, že podobně jako řada jiných koloniálních velmocí, ovládnutí určitého regionu postupně, ale zcela nezvratně změnilo jeho tvář. Ruský vliv ve Střední Asii, který trvá již přinejmenším přes 140 let, se zatím jenom částečně daří snižovat, a to nehledě na často úpornou snahu nových nezávislých států o opak.

¹ Nalivkin V. P., *Tuzemci raně i teper. Musul'manskaja Srednjaja Azija. Tradicionalizm i XX. vek.* M., 2004, s. 56.

Rusko (a později Sovětský svaz) také vymodelovalo středoasijský region do jeho současné podoby. Do ruského záboru v 19. století zde existovaly samostatné státy, poměrně izolované od ostatních regionů a také velmocenských koloniálních bojů. Po ovládnutí tohoto prostoru Ruskem začaly změny sociálního, politického i ekonomického charakteru, které by se jinak prosazovaly pouze velmi pozvolna, pokud vůbec, jak ukazuje příklad sousedního Afghánistánu.

Dnes je tato „ruská koloniální vláda“, jak se dnes vyjadřuje část soudobé historiografie, již patnáct let minulostí a státy v regionu získaly svou nezávislost. Tato nezávislost však byla, podobně jako příchod Ruska do regionu, pro mnohé státy spíše „nechtěným darem“ vynuceným vnějšími okolnostmi (rozpadem Sovětského svazu).

Nově nezávislé státy a valná část jejich obyvatel sice za tuto dobu již vesměs přijaly ideu samostatnosti jako nezvratitelnou, avšak na druhé straně přetrvává dosti silná závislost na bývalém centru, ačkoliv je tento proces oslabován či přeměňován do jiných formátů.

Pro pochopení současné situace ve Střední Asii a vlivu Ruska na tento region je tedy zcela nezbytné sledovat postupnou metamorfózu závislosti zemí středoasijského regionu na Rusku. Následující stať by měla být jakýmsi historickým i současným srovnáním regionu Střední Asie a jeho závislosti na Rusku. Jsou sledovány zejména dva procesy – postupné zvyšování této závislosti na carském Petěrburgu, respektive Taškentu, a na druhou stranu snaha o zpřetrhání tohoto dědictví po rozpadu SSSR.

Na příkladu Střední Asie se totiž ukazuje klasický koloniální model, podle něž menší a méně rozvinuté oblasti určitého většího státu mohou profitovat z energie a bohatství centra. Náhlé přerušení již vypracované sítě vzájemné závislosti může vést k radikálním změnám v ekonomickém, politickém a společenském vývoji, často směrem k regresi a určitému návratu do minulosti, jakkoli je toto možné pouze v omezené míře a s ohledem na již dosažený stupeň rozvoje. Přičemž vůbec nemusí platit, že nerostné bohatství a jiné startovní výhody determinují relativně rychlou transformaci zahraniční politiky, vnějších ekonomických vztahů nebo společnosti.

Fenomén závislosti Střední Asie v historické perspektivě i v současnosti by měl být zkoumán na rovinách politického, ekonomického a sociálního vývoje daných států. Tento model má dokázat pokračující závislost Střední Asie na vnějších silách (v nichž již Rusko zdaleka nemusí mít monopol, ale stále hraje a bude hrát významnou roli). Tato závislost je navíc paradoxně jedním z hlavních předpokladů relativního ekonomické-

ho rozvoje v nejbližší budoucnosti, neboť státy v oblasti nejsou v zásadě v tomto směru soběstačné (s relativní výjimkou dnešního Kazachstánu).

Zde je třeba ještě upozornit na jeden zásadní fakt, který protíná jako jedna z hlavních tezí celou tuto práci. Na rozdíl od soudobých ideových proudů ve Střední Asii nebo v západní historiografii sovětského období a také bez ohledu na řadu kataklyzmat zejména 20. století (bolševická revoluce, rozdělení Střední Asie, komunistický „zastoj“) je třeba vidět ruskou přítomnost v tomto regionu spíše v pozitivním duchu. Do regionu pronikly relativně modernizační prvky, a to dokonce při určitém zachování tradiční společnosti, který tomuto procesu obvykle nepomáhá. V tomto směru se opět nabízí srovnání vývoje a současné situace regionu se sousedním Afghánistánem, který neprošel zásadní sovětizací (s výjimkou sovětské okupace Afghánistánu, která je z historického vývoje spíše irelevantní). Tento jižní soused rozhodně nepatří mezi vzory současných středoasijských států.

Historický vývoj závislosti Střední Asie

Podívejme se nyní, proč vlastně středoasijský region nebyl schopen vytvořit takové vlastní vnitřní formy, které by dokázaly vzdorovat stále větší závislosti na jedné z velmocí.

V raném novověku se v regionu vytvořily státní útvary, které zůstaly uzavřené ve vlastním regionu s relativně slabými kontakty na okolní civilizační okruhy. Bucharu, Chivu i Kokand oddělovaly od Číny, Indie, Ruska i Blízkého východu na tehdejší poměry velké vzdálenosti i přírodní překážky (pouště, hory). Obklopovali je vesměs vůči cizincům ne zcela přátelští kočovníci. Přinejmenším od doby Timura (Tamerlána) koncem 14. a počátkem 15. století a definitivního zániku obchodních cest (Hedvábné stezky) v souvislosti se zámořskými objevy se tak zde neprojeví téměř žádné impulzy ke stálé transformaci politického, ekonomického a sociálního uspořádání.² Ani pro žádnou ze světových velmocí region nepředstavoval lákavé sousto. Nehrála zde výraznou roli ani politická či geopolitická otázka (prestiž), ani ekonomický faktor (využití surovin,

² Ještě těsně před ruským vpádem ve druhé polovině 19. století popisuje uherský cestovatel Arminius Vámbéry stereotypy o Osmanské říši, které se v ní objevily v době jejího vrcholu v 16. století, přestože v té době byl Istanbul již dávno moderním městem (alespoň z hlediska Asie).

zemědělských plodin). Až do 19. století stála Střední Asie na okraji všech kolonizátorských snah, stejně jako na periférii všech velkých geopolitických regionů a kulturních okruhů v Eurasii.

Prakticky jediným výraznějším zásahem vnější velmoci (pokud nepočítáme mongolské či ojrotské nájezdy v 18. století) do středoasijského prostoru se stala expanze perského Nádira Šáha ve 40. letech 18. století. Ta se však udržela pouze několik let, aniž by přinesla jakoukoli modernizaci. Poté byly státy opět ponechány vlastnímu osudu.

Růst politické závislosti Ruska a Střední Asie

V průběhu 18. a 19. století se v regionu objevily první ruské i britské expedice. Jejich oficiálním cílem byl především obchod, nicméně jejich zadání se neodehrávalo bez politického a špionážního pozadí. Kroky, které obě velmoci ve vztahu ke Střední Asii podnikaly, se postupně roztočily ve vzájemné „závody v kolonizaci“ na rozsáhlém „území nikoho“ mezi oběma vznikajícími říšemi. Ústup z takto vydobytých pozic byl pro Británii a zejména Rusko geopoliticky neprůchodný a musel tak logicky skončit snahou o rozdělení sfér vlivu v rámci tohoto regionu nebo jeho přímou anexí jedním nebo druhým státem. Toto geopolitické soupeření (tzv. Velká hra o Střední Asii) potom připadlo především na 19. století.

V první polovině 19. století se Rusko nejprve posunulo hluboko do nitra Střední Asie, když byly k ruskému státu formálně přičleněny kazašské hordy. Ty však bylo jen těžko možné označit za klasické státní útvary. Byla zde zavedena regulérní ruská státní správa. Kazašské (v ruském pojetí kyrgyzské) kmeny sice nezdědky vystupovaly proti tomuto postupu, nicméně jejich vzájemná nevráživost nedokázala vytvořit jednotnou protiruskou frontu, a to ani v době největšího protiruského povstání Kenesary Kasymova v letech 1837–47.³ Jeho potlačení v podstatě skončil boj o určitou nezávislost Kazachů na Rusku a s výjimkou lokálních povstání byl v této oblasti až do roku 1916 víceméně klid.

Poněkud složitěji se utvářela politická závislost u většiny ostatních států Střední Asie – bucharským emírem, chivským a kokandským chánem.

³ Viz jeho průběh a především současné interpretace v kazašské historiografii v článku Sabol S., Kazak resistance to Russian colonization: interpreting the Kenesary Kasymov revolt, 1837–1847. *Central Asian Survey*, No. 22 (2/3), 2003, s. 231–255.

V době tzv. Velké hry o Střední Asii byla veškerá jednání velmocí s místními panovníky vedena alespoň formálně na partnerské rovině, byť se úvahy o kolonizaci území objevovaly na obou stranách.⁴ Britové i Rusové jenom postupně vnikali do reálného stavu situace v těchto státech. S výjimkou ruské snahy o otevření cesty do Indie přes Bucharu, která však narážela kromě jiného i na britský odpor, se však do poloviny 19. století nejednalo o více než několik obchodních a politických misí. Ty navíc velmi často ztroskotaly na nedostatečné připravenosti, nekoordinovanosti místní a centrální moci v Rusku a v neposlední řadě příčina neúspěšných misí spočívala v prostém oloupení příslušné karavany, ať již na kazašských, bucharských, chivských či kokandských územích.⁵ Komunikace s tímto regionem byla tedy krajně obtížná a byl to také jeden z důvodů, proč si středoasijské státy dokázaly poměrně dlouho udržet svou nezávislost, byť technologicky zaostávaly i za relativně málo vyspělými muslimskými státy na Středním východě.

Situace se výrazněji změnila od 50. let 19. století. Přes opatrný postoj ministra zahraničí Ruska A. M. Gorčakova vůči nejistému dobývání nových území ve Střední Asii, se kontrola tohoto regionu stala geopolitickým imperativem (když ne my, Rusové, tak to budou Britové), přičemž se postupovalo cestou *fait accompli*. Hlavními činiteli zavedení přímé kontroly nad regionem se stali mnohem rozhodnější vojenští velitelé Ruska.⁶

Dobytí Střední Asie se z ruské strany nejprve podobalo „salámové taktice“ postupného ukrajování území podle aktuální potřeby. To vedlo nejprve k zaboru některých pevností v povodí řeky Syrdarja a v roce 1865 k dobytí Taškentu, který se stal hlavním ruským centrem v oblasti. Tím byl oslaben Kokandský chanát, který do té doby v tomto městě vládl. Zároveň se ukázala potřeba pacifikovat Bucharu, která po oslabení Kokandu začala ohrožovat ruské zájmy v oblasti.⁷ Tento stát byl ze Střední Asie potenciálně nejnebezpečnější a v reakci na dobytí Taškentu byl emír nucen pod tla-

⁴ Z britské strany viz například Hopkirk P., *The Great Game. On Secret Service in High Asia*. Oxford University Press, 2001.

⁵ Více viz např. Chalfin N. A., *Rossija i chanstva Srednej Azii (pervaja polovina XIX věka)*, Nauka, Moskva, 1974.

⁶ Tento rozpor mezi centrem a ruskými představiteli v regionech při prosazování určitých zásadních otázek se projevoval po celé období carského Ruska a ještě dlouho po bolševické revoluci. K tomuto problému viz například MacKenzie D., *The Lion of Tashkent. The Career of General M. G. Chernaev*. University of Georgia Press, Atlanta, 1974.

⁷ Vámbery A., *History of Bokhara. From the Earliest Period down to the Present*. Henry S. King & Co. London, 1873, zejm. s. 400–410.

kem duchovenstva vyhlásit proti Rusku svatou válku, přestože chápal, že se s ruskou armádou nemůže měřit. Na druhé straně si ruské vedení uvědomovalo, že přímá okupace emirátu s řadou protirusky naladěných elementů by také patrně stála velké materiální výdaje. Navíc emír Muzaffar se ve srovnání s radikálním duchovenstvem a regionálními begy nabízel jako vhodný partner pro prosazování ruských zájmů v Buchaře. Rusové v této souvislosti usilovali především o zajištění obchodních výhod, o něž Petěrburg a Orenburg (a později Taškent) usilovaly po celé 19. století. Podmínky dojednaného míru z roku 1868 proto byly spíše jednou z dalších etap procesu stále větší závislosti Buchary na Rusku.⁸

Tento proces se nadále prohloubil v souvislosti s kampaní proti Chivě. Bucharský emír byl nucen podepsat smlouvu, v níž sice formální suverenity a nezávislost Buchary zůstala zachována, nicméně její reálný manévrovací prostor byl do konce 19. století zúžen téměř až do úrovně Chivy.⁹

Chivský chán byl nucen po porážce svých vojsk v roce 1873 podepsat velmi nevýhodnou smlouvu, která omezila jeho rozhodování ve vojenských, hospodářských i politických otázkách. Vojenskou kontrolu chanátu do značné míry převzaly kozácké oddíly na pravém břehu řeky Amudarje (tzv. Amudarjinský oddíl) s hlavní pevností v Petro-Alexandrovsku.

V dalších letech byla Bucharská závislost na Rusku postupně dále prohlubována. Koncem 19. století se Buchara (stejně jako Chiva) staly součástí jednotného ruského celního prostoru, ruský politický agent (agentura zřízena v roce 1886) donutil emíra snížit stav bucharské armády a i jinak měl právo významně zasahovat do vnitřních záležitostí Buchary. Bucharský emír a chivský chán byli navíc téměř zcela odkázáni na Rusko při řešení svých vnějších vztahů. Na počátku 20. století tak oba vnitřně nezávislé protektoráty měly v podstatě stejnou míru autonomie. Kokandský chanát byl potom v roce 1876 zcela zlikvidován a přičleněn k území nově vzniklé Turkestánské gubernie.

V průběhu 60. a 80. let 19. století tak byla pod kontrolu Petěrburgu převedena rozsáhlá území dnešní Střední Asie, přičemž stupeň závislosti se

⁸ Becker S., op. cit., s. 41.

⁹ Smlouva se netýkala suverenity bucharského emíra ve vnitřních otázkách, ale fakticky omezovala bucharskou zahraniční politiku, která měla přejít pod Petěrburg. Jestliže se ruští obchodníci mohli volně pohybovat po celém území emirátu, pohyb bucharských obchodníků byl omezen pouze na Turkestán. Stejně tak diplomatická výměna pro bucharského emíra byla omezena pouze na Taškent, nikoliv na Sankt Petěrburg. Přesné znění smlouvy viz Becker S., op. cit., s. 319–321.

poměrně výrazně lišil u každého ze tří státních útvarů. Ostatně reflexe ruských představitelů v regionu nijak neskrývala vazalský poměr obou států vůči Rusku, který byl, jak se ukázalo již v průběhu poslední čtvrtiny 19. století, neformálně mnohem větší, než určovaly písemné dohody. První gubernátor Turkestánského kraje generál Konstantin Petrovič Kaufmann prohlásil, že „Bucharský emír je můj nejlepší újezdní velitel“.¹⁰ Nezávislost obou panovníků byla prokazována především na symbolické rovině. Při audiencích u carského dvora byli oba panovníci přijímáni jako delegace nezávislých států. Všichni poslední emírové a chánové byli zároveň generálové carské armády.

Rostoucí ekonomická závislost Střední Asie na Rusku

Když byl v roce 1893 ustaven společný celní prostor ve Střední Asii, pro ruské výrobky již neexistovala žádná překážka pro pronikání do Střední Asie. Rusko zároveň dostalo pod svou kontrolu i vydávání bucharských a chivských peněz, čímž byl ztracen jeden z nejdůležitějších atributů ekonomické nezávislosti jakéhokoliv státu.

Ruští podnikatelé měli v rukou jeden z nejnvýhodnějších artiklů ve Střední Asii – zpracování bavlny. Tak například v roce 1913 ze 26 závodů v tomto odvětví na území Bucharského emirátu pouze čtyři z nich patřily bucharskému emírovi nebo obchodníkovi.¹¹ Střední Asie se také stala hlavním dodavatelem bavlny pro rozvíjející se ruský textilní průmysl, čímž se začal plnit jeden z účelů dobývání celé oblasti.¹² Ve svém důsledku se zmenšila postupně osevní plocha pro tradiční zemědělské plodiny určené pro obživu rodin.

Ruský kapitál a stát však investovaly i do dalších sfér – především do výstavby železnic, flotily na Amudarji atd. Všechny tyto projekty byly více-

¹⁰ Citováno podle Grigorjev S. Je., *Rossijskaja imperija i Bucharskij emirat v konce XIX – načale XX veka. Social'no-kul'turnoje vzaimodejstvije metropolii i protektorata*. In: *Rossija, Zapad i musul'manskij Vostok v kolonijal'nuju epochu* (Ivanov, S. M., otv. red.). Dmitrij Bulanin, Sankt Peterburg, 1996, s. 29.

¹¹ Becker S., op. cit., s. 184.

¹² Ve Střední Asii byla nejprve pěstována (v menším měřítku) bavlna s krátkým vláknem, avšak od roku 1884 byla vysazována kvalitnější americká bavlna s dlouhým vláknem, která umožnila pokrýt průmyslové potřeby Ruska. Bacon E. E., *Central Asians under Russian Rule. A Study in Culture Change*. Cornell University Press, Ithaca – London, 1980, s. 107.

méně formálně schvalovány emírem v Buchaře nebo chánem v Chivě, avšak reálné schvalování nebo rozhodování o investicích bylo učiněno mimo vládnoucí kruhy v Buchaře a Chivě. Železnice se vůbec stala jedním z hlavních motorů pronikání ruského kapitálu do regionu. Více než čtyřnásobně se zlevnila doprava zboží mezi středoasijskými státy a Ruskem. Podél ní se navíc soustředily ruské pracovní síly.

Kromě dovozu zemědělských produktů se Střední Asie ukázala být výnosným odbytištěm pro ruské výrobky. Tuto roli hrála Střední Asie již před svým připojením k Rusku.¹³ Od 70. let 19. století se dlouhé karavany z Buchary nebo Chivy do Persie a Afghánistánu stávaly spíše výjimkou. Dovoz levného zboží z Ruska (i když nikoliv tak kvalitního jako v případě Británie) měl také výrazný dopad na místní tradiční řemeslnou výrobu, která nebyla schopna manufakturní práci konkurovat. Přestože se v Rusku zvýšila poptávka po exotických produktech ze Střední Asie, nemohlo to vyrovnat ztrátu místních řemeslníků.¹⁴

Stále větší ekonomická závislost Buchary a Chivy byla v Rusku oceňována jako významná civilizační mise, která „donutila všechny změnit svůj pohled na Bucharu jako na zemi bezpráví a svévole“.¹⁵ Přestože se uvedený citát vyjadřuje přehnaně a pateticky o úspěších Ruska a jeho politiky v Buchaře (podobná vyjádření by bylo možné nalézt i vůči dalším oblastem), nelze nezaznamenat pozitivní vliv Ruska právě v oblastech jako je alespoň částečné vymýcení korupce či nastolení alespoň určitých pravidel v soudnictví či ekonomické sféře. Tento úspěch má pochopitelně svou cenu. Ve Střední Asii byla tato cena vykoupena statusem „zdrojnice“ nerostných surovin a zemědělských plodin výměnou za odbytiště ruských produktů.

¹³ Jak píše Vámbery, již v 60. letech směřovala větší část obchodu Chivy právě do Ruska – dvakrát ročně se do Orenburgu, resp. Astrachaně vypravovala karavana 1000–2000 velbloudů. Do Persie to bylo ročně okolo 100–150 velbloudů, což měly pod kontrolou turkmenské kmeny. Vamberi A., *Putěšestvije po Central'noj Azii*. Vostočnaja literatura, Moskva, 2004, s. 253–254.

¹⁴ Jedním z mála odvětví nezávislých na Rusku a naopak těšících se značné poptávce, byla výroba koberců.

¹⁵ Buchara prežde i nyne. Istoričeskaja spravka. *Niva*, No. 4, 1893, s. 94–95. <http://zerrspiegel.orientphil.uni-halle.de/t981.html> [8. 9. 2006].

Pronikání kulturních a společenských vlivů Ruska do Střední Asie

V prvních letech po expanzi do Střední Asie se ruské vedení spokojilo především s vojenskou a politickou kontrolou regionu. Podobně jako po rozpadu Sovětského svazu stála otázka kulturního vlivu relativně stranou.

V oblasti vzdělávání, kultury, jazyka a dalších sfér humanitární činnosti do Střední Asie se však pod vlivem přicházející ruské kultury zrodil ve druhé polovině 19. století velmi výrazný konflikt mezi samotnými středoasijskými elitami. Část bucharské či chivské inteligence viděla v Rusku vzor modernizace a snažila se přebírat zejména nové výukové metody do jinak striktního vyučování náboženských dogmat. Tato skupina však často neměla výraznější vliv jak na dvore místních panovníků, tak i mezi většinou obyvatelstva. Tuto moc drželi v rukou především místní duchovní, kteří viděli naopak v Rusku hrozbu jejich dosavadnímu způsobu života.

Náboženská otázka se stala jedním z významných faktorů nezávislosti středoasijských obyvatel na Rusku. První představitelé Ruska ve Střední Asii (a především generál von Kaufmann) skutečně víceméně respektovali svébytnost islámu. Sám Kaufmann se řídil především zásadou nejt proti islámu a zároveň na něj neobracet pozornost.¹⁶

I zde však docházelo k postupnému oklešťování pravomocí islámských duchovních ve veřejné správě. Kupříkladu v otázce qaziqolóna (nejvyššího soudce) v Taškentu Kaufmann potvrdil hned v roce 1865 starého soudce, nicméně jeho syn již na toto místo podle tradice jmenován nebyl a místo bylo potichu zrušeno. Nelze v tomto případě hovořit o systematické politice postupného odstavování místních muslimských kádrů z rozhodovacího řízení v Turkestánu, jednalo se spíše o politiku ad hoc posouzení na základě kvality vztahů mezi představiteli obou komunit.¹⁷ V Bucharském emirátu a Chivském chanátu nebylo potom do záležitostí islámu zasahováno vůbec, nicméně například ve zmíněné oblasti soudnictví byla ruská jurisdikce svou větší „zákonností“ mnohem více respektována a například po založení ruského soudu v Buchaře byla snaha všech obviněných převést svůj případ před, v jejich očích, mnohem spravedlivějšího ruského soudce.¹⁸

¹⁶ *Central Asia: 130 Years of Russian Rule* (Allworth E., ed.), s. 159.

¹⁷ Například v Samarkandu byl místní *qazíkolón* potvrzen i dědičně. Geiss P. G., *Pre-Trarist and Tsarist Central Asia*. Routledge/Curzon, London and New York, 2003, s. 209.

¹⁸ Grigorjev S. E., op. cit., s. 43.

Opačného efektu však Rusové dosáhli jmenováním tzv. lidových soudců, kteří mohli soudit podle místních zvyklostí a navíc byli jmenováni pouze na omezenou dobu. Výsledkem bylo zcela nezávislé soudnictví pro místní obyvatele s velmi zkorumpovanými a téměř nepostižitelnými soudci podporovanými ze strany Taškentské gubernie.

Místní duchovní pochopitelně cítili výrazné ohrožení ze stoupající mentální a fyzické závislosti na Rusku na celém území a na svou obranu obvykle zůstávali na svých velmi konzervativních pozicích. V mnohých oblastech, kam ruský vliv nemohl proniknout, proto zůstávala situace v oblasti náboženství (a z něj se odvíjejícího práva či vzdělání) naprosto nezměnná. Dokladem toho je řada protiruských povstání a později občanská válka v letech 1917–1920. V době těchto událostí patřila muslimská ideologie a její představitelé v podobě duchovních k základním oporám anti-ruských a později antibolševických sil.

Některé skupiny místního obyvatelstva si naopak mnoho slibovaly právě od přílivu ruské kultury. První generální gubernátor Turkestánu K. P. von Kaufmann se však nehodlal příliš vměšovat do vnitřních záležitostí místních komunit, pokud tyto zachovávaly alespoň formální loajalitu Taškentu (a potažmo i Petěrburgu). Až protiruská povstání na konci 19. století ukázala, že tato taktika se může obrátit i proti Rusku samotnému. Navíc se v této době začala objevovat (nikoliv bez vlivu Osmanské říše) také panislámská a panturecká propaganda. Tyto ideje padly mezi středoasijskými duchovními ve Střední Asii na úrodnou půdu.¹⁹ Rozdíl mezi ruskými správci a místními muslimskými autoritami se ukázal jako příliš propastný a nezávislost posledních se stala hrozbou pro Rusko. Avšak až do revoluce nebylo nalezeno přijatelné řešení ani v Turkestánské gubernii, nemluvě o Bucharském emirátu nebo Chivském chanátu. Generální gubernátor S. M. Duchovskij se koncem 19. století pouze pokusil přiklonit si na svou stranu místní rusifikovanou elitu a zapojit ji více do místní správy.

Z této elity se rovněž etablovali i stoupenci reformy tradičních středoasijských institucí. Projevilo se to především ve školství, v němž se v některých muslimských kruzích objevovaly snahy o reformy podle tehdy progresivního hnutí džadídismu. Tato aktivita však padla na úrodnou půdu pouze částečně. Jak poznamenává S. E. Grigorjev, světy evropského Ruska a místních muslimských komunit žily často paralelně jeden od druhého.

¹⁹ *Central Asia. 130 Years of Russian Dominance...*, s. 170.

Kulturní a ideologický vliv Ruska, který by byl například podpořen zakládáním společných škol, se objevil pouze velmi pozvolna od konce 19. století.²⁰ Při zavádění ruského jazyka a světských předmětů do škol tak hrály významnou roli místní tatarské komunity, kterým bylo paradoxně před ruskou expanzí v této kulturně-osvětové činnosti bráněno z obav před získáním nekontrolovaného vlivu v regionu.²¹

Až na počátku 20. století se projevil poněkud více i vliv džadídistických myšlenek a v Buchaře bylo založeno několik škol s tzv. novými metodami vyučování.²² Tyto školy, stejně jako celé džadídistické hnutí byly silně závislé na momentální situaci okolo emírova dvora a Rusko se do tohoto procesu příliš nevměšovalo.²³ Jakákoliv podpora v tomto směru byla přijímána jako ne zcela žádoucí. V Turkestánské gubernii, stejně jako v celém ruském impériu se objevil strach z panislamismu a panturkismu, jež představovaly největší hrozbu carskému Rusku.

Kulturní vliv Ruska se tak projevil pouze v relativně úzké skupině městské inteligence, která navíc měla pouze omezený vliv jak v Taškentu, tak i v Buchaře nebo Chivě. U Ruska se tak projevil podobný problém jako v postsovětském období – přílišná soustředěnost na otázky politické, vojenské a ekonomické, zatímco kulturní politika, která by k závislosti Střední Asie na Rusku mohla přispět nemenším způsobem, téměř zcela chyběla.

Místní v. ruské obyvatelstvo

Od 90. let 19. století byla také zahájena masivní kolonizace dobytých území. Odhaduje se, že mezi léty 1896–1916 přišlo jenom do kazašských stepí okolo jednoho miliónu osadníků z Ruska, Ukrajiny a dalších míst ruské říše.²⁴

²⁰ Grigorjev S. Je., op. cit., s. 39–40.

²¹ *Central Asia. 130 Years of Russian Dominance*, s. 161.

²² Název je doslovným překladem termínu pro tyto reformátorské školy – *usul-i džadíd* (nová metoda). Tyto školy se zaměřovaly nikoliv na memorování náboženských dogmat, nýbrž zaváděly i výuku světských předmětů jako aritmetika, geografie, přírodní vědy a na území carského Ruska také ruský jazyk a literaturu. Jejich významným propagátorem na území carského Ruska byl islámský reformista Ismail Gaspıralı, zakladatel a editor prvního muslimského tatarského časopisu *Terdžüman* (Překladatel), který byl také vzorem pro mnohé bucharské intelektuály.

²³ Pylev A. I., *Političeskoje položenije Bucharskogo emirata i chivinskogo chanstva v 1917–1920 gg. Vybór putěj razvitiija*. Peterburgskoje vostokovedenije, Sankt Peterburg, 2005, s. 60–77.

²⁴ *Central Asia. 130 Years of Russian Dominance*, s. 160–161.

Zabírání půdy v kazašských a kyrgyzských stepích vedlo k nepřijetí Rusů mezi místní obyvatele. Stejná situace byla i v hustě osídlených zemědělských oblastech (Fergánská kotlina), a to nehledě na malý počet ruských usedlostí. V těchto citlivých oblastech již tehdy stačil pouze malý příliv Rusů k tomu, aby se místní obyvatelstvo ocitlo v nejistotě. Vzhledem ke stále nevybudované efektivní policejní správě docházelo k napětí právě mezi kočovníky/starými usedlíky a nově příchozími.

Pouze v Buchaře nebo v Chivě byli Rusové a jejich posádky (alespoň na některých místech) přijímáni pozitivně. Systém ruské správy byl přes veškeré problémy mnohem spravedlivější k běžné populaci, takže přání o připojení k Rusku se množila v řadě oblastí, především těch méně zapadlých.²⁵ Výsledkem bylo, že obyvatelé těchto dvou státních útvarů stále častěji žádali o přechod k ruskému poddanství.

Připoutání Střední Asie k Rusku po bolševickém převratu

Rozpoutání chaosu po únorové a zejména pak po říjnové revoluci se promítlo i do určitého rozvolnění vztahů mezi Střední Asií a Ruskem. Zejména mezi džadídisty se objevilo několik koncepcí nezávislých států, z nichž některé se pokusily svou samostatnost projevit. Vztah k Rusku v Turkestánu se výrazně zhoršil po povstání Kyrgyzů a Kazachů proti odvodům do armády v roce 1916.

Buchara a Chiva se rovněž pohroužily do bojů mezi nejrůznějšími zájmovými skupinami.²⁶ Tato situace mohla být využita pro osvobozenecský boj (mudžadele savaši). Zároveň se však ukázalo, že jedině zbytky ruských vojsk jsou schopné udržet region alespoň trochu v klidu. V Buchaře i v Chivě se emír, resp. chán stali postupně nominálními figurami v rukou ruských agentů nebo vojenských velitelů. Autorita emíra začala tím pádem velmi rychle upadat, protože se ukázal stupeň jeho závislosti na Rusku. V souvislosti s událostmi v Afghánistánu (afghánsko-britská válka) naopak začala růst popularita krále Amanulláha.

²⁵ Sovětská historie tohoto fenoménu velmi často využívala k demonstraci progresivity ruského elementu ve srovnání se zpátečnictvím (reakcionářstvím) místních úředníků, např. Iskandarov, B. I., *Istorii Bucharskogo emirata*. Izdatel'stvo Vostočnoj literatury, Moskva, 1958.

²⁶ Vedle starých elit okolo chánů a emírů se jednalo především o turkmenské kmeny, oddíly s vlivem panturkistických myšlenek (později pod vedením Envera Paši z Turecka), bolševické, stejně jako bělogvardějské oddíly.

Místní nejvlivnější opoziční skupiny, včetně nedlouho před první světovou válkou ustavené platformy Mladobucharců a Mladochivinců, sice deklarovaly svou orientaci na Rusko, zároveň však požadovaly nezávislost obou protektorátů. Vedle nich však existovala celá škála muslimských, nemuslimských i smíšených skupin, jejichž ideové cíle kolísaly od vytvoření jednotného státu muslimů v Turkestánu, přes samostatnou Bucharskou a Chivskou republiku až po sovětskou republiku Turkestán.²⁷

V důsledku oslabení ruské moci ve Střední Asii se skutečně podařilo ustavit alespoň načas několik nezávislých státních útvarů – Turkeštánská republika v Ašchabádu, Turkestan Muchtorijati s centrem v Kokandu nebo autonomní oblast pod vedením hnutí Alaš v Turkestánu. Všechny tyto autonomistické snahy byly zlikvidovány bolševiky, kteří postupně v letech 1918–1920 přebrali vládu nad Střední Asií vojenskou cestou. Vesměs protibolševické režimy tak neměly dlouhého trvání a nedokázaly ani pořádně zahájit rozhovory o podpoře zvenčí. Nezávislost tak skončila díky jejich izolovanosti.

V Buchaře a Chivě došlo k bolševiky podporovaným převratům, poslední panovníci byli svrženi a na obou teritoriích vyhlášeny formálně samostatné republiky. Tato nezávislost byla omezována postupně v průběhu let 1920–24. Nepodařilo se již navázat obchodní styky s válčícím Afghánistánem, ani s tehdy rovněž neklidnou Persií. Ve vojenské oblasti byla přímá závislost obou států na ruských (často již bolševických) posádkách jedinou ochranou proti protivníkům nových režimů a na ekonomické úrovni nové vlády dostávaly jedinou pomoc právě od sovětského Ruska, nemluvě o téměř stoprocentní závislosti nových republik na Rusku v oblasti zahraničního obchodu. Bolševické Rusko omezilo tyto středoasijské státy

²⁷ Viz obsáhlou literaturu k tématu: *Central Asia: 130 Years of Russian Rule* (Allworth E., ed.). Duke University Press, Durham, 1994; Arunova M. R. – Šumilov O. M., *Granica Rossii s Afganistanom*. Institut Vostokovedenija RAN, 1998. Bachturina A. J., *Okrainy rossijskoj imperii. Gosudarstvennoje upravlenije i nacionalnaja politika v gody pervoj mirovoj vojny (1914–1917)*. Rosspen, Moskva 2004, s. 282–315, 316–334; Becker S., *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924*. Routledge/Curzon, 2004; Bergne P., *Kokand Autonomy, 1917–18: political background, aims and reasons for failure*. In: *Central Asia. Aspects of transition* (Tom Everett-Heath ed.). RoutledgeCurzon, London–New York 2003, s. 30–44; Genis V., „S Bucharoj nado končat...“ *K Istorii butaforskich revolucij*. Centr strategičeskich i političeskich issledovanij, Moskva 2001; Haugen A., *The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia*. Palgrave. Macmillan. 2003 (zejm. s. 75–80, 90–109, 180–211); Persic M. A., *Zastenčivaja intervencija. O sovetском vtorženiji v Iran i Bucharu v 1920–1921 gg.* Muravěj Gajd, Moskva 1999.

natolik, že ztratily jakékoliv atributy nezávislosti a jejich existence se stala překážkou nového uspořádání středoasijského prostoru na tzv. národnostním principu, který prosazoval V. I. Lenin již v roce 1920.²⁸

Podřízením Buchary a Chórezmu bolševikům skončilo fakticky druhé dobývání Střední Asie. Tentokrát se vítězi stali bolševici. Jejich úloha byla ulehčena relativním nezájmem Británie nebo jiných velmocí v angažmá v této vzdálené oblasti, jež navíc po téměř 50 letech ruské nadvlády byla považována za součást Ruska.²⁹ Konsolidace bolševické moci tak umožnila zlikvidovat rozdrobená hnutí odporu (basmačové), byť na lokální úrovni probíhaly boje ještě do počátku 30. let (basmačové, Ibrahim Beg).³⁰

Celkově lze celé období občanské války zhodnotit jako sérii zvratů, kde otázka závislosti a nezávislosti na Rusku (nebo jedné z jeho bojujících částí) byla velkou proměnnou v závislosti na konkrétní oblasti, čase a osobnosti.

Komunisté ve všech třech sledovaných oblastech (politika, ekonomika a společnost) dokázali centralizovat celý region podle svých představ. Z politického hlediska byla Střední Asie rozčleněna na nové oblasti a autonomní republiky, z nichž se do roku 1936 etablovaly dnešní středoasijské republiky. Tím byla zlikvidována jakákoliv kontinuita s bývalými státními a administrativními útvary. Na druhé straně zejména po druhé světové válce se podařilo konsolidovat nové místní elity v daných státech takovým způsobem, že místní první tajemníci si dokázali vytvořit systém správy s určitými neformálními autonomními prvky.³¹

V ekonomické oblasti došlo k výraznému centralismu, z něhož však mohly nové republiky také čerpat dotace z centra. Tato tuhá centralizace za daných okolností zaostalé ekonomice Střední Asie spíše pomohla – byly vybudovány průmyslové podniky a zaveden pořádek v ekonomickém plá-

²⁸ Lenin V. I., *Polnoje sobranije sočiněnij*. Progress, Moskva, 1981, t. 41, s. 436.

²⁹ Přestože se v určitých fázích angažovala Británie (poslední dny Bucharského emirátu, Turkestánská republika), Turecko (Enver Paša) nebo Německo (do roku 1918), v situaci první světové války a těsně po ní neexistovala žádná globální ani regionální velmoc, která by mohla zahájit nákladnou operaci na získání kontroly nad tehdy neklidnou Střední Asii.

³⁰ K celé problematice v češtině viz Wanner J., *Politicko-vojenská nestabilita v muslimských oblastech I.–II.* In: *Armáda jako nástroj státní integrace SSSR (1923–1941)*. Historický ústav AV ČR, Praha, 1997, s. 101–184.

³¹ Jedná se zejména o období tzv. „velkých mužů“ ve Střední Asii, tj. dlouhodobě působících prvních tajemníků – Šarafa Rašidova v Uzbekistánu (prvním tajemníkem v letech 1958–1983), Turdakuna Usubalijeva v Kyrgyzstánu (1961–1985), Dinmuhammeta Kunajeva v Kazachstánu (1964–1986), Džabara Rasulova v Tádžikistánu (1961–1982) a Muhammetnazaru Gapurova v Turkmenistánu (1969–1985).

nování. Nevýhodou bylo zvýšení monokultur bavlny, která se vyvážela do centrálních oblastí sovětské moci, a na řadu rovněž přišla exploatace nerostného bohatství. Slabá rotace kádrů, zejména místních, však postupně vedla k neefektivitě, plýtvání, korupci, falšování dokladů a dalším protizákonným jevům, které zasahovaly nejvyšší špičky v Moskvě.³²

Patrně největší změny proběhly ve společenské rovině. V regionu došlo k výrazným migracím obyvatel do sousedních zemí, zejména těch, kteří byli spojeni s bývalými chánskými či carskými režimy. Do Střední Asie naopak byla odvedena řada vězňů a od 30. let sem byla posílána i inteligence, zejména technického rázu, ale i lékaři, učitelé a jiné kvalifikované profese. Na jedné straně se sice zvýšil kvalifikační potenciál republik, ovšem místní kvalifikované kádry se rekrutovaly mnohem pomaleji než „importovaná“ pracovní síla z centra. Problém nacionalizace kádrů pro tyto profese (korenizacija) přetrval prakticky celé sovětské období a koneckonců trvá dodnes. Sovětské období rovněž přeskupilo místní elity, které svou výchovou a myšlením přesně zapadly do sovětského systému hodnot a ideologie. Inertně lze toto myšlení (v pozitivním i negativním smyslu) opět pozorovat na současných elitách Střední Asie (politických, ekonomických i intelektuálních), byť s nástupem mladší generace s jinými než sovětskými hodnotami se bude tato setrvačnost ztrácet.

Velkou změnou pro místní obyvatele bylo například zavedení povinné školní docházky, která umožnila výraznější průnik sovětských kulturních hodnot. Výsledkem byla po druhé světové válce téměř stoprocentní gramotnost a také rusifikace obyvatelstva, včetně odtržení od starších kořenů v podobě dvojí změny písma. Paradoxně právě tento příklad ukázal, jak je možné pomocí „vhodné“ kulturní politiky úspěšně prosadit a prohlubovat proces závislosti určitého regionu či kultury na druhém regionu/kultuře. Současná setrvačnost vlivu ruské kultury a jazyka ve Střední Asii ukazuje na dlouhodobost a systematickosti tohoto procesu.

Srovnáme-li období carského Ruska a sovětské období, potom lze konstatovat posílení závislosti regionu na Rusku (Moskvě). Zatímco carská

³² Tyto vzájemné neformální vazby nebyly dodnes nijak systematicky prozkoumány, přestože by mohly přispět k poznání skutečného fungování celého systému klanových, rodinných a jiných neformálních vazeb a vzájemných závislostí uvnitř jednotlivých republik, stejně jako v relaci republika-centrum. Tyto skutečnosti poodhalil tzv. bavlníkový skandál v 80. letech v Uzbekistánu, avšak v momentě, kdy se měly rozkrýt neformální vztahy vedoucí až do Kremle, bylo vyšetřování pozastaveno. Gdljan T. – Ivanov N. V., *Kremlevskoje delo*. Rostov na Donu, 1994.

administrativa byla vedena snahou kontrolovat alespoň formálně dobyté území a nedopustit možnost vměšování se jiných velmocí do záležitostí tohoto regionu, komunistické období vytvořilo jednotný politický, ekonomický, ideologický a do značné míry také společenský systém na celém prostoru Sovětského svazu. Pro Střední Asii, stejně jako pro další okrajové oblasti impéria, tento proces znamenal velmi těsnou provázanost s centrem.

Současná závislost rusko-středoasijských vztahů

Rozpad sovětského systému a vytvoření přinejmenším formálně zcela nezávislých států s vlastní zahraniční i zahraničně-ekonomickou politikou vytvořilo zcela novou situaci v regionu. Rusko již nikdy nebude mít natolik monopolní postavení v nově nezávislých zemích jako tomu bylo po více než jedno století. Na jeho místo se začaly tlačit i jiné velmoci, kterým se otevřel prostor k dobývání jejich bohatství. Propad ruského vlivu lze na sledovaných rovinách (politické, ekonomické a humanitární) pozorovat ve větší nebo menší míře. Každá z uvedených složek hraje v závislosti daného státu na Rusku různou roli. Vcelku lze říci, že do nástupu Vladimíra Putina v roce 1999, respektive 2000 byla spolupráce zemí regionu s Ruskem spíše chaotická a živelná. Teprve po jeho nástupu lze na ruské straně najít z tohoto hlediska alespoň pokus u jistou systemizaci těchto vztahů. V případě všech zemí Střední Asie nastupuje tvrdé zadání o upevnění politického vlivu Ruska skrze ekonomickou spolupráci i politický nátlak. Humanitární oblast začíná být podporována teprve relativně v nedávné době a souvisí jak s vnitřním vývojem v Rusku, tak i s orientací, respektive reorientací pozornosti místních vlád na Rusko. Z ruského pohledu zde hraje roli především snaha o nastolení alespoň „byrokratické zákonnosti“, kdy je deklarováno úsilí o zlepšení vymáhání práva a boj s korupcí, avšak tato politika se často utápí v neefektivně pracujícím úřednickém aparátu. Podobný problém existuje i v zemích regionu, které si však stále více uvědomují, že neurovnanost těchto vztahů by mohla mít katastrofální následky pro relativní sociální smír při neutěšené ekonomické situaci dané země. Kulturní politika Ruska vůči nově nezávislým zemím bývalého Sovětského svazu však prozatím trpí nedoceněním z oficiálních kruhů, avšak je podporována přetrvávající kulturní, jazykovou a mediální vazbou velké části místní populace na ruské prostředí. Avšak tato komparativní výhoda znamená pro Rusko pouze dočasnou výhodu, která se může ztrácet s nastupující generací mladých obyvatel Střední Asie.

Politické faktory

Po rozpadu Sovětského svazu se politické (a zároveň vojenské) vztahy mezi zeměmi Střední Asie a Ruskem odehrávaly v nejrůznějších rovinách. Právě na tomto poli se zřejmě nejvíce projevila rostoucí odlišnost vývoje v jednotlivých zemích. V Tádžikistánu propukla občanská válka, Kyrgyzstán se vydal proklamativní demokratickou cestou, prezident Turkmenbaši izoloval svou zemi od zbytku světa, zatímco Kazachstán a Uzbekistán se pokusily hrát roli hegemona regionu místo Ruska. Tudíž i ruská politika vůči těmto zemím nemohla být nijak jednotná. Faktem zůstává, že na absenci jakékoliv politiky vůči tomuto regionu upozorňují mnozí analytici, a dokonce i případné odpovědné osoby na ministerstvu zahraničí Ruska.³³ Jak bylo vidět v historickém přehledu, nejedná se v tomto regionu o nic nového. Dobré politické vztahy „nepodporovalo“ v 90. letech ani tehdejší ruské vedení v čele s Borisem Jelcinem. Jeho neočekávané rušení návštěv či zastoupení na významných akcích lidmi s nejasným mandátem rozhodně nepřidaly statusu Ruska v očích představitelů nových republik.³⁴ Moskva často až s bohorovným klidem přijímala příchod nových geopolitických subjektů do regionu a zahraniční politika Ruska i reálné chování a vyjadřování jejich představitelů místy vypadala, jako kdyby tyto republiky byly stejně odsouzeny k novému spojení s Ruskem.³⁵

Při analýze vztahu středoasijských zemí vůči Rusku lze hovořit o stabilně intenzivních vztazích Kyrgyzstánu, Tádžikistánu a do značné míry i Kazachstánu vůči Moskvě. Posledně jmenovaný Kazachstán vždy bude muset počítat s Ruskem jako jedním z klíčových vektorů kazašské zahraniční politiky. Kromě standardních problémů na nejdelší suchozemské mezistátní hranici světa, ruské menšiny atd., paradoxně k rozvoji vztahů obou zemí přispěly i pravidelné integrační iniciativy prezidenta Nazarbajeva. Dobré politické vztahy mezi Almatou/Astanou a Moskvou tak budou vždy imperativem pro obě strany, nehledě na režim, který v Kazachstánu či v Rusku bude panovat.

³³ Konzultace s pracovníky MZV RF v Moskvě, leden 2005; konzultace s Vitalijem Chljupinem, analytikem, odborníkem na Střední Asii, leden 2005.

³⁴ Lunev S. I., *Nezavisimyye respubliki Central'noj Azii i Rossija*. Institut Vostokoedeniya RAN, Moskva, 2001, s. 29.

³⁵ Z mnoha „vtipných“ diplomatických skandálů lze uvést příklad chování B. Jelcina, který v době jednoho ze summitů vytukával rytmus melodie lžičkou o hlavu kyrgyzského prezidenta Askara Akajeva.

V případě dvou menších zemí byl jejich vztah k Rusku (přinejmenším v prvních letech nezávislosti) otázkou samotné ekonomické i politické existence.

V Tádžikistánu svou výraznou roli sehrála občanská válka, při níž ruský vliv v podstatě pomohl dosadit současný tádžický establishment. Prezident Rahmónov se v průběhu 90. let nebránil ruskému vlivu, zvláště v době obnovy celistvosti země. Ruští poradci a diplomaté tak měli přístup do všech ministerstev a ke všem klíčovým rozhodnutím. Jakmile však začala i v Tádžikistánu tzv. „nová velká hra“ a prezident pocítil šanci získat výhody i u dalších velmocí zainteresovaných v tomto regionu, neváhal rusko-tádžické vztahy zablokovat. Nejednalo se však ani tak o jejich zmrazení, jako spíše o snahu vyprovokovat Rusko ke zvýšení aktivity v zemi.³⁶ Tato „politika disneyovského Toma a Jerryho“ se ukázala úspěšná a ruské ministerstvo zahraničí bylo nuceno přiznat, že prezident Rahmónov zdaleka není tak závislý na Moskvě, jak by se zdálo.³⁷ Na druhé straně má i Rusko svoje významné politické páky vlivu na Tádžikistán – zejména otázku pracovní migrace. Prezident Rahmónov a jeho poradci si prozatím nedovolili překročit hranice, za nimiž by vyprovokovaly Rusko k nějakým odvetným sankcím. V případě obou zemí se tak vytvořila vzájemná závislost na dobrých vztazích, pro které má každá strana své důvody.

Kyrgyzstán naopak od své nezávislosti téměř bezvýhradně a za všech okolností podporoval Moskvu. Bývalý prezident Askar Akajev, stejně jako současné vedení okolo prezidenta Bakijeva chápou svou závislost na Rusku v politické, ekonomické i sociální sféře. Kyrgyzské delegace tedy nadále často přijíždějí do Moskvy na porady, při hledání podpory k vlastním vnitropolitickým záměrům atd. Nadále přetrvává značný problém v nedostatku kvalifikovaných kádrů na ministerstvech i na dalších úřadech.³⁸ Občasné nacionalizační pokusy na kyrgyzské straně tento problém nadále vyostřují. Svou roli zde hraje i tzv. „multivektorová politika“ Kyrgyzstánu, která spočívá v orientaci zahraniční politiky tím směrem, kde momentálně

³⁶ Neoficiální konzultace autora v Dušanbe, červenec 2006.

³⁷ Jedním ze symbolických kroků, kterými se Tádžikistán měl zbavit ruského/sovětského vlivu na úkor často uměle vytvářeného tádžického, učinil prezident Rahmónov v březnu 2007, když demonstrativně derusifikoval své jméno na Rahmón. Zároveň prezident vyzval ke kampani za „navrácení původních tádžických jmen“.

³⁸ Typickou ukázkou, pokud jde o využívání ruských kreditů či vazby ekonomických podniků viz například Isajev K., *„Vostok – delo tonkoje“ ili lico kyrgyzskoj vlasti glazami očevidca*. Biškek, 2005.

kyne nějaká výhoda.³⁹ Na druhou stranu za 15 let nezávislosti zůstal ruský vektor v kyrgyzské zahraniční politice stabilně výrazný bez ohledu na rozvoj či ochlazení vztahů s dalšími sousedy. Doposud vždy stačil sebemenší nátlak z Moskvy a v Bílém domě v Biškeku dokázali dementovat předchozí prohlášení, které nebylo v souladu s ruskými zájmy v regionu.⁴⁰ Současné vedení Kyrgyzstánu sice neprohlašuje, že Rusko je dané Kyrgyzstánu Bohem, ale pragmaticky vychází z ruské pozice v regionu a ztráta pozic zde Moskvě prozatím hrozí patrně nejméně ze všech států regionu. Pro Rusko je lukrativnost Kyrgyzstánu determinována určitým energetickým potenciálem a levnou pracovní silou.

Uzbekistán je zcela opačným příkladem postoje vůči Rusku, v němž se mísí závislost se snahou o maximální distanci od této závislosti v příhodných obdobích. Jevgenij Abdullajev zdůrazňuje dvě období nezávislosti uzbecké zahraniční politiky na Rusku – 1995–1998 a 2001–2004.⁴¹ Přičemž je však třeba zdůraznit, že obě období ochlazení vztahů měly zcela jiné důvody – jeden z nich byl dán momentálním sebevědomím Uzbekistánu a dočasnou slabostí Ruska a druhý momentální silou USA v regionu, kterému musela Moskva dočasně uvolnit pozice. Otázkou zůstává, do jaké míry mohla být tato vazba na USA trvalejšího rázu či nikoliv s ohledem na region, uzbecký režim a sílící postavení Ruska na celém prostoru.

Z celého regionu se svým vztahem zcela vymyká Turkmenistán, který se vydal, jak J. Šír výstižně upozorňuje, směrem „překonání postimperální závislosti cestou dobrovolné sebeizolace.“⁴² Pokud odhlédneme od motivů a důsledků této izolace, potom lze cíl politiky považovat za uskutečněný. Turkmenistán je dnes ve své zahraniční politice reálně nezávislý, avšak tuto

³⁹ Charakteristický je v tomto směru postup při krizi okolo americké základny v letech 2005–2006. Kyrgyzská strana nejprve slíbila tvrdý postup vůči USA (vyhoštění základny z kyrgyzského území), po jednání s Washingtonem (a pod jejich nátlakem) však bylo od tohoto kroku upuštěno. Stejně tak lze pozorovat podobný postup i vůči Číně, Íránu nebo Kazachstánu.

⁴⁰ Jednou z posledních ukázek tohoto typu jednání se stala v roce 2005 otázka amerických vojenských základen. Poté, co prezident Karimov vyhostil americkou vojenskou základnu ze země, summit Šanghajske organizace spolupráce zatlačil na Kyrgyzstán tak, aby alespoň formálně vyjádřil možnost zrevidování přítomnosti amerických vojsk na letišti Manas v Biškeku.

⁴¹ Abdullajev Je., *Ustojčivye otnošenija s Rossijej v politike Uzbekistana. Meždunarodnyje processy*, No. 8, 2005, s. 122.

⁴² Šír Ja.: *Rossijskij vektor vnešnej politiki Turkmenistana*. Central'naja Azija i Kavkaz, No. 4 (46), 2006, s. 168.

nezávislost je nutné interpretovat jako neexistenci nebo slabou přítomnost veškerých zahraničních vztahů. Přesto je symbolický fakt, že pokud již prezident Turkmenbaši v posledních letech vyjížděl za hranice svého „panství“, potom to bylo především do okolních zemí (Uzbekistán, podzim 2004) nebo právě do Ruska. Ostatní státníci potom obvykle jezdili do Turkmenistánu. Prezident Turkmenbaši si byl dostatečně jistý svou pozicí uvnitř země a kromě energetické roviny (a odrážení některých výpadů mezinárodních organizací) nepotřeboval vyvíjet výrazné zahraničně-politické aktivity. Přesto nelze tvrdit, že se Turkmenistán zbavil závislosti na Rusku. Tato se však projevuje spíše v ekonomické než v politické rovině.

Z uvedeného vyplývá, že politické vztahy Střední Asie a Ruska po 15 letech se projevují různými způsoby, na rozdílných úrovních v závislosti na vývoji v jednotlivých režimech. Téměř všechny státy (kromě Turkmenistánu a jeho politiky tzv. „pozitivní neutrality“) vyhlásily tzv. mnohovektorovou zahraniční politiku, v níž však vektor Ruska dodnes hraje důležitou roli, přestože v závislosti na momentální situaci se síla tohoto vektoru může měnit.

Ekonomické faktory

Faktor ekonomiky se stává v současné době klíčovým pro vytvoření vlivu na jiných teritoriích. Zvláště pro země jižní části Střední Asie (opět je do určité míry výjimkou Kazachstán) dnes platí, že si nemohou dovézt naprosto špičkové technologie, stejně jako nejsou při své velikosti schopny samy vyprodukovat takový vnitřní trh, který by zajišťoval i vnitřní investice. Zde se otevírá šance pro Rusko, které by mohlo využít svého postavení partnera jenom relativně mírně zaostávajícího za světovou špičkou, pokud jde o konkurenceschopné výrobky, avšak zároveň partnera, jehož produkce bude rozumným kompromisem mezi kvalitou a cenou, kterou si dané státy budou moci zaplatit. Tato východiska jsou tedy velmi podobná těm, která panovala v době postupující kolonizace středoasijského prostoru carským Ruskem. Na rozdíl od 19. století však má Rusko významnou konkurenci nedalekých velmocí jako je Čína, Indie či Írán, stejně jako globálního trhu.

Formování společného, byť zatím se jen těžko rodícího, integračního procesu, by mohlo tyto ekonomiky těchto zemí pomalu a bolestivě táhnout směrem nahoru. Zároveň však je jisté, že tímto způsobem se státy

regionu opět propadají do určité závislosti, tentokrát již nikoliv pouze na monopolu Ruska, ale na výběru dostupného. Velmi významnou otázkou je zároveň současné vybavení infrastruktury ve Střední Asii, která je dosud obsluhována sovětským/ruským dědictvím. Přestože i tato tendence se v poslední době začíná měnit a dopravní zařízení, přístrojové vybavení a další aspekty jsou zajišťovány i z dalších zemí, potřeba orientace na tradiční ruské produkty a jejich náhradní díly nadále trvá.

Je však nutné mít na paměti, že právě ekonomická sféra je jednou z těch, kde probíhá již ostrý a vcelku běžný konkurenční boj, a to jak mezi státy regionu, tak mezi vnějšími dodavateli. V této souvislosti se závislost na Rusku zmenšuje, přestože bývalé centrum zůstává jedním z hlavních obchodních partnerů. Rusko zůstává jedním z mála států, které jsou na tomto prostoru ochotné vkládat i poměrně výrazné investice v sektorech, zajímavých pro ruské podnikatele, případně podpořených politickou objednávkou Kremlu. I zde však Rusko zaostává zejména při plnění svých slibů a reálného naplnění všech deklarací.⁴³

Jedním z hlavních zdrojů příjmů států v regionu přitom zůstává energetika a zemědělství. V obou případech má Rusko nadále šanci v konkurenci uspět. Nehledě na dílčí projekty, které jsou realizovány dalšími stranami,⁴⁴ podařilo se zatím Rusku si nejen držet své pozice v regionu. Nehledě na řadu již realizovaných projektů při dopravě strategických surovin (ropy a zemního plynu) jsou jejich dodávky do Ruska pro státy v regionu hlavním příjmem v tomto sektoru ekonomiky. K tomu je třeba připočít fakt, že Rusko v letech 2003–2005 z velké části ovládlo i potrubní a rozvodné sítě v jednotlivých zemích, stejně jako exportní artérie. Rovněž tak dosavadní podíl Ruska na dostavbě hydroelektráren v Kyrgyzstánu a Tádžikistánu zůstává klíčový.⁴⁵

⁴³ Příkladem mohou být investice do energetiky v Kyrgyzstánu (stavba přehrad Kambarata 1 a 2).

⁴⁴ V Tádžikistánu například realizace vodní elektrárny Sangtuda-2 či výstavby silnic ze strany Íránu, na projektu hydroelektráren na řece Vachš, stejně jako na projektu dopravního koridoru Dušanbe-Pamír a Dušanbe-sever ze strany Číny. K dalším významným projektům bez účasti Ruska je například výstavba dopravního spojení mezi Čínou a Kyrgyzstánem, stavba ropovodu z Kazachstánu do Číny, napojení Kazachstánu na ropovod Baku-Ceyhan a od roku 2006 i projekt plynovodu z Turkmenistánu do Číny.

⁴⁵ Podle konzultací s odborníky na hydroenergetiku v Dušanbe v létě 2006 je pro tzv. kaskádu na řece Vachš klíčová dostavba horní elektrárny Rogún, která má mít nejenom zdaleka největší mocnost (cca 3800 MW, na rozdíl od současné největší v Nureku, která může vyrobit cca 3000 MW ročně), ale bude také technicky ovlivňovat i další, níže položené elektrárny. Podobná je situace i na kyrgyzských přehradách Kambaratin-1 a Kambaratin-2.

Pro Rusko a některé státy Střední Asie je rovněž klíčový rozvoj vzájemných vztahů v rámci budoucích integračních struktur. Přestože jsou tyto struktury prozatím relativně málo výkonné, v posledních několika letech se začíná velmi intenzívně pracovat na prohloubení a zefektivnění spolupráce v rámci stávajících integračních uskupení. I zde je vidět snaha Ruska o udržení si své zájmové sféry ve Střední Asii v ekonomické rovině.

Po více než sto letech se nezměnil ani další ekonomický faktor závislosti středoasijských zemí na Rusku – ruský trh, který je schopen absorbovat středoasijské zboží, zejména potom zemědělskou produkci. Ten nadále zůstává základem většiny středoasijských ekonomik, jakkoli jsou snahy o zvrácení tohoto stavu. Pro státy Střední Asie zůstává Rusko významným odbytištěm jinak těžko konkurenceschopných výrobků. Vedle surovin (ropa, zemní plyn, železná ruda, barevné kovy) jde především o produkci prvního zpracování (například bavlníkové vlákno, hliníkové kovy). S výjimkou Kazachstánu se jedná převážně o agrární státy a vývoz jejich produkce je realizovatelný především na ruských trzích, neboť ve středoasijském regionu si státy ve své produkci vzájemně konkurují a obchody se zemědělskou produkcí do okolních regionů narážejí kromě konkurenční, také na technické bariéry (byrokracie, víza, doprava apod.).

Z hlediska běžné populace je příliv ruských investic rovněž přijímán velmi pozitivně se silnou reminiscencí na sovětské období. Na tomto místě je však třeba si uvědomit ten fakt, že Rusko se v případě investic již nebude řídit pouze „bratrskými“ zájmy, ale především ekonomickými a politickými zájmy. Díky tomuto principu již nelze očekávat příchod nadšených mladých kádrů do regionu jako v době Sovětského svazu (taková zůstává dnešní představa mnohých obyvatel Střední Asie), nýbrž tvrdých pragmatiků, kteří investují do regionu s vidinou zisku bez ohledu na potřeby místních obyvatel. Ačkoliv i v tomto ohledu je reflexe v očích populace lepší než například Číny, která pro realizaci svých záměrů využívá na cizím území nejen vlastní techniku, ale i importovanou pracovní sílu, takž dopad na místní komunity je relativně menší.

Velmi silný bude i vliv vývoje samotné ruské ekonomiky. Pokud si ruská ekonomika bude stabilně držet své tempo růstu, vzrostou i příjmy středoasijské populace z obchodů s Ruskem, pracovní síla (viz sociální vztahy níže) migrantů bude vydělávat více. Případný vstup Ruska do WTO a odstranění celních bariér mezi postsovětskými státy v rámci integračních uskupení by mohly být rovněž šancí pro posílení ruských pozic v místních

ekonomikách. Již nikdy se však nepodaří obnovit vliv v ekonomice ve své původní hegemonické podobě, jak by si to možná někteří ruští politikové a ekonomové představovali.

Mezi problémové body ekonomické spolupráce patří především absence jasně formulované a komplexní strategie rozvoje vzájemné ekonomické spolupráce. Ta probíhá dosud spíše živelným způsobem, nejrůznějšími ad hoc dohodami či politicky a ekonomicky výhodnými vzájemnými obchody. Na tento nedostatek poukazují mnozí analytici jak v Rusku, tak ve Střední Asii.⁴⁶ Na omluvu tohoto problému lze konstatovat, že (možná se spekulativní výjimkou Číny) tato strategie není zcela patrná ani u dalších konkurentů Ruska.

Humanitární faktory

Jestliže předchozí dvě oblasti se týkaly především politických a ekonomických elit ve Střední Asii a v Rusku, potom humanitární aspekty mají dopad na velkou část středoasijské populace. Pro Rusko by mohla (avšak ne vždy tomu tak je) být významná otázka zmenšující se ruské diasporu v regionu, dále problém jazyka, mediální a kulturní vliv. Z hlediska států Střední Asie (zejména Uzbekistánu, Kyrgyzstánu a Tádžikistánu) potom stojí na jednom z důležitých míst humanitárních aspektů vztahů fenomén migrace místního obyvatelstva do Ruska.

Pokud jde o otázky ruské menšiny, tak lze v zásadě konstatovat, že nadále probíhá odtok ruského obyvatelstva z regionu. Motivací jsou zejména neutěšené sociální a ekonomické poměry v jednotlivých zemích. Jistá stabilizace v tomto smyslu nastala pouze v Kazachstánu, jehož rostoucí ekonomika se vedle Ruska stává magnetem pro obchodníky a pracovní migranty z ostatních středoasijských zemích. Ruská populace zde má relativně nejlepší podmínky pro udržení, pokud budeme počítat kombinaci ekonomických faktorů a postupné stabilizace mezietnických vztahů. Ani zde však nelze hovořit o zcela ideální situaci. Výrazná nacionalizace a zdůraznění tradičních sociálních vztahů vedla v Kazachstánu, stejně jako ve všech ostatních státech regionu, k fakticky stoprocentnímu vytlačení rus-

⁴⁶ Konzultace autora v Biškeku, Almaty a Dušanbe, léto 2006. Viz také např. Zevin L. Z. – Uškova N. A., *Rossija i Central'naja Azija: problemy i perspektivy ekonomičeskich otnošenij. Vostok*, No. 2, 2005, s. 84.

kojazyčných obyvatel ze státní správy, ale i z vedení řady významných ekonomických podniků.

Dosud však ruský element často zůstává jako výkonná síla, která je svou specializací schopna reálně udržovat mechanismus v chodu, zatímco místní vedení se zabývá kumulací zisků.⁴⁷ Nejhorší situace je patrně v Turkmenistánu, kde i tito tzv. „výkonní“ Rusové byli ve své podstatné míře nahrazeni místními (a často méně kvalifikovanými) kádry. Profese s dominující ruskou populací byly případně zcela zrušeny.

Ruští analytikové již dlouho upozorňují na fakt, že otázka ruské diaspory by se mohla stát významným zdrojem nátlaku Ruska na středoasijské země. Ukazuje se však, že zájem ruského vedení využít tuto kartu je relativně nízký, což ostře kontrastuje s podobnými jevy v Pobaltí.⁴⁸ Zcela cynickou se potom jeví reakce či spíše nereakce Ruska na doslovné zbavení ruských občanů jejich majetku, práv, a dokonce i ruského občanství po jednostranném odstoupení Saparmurata Turkmenbašihho od smlouvy o dvojím občanství. Přitom právě přiměřené reakce Ruska v souvislosti s ochranou práv ruské menšiny by mohly učinit jeho vliv na postsovětském prostoru mnohem silnější. Středoasijské země totiž, na rozdíl například od Pobaltí, nemají za sebou oporu v podobě evropských a euroatlantických struktur a nemohou si dovolit v některých otázkách dobře vzdorovat.

Na poli školství se Rusku podařilo udržet si doposud velmi silné postavení. Příkladem mohou sloužit ruskojazyčná vzdělávací zařízení, která se mezi běžnou populací ve Střední Asii těší stále většímu zájmu, než jsou tyto instituce schopny přijmout. Na poli školství totiž středoasijské státy ustoupily výrazně vzad, což v Uzbekistánu a Turkmenistánu korunovala přeměna azbuky na latinku. Všeobecně se snižuje funkční i reálná gramotnost velké části obyvatel. Ruské školy naopak vydávají z hlediska místní úrovně škol kvalitní a uznávané diplomy a korupce zde obvykle bývá menších rozměrů než na místních školách. Je faktem, že větší úspěšnost může znamenat i jistou závist ze strany řady místních škol, které se podobnými výsledky nemohou pochlubit. Příkladem může sloužit například školská

⁴⁷ Charakteristický je příklad fiktivního uzbeckého podniku, jehož vedení sice vytahuje poslední modely mobilních telefonů, ale reálnou práci zastává výkonná a zkušená ruská sekretářka, která je schopna reálného pracovního nasazení, inovace a zároveň již nemá díky svému věku zájem na odjezdu ze země. Muratchanov V., Pervorodnyj grech kolonista. *Ruskije v Srednej Azii. Družba narodov*, No. 8, 2005, s. 166–167.

⁴⁸ Z mnoha vlivných statí například Medvedev R., *Russkij jazyk na prostorach SNG. Svobodnaja mysl'*, Vol. XXI. No. 12, 2005, s. 68.

krize z léta 2006 v Tádžikistánu, kdy bylo rozhodnuto o uzavření tří ze čtyř univerzit v zemi s ruskou výukou, které poskytovaly poměrně solidní vzdělání, avšak tzv. nesplnily řadu kvalifikačních předpokladů.⁴⁹ Budoucí jazykové i hodnotové vazby na Rusko podporuje i ruskojazyčná výuka na řadě místních univerzit po celé Střední Asii.

Přestože znalost ruského jazyka po rozpadu SSSR poměrně logicky poklesla, lze tvrdit, že dominance ruského jazykového, kulturního a mediálního prostředí zůstane do značné míry zachována. K tomu může sloužit řada faktů – ruská tradiční i moderní hudba zní z řady místních rádií ve Střední Asii, mnoho lidí dosud sleduje ruskojazyčnou televizní nebo filmovou produkci, téměř všechny hlavní programy ve středoasijských počítačích jsou založeny na ruském prostředí atd. Tato privilegia jsou pochopitelně rozložena velmi nerovnoměrně. Největší prostor pro rozšiřování ruského mediálního vlivu patří Kazachstánu, za kterým těsně následují Kyrgyzstán a Tádžikistán. U posledně jmenovaných je viditelná slabší znalost ruštiny na místě především kvůli tomu, že rusky hovořící část populace odjíždí za prací do Ruska nebo Kazachstánu, v němž je pro ně hlavní dorozumivací jazyk rovněž ruština. Z právního hlediska je potom ve všech uvedených zemích uzákoněn právní status ruštiny jako jazyka mezinárodní komunikace. V Kyrgyzstánu je od roku 2000 ruština dokonce uznávána jako oficiální jazyk.

Mnohem komplikovanější situace s ruštinou je v Uzbekistánu, kde je ruský mediální dopad omezován, na rozdíl od předchozích států jsou dokumenty často vydávány pouze v uzbečtině a výuka ruského jazyka ve školách je plánovitě zkracována. Nicméně i zde je přístup k ruským zdrojům stále možný, byť zdaleka již nepokrývá tak široké vrstvy obyvatel. Příjem ruskojazyčného obyvatelstva do práce je rovněž omezen na některá povolání a proces zužování prostoru pro pracovní trh ruskojazyčných obyvatel (obvykle bez znalosti uzbečtiny) bude nadále pokračovat.⁵⁰

V Turkmenistánu je ruština naopak výrazně potlačována až diskriminována, ruský mediální prostor v zemi je téměř eliminován a ruskojazyčné obyvatelstvo bylo z větší části vyhnáno z pracovních pozic.⁵¹ Přestože

⁴⁹ Koževnikova Je., *Rossijskím VUZam ne byt? Azija Pljus*, 6. 9. 2006, <http://www.asiaplus.tj/articles/42/691.html>.

⁵⁰ Muratchanov V.: op. cit., s. 164–174.

⁵¹ Podrobněji viz např. *OSCE Rapporteur's Report on Turkmenistan*. By Prof. Emmanuel Decaux. ODIHR.GAL/15/03. 12 March 2003 (v archívu autora).

i v turkmenském případě zůstává ruština teoreticky první cizí jazyk ve školách, ve skutečnosti je výuka ruštiny a především její reálná znalost u mladé generace omezena mnohem výrazněji než v ostatních zemích regionu.

Závislost středoasijských zemí na Rusku v humanitární oblasti se patrně nejvíce projevuje v oblasti pracovní migrace. Tento fenomén je typický zejména pro Tádžikistán, Kyrgyzstán a Uzbekistán. V Kazachstánu samotném spíše roste potřeba importu pracovní síly. Jakákoliv migrace z Turkmenistánu (a zvláště pokud jde o sezónní výdělků) je vzhledem k jeho momentálním vnitřním byrokratickým překážkám prakticky nemožná, ačkoliv se po smrti prezidenta Turkmenbašihho může leccos změnit.

Téměř všechny země regionu splňují celou řadu podmínek pro vznik tohoto fenoménu – poměrně slabé ekonomiky, silná vrstva obyvatel v produktivním věku, která není ve své zemi využita, relativně menší byrokratické překážky (vízová povinnost, volný výjezd z území státu) apod.⁵²

V Tádžikistánu si je prezident Rahmónov vědom, že jakékoli zhoršení vztahů s Ruskem v otázce migrace obyvatelstva by mohlo vést k velkým sociálním nepokojům pramenícím z růstu nezaměstnanosti produktivní pracovní síly, která by, na rozdíl od Ruska, nemohla dostat práci. Toto potenciální sociální napětí je ventilováno vedle vlastní propagandy o míru v Tádžikistánu a jeho „tvůrci“ také pracovní migrací. V této souvislosti přetrvává velmi silná závislost země na Rusku. Tádžikové se však na cestě za vysněným pracovním cílem dostávají i do řady potíží, které souvisejí jednak s negativním přijímáním právě Tádžiků v očích ruské populace a jednak s rostoucími rasistickými tendencemi. Pozemní cesta do Ruska je komplikována přinejmenším třemi hraničními přechody a bezpočtem vnitřních kontrol na území Uzbekistánu a Kazachstánu.⁵³ Všechny tyto aspekty jsou výraznou překážkou pro migraci, nicméně ji prozatím nedokázaly zastavit, což pouze ukazuje na bezvýhodnost situace v Tádžikistánu, stejně jako v dalších zemích Střední Asie. Nechtěná závislost na Rusku se takto stále více prohlubuje.

⁵² V této souvislosti je zajímavé rčení, které se objevilo zejména ve Fergánské kotlině a také na hranicích Uzbekistánu s Kazachstánem. Výraz „jít na záchod na uzbecký způsob“ (iditi v tualet po-uzbekski) zde znamená překročit hranici ilegálně na soukromých pozemcích tam, kde se stýkají hranice států. Na tomto místě je postavený jakoby záchod, který má východ na obě strany hranice. Na uzbecko-kazašských hranicích proběhlo v posledních letech bourání všech domů, které takto stály přímo na hranici a je vytvářeno „čisté hraniční pásmo“ několika desítek metrů, na němž nesmí stát žádná stavba.

⁵³ Viz studie Mezinárodní organizace pro migraci *Trudovyye migracii iz Tadžikistana*. IOM – NII Šark, Dušanbe, 2003, www.iom.org.

Závěr

Načrtnutý model závislosti Střední Asie na Rusku není pochopitelně ve světě nijak výjimečný a spíše potvrzuje pravidlo o dekolonizaci. I po osamostatnění dříve závislých území nebo rozpadu jednotného státu zůstává zachována silná vazba na původní hlavní centrum. Je splněna hlavní podmínka podobného vývoje – Rusko jako nástupnický stát SSSR, stejně jako bývalé koloniální velmoci typu Francie nebo Velké Británie, zůstaly ekonomicky nejsilnějšími státy svého regionu, s globálním vlivem a globálním jazykem. Rusko sice stále ekonomicky zaostává za nejspělejšími státy, nicméně je zde stále poměrně vysoká pravděpodobnost růstu v dlouhodobém měřítku. Můžeme rovněž předpokládat, že Rusko bude usilovat o udržení přímého vlivu přinejmenším na postsovětském prostoru.

Nehledě na některé výkyvy způsobené momentální situací a rostoucí konkurencí ze strany ostatních velmocí v regionu, tak existují všechny dispozice k posilování, nebo přinejmenším neoslabování ruského faktoru ve Střední Asii. Někteří autoři dokonce tvrdí, že Střední Asie je „odsouzena“ ke spolupráci s Ruskem.⁵⁴ Toto tvrzení jeví sice stopy jistého patetismu, nicméně Rusko se může stát podobným příkladem jako například Francie pro severoafrické státy, nebo Británie pro řadu zemí Commonwealthu. Pochopitelně včetně všech negativních i pozitivních jevů, které jsou s tímto spojeny a projevují se momentálně na francouzské nebo britské politické scéně (radikalizace příchodního i místního obyvatelstva na pozadí růstu vzájemné nedůvěry).

Velký význam bude mít pochopitelně i vnitřní vývoj samotného Ruska, jehož zdánlivá stabilita nemusí být rozhodně dlouhodobá, vzhledem k jiným druhům závislosti.⁵⁵ Jestliže však Rusko dokáže čelit těmto hrozbám, bude to znamenat pouze posílení vlivu v okolních regionech, včetně Střední Asie. Stejně tak je nutno zachovat určitý trend k určité systematickosti zahraniční politiky Ruska, která je bez ohledu na dílčí posuny priorit viditelná v období vlády Vladimira Putina. Klasickou problematickou otázkou pro jakýkoliv poloautoritativní režim ruského typu bude změna ve vedení země, která se připravuje na rok 2008. Nicméně i zde existuje již určitá matrice postupu a lze pouze věřit, že tato změna, ať již jakýmkoliv

⁵⁴ Lunev S. I., op. cit., s. 28.

⁵⁵ Trenin D., *Integracija i identičnost'. Rossija kak „novyj Zapad“*. Jevropa, Moskva, 2006, s. 107–109.

směrem, bude znamenat zároveň alespoň kontinuitu vývoje. Středoasijské státy, nehledě na jejich vlastní politické uspořádání, proto budou muset vždy pozorně sledovat všechny změny v Kremlu.

Summary

Dependent Independence of Central Asia

The article is aimed at the dynamics of dependence of Central Asia on Russia. It maps the development of Russia's approach towards Central Asia and growing dependency of the region in 19th century as well as the Russian/Soviet legacy in the region. Comparing these two historical periods one can conclude that Russia's supremacy over the region became an incentive. The influence of Russia/USSR had necessary modernizing effect in economical, political as well as humanitarian spheres. However, the methods of such penetration were often very artificial and even brutal. This modernizing potential ran out after the communist system stagnation and culminated with the USSR dissolution.

However, withdrawal of Russia from Central Asia after 1991 did not mean the regress of Russian influence in the region. On the contrary, the Newly Independent States were involved in the dependency on Russia more than they wished. Despite growing, but steady regression of Russian position in Central Asia, Russia stay and will stay one of the main actors on this territory. Considering the cultural and linguistic situation in Central Asia, Russia still plays the role of cultural and economic mediator of any potential modernization.

TURKMENISTÁN: ANALÝZA VNITROPOLITICKÉHO VÝVOJE PO ROCE 1991¹

JAN ŠÍR

Mezinárodní kontext

Turkmenistán se rozprostírá v jihozápadní části Střední Asie, s hranicemi v podstatě danými přírodními bariérami, a to na severu okrajem plošiny Ust'-Jurt, na severovýchodě a východě povodím nejdelšího toku středoasijského regionu Amudarji, na jihovýchodě hřbety Kugitangtau, pozvolna přecházejícími na jihu v hřebeny Kopet-Dag, a na západě břehy Kaspického moře. Na severu Turkmenistán hraničí s Kazachstánem (délka společné hranice 379 km), dále na severu až na východě s Uzbekistánem (1621 km), na jihovýchodě pak s Afghánistánem (803 km), konečně na jihu s Íránem (1180 km). V případě aplikace norem úmluvy OSN o mořském právu z roku 1982, vedoucí k uvažovanému rozdělení Kaspického moře podél tzv. středových linií (podle principu ekvidistance sousedních, resp. protilehlých států) na národní sektory pod výlučnou svrchovaností toho kterého pobřežního státu, může navíc získat společnou námořní hranici (na šelfu) s Ázerbájdžánem. Celková rozloha této teritoriálně čtvrté největší republiky bývalého Sovětského svazu (jakkoli s problematickým

¹ Studie byla původně zpracována v rámci výzkumného grantu ministerstva zahraničních věcí České republiky č. RB 15/6/02 „Společensko-politický vývoj v postsovětských republikách Střední Asie v mezinárodním kontextu“. Autor vyjadřuje tímto svůj dík zadavateli grantu za laskavou finanční podporu, jakož i za souhlas s publikací dílčích výsledků projektu. Data odrážejí stav věcí k lednu 2003.

demografickým potenciálem) na souši činí 488 100 km², z toho však více než čtyři pětiny území pokrývá těžko přístupná, řídko obydlená písečná poušť. Prakticky celé území státu spadá do nejužší zóny ekologické katastrofy transregionálního rozsahu (vysychání Aralského moře).²

V geopolitickém ohledu Turkmenistán zjevně nedosahuje významu svých středoasijských sousedů, přesto od získání nezávislosti poutá zvýšenou pozornost jak regionálních, tak globálních aktérů. První faktor strategického významu Turkmenistánu tvoří jeho surovinové bohatství, zvláště zemního plynu, jehož ověřené a odhadované zásoby mohou v případě zpřístupnění na světových trzích diverzifikovat zdroje importu energetických surovin, a tím přispět k stabilizaci jejich vyvážené distribuce v globálním měřítku. Druhý pak představují bezpečnostní rizika pro situaci v geopoliticky křehkém regionu (pašování narkotik, terorismus, religiózní fanatismus) plynoucí z faktu mnohasetkilometrové a – po průlomu hnutí Tálibán na severoafghánské frontě v létě 1996, spolu s odchodem ruských vojsk z Turkmenistánu – nanejvýš sporadicky strážené hranice s dlouhotrvajícím násilím zmítaným Afghánistánem. Po celá 90. léta nicméně Turkmenistán neměl shodou okolností (uzavřená geografická poloha, diskriminační politika monopolního tranzitéra, nízká atraktivita plánovaných projektů s ohledem na kapitálovou náročnost v podmínkách málo transparentního prostředí pro investiční činnost) příležitost prosadit svůj exportní potenciál na světových trzích.³ Nezdár mezinárodního společenství po 11. září 2001 přimět Turkmenistán k aktivnímu angažmá po boku mocností v boji proti teroristickým základnám Tálibánu navíc odhalil limity možného vlivu Západu na dění v zemi.⁴

² CIA, *The World Factbook. 2001. Turkmenistan*. URL <http://www.odci.gov/cia/publications/factbook/geos/tx.html> [12. 4. 2002].

³ Budeme-li brát za pravdivá slova někdejšího ministra zahraničních věcí a osobního zmočněnce prezidenta Turkmenistánu pro otázky Kaspického moře Borise Šichmuradova, zkrachovala realizace projektu transkaspického plynovodu na neústupnosti hlavního vyjednaváče na turkmenské straně dále slevit ve vztahu k potenciálním americkým investorům z požadavku půlmiliardové blíže nespecifikované platby na zvláštní účet předem jako podmínky pro konečný souhlas turkmenského státu se zahájením stavby. Šichmuradov v interview pro Radio Svobodná Evropa Radio Svoboda z počátku listopadu 2001, *RFE/RL Turkmen Report*, 11 November 2001.

⁴ Mezinárodní koalice pod vedením Spojených států (ač o to formálně žádalo pouze Německo) ve své snaze získat od Turkmenistánu povolení k rozmístění základen na jeho území prokázala poměrně flexibilní přístup. Vedle nabídky finanční asistence ze strany západních institucí byl Turkmenistán po intervenci ze strany U.S. State Departmentu vyškrtnut z kongresového seznamu sedmičky „zvláště rizikových států“ (*states of particular concern*), v nichž jsou brutálně pošlapávána občanská práva v oblasti svobody vyznání.

Na mezinárodní scéně Turkmenistán od samotného vzniku státu kráčí cestou tzv. „pozitivní (někdy také „konstruktivní“) neutrality“, západními komentátory a analytiky zpravidla zaměňovanou za izolacionismus. Právní základ pro praktikovanou linii tvoří ústavní zákon O trvalé neutralitě Turkmenistánu z 27. prosince 1995. Mimo to byla turkmenská „neutralita“ uznána i na některých mezinárodních fórech. Explicitně byla zmíněna zejména v Islámábádské deklaraci o výsledcích třetího summitu hlav států a šéfů vlád zemí Organizace ekonomické spolupráce z 15. března 1995 a v Závěrečném dokumentu 11. konference hlav států a šéfů vlád zemí Hnutí nezúčastněných z kolumbijské Cartageny z 20. října 1995. Následně byla potvrzena rezolucí Valného shromáždění Organizace spojených národů Trvalá neutralita Turkmenistánu u příležitosti 50. řádného zasedání VS OSN 12. prosince 1995. V souladu s deklarovanými principy Turkmenistán vzal na sebe politicko-právní závazky nepodílet se na činnosti vojenských bloků, svazů ani mezistátních organizací majících nadstátní struktury nebo předpokládajících kolektivní zodpovědnost kontrahentů, stejně tak jako nezačínat válku ani ozbrojené konflikty a ani se jich neúčastnit (s výhradou práva na sebeobranu), jakož i v době míru se zdržet diplomatických či jiných kroků, které by mohly vést k válce nebo k takovému konfliktu. Logicky Turkmenistán nepřipouští ani dislokaci cizozemských základů na vlastním území státu.

V oblasti zahraničně ekonomických vztahů koncepci „pozitivní neutrality“ doplňuje tzv. strategie „otevřených dveří“, sledující upevnění hospodářských základů nezávislosti státu cestou zajištění bezpečného a nerušeného přístupu pro vlastní zdroje, včetně palivo-energetických, na světové trhy, čehož klíčovou součástí je potenciální diverzifikace transportních koridorů. Strategie vychází z předpokladu, že Turkmenistán disponuje dostatečným objemem zásob zemního plynu a ropy pro souběžnou realizaci několika alternativních, vzájemně se doplňujících transregionálních a transkontinentálních produktovodů různými směry s tím, že jejich budování zároveň může sloužit stimulem rozvoje regionální spolupráce a mírového urovnání vnitrostátních i mezistátních konfliktů.⁵ Turkmenistán je

⁵ Zvažovány jsou, resp. byly tak zejména projekty plynovodu Turkmenistán–Írán–Turecko–Evropa, Turkmenistán–Írán–Turecko, Turkmenistán–Írán, projekt transkaspického plynovodu po dně moře přes Ázerbájdžán a Gruzii do Turecka, dále projekt plynovodu Turkmenistán–Kazachstán–Čína–Japonsko, v souvislosti s postupnou stabilizací situace v Afghánistánu pak opětovně rovněž projekt plynovodu Turkmenistán–Afghánistán–Pákistán (s možným prodloužením do Indie), stejně jako projekt ropovodu Turkmenistán–Írán–Perský záliv, včetně vývozu ropy formou výměny ekvivalentního množství (*swap*).

proponentem vytvoření mezinárodně právního režimu garantujícího bezpečnost a nerušenost tranzitu surovin mezistátními potrubními systémy s přihlédnutím k zájmům států-producentů, států-tranzitérů a koncových odběratelů, tak aby byla, slovy prezidenta Turkmenbašihho, vyloučena možnost využívání přepravní infrastruktury jako „nástroje politického nátlaku a ekonomického diktátu“.⁶ S ohledem na omezení daná vlastním pojetím závazků vyplývajících ze statutu neutrálního státu ovšem veškeré svoje iniciativy v tomto směru přednáší na půdě OSN. Primát OSN totiž Turkmenistán bezpodmínečně uznává. OSN je též jediným „garantem“ jeho „unikátního“ mezinárodního postavení.

Neutralita Turkmenistánu má hluboký vnitřní rozměr. Představuje nejen hlavní ideologický triumf postkomunistického režimu Turkmenbašihho, ale, ve smyslu trvale fungující mezinárodní izolace před „rušivými vlivy“ zvenčí, též nezbytnou podmínku jeho přežití.

Sociální struktura

Navzdory nastoupenému exodu netitulárních (zejména slovanských) národností lze předpokládat, že Turkmenistán je a ještě nějakou dobu zůstane mnohonárodnostním státem. Podle výsledků posledního sovětského sčítání lidu k prosinci 1989 z celkového počtu 3,522 milionu obyvatel republiky tvořili 72 % etničtí Turkmeni, následováni národnostní menšinou Rusů (9,5 %), Uzbeků (9 %), Kazachů (2,5 %), jakož i (s méně než 1 % sestupně dále) Ázerů, Tatarů, Beludžů, Arménů, Ukrajinců aj.⁷ Podle

⁶ Z projevu prezidenta Turkmenistánu Saparmurata Turkmenbašihho pro summit tisíciletí OSN pod názvem Turkmeny, Turkmenistan, mir: tysjačiletija i XXI vek, svjaz' vremen i civilizacij. K otkrytiju Assamblei Tysjačelelitija OON, *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 18. srpna 2000. Pozn.: Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy, vlastním jménem Saparmurat Atajevič Nijazov, nar. 1940. Čestný titul *Türkmenbaşy* (turkm. Hlava Turkmenů) byl Saparmuratu Nijazovovi udělen z rozhodnutí parlamentu během zasedání nejvyššího zastupitelského orgánu moci lidu Turkmenistánu Halk maslahaty v říjnu 1993. Přídomek *Beýik* (Veliký) pak obdržel usnesením VI. výroční konference Turkmenů světa v květnu 2001. V oficiálním styku, např. pod svými dekrety, se však turkmenský prezident, jehož si málokdo v Turkmenistánu dovolí veřejně titulovat jinak než jako *Serdar* (Vůdce), obvykle ještě alespoň s dvěma přívlasky typu Spravedlivý a moudrý, ze skromnosti nadále podepisuje pouze jako Saparmurat Turkmenbaši.

⁷ Celkem žilo v roce 1989 na území dnešního Turkmenistánu více než sto národností, přitom je zvláště nutno upozornit na kompaktní osídlení etnických Uzbeků a Kazachů při hranicích Turkmenistánu s tou kterou sovětskou, resp. postsovětskou republikou. K demografic-

v lednu 1996 oznámených dílčích výsledků sčítání lidu z ledna 1995 z celkem údajně 4 483 tisíc obyvatel již nezávislého státu zaujímali etničtí Turkmeni celých 77 %, Uzbekové pak 9,2 %, Rusové 6,7 %, Kazaši 2 % atd.,⁸ podrobné výsledky cenzu však zveřejněny nebyly, a ani citované dílčí se od roku 1998 nepublikují. Mezitím v únoru 1999 Turkmenistán přivítal na svět pětimiliontého občánka,⁹ v únoru 2001 prezident Turkmenbaši v první verzi svojí „posvátné knihy“ stanovil celkový počet obyvatel státu na 5,5 milionu (z toho 91 % mělo připadat na etnické Turkmeny, další 3 % na Uzbeky, 2 % na Rusy),¹⁰ konečně v červenci 2002 podle zprávy národního statistického úřadu dosáhla populace Turkmenistánu 5,725 milionu osob,¹¹ ačkoli podle materiálů turkmenské ambasády v Taškentu již k říjnu 2001 měla čítat „zhruba šest milionů“.¹² Shora uváděná data turkmenské provenience, nekriticky přejímaná některými mezinárodními agenturami,¹³ ovšem nejsou sdílena všemi experty. Např. podle odhadů CIA k červenci 2001 činil celkový počet obyvatel Turkmenistánu „jen“ 4,603 milionu (bez vlastní specifikace národnostního složení),¹⁴

kým trendům v prostoru bývalého Sovětského svazu na sklonku jeho existence podrobně viz Barbara Anderson and Brian D. Silver, Demographic Sources of the Changing Ethnic Composition of the Soviet Union, *Population and Development Review*, 15, 1989, No. 4, str. 612–663.

⁸ *Nezavisimaja gazeta*, 16. února 1996.

⁹ Šťastní rodiče Džepbarovovi z kaspického Turkmenbaši pojmenovali děvčátko, narozené přesně v den státního svátku prezidentových narozenin, Gurbansoltan na počest matky Saparmurata Turkmenbašiho, zemřelého roku 1948. Cf. Allaš Batyrov, Nas pjat' millionov! Demografičeskij portret turkmenistancev, *Press-Kur'jer Turkmenbaši*, 7 (1999). URL <http://www.tmpress.gov.tm/vol7_5millions.html> [5. 10. 2000].

¹⁰ Z projevu Saparmurata Turkmenbašiho před X. zasedáním lidového shromáždění dne 18. února 2001 u příležitosti prezentace první verze „posvátné knihy“, *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 14. dubna 2001. V konečné verzi knihy, oficiálně dopsané dne 12. září 2001, zůstaly citované údaje zachovány. Cf. Saparmyrat Türkmenbaşy, *Rubnama* (Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2001), str. 152.

¹¹ Za god čislennost' naselenija Turkmenistana uveličilas' na 5 %, *Internet-gazeta Turkmenistan.ru*, 30. července 2002. URL <<http://www.turkmenistan.ru/print.cfm?r= 2&d=1986>> [30. 7. 2002].

¹² Posol'stvo Türkmenistana. Nezavisimost' Turkmenistana – istoričeskaja vecha XX veka. URL <<http://www.infof.uz/turk3.html>> [22. 4. 2002].

¹³ Srv. např. demografické ročenky OSN. 1999. *Demographic Yearbook. Annuaire démographique* (New York: United Nations, Nations Unies, 2001), str. 122. Jako neméně nepoužitelné v tomto ohledu se jeví i údaje poskytované (vesměs za úplat) Mezinárodním statistickým výborem Společenství nezávislých států.

¹⁴ CIA. The World Factbook. 2001. Turkmenistan. URL <<http://www.odci.gov/cia/publications/factbook/geos/tx.html>> [12. 4. 2002].

s ohledem na stávající demografické trendy však mohou být i tyto odhady výrazně nadhodnoceny.¹⁵

Dostupné údaje, resp. odhady, včetně oficiálních statistických dat turkmenské provenience, dále ukazují na vysoký podíl rurálního obyvatelstva (až 55 % celkové populace státu). Odráží to významná sociální *cleavages* mezi městem a vesnicí. Turkmenská populace je tradičně pastevecká, polokočovná, výjimečně zemědělská, a ačkoli prošla v období posledních desetiletí pod ruskou, resp. sovětskou nadvládou procesem sedentarizace a (méně již) urbanizace, stále má jen slabě vyvinutý vztah k městské kultuře. Kromě metropolitního Aščábádu (Aşgabat) se tak Turkmenistán ani dnes nemůže pochlubit více než dvěma stotisícovými městy (Türkmenabat, Daşoguz) a dvěma dalšími (Mary, Balkanabat), která se k tomuto počtu blíží. Města jsou, resp. typicky byla centrem ruské diaspory popř. národní (ze značné části rusifikované) inteligence, v zásadě vzdělané, kulturní, s místy až evropskou mentalitou. Oproti tomu ve venkovských oblastech země populace nadále tíhne k tradičnímu způsobu života a ve svém jednání se orientuje spíše na tzv. východní hodnoty (stálost, semknutost rodu kolem náčelníka, poslušnost vůči autoritám aj.). Vlivem prosazované politiky „turkmenizace“ všech sfér společenského života se sice rozdíl mezi vesnicí a městem, zdá se, v posledních letech opět stírají, ovšem ve prospěch vesnice, se všemi sociálně regresivními jevy z toho plynoucími.¹⁶

Specifickým (statisticky nepodchyceným) znakem sociální struktury Turkmenistánu je přežívající tribální rozdělení většinové populace. Jako celek je turkmenská populace (s obecně slabou etnickou identitou) rozdělena do více než dvou desítek konkurenčních, vnitřně dále značně diferencovaných kmenů a rodových svazů, které si jako etnografické skupiny dodnes uchovaly řadu osobitostí (v nářečí, v předávaných legendách, v zvycích, v oblákání u dívek) a které i díky vysoké míře endogamie, k níž para-

¹⁵ Vynikající úvod do demografické problematiky postsovětského Turkmenistánu, včetně facsimile osobních instrukcí prezidenta Nijazova z roku 1993 s cílem dodatečných úprav zveřejňovaných údajů směrem nahoru (v daném jednom případě o 300 tisíc osob), podává Šochrat Kadyrov, *Rossijsko-turkmenskij istoričeskij slovar'. V dvuch tomach* (Bergen: Biblioteka al'manacha Turkmeny, tom 1–j, 2001), str. 67–74, 450–453.

¹⁶ Další sociální *cleavages*, např. náboženská, se mohou s výše uváděnými překrývat a navzájem posilovat, nejsou však tolik významná jako v jiných státech středoaasijského regionu. Islám jako faktor politické mobilizace obyvatelstva v Turkmenistánu hrál dosud jen marginální roli.

doxně přispívají utužující se restriktce v oblasti pohybu osob po území státu,¹⁷ tvoří svým způsobem geneticky uzavřená společenství s pevným regionálním ukotvením. Projevy tribalismu jsou opět patrné především ve venkovských oblastech země, zasažených rusifikací, jakož i modernizačními vlivy, jež s sebou ruská kolonizace přinesla, méně než města. S pádem sovětského zřízení, který katalyzoval určitou renesanci indigenních vzorců sociální interakce (provázeným masovou emigrací evropských národností), se však vědomí klanové příslušnosti zdá i ve městech být na vzestupu. Rostoucímu významu tohoto jevu může nasvědčovat i negativní pozornost, jíž se mu dostává ve vystoupeních prezidenta Turkmenbaših, považujícího mezirodové a kmenové třenicе dokonce za druhý kritický (po inkompetenci vůdce) faktor potenciální destabilizace, až dezintegrace Turkmenistánu.¹⁸

V rámci stávajících hranic nejpočetnějším a opětovně nejvlivnějším turkmenským kmenem jsou Teke, obývající v současnosti především centrální (oblast Achalu, včetně metropole Aščábádu) a jihovýchodní (mervskou oasu, povodí Murgabu) provincie Turkmenistánu. Přitom pásma na jihu oblasti Mary, podél afghánské hranice, je spolu s maryjskými Teke osídleno příslušníky některých menších kmenů (zejména Sálor a Sárýk). V západních krajích (v oblasti Balkánu), bohatých na naleziště ropy a plynu, oproti tomu tvoří většinu Jomutové, popř. s nimi spříznění (na jihozápadě země, v povodí Sumbaru) Göklenové. Jomutské osídlení rovněž převažuje na severu Turkmenistánu, tj. v tašauzské oblasti, která je současně centrem osídlení některých dalších kmenů (Čovdur, Karadašly), především ale etnické menšiny chórezemských (chivských) Uzbeků. Na severovýchodě a východě země, z etnografického hlediska v možná nejpestřejší oblasti Lebap, zase početně převládají Ersáry, po pravém břehu řeky ovšem významná část populace žije ve smíšených manželstvích s Uzbeky z přílehlajícího Uzbekistánu se spádovým centrem v dřívě metropolitní Buchaře.¹⁹ Naznačené rozložení je dále rozrušováno imigrací původně turkmenské populace ze sousedních zemí s tradičně

¹⁷ Od září 2000 dochází k zřizování tzv. pohraničních zón se vstupem na zvláštní povolení (většina reálně obývaného území státu), a tím i k omezování možnosti samotného opuštění hranic administrativní oblasti hlášeného trvalého pobytu na zvláštní povolení. V květnu 2002 navíc byla namísto tímto zrušené dopravní policie kontrolou veškerých komunikačních tepen v zemi pověřena armáda (údajně méně zkorumpovaná).

¹⁸ Cf. Türkmenbaşy, *Rubnama*, str. 273.

¹⁹ Autorův terénní výzkum v letech 2000 a 2001.

zakořeněnými patriarchálními strukturami, zvláště uprchlíků z válkou sužovaného Afghánistánu (Ersáry, méně Jomut), čemuž režim Turkmenbašihovo čelí represemi.²⁰

V celostátním kontextu jsme od dosazení nového prvního tajemníka republikové komunistické strany v polovině 80. let svědky nepřetržité konsolidace pozic achalských Teke. Ta měla zpočátku, jelikož byla spojena s odstraňováním předperestrojkových elit, pocházejících zejména z čardžouské oblasti, spíše plíživý charakter,²¹ nicméně zvláště od získání nezávislosti přechází v otevřené formy dominance, způsobem ne nutně citlivým vůči konkurenčním kmenům. V rovině oficiální symboliky, resp. ideologie (odhlédneme-li od originálního výkladu „národních“ dějin v prezidentově „posvátné knize“) tak např. na státní vlajce Turkmenistánu vybraným kobercovým vzorům vévodí právě vzor Achalteke.²² Uprostřed státního znaku se vyjímá prezidentův hřbec achalteckého plemene.²³ „Mekka Turkmenů“ – bombastická poutní mešita Saparmurata *bádží* – byla vztyčena v prostoru zbořené pevnosti v Geok-Tepe (Gökdepe) na místě památného masakru achalských Teke expedicí gen. Skobeleva z roku 1881.²⁴ Obdobně, zatímco v Achalu se víceméně drží historická toponyma, v oblastech s převážujícím osídlením rivalizujících kmenů jsou původní geografické názvy vytěšňovány jménem Saparmurata Turkmenbašihovo, popř. jeho rodičů.²⁵ Ekonomickou

²⁰ Dokumenty k extradiici uprchlíků z řad afghánských Turkmenů z Turkmenistánu úřadům Tálibánu viz Vitalij Ponomarev, Nikolaj Mitrochin, *Turkmenistan: gosudarstvennaja politika i prava čeloveka 1995–1998* (Moskva: Pravozaščitnyj centr Memorial, 1998), str. 113–116.

²¹ Uznávanou hlavou čardžouského klanu byl dlouholetý první tajemník komunistické strany Turkmenské sovětské socialistické republiky a Brežněvův chráněncem Muchammetnazar Gapurov, spravující Turkmenistán v letech 1969 až 1985.

²² Zakon Turkmenistana O Gosudarstvennom flage (novaja redakcija), *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 25. ledna 2001.

²³ Zakon Turkmenistana O Gosudarstvennom gerbe (novaja redakcija), *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 28. prosince 2000. Hřbec Janardag (Janar Dag – Altyn Dag neboli Zlatý kůň zlatého věku) se oficiálně narodil v den konání referenda o nezávislosti Turkmenistánu 26. října 1991 v osobní stáji prezidenta Nijazova (Turkmenbašihovo). Mají v Aščábádě několik pěkných soch.

²⁴ Jednalo se dlouho o největší svatostánek v regionu Střední Asie. Na podzim roku 2004 však měla být překonána dokončením stavby megalomanské mešity v prezidentově rodné vesnici Kipčaku (Gypjak).

²⁵ Data týkající se nových geografických názvů v Turkmenistánu, evidentně ovšem ke stavu před prosincem 1999, kdy byla zasedáním lidového shromáždění sankcionována zatím poslední větší známá vlna, jsou k stažení na stránkách turkmenského *TmT Magazine*. Cf. Turkmenistan: novyje geografičeskije nazvanija. URL <<http://www.sibnet.tm/print.php?sid=3336>> [5. 4. 2002].

nadvládu Achalu demonstruje okázalé bohatství mramorové metropole Ašchábádu (kontrastující se situací prakticky kdekoli mimo ni). Uplatňovanými nařízeními vyžadujícími genealogické prověrky (lustrace tři generace nazpět) uchazečů o místo na univerzitách a ve státní správě se zase zdají být ošetřeny kádrové otázky.²⁶

Uzavřený charakter nejužšího, v etnickém či subetnickém plánu nesourodého vedení kolem Saparmurata Turkmenbašiho, jenž se dlouho profiloval jako celonárodní vůdce stojící mimo klanové struktury, resp. nad nimi (Turkmenbaši = Hlava *všech* Turkmenů), jakož i obecně represivní charakter režimu staví pronikání klientelských vazeb na nejvyšší místa v mocenské hierarchii určitou hráz.²⁷ Na nižších úrovních, v podmínkách vyspělé kultury nepotismu, je ovšem rodový či místní původ jedince často rozhodujícím kritériem pro obsazování (přidělování) míst a další postup v sociálních strukturách, včetně státní správy. V případě pokračování státní politiky preferující oblast Achalu, o niž se stávající režim opírá, zvláště co se týče nerovnoměrné distribuce národního bohatství, to může vést k latentnímu budování opozičních bašt na regionální bázi, a tím i k nárůstu odstředivých tendencí ve státě. Nutnost hledání nové rovnováhy mezi jednotlivými klanovými strukturami pak nevyhnutelně nastane (pokud do té doby nebudou vyvinuty efektivní mechanismy pokojného předání nejvyšší moci v zemi) nejspíše při odchodu Saparmurata Turkmenbašiho z čela státu, jakož i v případě jakéhokoli uvolnění (otevření) politického systému, což s sebou může nést určitá rizika pro fungování klíčových centrálních struktur v období zvýšených nároků na celospolečenskou stabilitu.

²⁶ Zakon Turkmenistana O podbore gosudarstvennyh rukovoditelej i dolžnostnyh lic na gosudarstvennuju službu v Turkmenistane, *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 24. srpna 2002.

²⁷ Šéfové administrace prezidenta a prezidentovi osobní poradci Aleksandr Žadan a Viktor Chramov se hlásí k ašchábádské židovské (ruskojazyčné) komunitě. Hlavní prezidentův představitel pro otázky zahraničního obchodu a ředitel firmy *Merhav* (kontraktor miliardové investice na rekonstrukci strategické ropné rafinerie v Turkmenbaši) je držitelem izraelského státního pasu na jméno Josif Majman. Představitel prezidenta Turkmenbašiho pro otázky palivo-energetických zdrojů Ahmet Čalyk je etnický Turek. Někdejší dlouholetý ministr zahraničních věcí (v letech 2001 a 2002 ústřední figura turkmenské exilové opozice) Boris Šichmuradov je zase po matce Armén. Některá klíčová místa v mocenských (silových) strukturách jsou navíc dodnes okupována vrstvou tzv. Euroturkmenů (rusifikovaných Turkmenů původem z měst, se sovětskou socializací, popř. s ruským vzděláním, s dlouhodobou kariérou v sovětských strukturách, s evropskou manželkou atp.), obecně tudíž se slabší tribální afilací), k jakým dříve snad bylo možno řadit prezidenta Turkmenbašiho.

Státní zřízení

Politicko-právní zřízení nezávislého Turkmenistánu svým způsobem nabourává klasickou představu striktně prezidiálního režimu. Postkomunistická ústava státu, přijatá Nejvyšším sovětem Turkmenistánu již 18. května 1992, ve znění pozdějších novelizací na jedné straně definuje Turkmenistán jako „demokratický, právní a světský stát, v němž je státní zřízení realizováno ve formě prezidentské republiky“ (čl. 1).²⁸ Základní zákon nezastírá ani mírnou inspiraci idejemi liberální demokracie Západu, jako je tomu v pasážích, které za jediný zdroj státní moci označují suverénní lid (čl. 2), stipulují trojí dělbu moci (čl. 4) nebo garantují rovnost občanů před zákonem nezávisle na jejich pohlaví, národnosti, jazyku, původu, sociálním statutu, náboženském a politickém přesvědčení nebo stranické příslušnosti (čl. 17 a 18). Nominálně dokonce ústava zaručuje i některá další v demokratickém světě uznávaná a respektovaná lidská a občanská práva a svobody, jako je právo každého na život (čl. 20), nedotknutelnost vlastnictví (čl. 9), svobodu vyznání (čl. 11), svobodu projevu (čl. 26), v omezené míře též svobodu shromažďování (čl. 27) nebo sdružování (čl. 28). Obdobně jako v ostatních republikách Střední Asie jsou však ustanovení tohoto druhu značně formalizována.

Na druhé straně ústava nicméně obsahuje přímo řadu konkrétních ustanovení (rezidujících v některých případech ještě z dob Sovětského svazu), která shora jmenované principy demokratického právního státu relativizují. Systematické potírání nekonformních elementů společnosti ze strany orgánů státní moci tak např. nachází předně oporu v čl. 19 ústavy Turkmenistánu, vykazujícím realizaci základních práv a svobod do mantinelů daných „požadavky morálky, veřejného pořádku“, jakož i „zájmy národní bezpečnosti“. Teorie suverenity lidu dále může narážet na praktické limity v ustanovení čl. 70 ústavy, jež implikuje možnost prakticky arbitrárního (bez nutnosti naplnění eventuálních zákonných podmínek) zbavení kteréhokoli člena parlamentního sboru jeho poslaneckého mandátu. V neposlední řadě stojí za zmínku čl. 55 ústavy, stanovující, že „prezidentem může být zvolen (výlučně) občan Turkmenistánu z řad (etnických) Turkmenů trvale žijící v Turkmenistánu“. Tímto způsobem ústava efektivně, na základě problematických etno-nacionálních kritérií, zbavuje přísluš-

²⁸ *Konstitucija Turkmenistana* (Ašchabad: Izd-vo Turkmenistan, 2000). Ústavní reforma v Turkmenistánu probíhala u příležitosti VI. a IX. celonárodního zasedání Halk maslahaty 27. prosince 1995 a 27. až 29. prosince 1999.

níky národnostních menšin (představujících navzdory dlouhodobým demografickým trendům stále až pětinu celkové populace země), jakož i zástupce exilové opozice byt' jen hypotetické možnosti ucházet se o nejvyšší exekutivní úřad v zemi.²⁹

Osobitý přínos turkmenské školy k novodobé teorii a praxi konstitučního práva představuje institut tzv. lidového shromáždění (*Halk maslahaty*), které je v souladu s čl. 45 ústavy „nejvyšším zastupitelským orgánem moci lidu“ v zemi. Mezi kompetence tohoto tělesa, složeného (čl. 48) – vedle poslanců parlamentu a nejasně delegovaných lidových zástupců (*balk wekillerleri*) – též z předsedy nejvyššího soudu, generálního prokurátora, členů kabinetu ministrů, hlav (*bäkim*) administrativních oblastí (*welaýat*), primátora Aščábádu, jakož i hlav (*bäkim*) rajonů (*etrap*), hlav (*arçyn*) měst (*şäher*) a ostatních oblastních a rajonních center (tj. všech v souladu s ústavou jmenovaných a odvolávaných prezidentem), spadá zejména přijímání a změny ústavy, formování ústřední volební komise, organizace všech lidových hlasování a voleb, jakož i dohled nad nimi, dále vypracovávání doporučení stran hlavních linií ekonomického, sociálního a politického rozvoje země, změny státních hranic a administrativně teritoriálního členění, ratifikace, resp. denonsace mezinárodních paktů a smluv nebo vyhlášení války či uzavírání míru (čl. 50). Činnost *Halk maslahaty*, jehož rozhodnutí mají pro ostatní složky státní moci, včetně prezidenta, obligatorní charakter (čl. 51),³⁰ řídí (čl. 53) prezident.³¹

²⁹ Vzhledem k faktickému zrušení prezidentských voleb v souvislosti s doživotním prodloužením mandátu Saparmurata Turkmenbašiho v prosinci 1999 (viz níže) se ale tato otázka přesunula již zcela do roviny akademických debat.

³⁰ Teoreticky dokonce, v případě vznesení ústavní žaloby, *Halk maslahaty* může prezidentovi pravomocně vyslovit nedůvěru. Zdárné završení takovéto procedury v praxi nicméně značně komplikuje fakt, že výrazně více než kvalifikovaná většina dvou třetin členů *Halk maslahaty*, potřebná k uvažovanému vypsání referenda o následném odvolání prezidenta z funkce, je v souladu s toutž ústavou přímo jmenována a odvolávána prezidentem.

³¹ Většina relevantní literatury západní provenience pokládá institut *Halk maslahaty* za zákonodárné těleso, ne-li dokonce za jakousi druhou (horní) komoru turkmenského parlamentu. Podle našeho názoru je však takové pojetí, navzdory nezpochybnitelným, vskutku ohromným intervencím *Halk maslahaty* do legislativního procesu, neúplné. Neodpovídá totiž ani dikci turkmenské ústavy v kterémkoli z jejích znění, stavící institut *Halk maslahaty* spíše nad obvyklé tři větve státní moci, ani realitě (jednoznačná dominace exekutivní složky shromáždění v podobě absolutní autority osoby prvního a doživotního prezidenta nezávislého neutrálního Turkmenistánu Saparmurata Turkmenbašiho). Od XIII. celonárodního zasedání *Halk maslahaty* z 30. prosince 2002 (proces s Borisem Šichmuradovem a spol.) navíc zřetelně vystupuje do popředí soudní komponenta shromáždění.

Rozsáhlé pravomoci ústava poskytuje osobě prezidenta, který vedle výkonu klasických funkcí hlavy státu – jako je řízení zahraniční politiky a reprezentace státu navenek, vrchní velení ozbrojených sil, předkládání státního rozpočtu nebo výročních zpráv parlamentu (čl. 57) – plní i některé další. Jako hlava exekutivy prezident zejména předsedá kabinetu ministrů, jehož členy jmenuje a odvolává bez kontrasignace (čl. 75 a 76). Výrazně ovšem vstupuje i do legislativního procesu, a to ať již přímo – mj. vydáváním vlastních dekretů s platností zákona (čl. 58) –, nebo prostřednictvím Halk maslahaty – např. při vypisování všelidových hlasování. Prezident rovněž jmenuje a odvolává představitele regionální správy až po úroveň hakimů, resp. obecních arčynů, kteří jsou tak zodpovědní výlučně hlavě státu (čl. 81), a se souhlasem parlamentu také generálního prokurátora nebo předsedu nejvyššího soudu (čl. 67). Institut dočasně jmenování soudců (*kazy*) všech úrovní (čl. 102) zajišťuje prezidentu nezanedbatelný vliv ve sféře judikatury.³² Formální absence institutů analogických našemu ústavnímu soudu, popř. veřejnému ochránci lidských práv dále podtrhuje význam turkmenské hlavy státu coby garanta dodržování ústavnosti a zákonnosti v zemi (čl. 57).

Původně zákonodárný orgán (čl. 62) ztělesňuje jednokomorový parlament (*Mejlis*), sestávající z padesáti poslanců, kteří jsou formálně voleni v jednomandátových teritoriálních obvodech na dobu pěti let (čl. 63). Mezi kompetence parlamentu, vedle limitovaných legislativních funkcí – medžlis může v souladu s čl. 66 ústavy postoupit v slabě specifikovaných případech svoje právo vydávat zákony prezidentu republiky (čehož je také hojně využíváno v praxi), svých prvotních pravomocí jako přijímání ústavních zákonů se navíc již v roce 1999 jednomyslně zřekl ve prospěch Halk maslahaty –, jmenovitě ústava řadí vypisování voleb, schvalování programu činnosti vlády, schvalování rozpočtu, zřizování státních vyznamenání, resp. udělování vyznamenání, jakož i jiných čestných titulů, řádů a hodností prezidentovi, mimo to – poněkud netradičně – rovněž interpretaci zákonů, výkon dohledu nad jejich plněním (prostřednictvím kabinetu ministrů), jakož i určování souladu normativních aktů orgánů státní moci a správy s ústavou (čl. 67). Medžlis má dále právo se kvalifikovanou většinou usnést na vlastním rozpuštění, může ale být také

³² V praxi, ačkoli ústava takovou možnost explicitně nepředvídá (ovšem ani nezakazuje), prezident rovněž odvolává soudce všech úrovní i před vypršením jejich pětiletého funkčního období.

rozpuštěn (čl. 64) na základě referenda nebo z rozhodnutí prezidenta, pokud během šesti měsíců nezvolí svoje řídicí orgány³³ nebo pokud dvakrát v průběhu osmnácti měsíců vyjádří nedůvěru kabinetu ministrů (jemuž předsedá prezident). Rozpory mezi parlamentem a kabinetem ministrů řeší prezident (čl. 67).

V souladu s nepsanou praxí, tak jak se postupně vyvinula v průběhu 90. let, jsou klíčová státní rozhodnutí oficiálně činěna, resp. dodatečně sankcionována tzv. celonárodním sněmem – de facto rozšířeným zasedáním Halk maslahaty. Shromáždění, čítající od zprovoznění paláce duchovnosti (*Ruhyyet*) v Aščábádě v roce 1999 až tři tisíce lidí, je svoláváno ad hoc, v závislosti na projednávané agendě. V průměru se však schází jednou ročně³⁴ a vedle členů Halk maslahaty, odrážejícího již svým složením vůli všech tří větví státní moci, se na jeho činnosti podílí „reprezentativní“ průřez nejrůznějších složek společnosti. Centrální místo mezi nimi zaujímá celonárodní hnutí Obrození (*Milli Galkynys*), jež plní funkci jakési střešní organizace sdružující legálně působící veřejné asociace v zemi (Turkmenský svaz žen Hrdinky Turkmenistánu Gurbansoltan Edže, Organizace válečných veteránů Hrdiny Turkmenistánu Atamurata Nijazova, Mládežnická organizace Machtumkuli aj.).³⁵ Kolektivním (třebaže příležitostným) účastníkem maslahatu je dále Celosvětová humanitární asociace Turkmenů (*Dünýä türkmenleriniň gumanitar birleşigi*), pověřená oficiálně kultivací vztahů s početnou diasporou v zahraničí.³⁶ Tradiční úctu k stáří má zřejmě vyjadřovat přítomnost Státní rady stařešinů (*Ýaşulular Döwlet maslahaty*), vysílaných z každého regionu.³⁷ K rokování bývají přizváni i někteří „čestní“ (volně asociovaní) hosté, např. z řad „nejvýznamnějších představitelů vědecké a tvůrčí inteligence“.

Naopak relativně nižší autoritě, zdá se, se v Turkmenistánu těší politické strany, včetně jediné kdy vůbec povolené strany v zemi – Demokra-

³³ Dle nepsaných zvyklostí nicméně konkrétní personální složení medžlisu, včetně obsazování vedoucích parlamentních funkcí, v Turkmenistánu určuje osobně prezident.

³⁴ Striktní dikce čl. 52 výše citovaného znění ústavy Turkmenistánu sice stanovuje, že „Halk maslahaty se svolává podle potřeby, minimálně však jednou do roka“. Právní nuance nicméně, zdá se, v Turkmenistánu nikdy nehrály určující roli.

³⁵ Hnutí formálně existuje od ledna 1994 pod stálým (od prosince 2001 doživotním) předsednictvím Saparmurata Türkmenbašiho.

³⁶ Asociace funguje od května 1991 pod stálým (od května 2001 doživotním) předsednictvím Saparmurata Nijazova (Türkmenbašiho).

³⁷ Rada se schází od března 1990, za čestného předsednictví Saparmurata Nijazova (Türkmenbašiho).

tické strany Turkmenistánu (*Türkmenistanyň Demokratik partiýasy*),³⁸ které byly v rámci poslední volební reformy z roku 1998 dokonce zbaveny ve prospěch společenských organizací, občanských sdružení, jakož i jednotlivých občanů svého dosavadního monopolu na právo nominovat kandidáty pro parlamentní volby.³⁹

Výše zmiňovaný fakt, že rozhodnutí Halk maslahaty coby nejvyššího reprezentativního orgánu moci lidu v zemi jsou pro ostatní složky státní moci závazná, zároveň ovšem – jakožto nejrůznější usnesení, doporučení, programy, strategie, rozvojové koncepce, akční plány atp. – nemají formální charakter zákona nebo jiné analogické normy,⁴⁰ může v praxi vyvolávat komplikace stran jejich interpretace a způsobu implementace v případě kolize s jinými právními akty, včetně ústavy.

S ohledem na specifika režimu momentálně nejsou k dispozici informace o existenci organizované opozice v Turkmenistánu. V exilu však je možno zaregistrovat uskupení, která si takové funkce nárokují. V Moskvě působí od první poloviny 90. let (zpočátku pod hlavičkou Fondu Turkmenistán) tzv. Sjednocená opozice Turkmenistánu *Erkin Türkmenistan* (Svobodný Turkmenistán) pod vedením Avdy Kulijeva.⁴¹ Aktivní na poli informačním je rovněž turkmenská diaspora ve Švédsku a v Norsku. Publicitu a potřebné finance ale protinijazovské opozici přineslo až „přeběhnutí“ dlouholetého ministra zahraničních věcí Turkmenistánu Borise Šichmuradova v listopadu 2001. Jím, spolu s dalšími kdysi vysoce postavenými státními činiteli (Chudajberdy Orazov, Nurmuchammed Chanamov), iniciované Lidově demokratické hnutí Turkmenistánu *Türkmenistan Gündogar* (Východ/Vzestup Turkmenistánu) v čele s 23člennou prozatímní výkonnou radou s celosvětovou působností zahájilo rozsáhlou diskreditační kampaň s cílem svržení stávajícího režim-

³⁸ Demokratická strana Turkmenistánu vznikla v prosinci roku 1991 přejmenováním republikové komunistické strany bez personální nebo organizační (nikoli však ideologické) transformace. Od prosince 1985 jí nepřetržitě předsedá (od prosince 2001 doživotně) Saparmurat Nijazov (Turkmenbaši).

³⁹ Zákon Turkmenistana O vyborach deputatov Mežžlisa Turkmenistana (s izmenenijami i dopolnenijami ot 10 dekabrja 1998 goda, 22 aprelja 1999 goda i 21 maja 1999 goda). URL <http://www.untuk.org/publications/legislation/tm_gov/001.htm> [22. 4. 2002].

⁴⁰ Zákony jako takové přijímá parlament, resp. z jeho pověření prezident.

⁴¹ K aktivitám Sjednocené opozice Turkmenistánu *Erkin Türkmenistan* viz její oficiální website na adrese <<http://www.erkin.net>>. Avdy Kulijev sloužil v letech 1991–1992 jako ministr zahraničních věcí Turkmenistánu.

mu.⁴² V jejím rámci pak podle oficiálních kruhů v Turkmenistánu stálo za provedením údajného nezdařeného atentátu na prezidenta Turkmenbašiho a pokusu o státní převrat v Aščábádě 25. listopadu 2002, s fatálními důsledky pro Šichmuradova, identifikovaného jako hlavního strůjce „spiknutí“.⁴³ Díky turkmenské redakci *Radio Free Europe/ Radio Liberty* se sídlem v Praze se k státům, které skýtají útočiště někdejšími prominentům politického a kulturního života v Turkmenistánu (Chudajberdy Challyjev, Jovšan Annakurbanov), řadí i Česká republika.

Vnitropolitický vývoj

„Turkmenská společnost dosud není připravena na spravedlivé volby ... je krajně důležitou naučit Turkmeny umění volit...“

(Saparmurat Turkmenbaši)

Ústřední událostí politického života země, jak bylo řečeno, bývají již tradičně celonárodní sněmy, scházející se při každoročních zasedáních nejvyššího reprezentativního orgánu moci lidu Turkmenistánu Halk maslahaty. Ustavující zasedání Halk maslahaty probíhalo u příležitosti inaugurace prvního prezidenta republiky „éry Turkmenbaši“, zvoleného přímo ve všelidovém hlasování konaném z iniciativy poslední hlavy Turkmenké SSR dne 21. června 1992. Podle očekávání ve volbách zvítězil dosavadní držitel úřadu Saparmurat Nijazov (Turkmenbaši). V klání, v němž neměl zaregistrovaného protikandidáta, se pro něj podle oficiálně zveřejněných výsledků vyslovilo 99,5 % (z 99,9 %) zúčastněných voličů. (Průběh volební procedury, včetně závěrečného sčítání hlasů, nemohl být na místě monitorován nezávislými pozorovateli ze zahraničí. Nebyla jim udělena vstupní víza do země.) Po vykonání slavnostní přísahy dne 26. června 1992 se mohl nově zvolený prezident oficiálně ujmout úřadu.⁴⁴ Prezident informoval shromážděné o svém plánu politických reforem, směřujících k utužení centrální

⁴² K aktivitám Lidové demokratického hnutí Turkmenistánu *Türkmenistan Gündogar* viz jeho oficiální website na adrese <<http://www.gundogar.org>>, zpřístupňující, vedle materiálů propagandistického charakteru, patrně nejobširnější monitoring turkmenských i zahraničních médií k dění v této středoasijské republice.

⁴³ Postanovlenije Chalk Maslahaty Turkmenistana Ob objavlennii B.O. Šichmuradova, Ch. A. Orazova i N. Č. Chanamova predateljami Rodiny, *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 16. ledna 2003.

⁴⁴ *Turkmenskaja iskra*, 23. června 1992 a 27. června 1992.

ních státních struktur Turkmenistánu v souladu s nově přijatou postkomunistickou ústavou (zrušení tzv. prezidentské rady aj.). Následně představil delegátům vlastní kabinet ministrů a s ním i čerstvě dosazené představitel tímto zřizované prezidentské moci v regionech.⁴⁵

Druhé zasedání Halk maslahaty, pořádané dne 14. prosince 1992, se stalo svědkem inaugurace prvních šedesáti „lidových zástupců“, vzešlých z všeobecných voleb halk wekilleri z 6. prosince 1992. Shromáždění především schválilo návrh prezidentovy koncepce Deset let prosperity (od roku 1994 v rozpracované podobě známé spíše jako program Deset let stability), jež měla naznačovat hlavní rysy rozvoje turkmenské společnosti po dobu tzv. přechodného období.⁴⁶ Vedle upevnění institutů státní moci zahrnoval program zejména bezprecedentní z hlediska sociálního zabezpečení obyvatelstva, mediálně značně atraktivní rozhodnutí o bezplatném zásobování domácností pitnou vodou, zemním plynem a elektrickou energií s účinností od počátku roku 1993 (v následujících letech ještě rozšířené o bezplatné dodávky soli a mouky), jakož i pokračující státní dotace v oblasti veřejného sektoru, komunálních služeb, hromadné dopravy aj. V politické rovině nicméně obsahoval i suspendování vybraných demokratických institutů, předpokládaných původně ústavou (jako potvrzení kontroly státu nad sdělovacími prostředky, vyhlášení moratoria na vznik politických stran aj.).⁴⁷

Třetí zasedání Halk maslahaty, svolané na 8. říjen 1993, mělo na programu přijímání klíčových aktů z hlediska vytváření hospodářského (finančního, bankovního, daňového) systému nezávislého Turkmenistánu v souvislosti s vynuceným opuštěním rublové zóny v důsledku červencové měnové reformy v Rusku. Delegáty shromáždění bylo rozhodnuto zejména o zavedení národní měny manat (s vyobrazením Saparmurata Turkmen-

⁴⁵ Turkmenistan na poroge novych preobrazovanij. Vystuplenije S. A. Nijazova na Chalk maslahaty; Rešenije Chalk maslahaty Turkmenistana, *Turkmenskaja iskra*, 27. června 1992.

⁴⁶ Autorovu reflexi koncepce rozvoje turkmenské společnosti po dobu přechodného období, prodlouženého mezitím již na dvacet let, viz Saparmurat Turkmenbaši: my stroim pravovoje obščestvo. Vystuplenije Prezidenta Turkmenistana Saparmurata Turkmenbaši na naučno-teoretičeskoj konferencii Učeniye Saparmurata Turkmenbaši ob obščestve, *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 3. července 2000.

⁴⁷ Obraščeniye Saparmurata Turkmenbaši k narodu Turkmenistana; Rešenije Chalk maslahaty Turkmenistana Ob ukreplenii družby, mira i stabil'nosti v strane; Rešenije Chalk maslahaty Turkmenistana O postanovlenii Prezidenta Turkmenistana S. A. Nijazova № 958 ot 30 sentjabrja 1992 goda O besplatnom potreblenii naselenijem Turkmenistana električeskoj energii, gaza i vody, *Turkmenskaja iskra*, prosinec 1992 (xerokopie z archivu autora; ztracená popiska).

baših na mincích a bankovkách nejrůznějších nominálních hodnot), jež se tím perspektivně měla stát jediným legálním oběživem (později i jedinou zúčtovací jednotkou) v Turkmenistánu.⁴⁸ V souladu s danými směnicemi pak parlament Turkmenistánu schválil balík více než dvou desítek zákonů (zákon o národní měně, o postavení centrální banky, o devizové regulaci, o komerčních bankách a bankovní činnosti, o podnicích, o akciových společnostech, celní zákoník, zákon o vlastnictví, o podnikání, o úpadku, o zahraničních koncesích a investicích, o dani z přidané hodnoty, o dani ze zisku aj.), jimiž měly být položeny základy hospodářské soustavy v podmínkách nezávislého státu.

Kontroverzním (z hlediska platné legislativy) návrhem na prodloužení stávajícího prezidentského mandátu Saparmurata Turkmenbaših o další pětileté funkční období bez provedení řádných voleb bylo poznamenáno čtvrté zasedání Halk maslahaty z 28. prosince 1993. Přijetí tohoto nestandardního usnesení (údajně na četné žádosti pracovních kolektivů, zástupců tvůrčí inteligence, ale i jednotlivých občanů z celého Turkmenistánu) bylo zdůvodňováno „zájmy zachování politické stability ve společnosti, jakož i dosavadního státního kursu“.⁴⁹ Dne 15. ledna 1994 bylo o mimořádném prodloužení mandátu prezidenta Turkmenbaših uspořádáno celonárodní referendum. V hlasování pak předkládaný návrh, jenž se měl stát v regionu postsovětské Střední Asie uznávaným precedentem, podle oficiálně zveřejněných výsledků podpořilo 99,99 % voličů.⁵⁰ Mimořádným prodloužením mandátu Saparmurata Turkmenbaših do roku 2002 tak logicky byly zrušeny další prezidentské volby, plánované původně na červen roku 1997. Dne 17. ledna 1994 výsledky hlasování („vůli lidu“) vzalo na

⁴⁸ Rešenije Chalk maslachaty Turkmenistana O vvedenii nacional'noj valjuty Turkmenistana i neotložnyh merach po organizacii perechoda k rynočnoj ekonomike, *Turkmenskaja iskra*, 12. října 1993.

⁴⁹ Rešenije Chalk maslachaty Turkmenistana O prodlenii polnomočij Prezidenta Turkmenistana Saparmurata Turkmenbaši na vtoroj pjatiletnij srok; Rešenije Chalk maslachaty Turkmenistana O provedenii vsenarodnogo referendumu po rešeniju Chalk maslachaty O prodlenii polnomočij Prezidenta Turkmenistana Saparmurata Turkmenbaši na vtoroj pjatiletnij srok, *Turkmenskaja iskra*, 31. prosince 1993. Stojí přitom za zmínku, že čl. 56 ústavy Turkmenistánu výslovně předpokládal pravidelné konání prezidentských voleb. Obdobně např. čl. 4 zákona o referendu explicitně znemožňoval vynášet na hlasování ustanovení, která odporují ústavě. Cf. Zakon Turkmenistana O referendumu. URL <http://www.untuk.org/publications/legislation/hr/tm_hr/006.htm> [29. 3. 2002].

⁵⁰ *RFE/RL Daily Report*, 17 January 1994. Při volební účasti 99,95 % tak proti návrhu hlasovalo údajně pouze 212 občanů turkmenské metropole.

vědomí v pořadí páté zasedání Halk maslahaty, zorganizované již v značně rozšířeném formátu, společně s ustavujícím sjezdem hnutí Galkynyş.⁵¹

Šesté zasedání Halk maslahaty dne 27. prosince 1995 bylo věnováno „historickému“ usnesení VS OSN Trvalá neutralita Turkmenistánu z 12. prosince 1995, jež bylo aklamací přijato všemi tehdejšími 185 členskými státy organizace. „Valné shromáždění,“ stálo konkrétně v resoluci OSN, „1) uznává a podporuje status trvalé neutrality deklarovaný Turkmenistánem; 2) vyzývá členské státy OSN respektovat a podporovat tento status Turkmenistánu, stejně jako respektovat jeho nezávislost, suverenitu a územní celistvost.“⁵² Nejnovějším rozhodnutím Halk maslahaty byl status trvalé neutrality Turkmenistánu, nyní „bezprecedentně v světové praxi“ potvrzený i mezinárodním společenstvím, prohlášen za „základ jeho domácí i zahraniční politiky“, a jako takový vtělen do čl. 1 tímto novelizované ústavy.⁵³ Shromáždění současně přijalo koncepci zahraniční politiky Turkmenistánu jako neutrálního státu, jakož i další programové dokumenty ve vztahu k zahraničí, opírající se o proklamované principy.⁵⁴ Posledním usnesením Halk maslahaty byl 12. prosinec prohlášen za státní svátek (Den neutrality), čímž se turkmenská Neutralita (jakkoli praktický význam podobné mezinárodní sankce zůstává i po letech více než sporný, pokud nějaký) definitivně stala jedním z pilířů oficiální ideologie.⁵⁵

⁵¹ Rešenije Chalk Maslahaty Turkmenistana Ob itogach Vsenarodnogo referendumu 15 janvarja 1994 goda; Rezolucija Pervogo s'jezda Dviženija nacional'nogo vozroždenija Turkmenistana O programme Presidenta Turkmenistana Saparmurata Turkmenbaši 10 let blagopolučija, *Turkmenskaja iskra*, 19. ledna 1994.

⁵² UNITED NATIONS. General Assembly. Distr. GENERAL. A/RES/50/80. 11 January 1996. Fiftieth session. Agenda item 81. Resolutions adopted by the General Assembly [on the report of the First Committee (A/50/601)]. 50/80. Maintenance of international security. A. Permanent neutrality of Turkmenistan. URL <<http://www.un.org/gopher-data/ga/recs/50/80>> [20. 12. 2001].

⁵³ Konstitucionnyj Zakon Turkmenistana O postojannom nejtralitete Turkmenistana. URL <http://www.untuk.org/publications/legislation/hr/tm_hr/003.htm> [5. 12. 2001]. Turkmenistán se tím stal historicky prvním státem na této planetě, jehož neutralita byla oficiálně, navíc jednomyslně sankcionována zvláštní rezolucí VS OSN, což bývá stávajícím státním vedením poněkud zjednodušeně vykládáno rovněž jako jednomyslné vyjádření souhlasu mezinárodního společenství s dosud praktikovaným politickým kursem Turkmenistánu, včetně jeho vnitřní politiky.

⁵⁴ Koncepcija vnešnej politiki Turkmenistana kak nejtral'nogo gosudarstva; Deklaracija o meždunarodnych objazatel'stvach nejtral'nogo Turkmenistana v oblasti prav čeloveka. URL <http://www.untuk.org/publications/legislation/hr/tm_hr/002> [29. 3. 2002].

⁵⁵ Nová dominanta hlavního města Turkmenistánu, jež v připomínku tohoto památného (pro Turkmenistán) dne v rekordně krátké době vyrostla na centrálním náměstí v Aščábádě –

Sedmé zasedání Halk maslahaty, pořádané v maryjském Bairam-Ali dne 27. září 1996, bylo zaměřeno na dotváření státních symbolů nezávislého neutrálního Turkmenistánu – poprvé zde slavnostně zazněla slova nové státní hymny *Türkmenbaşyň guran beýik binasy* (Veliké dílo Turkmenbaših).⁵⁶ Oproti tomu následující shromáždění, konané v Tašauzu ve dnech 16. a 17. července 1998 již za účasti lidových zástupců druhé konvokace, vzešlých z voleb z 5. dubna 1998, bylo věnováno více praktickým otázkám. Osmé shromáždění schválilo zejména progresivní (v místním kontextu) Občanský zákoník Saparmurata Turkmenbaših, regulující široké spektrum soukromoprávních vztahů, označovaný prezidentem jako „ekonomická ústava“ Turkmenistánu.⁵⁷ V souladu s usnesením O provedení voleb do medžlisu Turkmenistánu v roce 1999 na širokém demokratickém základě, předpokládajícím rozšíření demokratického rámce volebního procesu, včetně zavedení některých prvků soutěže (konkurence), následně parlament ve dvou vlnách (na podzim 1998 a na jaře 1999) novelizoval zákon o volbách poslanců medžlisu, jakož i přijal další normativní akty, jež měly oficiálně přiblížit elektorální zákonodárství Turkmenistánu mezinárodním standardům.⁵⁸

Deváté zasedání Halk maslahaty ve dnech 27. až 29. prosince 1999, vydávané účastníky za „triumf realizace zásad humanity a spravedlnosti turkmenského modelu společnosti“, schválilo předně udělování každoroční amnestie pro odsouzené, kteří „učiní pokání nad spáchanými činy, odčiní způsobené škody a rozhodně povstanou na cestu nápravy“, a spolu s tím na věky zakotvilo v ústavě zrušení trestu smrti.⁵⁹ Ambiciózní plánové uka-

63metrová, futuristicky vyhlížející věž Neutrality s dvanáctimetrovou pozlacenou sochou Saparmurata Turkmenbaših, otáčející se kolem své osy za Sluncem, na špici – se po právu řadí k pokladům moderní islámské architektury.

⁵⁶ Na slova hymny, jež měla reflektovat zejména turkmenské národní tradice a Neutralitu, byl regulérně vypsan celostátní konkurs (se Saparmuratem Turkmenbašim v čele výběrové komise). *OMRI Daily Digest*, June 6, 1996.

⁵⁷ Rešenije Chalk Maslachaty Turkmenistana O projekte Zakona o Graždanskom kodekse Turkmenistana Saparmurata Turkmenbaši, *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 18. července 1998.

⁵⁸ Postanovlenije Chalk Maslachaty Turkmenistana O provedenii v 1999 godu vyborov v Medžlis Turkmenistana na širokoj demokratičeskoj osnově, *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 18. července 1998.

⁵⁹ Zakon Turkmenistana O ježegodnoj amnistii i pomilovanii v čest' svjaščennogo dnja Gadyr gidžesi, *Demokratija i pravo. Žurnal Turkmenskogo Nacional'nogo instituta demokratii i prav čeloveka pri Prezidente Turkmennistana*, 1 (2000). URL <http://www.sibnet.tm/ /democracy/1-2000_arneslaw_ru.html>; Rešenije Chalk Maslachaty Turkmenistana Ob otmene smertnoj kazni. URL <http://www.sibnet.tm/democracy/1-2000_hm-death_ru.html>; Ukaz Prezidenta Turkmenistana Ob otmene smertnoj kazni v Turkmenistane. URL <http://www.sibnet.tm/ /democracy/1-2000_decree1_ru.html> [20. 4. 2001].

zatele (průměrný meziroční nárůst HDP min. o 18 % až na 14 800 USD na hlavu v roce 2010, 2% nezaměstnanost aj., to vše při zachování sociálních výdobytků „éry Turkmenbaši“) pro první dekádu „zlatého věku“ vytyčovala Strategie sociálně-ekonomických přeměn Turkmenistánu na období do roku 2010.⁶⁰ V rámci „zdokonalování systému vzájemných brzd a protivah mezi zákonodárnou, výkonnou a soudní mocí“ byl parlament zbaven – ve prospěch mírně restrukturovaného Halk maslahaty – nejdůležitějších legislativních pravomocí, zato však obdržel některé kompetence spíše soudní, jiné instance judikatury jako nejvyšší hospodářský soud byly zrušeny úplně.⁶¹ Ústavní reforma byla pak završena usnesením, jímž bylo „velikému synu (...) a uznávanému Vůdci (...) Turkmenů“ Saparmuratu Turkmenbašimu za jeho „titánskou činnost (...) pro blaho národa“ jednomyslně přiznáno „výjimečné právo zastávat funkce hlavy státu bez časových omezení“.⁶²

Pro úplnost ještě dodejme, že v průběhu 90. let se v Turkmenistánu uskutečnily rovněž dvoje parlamentní volby, konané v řádném termínu ve dnech 11. prosince 1994 a 12. prosince 1999. Zúčastnilo se jich podle oficiálně zveřejněných výsledků 99,8 %, resp. 99,6 % registrovaných voličů. V prvním případě bylo výsledné složení medžlisu možno s jistotou předpovídat předem, když o padesát rozdělovaných mandátů se ucházel právě týž počet kandidátů, nominovaných Demokratickou stranou Turkmenistánu (což samo o sobě sotva mohlo vyhovovat kodaňským kritériím OBSE pro konání demokratických voleb na pluralitním základě).⁶³ Oproti tomu druhé

⁶⁰ Cf. vystoupení Saparmurata Turkmenbašiho na IX. zasedání lidového shromáždění, přetištěné ve sborníku materiálů z maslahatu *Altyn Asyryň Altyn Binýady (Ýaşulularyň IX Döwlet maslahatynyň, Halk Maslahatynyň we Umumymilli Galkynyş hereketiniň bilelikdäki mejlisinde sözlenen söz hem-de onda kabul edilen taryhy kararlaryň toplумы. Aşgabat şäheri, 1999–ýylyň 27–29–dekabry)* (Ankara: Press Matbaacilik, 2000), str. 5–79.

⁶¹ Konstitucionnyj Zakon Turkmenistana O vnesenii izmenenij i dopolnenij v Konstituciju Turkmenistana. URL <http://www.lexinfosys.de/lexinfosys/LexInfoSys/turk/01/tkk/tkk_rus.htm> [2. 4. 2002].

⁶² Postanovlenije Chalk Maslahaty Turkmenistana O polnomočijach Pervogo Prezidenta Turkmenistana Saparmurata Turkmenbaši. URL <http://www.tmpress.gov.tm/vol18_edict.html> [29. 9. 2000]; Konstitucionnyj Zakon Turkmenistana Ob isključitel'nych polnomočijach Pervogo Prezidenta Turkmenistana Saparmurata Turkmenbaši. URL <http://www.tmpress.gov.tm/vol18_law.html> [5. 10. 2000].

⁶³ *The Parliamentary Election in Turkmenistan. Ashgabat, Turkmenistan. December 11, 1994.* A Report Prepared by the Staff of the Commission on Security and Cooperation in Europe. Washington, D.C. April 1995. Do roku 1994 fungoval medžlis Turkmenistánu v značně rozšířené podobě (175 poslanců zákonodárného sboru) na bázi posledního Nejvyššího sovětu Turkmenké SSR z ledna 1990.

volby v souladu s novelizovanou legislativou probíhaly již formou soutěže (o každé křeslo se „utkali“ minimálně dva z celkově 103 kandidátů zaregistrovaných ústřední volební komisí).⁶⁴ OBSE s odvoláním na „vážné obavy, že celkový volební rámec v Turkmenistánu daleko zaostává za závazky OBSE formulovanými v kodaňském dokumentu“ (mj. absence minimální úrovně plurality pro pořádání voleb na demokratickém základě, omezování elementárních svobod pro jakoukoli úroveň politické činnosti, totální kontrola veškerých volebních aktivit, včetně nominace kandidátů, ze strany orgánů státní moci), odmítla volby monitorovat.⁶⁵

U příležitosti desátého celonárodního zasedání Halk maslahaty dne 18. února 2001 prezident Turkmenbaši poprvé veřejně připustil, že uvažuje o tom, že do roku 2010 odstoupí.⁶⁶

Státní ideologie

Svatý Turkmenistáne, Vlasti má rodná, milovaná,
moje duše i srdce jsou navždy s Tebou.
Za sebemenší zlo, jež proti Tobě spáchám,
necht' odpadne mi ruka.
Za sebemenší kritiku vůči Tobě,
necht' ochabne můj jazyk.
Zradím-li Tě, posvátnou svou Vlast,
Saparmurata Turkmenbašiho Velikého,
necht' utichne můj dech.

(Státní přísaha nezávislého neutrálního Turkmenistánu)

Zhroucení sovětského impéria konfrontovalo staronovou nomenklaturu nezávislého Turkmenistánu s nutností zaplnit určité psychologicko-ideologické vakuum. Ta se s tím ale vypořádala hladce, i díky tomu že dosa-

⁶⁴ Postanovlenije Central'noj komissii po vyboram i provedeniju referendumov v Turkmenistane Ob itogach vyborov deputatov Medžlisa Turkmenistana. URL <http://www.tmpress.gov.tm/vol17_edict.html> [5. 10. 2000].

⁶⁵ Press Release. 9 December 1999. OSCE/ODIHR will not deploy observation mission to Turkmenistan elections. URL <http://www.osce.org/news/generate.pf.php3?news_id=383> [5. 4. 2002].

⁶⁶ *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 14. dubna 2001.

vadní ideová výbava, zformulovaná prvně v podmínkách industrializující se západní Evropy, nestačila ani v té nejvulgárnější mutaci zapustit ve vědomí tradičně pasteveckých, polokočovných kmenů hlubší kořeny. Režim Turkmenbašihů tak pragmaticky adaptoval, popř. dále rozvinul pouze vybrané z aspektů bolševické ideologie, jako je pojetí silného paternalistického státu, zprostředkovávajícího, byť v poněkud personalizované podobě, dosažení blaha pro každého člena obce s důrazem na „sociální ochranu“ obyvatel (populistická opatření typu bezplatného zásobování domácností vodou, elektřinou, plynem), a s tím související deterministický výklad dějin (dočasná „éra Turkmenbašihů“, zákonitě ústící v „zlatý věk Turkmenů“). Analogicky si osvojil i bolševické metody, jimiž měl být prosazovaný koncept uváděn v život. V zásadě je však možno vystopovat snahu stávajících elit se vůči sovětskému zřízení co možná vymezit a ideové kořeny, o něž by mohly opřít moderní turkmenskou státnost (jakož i svou legitimitu), hledat u sebe, zčásti ještě v předsovětském období (nacionálně šovinistický koncept *türkmençylyk* s tezí o výlučnosti turkmenského národa a jeho specifickém modelu společenského rozvoje).

V ucelené podobě je státní ideologie koncentrována na čtyřech stech stránkách prozatím vrcholného díla Saparmurata Turkmenbašihů pod názvem *Ruhnama* (Duchovní kodex), jejíž konečná verze byla oficiálně přijata jedenáctým celonárodním zasedáním Halk maslahaty dne 19. října 2001 jako „posvátná hlavní kniha každého Turkmena“ k šíření mezi lidem.⁶⁷ V pěti kapitolách, tematicky pojednávajících o charakteristických črtách Turkmenů, o jejich cestě dějinami, o jejich národu, státnosti, jakož i o jejich duchovním bohatství v nastupujícím „zlatém věku“, chce kniha podat „objektivní a komplexní pohled na turkmenský národ v průběhu celé historie“.⁶⁸ Přitom tak činí na příkladě životních kroků prvního a doživotního prezidenta nezávislého neutrálního Turkmenistánu Saparmurata Turkmenbašihů. *Ruhnama* se ihned po svém vydání stala vyhledávaným turkmenským bestsellerem, oceněným mj. mezinárodní literární prémie Machtumkuli a přeloženým do několika desítek světových jazyků,⁶⁹ povin-

⁶⁷ Postanowlenije Chalk Maslahaty Turkmenistana o prinjatii Swjaščennoj Ruchnama pervogo i požiznennogo Prezidenta nezawisimogo postojanno nejtral'nogo Turkmenistana Velikogo Saparmurata Turkmenbaši, *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 20. října 2001.

⁶⁸ Z vystoupení Saparmurata Turkmenbašihů před X. zasedáním Halk maslahaty u příležitosti prezentace první verze „posvátné knihy“, *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 14. října 2001.

⁶⁹ Türkmenistanyň mejlisiniň karary bilen Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşa Magtymguly adyndaky halkara baýragy berildi. URL <<http://www.ruhnama>.

ná výuka jejích „hlubokých a moudrých myšlenek“ byla zařazena do osnov vzdělávacích institucí všech úrovní, k snazšímu přístupu veřejnosti ke studiu knihy byly v každé obci zřízeny zvláštní „koutky Ruhnama“ atp. Investigativní média nad to v jejím autorovi „rozpoznala“ novodobého Proroka, jenž byl seslán na Zemi samotným Alláhem, aby Turkmenům přinesl Svaté písmo,⁷⁰ navzdory tomu že prezident Turkmenbaši se k případné superioritě „posvátné hlavní knihy Turkmenů“ nad Koránem na několika místech v knize staví spíše rezervovaně.

Svorník ideové konstrukce pak tvoří kult, místy až možná přepjatý, Saparmurata Turkmenbašihho, z estetického hlediska, očima Středoevropána, nicméně „velmi propracovaný, s orientálním vkusem, a důsledný“.⁷¹ Jménem prvního turkmenského prezidenta se tak honosí tisíce více či méně myslitelných objektů po celé zemi, počínajíce asi tuctem měst, resp. vesnic, jednou řekou (karakumský průplav V. I. Lenina), mořským zálivem, horským štítem, jakož i řadou dalších geografických nebo geologických útvarů v zemi včetně vesmírných (meteorit, nova v souhvězdí Velké medvědice), přes nespočet náměstí, parků, ulic a jiných veřejných prostranství (zpravidla se jedná vždy o ten který největší, resp. hlavní objekt v dané obci), institucí a staveb (jako jsou letiště, školy, internáty, banky, nemocnice, muzea nebo sportovní komplexy), nejrůznější kulturní a umělecká tělesa, kolektivní zemědělská hospodářství, výrobní závody a zařízení, dále některé dopravní prostředky (tanker), nově objevené či vyšlechtěné druhy fauny a flory, první měsíc v roce (leden), až třeba po vzorek základních potravin, včetně nejlacinějšího druhu vodky, nebo předmětů osobní hygieny.⁷² Během svojí návštěvy metropole Turkmenistánu v létě 2001 zazname-

ru/news/premia.htm> [10. 4. 2002]. Cenu prezidentovi tradičně uděluje turkmenský parlament.

⁷⁰ Za mnohé viz zejména kontroverzní článek, který pravděpodobně celou „polemiku“ v tisku rozpoutal, z pera Kakamurata Ballyjeva a Osmana Odejeva pod názvem „Slovo Proroka“ v deníku *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 21. května 2001. Kakamurat Ballyjev patří k předním postavám turkmenské umělecké avantgardy. Dříve než byl jmenován do funkce tiskového tajemníka kanceláře prezidenta Turkmenbašihho, vepsal se do povědomí tamní veřejnosti mj. jako autor scénáře k výpravnému 19dílnému seriálu turkmenské televize Turkmenbaši – můj Vůdce se Saparmuratem Turkmenbašim v hlavní roli.

⁷¹ Uhl P., Srovnávací analýza politických systémů zemí Střední Asie. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, katedra politologie, 2001 (strojopis), str. 71.

⁷² Vzhledem k tomu, že proces přejmenovávání všeho možného po Saparmuratu Turkmenbašim je stále v chodu a navzdory příležitostným snahám o jeho centrální regulaci leckdy probíhá značně živelně, není v našich silách podat aktuální údaje, které by si chtěly činit nárok na úplnost.

nal autor této studie jen v centru Aščábádu na dvě desítky soch Saparmurata Turkmenbašiho, vesměs zdařilých, v mnohonásobně nadživotní velikosti, přičemž i zde je možno konstatovat kontinuální nárůst.

Od konce 90. let je do ideologie Turkmenbašiho regulérně zakomponován kult prezidentových rodičů Atamurata Nijazova (1943?) a Gurban-soltan edže (1948).

Výhled

Zkušenost uplynulého více než desetiletí turkmenské nezávislosti neskýtá po dobu setrvávání Saparmurata Turkmenbašiho v čele státu mnoho perspektiv eventuálních změn ve smyslu liberalizace a decentralizace sociálně-politického zřízení iniciovaných shora. Předchozí konstatování by nás však nemělo ještě svádět k unáhleným závěrům ohledně domnělé neotřesitelnosti daných poměrů. Tolik velebená „stabilita“ Turkmenistánu (ve skutečnosti spíše strnulost, rigidita) totiž připomíná stabilitu hořící svíčky na sudu se střelným prachem – režimy založené na jedné osobě, byť by to byl brutální autokrat, již z povahy věci nemohou být dlouhodobě stabilní. Postsovětský Turkmenistán zjevně postrádá některé funkční atributy moderních zřízení, jako jsou efektivní mechanismy řešení sociálních konfliktů, mechanismy rekrutace elit, reakcí na nepředvídané situace atp., které jsou nezbytným předpokladem pro úspěch jeho případných snah o něco na způsob reformy v budoucnu. Adaptační schopnosti dosud neprokázal, a lze o nich i pochybovat.

Rozsah, hloubku, jakož i průběh očekávaných změn po odchodu stávající garnitury ze scény lze jen stěží predikovat. Vyloučit ovšem nelze ani možnost otevřeného vyhocení latentních rozporů mezi nejlivnějšími kmenovými a rodovými společenstvími, vedoucí k vážné celospolečenské krizi. Taková krize přitom může ohrozit nejen národně teritoriální integritu samotného Turkmenistánu, ale, v případě etnické mobilizace dosud pasivní uzbeké menšiny, s perspektivou vyvolání nějaké formy vnější intervence, též bezpečnost a stabilitu okolních států v regionu.

Důležitou proměnnou, schopnou rozhodujícím způsobem katalyzovat další vývoj dění, se jeví zhoršující se stav fyzického zdraví Saparmurata Turkmenbašiho.

Summary

Turkmenistan: An Analysis of Political Developments after 1991

This study provides a complex analysis of the situation in Turkmenistan since 1991. It begins with a brief survey of the wider regional context following the Soviet Union's demise. Geopolitical determinants of Turkmenistan's isolationist foreign policy are identified. Next, the republic's social structure is explored, including ethnic and national composition, center-periphery relations and traditional clan and tribal divisions. Following chapters focus on Turkmenistan's institutional design and political practice. Finally, the overarching role of the national ideology, centered on a pervasive personality cult of President Turkmenbashi, is also discussed. The author concludes that given the highly personalized nature of power, Turkmenistan might prove vulnerable to both internal and external pressures, leaving bleak prospects for a peaceful democratic transition.

KONFLIKT V NÁHORNÍM KARABACHU

EMIL SOULEIMANOV

Když v roce 1905 vypukla tzv. arménsko-tatarská válka,¹ málokdo tušil, že tím bude položen základ nového etnického napětí na Kavkaze, jehož ozvěny nedozní ani po sta letech. Srážky, které začaly v ropné metropoli říše Baku a víceméně spontánně se přenesly do oblastí společného osídlení Arménů a Ázerbájdžánců po celém jižním Kavkaze, původně měly ve své podstatě spíše sociálně-ekonomický rozměr. Masy ázerbájdžánské chudiny, vyprovokované ruskými guvernéry v jejich klasické imperiální politice „rozděl a panuj“, zaútočily na své sousedy Armény, zámožné průmyslníky a obchodníky, jichž považovali jako dravé a bezcitné exploatátory. První střety mezi představiteli etnik, která měla za sebou staleté dějiny pokojné koexistence, si vyžádaly na 10 000 obětí.²

To bylo zlomovým bodem. Sílicí arménský národně-revoluční nacionalismus, který po pogromech z let 1894–1896 získával stále zřetelnější protiosmanský rozměr, se vzápětí doplnil i o obraz nepřítele v podobě „ázerbájdžánského Turka“, čímž nabyl ustálenější protiturkický, protiislámský

¹ Na rozdíl od Arménů, kteří vždy disponovali jasně vymezenou etnickou identitou, identita a etnické sebeuvědomění současných Ázerbájdžánců, stejně jako převážné většiny dalších turkických etnik, bylo poznamenáno určitou vágností. V průběhu nejnovější historie byli dnešní Ázerbájdžánci označováni za ázerbájdžánské či zakavkazské Tatary (carské období), Turky (částečné auto-etnonymum, částečně oficiální etnonymum v SSSR ve 30. letech, částečné auto-etnonymum 1992–1993), Muslimy (částečné auto-etnonymum, oficiální etnonymum v SSSR v letech 1918–1922, 1924–1936), Ázerbájdžánce (1918–1920, 1936/1937 dodnes).

² Krátkou, ale výstižnou analýzu krvavých událostí z roku 1905 přibližuje Tadeusz Swietochowski (Świętochowski) v monografii *Russian Azerbaijan, 1905–1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge 2004, s. 38–46.

ráz. Po arménské genocidě (1915–1916)³ se desítky tisíc zoufalých uprchlíků vyhrnuly do ruské (východní, kavkazské) Arménie, kde tehdy přinejménším třetinu obyvatelstva tvořili Ázerbájdžánci, tradičně ovládající úrodnou zemědělskou půdu. Nyní již stačil sebemenší podnět, aby arménsko-ázerbájdžánský konflikt vzplanul s novou silou. Následkem dvou ruských revolucí a spletitého regionálního vývoje došlo k ustavení nezávislé Arménské republiky (1918), ovládané nacionalisty z Arménské revoluční federace,⁴ kteří záhy zahájili rozsáhlé tažení proti vlastní ázerbájdžánské (a turecké) populaci. Toto tažení se obzvláště zintenzívnilo po invazi tureckých vojsk Kazima Karabekira-paši do Arménie (1920). Etnické čistky a vraždění si vyžádaly desetitisíce životů jak arménských, tak především turkických civilistů, obviňovaných z podpory tureckých soukmenovců; desetitisíce jich pak byly donuceny z Arménie uprchnout.⁵ Právě v tomto období etnický konflikt poprvé získává teritoriální rozměr, když nově vzniklé republiky Ázerbájdžán a Arménie vstupují do krvavé války (1919–1920) s účastí tureckých a sovětských oddílů o řadu sporných území se smíšeným arménsko-ázerbájdžánským obyvatelstvem – Zangezur, Nachičevan, a samozřejmě i o Karabach. V důsledku válečných aktivit (povstání karabašských Arménů proti ústřední vládě v Baku vypuklo již v roce 1918), hladu a nemocí se počet obyvatel Karabachu snížil přinejménším o pětinu.

Definitivní konec válce, v níž se úspěch válčících stran střídal, přichází teprve po okupaci Ázerbájdžánu a zanedlouho poté i Arménie XI. Rudou armádou v roce 1920. V roce 1921 nutí ústřední vláda v Moskvě vůdce ázerbájdžánských komunistů Narimana Narimanova akceptovat předání Nachi-

³ Arméni jsou přesvědčeni, že to byla předem naplánovaná a státem realizovaná genocida v roce 1915, která si vyžádala cca 1,5 milionu životů arménských civilistů v Osmanské říši. Ankara však odmítá samotný termín genocida a poukazuje na skutečnost, že arménské oběti, které tvořily přibližně 200–300 tisíc lidí, byly podmíněny jednak deportacemi, uskutečňovanými mladotureckou vládou, jednak občanskou válkou, která se konala v Anatólii během I. světové války, a která si vyžádala adekvátní počet obětí i na životech osmanských občanů tureckého původu. Turecké zdroje však na toto téma uvádějí značně rozličné informace.

⁴ Znamější pod názvem Strana Dašnakcutjun.

⁵ Nutno podotknout, že během 20. století (ve 20. létech, v letech 1947–1948 a v roce 1965) další desítky tisíc etnických Ázerbájdžánců byly donuceny opustit své domovy v Arménii a usídlily se v Ázerbájdžánu. Souběžně s tím v Arménii probíhal proces armenizace, neboli (podle arménské terminologie) re-armenizace většinových původně ázerbájdžánských (turkických) toponym. Kromě toho byly systematicky likvidovány archeologické pomníky svědčící o někdejší přítomnosti ázerbájdžánských (turkických) kmenů na území současné Arménie.

čevanu, Zangezuru a Karabachu Arménii. Vzápětí však Narimanov od tohoto rozhodnutí ustupuje, a podle záhy podepsané sovětsko-turecké „Smlouvy o bratrství a přátelství“ (Moskevská smlouva) se Moskva zavazuje – vzdor marným protestům arménských komunistů – ponechat, či, jak tvrdí Arméni, předat, Karabach a Nachičevan do správy sovětského Ázerbájdžánu. V letech 1923–1924 tak dochází ke vzniku nové teritoriální entity, která dosud nikdy neexistovala – Náhorně Karabašské autonomní oblasti (NKAO), tvořící přibližně polovinu území historického Karabachu. V této autonomii v rámci Ázerbájdžánské sovětské socialistické republiky tvořil podíl Arménů více než 90 %.

Konflikt, morálka a historiografie

Atmosféra všeobecného uvolnění konce 80. let minulého století ukončila další období mírového soužití Arménů a Ázerbájdžánců jak v Karabachu, tak mimo něj. Oficiální sovětská ideologie „přátelství národů“ totiž uložila striktní tabu na veškeré veřejné diskuze o minulých násilnostech, i když jistá nedůvěra stále přetrvávala. Blízkost kultur a tradic navíc zajistila, že v individuálních vztazích ke konfliktům docházelo relativně zřídka. Tomu nasvědčovalo i poměrně vysoké procento smíšených (arménsko-ázerbájdžánských) manželství, zejména v kosmopolitním mnohonárodnostním Baku s velmi významnou arménskou komunitou.

Poslední roky agonizujícího SSSR byly poznamenány nastartováním pokusů místní inteligence vytvořit novou národní identitu, osvobozenou od ideologických klišé sovětské éry. Jelikož tyto pokusy probíhaly souběžně s eskalujícím konfliktem, vytoužené „znovuzískání národa“ šlo bok po boku s procesem epizace konfliktu a vytvářením obrazu „odvěkého nepřítele“ do takové míry, že idea národního obrození se dávala do přímé souvislosti s otázkou udržení Karabachu (pro Ázerbájdžánce), resp. s otázkou znovuzískání Karabachu (pro Armény). Odsud koření samotná identitární podstata konfliktu. V praxi se pak hlavním tématem postsovětské „rekonstrukce spravedlnosti“ jak u Arménů, tak u Ázerbájdžánců stalo potvrzení exkluzivních a nezpochybnitelných „historických práv“ na Karabach, potvrzení „odvěkého“ etnopolitického dominování na daném teritoriu.

Podle arménské historiografické tradice, dějiny autochtonní arménské etnické pospolitosti v regionu čítají 3000 roků. Ázerbájdžánci jsou naopak považováni za potomky „barbarských“ turkických nomádů přicestovavších

„odněkud z Altaje“ v poměrně nedávné minulosti, kteří jako „hosté“ nemají morální právo nárokovat si na Kavkaze území. Bojovná arménská knížectví náhorní části Karabachu či arménsky Arcachu se tak pro Armény, kteří bolestivě nesou definitivní ztrátu státní suverenity v roce 1375⁶, jeví jako jediná historická oblast tzv. Velké Arménie, její 10. provincie, „*kteď tradice národní srchovanosti přetrvávala až do pozdně-středověkého období.*“⁷ I v letech 1919–1920, nehledě na výrazné úspěchy ázerbájdžánské (a turecké) armády na karabašském bojišti, se „nedobytnou baštu“ Náhorní Karabach nepodařilo zcela ovládnout. Samotné vytvoření ázerbájdžánského Karabašského chanátu v polovině 18. století se Armény dává do souvislosti se syžetem vnitroarménské bratrovražedné (feudální) zrady.

Na ázerbájdžánské straně je v posledních letech patrná snaha „archaizovat“ turkickou přítomnost na území jižního Kavkazu ze standardně uznávaného 11. století (tzv. Seldžucká teorie) do 6.–7. století (tzv. Chazarská teorie). Podle další, tzv. „Albánské teorie“, která je v současném Ázerbájdžánu součástí státní doktríny ázerbájdžánismu, bylo území Karabachu nedílnou součástí Kavkazské Albánie, původní kavkazsky mluvící populace, která se s příchodem turkických kmenů turkizovala a islamizovala, se tedy významně podílela na etnogenezi ázerbájdžánského etnika. Podle této vize, byli karabašští Armény původně kavkazští Albánci, kteří v raném středověku přijali od Arménů křesťanství a následně se grigorionizovali a armenizovali. Ázerbájdžánci jakožto potomci kavkazských Albánců (stejně jako turkických kmenů) jsou proto přirozeně oprávněni si nárokovat Karabach. Současní ázerbájdžánští historiografové rovněž argumentují tím, že po dobytí oblasti Ruskem (1801–1828) Petrohrad za účelem vytvoření „arménské provincie“ inicioval nastěhování statisíců osmanských a perských Arménů – křesťanů loajálních impériu – na území Jerevanského a Nachičevanského chanátu⁸, po staletí řízených chány a beky z většinových Ázerbájdžánců. O Arménech se tak kultivuje mýtus jako o „zákeřných a nevděčných hostech“.⁹

⁶ Pád arménského království Kilíkie zapřičiněný vpádem egyptských mameluků.

⁷ Donabedian P., *Ancient and Medieval Karabakh* In: Walker C. J., *Armenia and Karabakh: The Struggle for Unity*. London 1991, s. 79.

⁸ Pro tato teritoria se v Ázerbájdžánu užívá označení Západní Ázerbájdžán.

⁹ Stále populárnější ideologie turkismu či panturkismu v Ázerbájdžánu umožňuje považovat za ázerbájdžánské důležité regionální státy, které byly původně vytvořeny místními turkickými kmeny. Jedná se tedy o dynastie Seldžukovců, Ak Kojnluovců a Kara Kojnluovců, Sáfijovců (Kyzylbašů), Afšárovců a Kádžárovců aj. V současné době v ázerbájdžánské historio-

Chronologie eskalace

Ideologické a mocenské vakuum, které se se zánikem SSSR stále prohlubovalo, a neschopnost či neochota ústřední vlády zamezit konfrontaci, měla za následek diskreditaci místních sovětských orgánů a paralelní vznik nacionalistických uskupení (Azerbaijan Xalq Cephesi, AXC, Národní fronta Ázerbájdžánu, resp. arménský Gharabagh komité, GhK, Výbor pro Karabach), pro které karabašská otázka byla nejsnazší cestou k získání popularity a následně i moci. Rétorická cvičení nacionalistů, jejich snaha prokázat patriotismus a oddanost národním zájmům a rozhodnost v jejich prosazování (na rozdíl od místních stranických bosů, kteří tradičně brali ohled na pozici Moskvy) přirozeně nenechávala moc prostoru pro jednání a kompromis.

Koncem 80. let minulého století nespokojenost karabašských Arménů s politikou postupné ázerbájdžánizace Náhorního Karabachu souzněla a do značné míry byla podněcována soustředěným lobováním v Moskvě arménské inteligence sdružené v rámci GhK, která usilovala o přehodnocení „Stalinova rozhodnutí“ o předání Karabachu a Nachičevanu Ázerbájdžánu.¹⁰ V atmosféře nebyvalého růstu nacionalismu i okrajovým důvodům, jako např. odmítnutí Baku vyučování arménských dějin v karabašských školách, byl přikládán zásadní význam. Dean Pruitt a Jeffrey Rubin v této souvislosti zdůrazňují, že „*to, co začíná jako málo významný a konkrétní spor, v případě existence bolestné historie krvavého konfliktu má tendenci být interpretováno nekompromisními a grandiózními pozicemi opačných stran a obecnou nesnášenlivostí vůči opačné straně*“¹¹. Jako spouštěcí mechanismus posloužily srážky ve vesnici Čardakly k severu od autonom-

grafii můžeme snadno potkat pojmosloví jako „Ázerbájdžánský stát Kádžárovců“, atd. Tato skutečnost by tedy měla umožnit, mimo jiné, nárokovat nepřetržitou etnopolitickou dominanci v Karabachu, tvrzením, že počátkem 19. století se Karabašský chanát nacházel ve vazalském stavu vůči Ázerbájdžánskému státu Kádžárovců, nikoli tedy vůči Persii, jíž šáhové z turkické dynastie Kádžárovců (1785–1925) vládli.

¹⁰ Podle údajů posledního sčítání lidu v SSSR (1989) tvořil počet Arménů Náhorního Karabachu 76,9 % (145,5 tisíce), zatímco se podíl Ázerbájdžánců zvýšil až na 21,5 % (40,6 tisíce), soustředěných hlavně ve městě Suša/Suši a v jeho okolí. Je zajímavé, že Ázerbájdžánci po vyhánění Arménů z 20. a 30. let 20. století tvořili v době rozpadu SSSR takřka 100 % populace Nachičevanu. Jerevanskými aktivisty kultivované obavy z „následování příkladu nachičevanských Arménů“ sloužily pro karabašské Armény významným důvodem k mobilizaci. Lze říci, že aspoň část karabašských Arménů (ale i Arménů z Arménské sovětské socialistické republiky) se nikdy nesmířila s přetrváním v rámci Ázerbájdžánu a v letech 1936, 1947 a 1965 apelovala k Moskvě s cílem „navrátit“ Náhorní Karabach Arménii.

¹¹ Pruitt D., Rubin J., *Social Conflict: Escalation, Stalemate and Settlement*, New York 1986, s. 64.

ní oblasti, kde místní většinoví Arméni odmítli akceptovat jmenování Ázerbájdžánce ředitelem sovochozu. Zprávy o tom se brzy dostály do Jerevanu, kde tisícové, původně ekologické, demonstrace okamžitě změnilly slogany na „sjednocení Arcachu“ a co do počtu účastníků se významně rozšířily. Z Arménie a Karabachu začali být vyháněni etničtí Ázerbájdžánští – a částečně i turkofonní muslimští Kurdové –, přičemž neřídce byly případy násilnosti a drancování. 26. února 1988 pak došlo k prvnímu oficiálně zveřejněnému krveprolití, když byli ve srážce u Agdamu zabiti dva ázerbájdžánští mladíci. Během dalších tří dnů v průmyslovém městě Sumgayit poblíž Baku docházelo k pogromům místních Arménů, organizovaným ázerbájdžánskými uprchlíky z Arménie a Náhorního Karabachu a (údajně předběžně vypuštěnými z věznic) vrahy a násilníky za trestuhodné nečinnosti oddílů sovětské armády. Sumgayitské události se výtečně vepsávaly do fantomů minulosti a novějších ideologických konstrukcí vytvářených arménskými nacionalisty – průkopníky karabašského hnutí. Již 24. dubna (od r. 1965 každoročně veřejně připomínané výročí arménské genocidy) bylo na mítinku v Jerevanu překonáno další tabu, když začali být osmanští Turci ztotožňováni s „ázerbájdžánskými Turky“. Utvrdiv se v nevyhnutelnosti sebeobran, Arméni podporovaní diasporou začali urychleně vytvářet ozbrojené oddíly.

V letech 1989–1990 konflikt nadále eskaloval; ozbrojené srážky v Karabachu a v okolních oblastech nabyly na intenzitě, rostl počet obětí. Přičemž arménští a ázerbájdžánští ozbrojenci teď již útočili i na jednotky sovětské armády, resp. jednali s jejími náčelníky s cílem získat jejich zbraně a munici. Dne 28. listopadu 1989 Moskva zrušila přímou vládu v autonomii, která v oblasti platila rok, čímž dokumentovala svoji neschopnost efektivně zvládat konflikt. 1. prosince Ústřední rada Arménské SSR jednostranně prohlásila Náhorní Karabach součástí republiky.

Karabašské události posloužily pro mobilizaci arménské a ázerbájdžánské veřejnosti. Sloučením GhK s nacionalistickými skupinami došlo v Arménii k vytvoření Všearménského hnutí (Hamahajkakan šaržum), které ve volbách z května 1990 získalo statut nejsilnější parlamentní strany.¹² V Ázerbájdžánu však stále přetrvávala diskrepance mezi alternativním centrem moci v podobě stále populárnější Národní fronty Ázerbájdžánu

¹² Poté co se lídr HHŠ Levon Ter-Petrosjan chopil postu předsedy Ústřední rady arménského parlamentu (srpen 1990) a přesvědčivě vyhrál prezidentské volby (říjen 1991), moc komunistů byla postupně minimalizována.

(AXC) vedenou panturkistickým nacionalistou Abülfezem Elçibeyem, a oficiální prokemelskou komunistickou vládou v čele s Ayazem Mutalibovem. Počínaje 11. lednem 1990 AXC uspořádalo v Baku stotisícové protesty odsuzující pasivnost republikových orgánů, na nichž již ovšem zaznívaly i výzvy k osamostatnění. Ve dnech 13. a 14. ledna zfanatizovaný dav lidí za nečinného přihlížení sovětské armády začal zabíjet místní Armény, což stálo životy přinejmenším 100 lidí. Dne 20. ledna to sovětská vojska využila jako záminku k ozbrojenému zásahu do Baku, kde postřílela či smrtelně zranila kolem 130 ázerbájdžánských civilistů a stovky zranila.

Střemhlavý rozpad Sovětského svazu znamenal, že v další nebezpečné eskalaci konfliktu již nic nestojí v cestě. Přičemž zatímco se Arménům podařilo během posledních let vybudovat bojeschopnou armádu, přetrvávání komunistů u moci v Baku a jejich pokračující konflikt s nacionalisty podobným snahám účinně zabránilo. 31. srpna Baku vyhlásilo nezávislost. 2. září 1991 Karabaští Armény rovněž vyhlásili nezávislost, již potvrdili záhy uspořádaným referendem, na němž se 99 % (arménského) obyvatelstva vyslovalo pro plnou suverenitu. „Na oplátku“ 26. listopadu ázerbájdžánský parlament karabašskou autonomii zrušil, což však na vývoj v oblasti mělo nulový dopad.

Od zimy roku 1992 již docházelo k regulérní válce. Obsazení městečka Chodžaly v noci z 25. na 26. února, nacházejícího se na strategické magistrále vedoucí ze Stepanakertu (karabašské metropole) do Agdamu, vyústilo v brutální týrání, znásilňování a popravy 613 z cca 8000 místních ázerbájdžánských obyvatel, z větší části žen, dětí a starců.¹³ Přičemž „v obsazení Chodžaly a i v následujících útocích na ázerbájdžánská osídlená místa se zúčastnily celé oddíly 366. pluku SNS, jejichž teoretickým úkolem bylo právě zabránit rozsáhlým ozbrojeným střetům“.¹⁴ Tato brutalita zřejmě měla

¹³ Den 26. února uznán jako Genocida z Chodžaly se stal ústředním kamenem protiarménských mobilizačních sentimentů, jakými ázerbájdžánským ekvivalentem arménského 24. dubna. Oficiálně však jako Den ázerbájdžánské genocidy byl prohlášen 31. březen. Tento den v roce 1918 v uličních srážkách v Baku ruskými bolševiky a arménskými nacionalisty Dašnaky bylo zabito na 15 000 mírných nebo špatně vyzbrojených Ázerbájdžánců.

¹⁴ Cornell S., The Nagorno Karabakh: Dynamics and Resolution Perspectives. In: Furman D. (ed.), *Azerbaijan and Russia: Societies and States*, Moscow 2001, s. 445 (v ruštině). V souvislosti s ruskou vojenskou participací v konfliktu nutno zmínit operaci „Kolečko“ („Kolco“), která začala na jaře 1991. Operace, která byla iniciována a řízena přímo z Moskvy, byla uskutečněna oddíly ruské armády a jednotek zvláštního nasazení ázerbájdžánského Ministerstva vnitra. V důsledku operace byly násilně zdrancovány a vyhnány tisíce Arménů ze Šaumjanovského a Geranbojeského okresu severněji Náhorního Karabachu. Tato operace

předem promyšlený odstrašující charakter a byla pro úspěšnost následných snah o zajištění „etnicky čistých“ okupovaných oblastí rozhodující.

Zprávy z Chodžaly otřáslы ázerbájdžánskou veřejností; parlament donutil prezidenta Mutalibova k rezignaci, ten se ovšem vrátil do prezidentského úřadu po měsíci faktické anarchie a přetrval tam až do května, kdy byl v důsledku převratu řízeným AXC donucen uprchnout; prezidentem se stal Abülfez Elçibey. Podnětem k další změně vlády v Baku bylo obsazení armádou Arménie a Náhorního Karabachu převážně Ázerbájdžánci obydleného města Šuša – „srdce Karabachu“, jeho historického hlavního města, klíčového pro obranu oblasti a majícího hluboký emocionální význam pro národnostní citění jak Arménů, tak Ázerbájdžánců. V téže době obsazení tzv. Lačinského koridoru – části území Ázerbájdžánu mimo Náhorní Karabach, spojující území Karabachu s Arménií – vyřešilo definitivně arménský problém se zásobováním a významně ovlivnilo průběh války.

Po odražení ázerbájdžánského útoku z léta 1992 v severním Karabachu ovládly spojené karabašské a arménské oddíly území téměř celého Náhorního Karabachu a na jaře dalšího roku okupovaly oblasti samotného Karabachu s většinovým ázerbájdžánským (Fizuli) či smíšeným ázerbájdžánsko-kurdským osídlením (Kelbadžar). Rada bezpečnosti OSN sice 30. dubna 1993 v rezoluci č. 822 apelovala k Arménům, aby stáhli vojska z Kelbadžaru, neboť obsazení těchto oblastí zřejmě nebylo motivováno bezpečnostními důvody. Tyto snahy však vyzněly do prázdna. Arméni zřejmě chtěli upevnit svoje pozice v budoucích mírových jednáních s Ázerbájdžánem.

V červnu 1993 v Baku došlo k dalšímu převratu, když vzpurný plukovník Süret Hüseynov nařídil své „soukromé armádě“, doplněné o zbraně a munici 104. výsadkářského pluku ruské armády, pochod na východ směrem na ázerbájdžánskou metropoli. Prezident Elçibey záhy uprchl do své rodné vesnice v Nachičevanu, předtím však ještě pozval do Baku svého nachičevanského krajana Heydara Aliyeva, bývalého vůdce sovětského Ázerbájdžánu (1969–1982), člena Politbyra Ústředního výboru KS SSSR a generála KGB. Ten se v de Gaullově stylu neprodleně vrátil do Baku, s požehnáním Kremlu se domluvil s Hüseynovem, který získal post předsedy vlády a ministra obrany, a stanul v čele republiky. Pokusil se konsoli-

byla koncipována jako svérázná „odměna za loajalitu“ Moskvy ázerbájdžánským komunistům, definitivně však ustála v následku krachu srpnového převratu v Moskvě a nástupu Jelcinových demokratických sil do moci v Rusku.

dovat národ, snažil se vytvořit armádu a zrestaurovat katastrofické mezinárodní postavení země.

Mezitím Arméni plně využili vnitropolitického chaosu v Ázerbájdžánu a za nesmělého vzdoru demoralizovaných ázerbájdžánských oddílů postupně obsadili Agdam, Fizuli, Horadiz, Kubatly, Džabrail, Zangelan, čímž dosáhli ázerbájdžánsko-iránských hranic podél řeky Arax, načež jednotky iránské armády překročily řeku, aby daly najevo svou přítomnost. Ázerbájdžánští vesničané, zastrašení praktikou etnických čistek a faktickou anarchií v ozbrojených složkách, masově prchali již před postupem arménských oddílů; stovky civilistů zemřelo na horských stezkách na následky vyčerpání a mrazu. Následovaly rezoluce RB OSN č. 853, 874, 884, požadující okamžité a bezpodmínečné stažení arménských oddílů z okupovaných území, které se však minuly účinkem.

V zimě 1993–1994 narychlo zformovaná ázerbájdžánská armáda s vypětím sil zahájila masivní útok podél celého perimetru fronty, který však po počátečních úspěších ztroskotal. Teď již obě strany konfliktu neměly dost sil k vedení ofenzivního způsobu boje, a 12. května 1994 bylo v Moskvě podepsáno příměří, které trvá dodnes. V důsledku ostřelovací války, minových výbuchů a občasných dělostřeleckých duelů však na frontové linii ročně přijde o život 200 až 300 vojáků a civilistů.

Válka si vyžádala přibližně 30 000 obětí, z nichž kolem 7000 Arménů, 1 100 000 lidí se stalo uprchlíky, z čehož je minimálně 800 000 Ázerbájdžánců. Je okupováno 7 oblastí vlastního Ázerbájdžánu,¹⁵ což tvoří 14 % ázerbájdžánského území. Arménie se ocitla v blokádě ze strany Ázerbájdžánu a Turecka, Nachičevan ze strany Arménie. Bylo zdevastováno hospodářství Ázerbájdžánu a Arménie, počet jejíhož obyvatelstva v důsledku migrací se snížil na 2–2,5 milionu.

Mezinárodní souvislosti

S přihlédnutím k době, ve které se konal, významu pro regionální bezpečnost a zeměpisnému situování náhorně-karabašský konflikt musel mít široký mezinárodní ohlas. Od samého počátku byl přístup Ruska klíčový. Počáteční nezáměr ruského ministerstva zahraničí o vývoj podél jižních

¹⁵ Patří k nim Lačín, Kelbadžar, Agdam, Fizuli, Kubatly, Džabrail, Zangelan.

hranic byl doplněn poměrně svrchovanými počínáními jednotlivých ruských institucí, hlavně ministerstva obrany a náčelníků místních posádek. Zpětně se však zdá, že pozice Moskvy nebyla tak zmatená, jak by se mohla na první pohled zdát. Jan Wanner v této souvislosti zdůrazňuje, že „už v květnu 1992 se udála série podivných náhod. Poté, co se Ázerbájdžán odmítl připojit k Taškentské dohodě o vzájemné bezpečnosti a přerušil své činnosti v SNS, rozhodli se Arméni během několika dnů v Náborním Karabachu pro ofenzívu, jejímž výsledkem bylo obsazení Šuši a otevření tzv. Lačinského koridoru do Arménie“.¹⁶ Abülfez Elçibey, který měl na svědomí razantní změnu ázerbájdžánské politiky, důsledně odmítal dislokaci ruských vojenských základen na území republiky. Navíc naplánoval na konec června v Londýně podepsání ambiciózní ropné smlouvy s předními západními ropnými společnostmi o těžbě obrovských zásob ázerbájdžánské ropy, tzv. „kontraktu století“, přičemž účast ruských (a íránských) firem zásadně odmítal. Tento přístup představoval vážnou hrozbu zájmům Moskvy v rozsáhlém kavkazsko-středoasijském regionu; dne 10. června 1993 tak došlo k již zmíněnému pochodu Hüseynovových oddílů do Baku, který měl za následek vystřídání Elçibeye Heydarem Alijevem. Posledně jmenovaný záhy vrátil zemi do SNS a zauvažoval dokonce i o zřízení ruských vojenských základen na ázerbájdžánském území.

Vznik pěti nezávislých turkických států na Kavkaze a ve Střední Asii počátkem 90. let byl obdobím euforických očekávání v Ankaře. Původní pochopení nutnosti udržení stabilních vztahů s Arménií však bylo vystřídáno nezbytností podpořit „ázerbájdžánské bratry“ v jejich válce proti Arménům, tím spíše když veřejné mínění významně ovlivňovalo rétoriku a myšlení oficiálních činitelů¹⁷. Pro udržování co nejtěsnějších vztahů s Baku však existovaly i jiné, racionálnější pohnutky, neboť tím by byl zaručen nezbytný přístup ke Kaspickému moři, bohatému na ropu, a ke Střední Asii. Když se ale v roce 1992 zdálo, že Arméni připravují útok na Nachičevan, pohrozila Ankara aktivizací zvláštního dodatku sovětsko-turecké Karské smlouvy (1921), podle níž Turecko zajišťuje bezpečnost

¹⁶ Wanner J., Ruská politika a kavkazský region. In: Litera B., Švec L., Wanner J., Zilynskyj B., *Rusko? Vzájemné vztahy postsovětských republik*. Praha 1998, s. 120

¹⁷ Záhy po pádu Kelbajaru se tehdejší turecký prezident Turgut Özal například zmínil, že „již je načase ukázat Arménii zuby“. Od roku 1998, kdy se moci v Jerevanu chopil Robert Kočarjan, se arménská diaspora a zahraniční politika zaměřila na prosazení mezinárodního uznání arménské genocidy (1915), jíž Ankara neuznává, což ještě více zhoršilo turecko-arménské vztahy.

této ázerbájdžánské exklávy,¹⁸ a demonstrativně dislokovala k turecko-arménským hranicím vojska. Kulminace mezinárodního napětí kolem karabašského konfliktu dosáhla vrcholu, když tehdejší velitel spojených ozbrojených sil SNS maršál Jevgenij Šapošnikov pohrozil Ankaře v případě vojenské intervence třetí světovou válkou. V dalších letech si Ankara ve snaze zaručit normální vztahy s Moskvou vystačila spíše s mezinárodní podporou Ázerbájdžánu, blokadou Arménie a zasláním tureckých vojenských instruktorů do ázerbájdžánské armády.

Pesimistický vývoj v arménsko-tureckých vztazích oživil arménské fóbie z toho, že jsou „křesťanským ostrůvkem“ v nepřátelském (muslimském, turkickém) obklíčení: bylo zřejmé, že vyhlídky stěží třímilionové Arménie na přežití mezi 65milionovým Tureckem a 7milionovým Ázerbájdžánem v případě většího konfliktu nejsou nijak nadějně. V situaci „geopolitického patu“ se proto jako nezbytnost jevila perspektiva co nejvíc prohloubit vojensko-politickou spolupráci či spíše integraci s Moskvou – na arménském území poblíž turecko-arménských hranic byla zřízena mocná 102. vojenská základna Ruské federace. Podle informací, které se prosáklly na veřejnost koncem 90. let, pouze v letech 1996–1998 získala Arménie od Ruska zbraně na 1 miliardu dolarů.¹⁹ Tento trend pokračoval i v následujících letech.²⁰

Vznik nezávislého Ázerbájdžánu na sever od vlastního (jižního) Ázerbájdžánu vzbudil značné bezpečnostní obavy Teheránu, neboť cca třetinu ze 70milionového obyvatelstva Íránu tvoří etničtí Ázerbájdžánci. Obavy Íránců, že existence mocného a na ropu bohatého Ázerbájdžánu udržujícího těsné vztahy s Tureckem (perspektivně i s USA a Izraelem) poslouží zesílení separatistických aspirací íránských Ázerbájdžánců, byly zesíleny nešťastnými výroky prezidenta Elçibeye, podle něhož „*sjednocení Ázerbájdžánu je otázkou nanejvýš pěti let*“. Paradoxem byla faktická podpora šíitského Íránu křesťanské Arménii ve válce proti šíitskému Ázerbájdžánu, i když se Teherán snažil pod tlakem ázerbájdžánské komunity a islámsky naladě-

¹⁸ Je zajímavé, že podle téhož dokumentu turecký vůdce Mustafa Kemal-paša (Atatürk), který tento dodatek prosadil, Turecku zajistil právo zasáhnout i v případě ohrožení bezpečnosti a teritoriální integrity Adžárie, autonomní oblasti v rámci Gruzie.

¹⁹ Mezi nimi i nejmodernější systémy vzdušné obrany (*air-defence-systém*) SS-300, letadla MiG-29 atd.

²⁰ Nejnověji ruská vojenská základna poblíž arménského města Gjumri byla posílána jednotkami letos zrušené 62. ruské základny v jihogruzínské Džavachetii, obydlené převážně Armény.

né veřejnosti kamuflovat do úlohy nestranného arbitra a mediátora. V 90. letech tak dochází ke vzniku rusko-iránsko-arménského trojúhelníku, jehož úhlavním cílem je izolovat Ázerbájdžán, zadržovat Turecko a minimalizovat americkou přítomnost v kavkazsko-kaspické oblasti.

Pro americkou politiku první třetiny 90. let byla charakteristická neznanost a malý zájem o region zmítaný občanskými válkami a kriminální anarchií, jenž byl navíc vnímán jako legitimní ruská doména. Vlivná arménská (a řecká) lobby tak získala možnost významně ovlivňovat americkou *policy-making* ve vztahu ke konfliktu v Náhorním Karabachu, když Kongres tzv. *Freedom Support Act, Section 907* v říjnu 1992 označil Ázerbájdžán za agresora a uvalil zákaz jakékoli finanční a humanitární podpoře Ázerbájdžánu, dokud Ázerbájdžán nezruší ekonomickou blokádu Arménie a použítí síly proti Arménům Náhorního Karabachu a Arménské republiky. Přístup Washingtonu se ovšem pozvolna měnil od roku 1994, když nakonec došlo v Baku k podepsání mnohokrát odkládaného „kontraktu století“, v němž byly významným způsobem zastoupeny významné americké a britské ropné společnosti. V tomtéž roce je Jižní Kavkaz prohlášen „zónou životních zájmů“ USA. Clintonova administrace během 90. let kladla značný důraz na upevnění strategických vazeb s Ázerbájdžánem, Tureckem a Gruzii, což bylo podstatnou měrou podmíněno konzistentním zájmem Washingtonu transportovat kaspickou ropu mimo ruské území; jedná se ropovod Baku–Tbilisi–Ceyhan, který byl přes veškeré peripetie letos dobudován.

Mírový proces²¹

Okamžitě po formálním získání nezávislosti se Arménie a Ázerbájdžán staly členskými zeměmi tehdejší KBSE (leden 1992), v jejíž rámci byla vytvořena tzv. Minská skupina tvořená 13 členskými státy KBSE, která se měla výhradně zabývat řešením karabašského konfliktu. Není bez zajímavosti, že tento konflikt se stal vůbec prvním případem, když OSN postou-

²¹ Tato stručná kapitola nepretenduje na chronologizaci a přesné vymezení mírotvorných úsilí OBSE v karabašském konfliktu, ale usiluje hlavně o nástin předních negociačních přístupů prosazovaných v rámci Minské skupiny OBSE. Detailní přehled poskytuje například Ermina Van Hoye, *The OSCE in the Caucasus: Long-Standing Mediation for Long-Term Resolutions*, in: *OSCE Yearbook 1999*.

pila regionální bezpečnostní organizaci mandát k mediaci. I když retrospektivně jsme svědky neúspěšnosti úsilí KBSE/OBSE, je nezpochybnitelné, že KBSE/OBSE se víc než jednotlivým prostředníkům (Rusko, Írán, Kazachstán, USA, atd.) podařilo vytvořit žádoucí fórum pro kontinuální negociace. Neúspěchy OBSE tak lze objasnit jednak počáteční neznalostí regionu, jednak absencí příslušného *conflict resolution* aparátu, ale v neposlední řadě samozřejmě protikladnými názory stran konfliktu – Arménie, Náhorního Karabachu a Ázerbájdžánu, zčásti též i „politikou nespolupráce“, uplatňovanou v některých obdobích Ruskem v rámci Minské skupiny ve snaze prosadit své partikulární zájmy.

I když během asi 13 let negociací konfliktní strany již byly několikrát blízko k dosažení kompromisu, příliš hektický vývoj na bitevním poli (1993) či vnitropolitické změny v jedné ze zemí (1998, Arménie) tomu nakonec zabránily.

Arménie vychází z práva národů na sebeurčení a trvale poukazuje na skutečnost, že, protože se konflikt odehrával mezi Ázerbájdžánem a Náhorním Karabachem²², jednání by spíše měla probíhat mezi Baku a Stepanakertem. Jerevan oficiálně poukazuje na skutečnost, že pouze reprezentuje Náhorně Karabašskou republiku (NKR). Upozorňuje tudíž, že finální řešení o osudu NKR musí být schváleno NKR a Jerevan akceptuje jakékoli řešení, na něž by Stepanakert byl ochoten přistoupit.

Prezident Kočarjan v roce 1998 určil zásady při jednáních s ázerbájdžánskou stranou: a) právo národa NKR na sebeurčení; b) záruky bezpečnosti pro arménskou populaci NKR, což předpokládá udržení silné armády a nejtěsnějších vztahů s Arménií; c) z bodu b) pak plyne mj. nutnost zachovat pod arménskou kontrolou strategicky důležitý Lačinský koridor.

Ázerbájdžán obhajuje princip územní celistvosti a poukazuje na skutečnost, že arménský národ již realizoval svoje právo na suverénní státnost v rámci nezávislé Arménie. Baku trvá na tom, že vedlo válku s Arménií (za příčinu války je považována vojenská agrese ze strany Arménie, uplatňující nárok na část ázerbájdžánského území), a důsledně odmítá uznat Stepanakert (mezitím přejmenovaný na původní ázerbájdžánský způsob

²² A to přestože fakt vyhlášení vojenské mobilizace v Arménii a přímé účasti arménské armády v karabašském konfliktu je obecně dobře znám a byl mnohokrát dokumentován nezávislými organizacemi monitorujícími vývoj v regionu. Je zajímavé, že vzhledem ke svým strategickým zájmům Jerevan neuznal nezávislost Náhorního Karabachu, ani neusiloval o sjednocení s ním, i když řešení Ústřední rady Arménské SSR z roku 1989 o připojení Náhorního Karabachu nebylo nikdy zrušeno.

Chankendi) za subjekt jednání; v opačném případě by totiž uznal legitimitu NKR, tím tedy zčásti i svrchovanost jeho nároků. Jakožto multietnický stát se Ázerbájdžán rovněž obává, že by přílišné ústupky Arménům mohly posloužit špatným příkladem pro aktivizaci separatistických snah řady etnických menšin (Lezginové, Avarové, Talyšové) obydlujících ruské-ázerbájdžánské a rusko-iránské příhraničí. Výsledkem by tedy mohla být – v tom nejhorším možném případě – dezintegrace Ázerbájdžánu.

Názory většinové ázerbájdžánské populace a zčásti i oficiálního Baku shrnuli představitelé hlavních politických stran v „Kapitole čtyř“ (2001): a) Náhornímu Karabachu má být poskytnuta (vysoká) míra autonomie v rámci jednotného Ázerbájdžánu (zajištění vertikálních vztahů mezi Baku a Stepanakertem); b) má být zaručen návrat 7 okupovaných ázerbájdžánských oblastí (mimo NKR); c) má být uskutečněn bezpečný návrat ázerbájdžánských uprchlíků do okupovaných oblastí; d) Baku usiluje o mírové řešení konfliktu. V případě neúspěchu však je oprávněn v souladu s ústavou UN a platným mezinárodním právem znovu nastolit svoji teritoriální integritu.

Jednáním nezanedbatelnou měrou brání nesoulad mezi reálným stavem a optimistickými krátko- a střednědobými očekáváními na ázerbájdžánské straně. Baku dost oprávněně spatřuje v kaspické „ropné diplomacii“ prostředek, jak si vytvořit vhodné mezinárodní prostředí pro jednání s Jerevanem, což mj. předpokládá omezit vliv arménského spojence Ruska v dění na Jižním Kavkaze a zajistit si přízeň Washingtonu. Ten by pak podle názoru Ázerbájdžánců měl donutit Armény k větší flexibilitě; na sebevědomí Ázerbájdžáncům dodává skutečnost, že Jerevan a Stepanakert byly pod tlakem mezinárodní veřejnosti donuceny ustoupit od původního prosazování úplné nezávislosti Karabachu. To spolu s vidinou miliardových ropných zisků redukuje ochotu Baku jako poražené strany k uznání reality současného stavu a k nezbytným ústupkům. Arménská strana, která dosáhla jasného vojenského vítězství a v současné době kontroluje vojenskou situaci v Náhorním Karabachu a kolej něj, je poměrně neochotná k ústupkům, jak jsou chápány Baku, i když si je vědoma nutnosti kompromisu.

Důležitou překážkou řešení konfliktu je jeho hodnotově-orientovaný (*value-related*) charakter. Vždyť zatímco zájmově-orientované (*interest-related*) konflikty jsou snadněji řešitelné nalezením vzájemně výhodného ekonomického *Rationale*, hodnotově-orientované konflikty koření v samotném hodnotovém systému (*belief system*) a v identitě stran konfliktu, a proto v nich lze stěží dosáhnout kompromisu, jestli je to vůbec možné. V situaci permanentního bezpečnostního dilematu (dosaženo je jen

příměří, mírové ujednání dosud chybí) se vlády pokoušejí udržovat nutnou hladinu společenské mobilizace. Státní propaganda se plánovitě obrací k paměti násilností a krveprolití a kultivuje se ovzduší nenávisti a neústupnosti. Poslední platí hlavně o Ázerbájdžánu, kde je ve společnosti silný pocit ponížení a zneuctění kvůli vojenské porážce v Karabachu. Za těchto okolností by mohla ochota k ústupkům, které jsou neodmyslitelnou součástí jakéhokoli kompromisu, být vnímána jako kapitulantství a zrada národních zájmů, což může být populisticky využito ambiciózními opozičními stranami v obou zemích.²³ Proto se strany snaží uchovat maximální diskretnost při jednáních – od roku 1999, kdy Baku a Jerevan vedou bilaterální jednání, jen málo informací o náplni negociačí prosáкло na veřejnost.

Vojenské řešení²⁴

Ázerbájdžánská strana čas od času artikuluje možnost vojenského řešení, a dělá to zřejmě ze snahy vyvíjet nátlak na arménskou stranu či připomenout vlastní veřejnosti nepříznivý stav. Snaha o odplatu je u poraženého státu přirozená. To však nic nemění na skutečnosti, že taková prohlášení

²³ V této souvislosti je příznačný případ rezignace Levona Ter-Petrosjana. Pragmatický arménský prezident tváří v tvář prohlubující se geopolitické izolaci a katastrofické hospodářské situaci Arménie byl ochoten akceptovat návrh na mírové ujednání (viz fázový přístup čili *the stage-by-stage approach*), byl však v únoru 1998 donucen pod tlakem hlavních politických stran, diaspory a veřejnosti rezignovat. Na vzápětí uskutečněných prezidentských volbách zvítězil Robert Kocharjan, původem z Náhorního Karabachu, bývalý předseda vlády a prezident NKR, před Ter-Petrosjanovou rezignací předseda vlády Arménie.

²⁴ Na jednáních byla rovněž diskutována možnost územní výměny (tzv. Gobleŭv plán, 1992), která předpokládala poskytnutí Lačinského koridoru Arménii výměnou za tzv. Megrinský koridor, který spojuje „kontinentální“ Ázerbájdžán s Nachičevanem. Tento plán však byl odmítnut Arménií, která ho ze samého začátku pokládala za „asymetrický“, poněvadž by v jeho důsledku přišla o společnou hranici s přátelským Íránem výměnou za území, které již kontrolovala a které je pro zajištění bezpečnosti Náhorního Karabachu klíčové. Nicméně varianta předpokládající územní výměnu byla i nadále předmětem jednání, tvořila však spíše součást mírových balíků (ve formě nepřetržité komunikace Ázerbájdžánu se svojí enklávou Nachičevanem). Dalším scénářem je tzv. Kyperská čili severokyperská varianta, tzn. vytvoření de facto nezávislého čili pseudonezávislého (s napojením na Arménii) státu – Náhorního Karabachu, který by sice nebyl uznán mezinárodním společenstvím, disponoval by však všemi symboly a atributy svrchovanosti (jakožto území, stálé obyvatelstvo, armáda, vlajka, ústava, měna) atd., jednalo by se tedy o dokumentaci existující reality s následným upevněním karabašské suverenity. Obecně se však předpokládá, že by takový scénář představoval permanentní zdroj nestability, militarismu a revanšismu v regionu a činil by jak Ázerbájdžán, tak Arménii náchylnými ke vměšováním ze strany cizích mocností (např. Ruska).

podkopávají atmosféru vzájemné důvěry, která je nezbytná pro úspěšný průběh jakýchkoli jednání. Avšak lze poznamenat, že z čistě pragmatických úvah obnovení války v současné době by stěží v oficiálním Baku reálně přicházelo v úvahu. Předsunuté jednotky karabašské armády se totiž nacházejí v cca 30 km od města Jevlach a cca 50–60 kilometrech od druhého největšího ázerbájdžánského města Gjandža, přes kterou vedou klíčové komunikace do Gruzie a přes kterou vede i vybudovaný projekt ropného potrubí Baku–Tbilisi–Ceyhan prosazený Washingtonem. Obsazení této křižovatky – ať již vyprovokované Baku či nikoli – by bylo nejsnadnější cestou, jak pohřbit dalekosáhlá ázerbájdžánská očekávání. Nelze rovněž zapomínat, že arménská armáda je stále nejsilnější na Jižním Kavkaze.²⁵

V poválečném období se z NKR stala pevnost, vytvořily se četné upevněné obranné linie, minová pole. Úsilími arménské diaspory je vybudována prvotřídní magistrála Jerevan–Stepanakert, která by v případě válečných aktivit zajišťovala okamžitý přesun vojenského materiálu z Arménie, a – což také nelze vylučovat – z 102. vojenské základny Ruské federace v Arménii. S ohledem na kvalitu a kvantitu vojenské techniky, kterou disponuje Ázerbájdžán a zvláště Arménie, by byla případná válka totální a velice krvavá; pod raketovými údery by se již ocitly jak Stepanakert, tak Jerevan a Baku. S největší pravděpodobností by byl do konfliktu zahrnut i Nachičevan, což by těžko nechalo neutrálním Turecko, s tím tedy i Rusko a Írán. Internacionalizace konfliktu by hrozila přerůst v nebezpečnou regionální válku. Zdá se, že Baku v nejbližších 10–15 letech nemůže reálně kalkulovat s vojenským řešením, i když nemůže tuto možnost v budoucnu vylučovat a i dnes investuje do zbrojení značné procento ze svých ropných zisků.

Fázový přístup

Na základě Lisabonských principů²⁶ Minská trojka tvořená zástupci Francie, USA a Ruska na podzim 1997 nabídla tzv. fázový přístup, který předpokládá fázové čili etapní dosažení mírového ujednání. Podle tohoto

²⁵ Podrobněji k vojensko-politické problematice viz např. Cornell S., McDermott R., O'Malley W., Socor V., Starr F., *Regional Security in the South Caucasus: The Role of NATO*. A Policy Paper produced by the Central Asia-Caucasus Institute, Paul H. Nitze, School of Advanced International Studies. Washington 2004, s. 34–49.

²⁶ V prosinci 1996 došlo na Lisabonském summitu OSCE k potvrzení všemi 53 členskými zeměmi OSCE (kromě Arménie jako 54. země) a USA principu územní celistvosti v armén-

přístupu mělo nejprve proběhnout osvobození území okupovaných arménskými oddíly (mimo NK) a zrušení blokády Arménie, pak návrat ázerbájdžánských uprchlíků do jejich domovů a zajištění multinacionálních mírotvorných jednotek (pod záštitou OBSE) a zahraničních monitorovatelů v Náhorním Karabachu. Teprve poté měla proběhnout jednání o statutu Karabachu. Ázerbájdžán fakticky souhlasil s přítomností karabašské armády (která ovšem po dosažení ujednání měla být omezena na národní milice), ústavy, vlajky a dalších symbolů státnosti, s tím že NKR bude navenek vystupovat jako součást Ázerbájdžánu. Zatímco Baku s tímto návrhem souhlasil, Stepanakert kategoricky odmítl o něm jednat, neboť by tím přišel o svoji hlavní trumfovou kartu již před klíčovými jednáními o statutu, ale také proto, že odmítal jakoukoli variantu předpokládající vertikální vztahy s Baku. Fázový princip je zásadně podporován Baku.

Balíkový přístup

Tento přístup předpokládá dosažení obecného ujednání o všech problémových aspektech zároveň, což by umožnilo jejich okamžitou aplikaci. Jak známo, k žádnému kompletnímu dohodnutí zatím nedošlo. Posledním a nejznámějším ze série návrhů, které vycházejí z tohoto principu, byl princip „společného státu“ („*common state*“ *approach*), vypracovaný ruskými diplomaty Jevgenijem Primakovem (tehdejším ministrem zahraničí) a Borisem Pastuchovým na podzim roku 1998. Výhoda a zároveň nevýhoda tohoto projektu spočívala ve snaze vyvarovat se v jednáních a v textech použití klíčových termínů jako „autonomie“, „nezávislost“, „teritoriální integrita“, které jsou spojovány s identitou a jsou proto vnímány extrémně emocionálně, a o kterých lze jen stěží dosáhnout kompromisního ujednání. Podle úmyslu autorů to mělo hlavně umožnit posadit strany k jednacímu stolu a „racionalizovat“ negociační proces. Zpětně se však ukázalo, že zvýšená abstraktnost pojmosloví umožňovala vícere interpretace

sko-ázerbájdžánských jednáních o statutu NKR. V textu Lisabonské deklarace o tom nacházíme jasnou zmínku: „právní statut Náhorního Karabachu má být definován v návaznosti na princip sebeurčení, který by zajišťoval Náhornímu Karabachu nejvyšší stupeň sebeurčení v rámci Ázerbájdžánu“. Viz Organization for Security and Co-operation in Europe, Lisbon 1996, Lisbon Document 1996, Annex 1, Statement of the OSCE Chairman-in-Office, in: Institute for Peace Research and Security Policy at the University of Hamburg/IFSH (ed.), *OSCE Yearbook 1997*, Baden-Baden 1998, pp. 419–446, p. 430.

a nemohla sloužit jako pevný základ pro negociace a měla ve skutečnosti za následek odkládání finálního řešení.

Princip „společného státu“ v podstatě předpokládá aplikaci principu „volně asociovaného státu“.²⁷ Zatímco se separatistická entita (NKR) „volně“ asociovala k centru, nelze zdaleka vylučovat, že by se pak mohla stejně „volně“ oddělit (horizontální vztahy). Proto Baku považoval tento princip za vážnou odchylku od ducha a litery Lisabonských principů a odmítl, zatímco Jerevan a Stepanakert byly ochotny jednat. Podle některých komentátorů byla Moskva spíše motivována snahou zajistit stav „*ani válka, ani mír*“ a uchovat si tak své tradiční mocenské nástroje v kavkazském regionu obecně a v arménsko-ázerbájdžánských vztazích pak obzvláště.

K momentu psaní tohoto textu se arménsko-ázerbájdžánské vztahy ocitaly ve slepé uličce. Baku obvinil Minskou skupinu OBSE z pasivity, opakovaně naznačil na možnost vojenského řešení karabašského konfliktu a vzhledem k údajné absenci pokroku navrhnul začít rozhovory „od nuly“. Jerevan pak odmítl tento návrh s tím, že by údajně znegoval veškerý již dosažený pokrok.²⁸ Podle zdrojů, dostupných z kuloárů, je neochota ázerbájdžánské strany podmíněna současným přístupem OBSE, který předpokládá poskytnutí Náhornímu Karabachu tak vysoké míry autonomie, jež by se fakticky jen málo lišila od nezávislosti. Zprostředkovatelé v současné době tak čelí nanejvýš obtížnému úkolu: nalezení a formulaci jakési akceptovatelné syntézy mezi pozicemi Baku, které v návaznosti na usnesení Lisabonského summitu odmítá jednat o „balíkovém přístupu“ a koncepci „společného státu“, a opačné pozice Jerevanu a Stepanakertu. Ve středu debat je samozřejmě otázka statutu Náhorního Karabachu a otázka vlastnictví Lačinského koridoru. V současné době však maximální tajnost jednání poskytuje analytikovi velmi málo konkrétních a ověřitelných informací a značné množství protirečících si spekulací.

²⁷ Tentýž konfederální či quasi-federative princip pak byl Moskvou nabídnut pro jednání Gruzie s Abcházií a Moldávie s Podněstřím.

²⁸ Když Jerevan apeloval k novému ázerbájdžánskému prezidentu Ilhamu Alijevovi, aby „akceptoval jednání z Key West“ (Florida, USA, 2001), Alijev reagoval tvrzením: „*Nikdy nebylo dosaženo žádných ujednání. Toto je další pokus o fabrikaci z arménské strany*“. Arménsko-ázerbájdžánská jednání naplánovaná na konec března v Praze se proto nekonala. Podobné diplomatické duely mezi Jerevanem a Baku jsou v posledních letech poměrně časté. Jsou podmíněny tím, že jedna ze stran ve snaze ospravedlnit vlastní (perspektivní) ústupky se snaží připravovat půdu ve veřejném mínění informováním o (zpravidla domnělých) podstatnějších ústupcích opačné strany. V důsledku toho je vláda opoziční strany nucena vzápětí vystoupit s kategorickými odmítnutím, aby uklidnila vlastní veřejnost. Tato odmítnutí se pak zpravidla doprovázejí rétorikou dalekou od mírové.

Závěr

Základní axiom *peace studies* napovídá, že snaha konfliktních stran řešit své problémy mírovou cestou vychází nikoli z poznání abstraktního dobra, ale z uvědomění si skutečnosti, že mír za současných okolností nemá alternativu. V poslední době jsme svědky stále zřetelnější snahy přispět k nalezení mírového ujednání jak ze strany Arménů, tak Ázerbájdžánců. Pro dlouhodobý ekonomický růst a pro zajištění stabilního klimatu pro zahraniční investice v regionu, jenž se čím dál víc otevírá světu, je trvalý mír nezbytností. Zvláště ostře si to v posledních letech uvědomují v Arménii, která kvůli konfrontaci s Ázerbájdžánem stojí mimo ctižádostivé regionální projekty, a jejíž současná vojenská převaha není původní a je převážně podmíněna podporou Moskvy. Nepříjemnou zvláštností konfliktu rovněž je, že perspektivní arménsko-ázerbájdžánské ujednání je nejenom záležitostí vlád těchto zemí, ale muselo by rovněž být akceptovatelné pro přední vnější aktéry (USA, Rusko). Veškerá dohoda by tedy měla brát v úvahu někdy protichůdné zájmy mocností, což spíše ztěžuje nalezení finálního kompromisního řešení.

Lze bohužel konstatovat, že současný arménský a ázerbájdžánský národ se staly rukojmími politiky svých vlád, které ve snaze udržet nutnou mobilizační hladinu provádějí svéráznou „profilaktiku nenávisť“ vůči opačné straně. Následkem toho se vytváří generace lidí, pro které jsou veškeré ústupky nepřijatelné.²⁹ Tím vlády nesmírně limitují prostor pro vlastní jednání – v případě dosažení kompromisu by bylo nesmírně těžké „prodat“ ho veřejnosti.

Nekompromisní přístup veřejného mínění k opačné straně při současných trendech bude časem posilovat, nedojde-li v dohledné budoucnosti k razantní změně mocenské konstelace v regionu (např. v případě neschop-

²⁹ Podle aktuálních výzkumů veřejného mínění, pouze 1 % Arménů je ochotno k významným ústupkům Ázerbájdžánu v otázce řešení karabašského konfliktu, cca 50 % Ázerbájdžánců neuznává žádné ústupky arménské straně a cca 40 % Ázerbájdžánců připouští jen nevýznamné (formální) ústupky jako zachování (více či méně podstatné) autonomie NKR v rámci jednotného Ázerbájdžánu (tedy se fakticky jedná o rekonstrukci předválečného stavu). Pouze cca 0,7 % karabašských Arménů však připouští jakoukoli formu podřízenosti Karabachu Ázerbájdžánu. Drtivá většina jak Arménů, tak Ázerbájdžánců ale preferuje mírové řešení konfliktu. V této souvislosti se hovoří, že pro přípravu veřejnosti k ústupkům (jsou-li již dosaženy jako součást mírového ujednání) by vlády mohly sáhnout k vytváření dojmu o blížící se válce.

nosti či neochoty Ruska i nadále zaručovat bezpečnost svého jihokavkazského spojence Arménie), umožňující jedné straně konfliktu prosadit svoji vůli nezávisle na vůli opačné strany, nebo v případě razantní změny hodnot společnosti.

Je důležité, že lidé mají válku a utrpení, spojené s ní, v čerstvé paměti; někdejší „euforie z války“, charakteristická pro období „exploze nacionalismu“, je pryč. I navzdory státní propagandě jediným skutečným přáním obyčejných lidí je žít v míru, stabilitě a prosperitě. Zvláště u starších lidí jsou ještě živé vzpomínky na arménsko-ázerbájdžánské sousedství. Četné příklady mírového soužití a spolupráce představitelů těchto národů všude mimo jejich vlast – v Rusku, v Evropě či ve Spojených státech, svědčí o tom, že v individuální rovině se nenávisť ještě nestala dominujícím pocitem. V této souvislosti je velmi důležité, že v důsledku karabašské války přišlo o život „jen“ 30 000 lidí, nikoli cca 250 000 jako v bosenském či přibližně 100 000 jako v rusko-čečenském konfliktu, což snižuje počet lidí pokrevně vtažených do konfliktu. Tato skutečnost pak je pro kavkazské realie, které se vyznačují přetrváním obyčejné krevní msty či jeho relikty ve vědomí lidí, nezanedbatelná.

Proto je životně nutné léčení vědomí. Veřejnost obou zemí musí být patřičně připravena ke kompromisu, a proto je nezbytné vytvořit atmosféru usmíření a odpuštění. Důstojný, skutečný kompromis, nikoli – byť na dnešek málo pravděpodobné – vítězství jedné ze stran, je předpokladem pro jakýkoli stabilní a z dlouhodobého hlediska pevný mír; v opačném případě se totiž automaticky produkuje nový revanšista. Jak v této souvislosti poukazuje Ronald Grigor Suny: „*způsob, kterým lidé myslí o sobě je lidskou konstrukcí, budovanou v čase... Pokud se ony (identity) budují, v podstatě by je nebylo možné dekonstruovat. Nemůžeme totiž zapomenout na to, co se nám stalo. Nemůžeme všechno začít znovu. Avšak pokud mohou být, ne-li dekonstruovány, ne-li eliminovány, mohou se v čase rekonstruovat. Měly by být definovány novými způsoby*“.³⁰ Je tedy jasné, že tento proces si vyžádá léta a, což je mnohem důležitější, politickou vůli, která by měla posloužit jako skutečný základ pro přetrvávající mír.

³⁰ Sunyův konstruktivistický přístup je prezentován v: Negotiations on Nagorno-Karabakh: Where Do We Go From Here? (Summary and Transcript), *Caspian Studies Program*, Harvard University [23. dubna 2001].

Summary

The Conflict in Nagorno-Karabakh

This contribution is an attempt to analyse the background and dynamics of the Azeri-Armenian conflict over Nagorno-Karabakh. It focuses particularly on the genesis of Azeri and Armenian nationalisms in relation to the conflict, tracing its history back to the last decades of Tsarist rule. The article shows that initial seeds of discord were sown back in the last quarter of the 19th Century as Armenian bourgeoisie was increasingly growing in power and its dominance in the economic, as well as political life of Baku, the Empire's oil metropolis, and other Azeri-dominated areas alienated marginalized Muslim masses. In the 1905 clashes, the conflict at the very first time overgrew its socio-economic roots, which resulted in extensive ethnically motivated clashes between Azeris and Armenians scattered through some ethnically mixed areas of Transcaucasia. The article then draws attention to the short intermezzo of 1918–1920, when independent republics of Azerbaijan and Armenia clashed heavily for territories they both claimed. Portraying the rather silent period of Soviet rule, emphasis is put on its final years with Armenians' irredentist aspirations – and Azeri efforts to withstand them – becoming a leading force of the national revival for both South Caucasian peoples. Analyzing a number of triggering factors, which gradually led to a full-scale war between Azerbaijan and Armenia over the dominance in Nagorno-Karabakh in the aftermath of the dissolution of the USSR, the article seeks to unveil the post-war state of affairs in both republics centering around the issue of societal preparedness for a possible war. It also undertakes a concise analysis of international involvement in the conflict focusing on the role of Russia as the major international player in the negotiation process. Finally, it discusses potential ways of resolving the conflict, both peacefully (with an emphasis on OSCE-mediated efforts) and via military means showing that a renewal of war, though rather implausible in the short run, would cause a serious regional conflict in which not only Azerbaijan and Armenia, but also Turkey, Iran and Russia would be likely to be drawn in.

MICHAL REIMAN
VYBĚROVÁ BIBLIOGRAFIE PRACÍ

- (ed.) Bohumír Šmeral, *Národnostní otázka v sociální demokracii až do sjezdu bajněfeldského*, Praha 1956.
- Z prvních dob českého dělnického hnutí*, Praha, SNPL 1958, 354 s.
- Boj za vytvoření dělnické strany v našich zemích*, Praha, SNPL 1960, 115 s.
- J. Křen, M. Reiman, *K syntéze našich novodobých dějin*, Příspěvky k dějinám KSČ 2/1963, s. 208–226.
- Pronikání marxismu do českých zemí: Ke knize I. Dubského*, Příspěvky k dějinám KSČ 2/1964, s. 293–299.
- Stalinův dopis časopisu „Proletarskaja revolucija“ a počátky historiografie KSČ (K diskusi z roku 1932 o Reimanových „Dějínách KSČ“)*, Příspěvky k dějinám KSČ 5/1964, s. 732–745.
- K některým otázkám marxistických dějin historické vědy*, Příspěvky k dějinám KSČ 3/1965, s. 469–472.
- K otázce přípravy říjnového ozbrojeného povstání v Petrohradě v roce 1917*, Příspěvky k dějinám KSČ 6/1965, s. 898–929 a 2/1966, s. 163–197.
- K. Kaplan, M. Reiman, *Naše revoluce a myšlenky o socialismu*, Plamen 12/1965, s. 110–118.
- Ještě o heslu „Za většinu národa“*, Přehled 1966, příloha 2, s. 322–349.
- (ed. V. Krechler, V. Kůš, M. Reiman), B. Šmeral, *Pravda o sovětovém Rusku*, Praha, NPL 1966.
- M. Reiman, V. Kůš, *Sovětská historická věda a kult osobnosti*, Přehled 4/1966, s. 7–27.
- (ed. V. Krechler, V. Kůš, M. Reiman), F. F. Raskolnikov: *Říjen zblízka*, Praha, Svoboda 1967, 345 s.
- Ruský únor 1917*, ČSČH 4/1967, s. 535–559.
- (ed. V. Kůš, M. Reiman) *Sovětská historiografie včera a dnes*, Praha, Svoboda 1966.
- V. Kůš, M. Reiman, *Sovětská historická věda na nových cestách*, Přehled 4/1966, s. 7–27.
- K. Kaplan, M. Reiman, *Úvahy o revoluci*, Slovanský přehled 5/1966, s. 295–299.
- Koncepce KSČ „O specifické cestě k socialismu“ v naší revoluci*, in: Československá revoluce v letech 1944–1948. Praha, Academia 1966, s. 165–172.

- Revoluce 1917 a leninismus*, in: V revoluci a po revoluci, red. F. Janáček, J. Sládek a kol., Praha, Svoboda 1967, 301 s.
- La rivoluzione russa ad una svolta*, Studi storici VIII, 4/1967, s. 696–726.
- Monopol leninismu a Československo*, Nová mysl 8/1968, s. 1027–1033.
- Ruská revoluce: 23. únor–25. říjen 1917*, Praha, Naše vojsko 1967, 322 s.; vyd. 2., uprav. a rozšířené, Praha, NV 1991; rus. vydání (*Russkaja revolucija 23 fevralja–25 oktjabrja 1917 goda*), Praha 1968; ital. vyd. (*La rivoluzione russa dal 23 febbraio al 25 ottobre*), Bari, Laterza 1969.
- 1917 – problémy historické interpretace*, Revue dějin socialismu 1/1968, s. 134–139.
- M. Reiman, T. Reimanová, *Přehled o složení nejvyšších orgánů KSSS 1917–1952*, Revue dějin socialismu 3/1968, s. 369–413.
- Spontaneity and Planning in the Plebian Revolution*, in: Reconsiderations on the Russian Revolution, ed. by R. C. Elwood b.m. (Ann Arbor Mich.), Slavica Publishers 1976, s. 10–19.
- Solzbenitsyn's Gulag: A Reply*, in: Voices of Czechoslovak Socialists, ed. T. Deutscher a.o., Committee Czechoslovak Socialists, Merlin Press 1976; také Critique 6/ Spring 1976, s. 85–99.
- Ideologisierte Revolution: Das Jahr 1917 im Kontext der Geschichte der UdSSR*, in: 5/1976, s. 5–11.
- Les Bolcheviks et la révolution d'Octobre. Contribution a l'histoire de la politique bolshevique a l'automne 1917*, Cahiers du Monde Russe et Soviétique, Vol. XVIII – 4/1997, s. 313–340.
- Die sowjetische Geschichte als Problem der tschechoslowakischen Forschung im Wandel der sechziger Jahre*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 25/1997, H. 3, s. 379–396.
- Anonym, *Thesen über die Entwicklungstendenzen und Perspektiven der UdSSR*, in: Menschenrechte: Ein Jahrbuch zu Osteuropa, Hrsg. J. Pelikán, M. Wilke, Reinbek b.H., Rowohlt 1977, s. 96–115.
- Le origini e il contesto sociale dello stalinismo*, in: Università di Perugia, Materiali di storia 3, Anali della facoltà di scienze politiche a.a. 1978–79, 15, s. 11–22.
- Die Geburt des Stalinismus: Die UdSSR am Vorabend der „zweiten Revolution“*, Frankfurt/M Europäische Verlagsanstalt 1979, s. 309; ital. *La nascita dello stalinismo*, Editori Riuniti 1980; amer. *The Birth of Stalinism: The USSR on the Eve of the "Second Revolution"*, Bloomington, Indiana Univ. Press 1989; angl. I. B. Tauris Publishers 1989; španěl. Barcelona, Editorial Critica 1982; turecky Istanbul, Metis Yayinlari 1998.
- Šachtinskoje dělo*, in: Vremja i my, N.Y., 45/1979, s. 165–190.
- Bucharin i al'ternativy sovětskogo razvitija*, Sintaxis (Paris) 8/1980, s. 26–48.
- L'Urss e la politica di democrazia popolare*, in: Dissenso e democrazia nei paesi dell'Est, ed. P. Nadin, Firenze, Vallecchi 1980, s. 71–81.
- I bolsceviki dalla guerra mondiale all'Ottobre*, in: Storia del marxismo, ed. E. J. Hobsbawm a.o., Vol. III/I, Torino, Giulio Einaudi editore 1980, s. 51–88.
- Bucharin: l'epoca e la persona*, in: Bucharin tra rivoluzione e riforme, ed. S. Bertolissi, Roma, Editori Riuniti 1982, s. 46–59.

- Trockij 1917, die Geburt einer historischen Persönlichkeit*, in: *Pensiero e azione politica* di Lev Trockij, ed. F. Gori. Vol. I., b.m., Leo S. Olschki 1982, s. 187–198.
- Der Untergang der linken Opposition*, in: *Pensiero e azione politica* di Lev Trockij, ed. F. Gori. Vol. I., b.m., Leo S. Olschki 1982, s. 359–366.
- Political Trials of the Stalinist Era*, *Telos* 54/ Winter 1982–83, s. 101–113.
- L'Adozione della nuova politica economica e il modello della società sovietica*, in: *Annali del Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale, Sezione storico-politico-sociale*, ed. S. Bertolissi IV–V (1982–83), Neapel, Edizioni dell'Ateneo, s. 237–268.
- Reformní hnutí a národní zájmy v sovětském bloku a role SSSR*, in: *Československo 1968 – Polsko 1981 a krize sovětských systémů*. Vyd. Z. Mlynář, A. Müller. Köln, Index 1983, s. 128–136.
- Staljinizam kao socijalna kontrarevolucija*, *Naše teme*, XXVIII, 3/1984, s. 483–502;
- Stalinismus jako sociální kontrarevoluce*, *150 000 Slov*, VI/1987/16, s. 48–57.
- O probleme političeskich processov*, *Problemy Vostočnoj Jevropy*, 9–10/1984, s. 38–60.
- Elementi nazionali nei movimenti di riforma nei paesi del blocco sovietico*, *Quaderni* 27/1984, s. 45–50.
- Die „Sowjetisierung“ Mittel- und Südosteuropas*, *Kursbuch* 81/1985, s. 137–150.
- Stalin pered zachvatom vlasti*, *Vremja i my* 83/1985, s. 198–233.
- La société civile et le système politico-social de l'URSS. Quelques remarques sur un grand problème*, in: *Communisme: Revue d'études pluridisciplinaires* 8/1985, s. 55–63.
- Lenin-Stalin. Il problema storiografico e i significati politici del rapporto*, *Quaderni* 31/1985, s. 83–110.
- Hesla: *Kommunistische Partei der Sowjetunion, Kommunistische Partei der Tschechoslowakei, Bohumír Šmeral*, in: *Lexikon des Sozialismus*, Hrsg. T. Meyer u.a., Köln, Bund-Verlag 1986.
- Heslo: *Stalinismus*, in: *Pipers Wörterbuch zur Politik: Sozialistische Systeme*, Hrsg. K. Ziemer, Bd. 4, s. 479–484.
- Welche Bedeutung hat der 20. Parteitag der KPdSU heute?*, *Wiener Tagebuch* 1/1987, s. 16–19.
- Il XX Congresso del PCUS e gli aspetti nazionali delle relazioni fra l'URSS e i paesi socialisti europei*, in: *Il XX Congresso del Pcus*, ed. F. Gori, Milano, Franco Angeli Libri 1988, s. 245–269.
- Lenin, Stalin, Gorbačev: Kontinuität und Brüche in der sowjetischen Geschichte*. Hamburg, Junius 1987, 189 s.; přepr. české vydání *Lenin, Stalin, Gorbačev: Kontinuita a zlomy v sovětských dějinách*. Praha, Lidové noviny 1991, 213 s.
- Il XX Congresso del Pcus e i paesi europei di „Democrazia popolare“*, in: *Ripensare in 1956*, Roma, Edizioni Lerici 1987, s. 59–82.
- (Ed. H. Horn, V. Knobelsdorf, M. Reiman), *Der unvollkommene Block*, Frankfurt/M, Petr Lang 1988, s. 277.
- Nationale Elemente in den Reformbewegungen Osteuropas*, in: *Der unvollkommene Block*, Frankfurt/M, Petr Lang 1988, s. 227–243.

- La „perestrojka“ sovietica e la primavera di Praga del 1968*, *Transizione* 10/1988 bimestrale, s. 59–78.
- „Normalizzazione“ cecoslovacca e „perestrojka“, *Transizione* 11–12/1988, s. 93–101.
- Prague Spring and Perestrojka*, *Telos* 79/Spring 1989, s. 155–162.
- El estalinismo como fenomeno de la sociedad sovietica*, *La perestrojka: A donde va la Union Sovietica?* Ed. F. Claudin. Madrid, Editorial Pablo Inglesias 1989, s. 33–52.
- M. Reiman, I. Sütterlin, *Sowjetische „Politbüro-Beschlüsse“ der Jahre 1931–1937 in staatlichen deutschen Archiven*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 37, 1989, H. 2, s. 196–216.
- Alternative zum real existierenden Sozialismus*, in: Was heisst und zu welchen Ende betreiben wir Politikwissenschaft?: Kritik und Selbstkritik aus dem Otto-Suhr-Institut, Hrsg. U. Albrecht u.a., Opladen, Westdeutscher Verlag 1989, s. 191–201.
- Perestrojka i izučenje sovětskoj istorii*, *Voprosy istorii* 12/1989, s. 145–158.
- G.-J. Glaesner, H. Knabe, M. Reiman, *Sozialismus am Scheideweg*.
- Modernisierungserfordernisse und politische Reformen in der DDR und Osteuropa*, in: Politik und Gesellschaft in sozialistischen Ländern: PSV 20/1989: Ergebnisse und Probleme der Sozialistische Länder-Forschung, Hrsg. R. Rytlewski, Opladen, Westdeutscher Verlag 1989, s. 290–308.
- L'Unione Sovietica e la Primavera di Praga*, in: *La Primavera di Praga*, ed. F. M. Catauccio, F. Gori, Milano, Franco Angeli 1990, s. 155–164.
- The Forging of Stalin's Dictatorship*, in: *The Stalin Revolution*, ed. R. V. Daniels b.m., D.C. Heath and Company 1990, s. 13–24.
- Stalinizm kak fenomen sovětskogo obščestva*, in: *Rabočij klass i sovremennij mir* 1/1990, s. 121–131.
- The Russian Revolution and Stalinism: A Political Problem and It's Historiographic Content*, in: *Essays on Revolutionary Culture and Stalinism*, ed. J. W. Strong Columbus Ohio, Slavica Publishers, 1990, s. 80–97.
- La rivoluzione d'ottobre e la sinistra in Europa negli ultimi decenni*, in: *In mito dell'Urss: La cultura occidentale e l'Unione Sovietica*, ed. M. Flores, F. Gori, Milano, Franco Angeli 1990, s. 49–60.
- (Ed. G.-J. Glaesner, M. Reiman), *Die politischen Systeme der sozialistischen Länder*, Frankfurt/M, Peter Lang 1991, 204 s.
- L'opposizione di sinistra, Trockij e lo stalinismo*, in: *L'età dello stalinismo*. Roma, Editori Riuniti, 1991, s. 57–76.
- I Paesi dell'Est europeo e la crisi del modello sovietico di socialismo*, in: *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, Milano, Franco Angeli 1991, s. 253–268.
- Konflikt mezi Leninem a Stalinem*, *Listy* 6/1991, s. 96–109.
- Die Krise in Mittel-Osteuropa*, in: *Das Ende eines Experiments: Umbruch in der DDR und deutsche Einheit*, Hrsg. R. Reißig, G.-J. Glaesner, Berlin, Dietz Verlag 1991, s. 61–74.
- „Sowjetisierung“ und nationale Eigenart in Ostmittel- und Südosteuropa. *Zu Problem und Forschungsstand*, in: *Sowjetisches Modell und nationale Prägung: Kontinuität*

- und Wandel in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg, Hrsg. H. Lemberg, Marburg/L, Johann-Gottfried-Herder-Institut 1991, s. 3–12.
- La „Rivoluzione di velluto“ e le forze politiche cecoslovacche*, in: Europa/Europe 1/1992, s. 119–148.
- Trotsky and the struggle for „Lenin’s heritage“*, in: The Trotsky reappraisal, ed. T. Brotherstone, P. Dukes. Edinburgh, Edinburgh Univ. Press 1992, s. 41–52.
- Zd. Karpíšek, M. Reiman, *Die ČSFR (1989–1991) und die Entstehung der Nachfolgestaaten Tschechien und Slowakei*, in: Gesamteuropa: Analysen, Probleme und Entwicklungsperspektiven, ed. C. Jakobeit, A. Yenl, Opladen, Leske, Budrich 1993, s. 211–229.
- Anmerkungen zu Chruschtschow*, in: Sozialismus und Kommunismus im Wandel: Hermann Weber zum 65. Geburtstag, Hrsg. K. Schönhoven, D. Staritz, Köln, Bund-Verlag 1993, s. 549–566.
- Poznámky o úloze SSSR v poválečných dějinách střední a jihovýchodní Evropy*, in: Stránkami soudobých dějin: Sborník statí k pětadesátinám historika Karla Kaplana, Praha, ÚSD AV ČR 1993, s. 208–226.
- Die Tschechen und Slowaken auf dem Weg nach Europa*, in: Auf dem Weg nach Europa: Europäische Perspektiven nach dem Ende des Kommunismus, Hrsg. G.-J. Glaeßner/K. Sühl, Opladen, Westdeutscher Verlag 1994, s. 111–126.
- Čto přivedlo k októbrju 1993*, in: Novyj „Oktjabr“ v ocenke istorikov, red. A. N. Sacharov, Moskva, RAN 1994, s. 25–30.
- Zametki po interpretacii 1917 goda*, Otčestvennaja istorija 4–5/1994, s. 195–204.
- Rusko a Evropa: Náměty k úvaze a diskuzi*, in: První světová válka, moderní demokracie a T. G. Masaryk. Praha, Ústav T. G. Masaryka 1995, s. 128–134.
- Zametki po 1917 godu*, in: Rossija v XX veke: Sudby istoričeskoj nauki, red. A. N. Sacharov, Moskva, Nauka 1996, s. 75–84.
- Zametki po probleme stalinizma v istoriografii*, in: Rossija XIX–XX vv.: Vzgljad zaružnych istorikov, red. A. N. Sacharov, Institut rossijskoj istorii RAN, Moskva, Nauka 1996, s. 217–541.
- Dějiny SSSR a sovětského bloku v čs. literatuře 70. a 80. let*, in: Ruské a sovětské dějiny v české poválečné historiografii. Praha, Karolinum 1996, s. 52–63.
- Stalin po válce (1945–1948)*, Soudobé dějiny 1/1997, s. 42–63.
- Z dějin vnitropolitického zápasu v SSSR v Chruščevově době. Dokumenty k případu Malenkova v r. 1955 a Žukova v roce 1957*, Slovanský přehled 2/1997, s. 195–209.
- Obrat z roku 1953 a Chruščev*, Slovanský přehled 4/1997, s. 403–414.
- (Ed. G.-J. Glaeßner, M. Reiman), *Systemwechsel und Demokratisierung: Russland und Mittel-Osteuropa nach dem Zerfall der Sowjetunion*, Opladen, Westdeutscher Verlag 1997, s. 277.
- Das sowjetische politische System und das neue Rußland. Eine historisch-politologische Betrachtung*, in: Systemwechsel und Demokratisierung: Russland und Mittel-Osteuropa nach dem Zerfall der Sowjetunion, Hrsg. G.-J. Glaeßner/M. Reiman, Opladen, Westdeutscher Verlag 1997, s. 97–110.

- Der XX. Parteitag der KPdSU – betrachtet im Abstand der vergangenen 40 Jahre*, in: Rückkehr nach Europa? Die geistig-politische Dimension der ostmitteleuropäischen Umbruchprozesses seit 1989, Hrsg. H. Misselwitz, D. Segert, Brandenburgische Landeszentrale für politische Bildung, Potsdam 1997, s. 137–149.
- N. S. Chruščev i povorot 1953 goda, *Voprosy istorii* 12/1997, s. 165–168.
- Die deutsche Einheit und der tschechische Dissent*, in: Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler: Tschechische und ostdeutsche Dissidenten 1968–1998, Hrsg. D. Libermann, J. Fuchs, V. Wallat, Essen, Klartext Verlag 1998, s. 211–216.
- Poznámky o společenské situaci a o disidentství minulých let*, in: Historické studie: K sedmdesátinám Milana Otáhalo, Praha, ÚSD AV ČR 1998, s. 168–175.
- Sovětský podíl na Únoru*, *Listy* 1/1998, s. 79–82.
- Ruské dějiny v kontextu moderního českého vývoje*, *Slovanské historické studie* 24, Pocta Milanu Švankmajerovi. Praha, HIÚ AV ČR 1998, s. 33–38.
- „Prager Frühling“ 1968 – 30 Jahre danach, in: Freiheits- und Widerstandsbewegungen in der deutschen Geschichte, Leipzig, Friedrich-Ebert-Stiftung 1998, s. 89–95.
- Ed. P. Luňák, M. Reiman, „Lenin tože riskoval“. *Nakanuně vstreči Chruščeva i Kennedi v Vene v ijuně 1961 g.* Istočnik: Dokumenty ruskoy istorii 3/1998, s. 85–97.
- Rusko-německé vztahy a dnešní středoevropská politika SRN*, in: Vztahy SRN ke státům střední Evropy, ed. V. Handl a kol., Praha, ÚMV 1998, s. 29–42.
- „Pražská vesna“ i graždanskoje občestvo, in: Pravo na svobodu: Meždunarodnaja konferencija, red. N. I. Basovskaja aj., Moskva, RGGU 1998, s. 21–28.
- Rešenije janvarskogo (1955 g.) plenuma CK KPSS o G. M. Malenkově* (Vstuplenije M. Reimana), *Voprosy istorii* 1/1999, s. 29–33.
- Berija, Malenkov und die deutsche Einheit. Ergänzungen zur Diskussion über die sowjetische Deutschland-Note vom März 1952*, in: Deutschland Archiv 3/1999, s. 456–455.
- Replik*, in: Deutschland Archiv 4/1999, s. 647–648.
- O komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí*, Praha, Karolinum 2000, s. 121.
- Poválečné konflikty a rivality na sovětské politické špici. Sovětské dějiny v nových dílech ruských autorů*, *Soudobé dějiny* 4/2000, s. 547–593.
- M. Reiman, P. Luňák, *Studená válka 1954–1964: Sovětské dokumenty v českých archívech*, Brno, Doplněk 2000, 439 s.
- Chruščev a jeho zahraniční politika*, in: M. Reiman, P. Luňák, *Studená válka 1954–1964: Sovětské dokumenty v českých archívech*, Brno, Doplněk 2000, s. 11–44; *Khrushchev and his Foreign Policy*, in: *Studia territorialia*, 2001/II, ed. J. Vykoukal, s. 71–112.
- Rossija na perelome istorii*, in: *Rossija na rubeže XXI veka. Ogljadyvajas' na vek minuvšij*, red. Ju. A. Poljakov, A. N. Sacharov, Moskva, Nauka 2000, s. 203–215.
- N. S. Chruščev i jevropejskije strany „socializma“: zamětki na važnuju temu (1953–1957), in: „Slavjanskije narody“ občestvo' istorii i kultury. Moskva, Indrick 2000, s. 412–426.
- Na okraj pražsko-brněnských tezí*, *Slovanský přehled* 3/2000, s. 375–379.
- Poválečné konflikty a rivality na sovětské politické špici II. Sovětské dějiny v nových dílech ruských autorů*, *Soudobé dějiny* 1/2001, s. 44–57.

- Die Kommunismus-Debatte heute*, in: Jahrbuch für historische Kommunismus-Forschung, Berlin, Aufbau Verlag 2001, s. 13–23.
- Povorot 1953 goda i problema reformirovanija sovětskoj sistemy*, in: Rossija v XX veke: Reformy i revolucii, red. G. N. Sevostjanov, Sv. 2, Moskva, Nauka 2002, s. 314–338.
- Poznámky o ruské civilizaci*, in: TGM, Rusko a Evropa: Dílo – Vize – Přítomnost. Praha, Masarykův ústav AV ČR 2002.
- Setkání s Alexandrem Dubčekem ve Vídni v listopadu 1988*, Soudobé dějiny 1/2002, s. 136–146.
- Nevesední příspěvek k dějinám sovětského bloku*, Soudobé dějiny 1–2/2003, s. 132–139.
- Kafkovská konference 1963 prismatem Alexeje Kusáka*, in: Zpravodaj historického klubu 1/2003, s. 19–32.
- Diskutabilní destalinizace: Nad knihou o krizi z let 1953–1956 v sovětském bloku*, Soudobé dějiny 3/2003, s. 368–373.
- Poslevojennoje soperničestvo i konflikty v sovětskom političeskom rukovodstvě*, Voprosy istorii 3/2003, s. 24–40.
- Konec „velkého teroru“*, in: Formování stalinského mocenského systému: K problému tzv. sebedestrukce bolševiků 1928–1939, Praha, HIÚ AV ČR 2003, s. 267–290.
- Rusko v české politice po roce 1989*, in: Zahraniční politika České republiky 1993–2004: Úspěchy, problémy a perspektivy, eds. O. Pick, V. Handl, Praha, Ústav mezinárodních vztahů 2004, s. 109–114.
- Poválečné soupeření a konflikty v sovětském politickém vedení*, Slovanský přehled 1/2004, s. 71–107.
- O Poly Reimanovi, místo vzpomínek*, in: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, Sv. II. Praha, ÚSD AV ČR 2004, s. 63–83 a 318–326.
- Jak se rehabilitovaly oběti Stalinova režimu*, Soudobé dějiny 3/2004, s. 156–164.
- O Poly Reimanovi, místo vzpomínek (pokračování)*, in: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, Sv. IV. Praha, ÚSD AV ČR 2005, s. 145–176 a 260–265.
- Sovětská politika a sovětské vedení 1948–1953: Sovětský kontext procesů v zemích „lidové demokracie“*, in: ed. J. Pernes, J. Foitzik: Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“. Brno, Prieus 2005 s. 22–32.
- Tradice a modernizace v meziválečném Rusku (úvaha)*, in: Slovanské historické studie, mimořádné číslo. HIÚ AV ČR, Praha, Brno 2006, s. 145–154.
- La storiografia italiana di sinistra sull'oriente europeo negli anni Settanta a Ottanta*, in: La passione della storia: Scritti in onore di Guiliano Procacci, ed. F. Benvenuti a.o., Roma, Carocci editore, 2006 s. 68–81.
- Národnostní otázka v 100 dnech po Stalinově smrti (březen–červen 1953)*, Slovanský přehled 3/2007, s. 361–376.

S T U D I A

TERRITORIALIA

X – 2007

RUSKO A JEHO SOUSEDÉ

SBORNÍK PRACÍ
KATEDRY RUSKÝCH A VÝCHODOEVROPSKÝCH STUDIÍ
IMS FSV UK
K SEDMADESMDEŠÁTINÁM
prof. PhDr. MICHALA REIMANA, DrSc.

Redakční rada: prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc. (předseda)
doc. PhDr. Luboš Švec, CSc. (výkonný tajemník)
doc. PhDr. Miloš Calda, prof. PhDr. Jan Křen, DrSc.,
prof. PhDr. Michal Reiman, DrSc., prof. PhDr. Lenka Rovná, CSc.,
PhDr. Jiří Vykoukal, CSc., PhDr. Miroslav Kunštát,
prof. PhDr. Svatava Raková, CSc.

Prorektor-editor: prof. PhDr. Mojmír Horyna
Editor: doc. PhDr. Luboš Švec, CSc.
Recenzovali: prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc.
doc. PhDr. Miloš Calda

Obálku navrhla Kamila Schüllerová
Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3, 116 36 Praha 1
Praha 2008

Sazba a zlom: DTP Nakladatelství Karolinum
Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum
Vydání 1.

ISSN 1213-4449